

ISSN 2788-6964

Magistrant

dövri-elmi jurnal

2025, №8 (28)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

MAGİSTRANT
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2025 №8(28)

B A K I

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstamov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
(GEİ, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BDU-Bakı Dövlət Universiteti

ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti

BMA-Bakı Musiqi Akademiyası

ADİU-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

NDU-Naxçıvan Dövlət Universiteti

GEİ-Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Mahirə N.Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya elmləri doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika elmləri doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxahyev

kimya elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor,
(BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(NDU, Naxçıvan, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor, AMEA-nın
müxbir üzvü
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:*i.ü.f.d. Natəvan F.Həsənova**(ADPU, Bakı, Azərbaycan)*

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:

«MAGİSTRANT» dövrü-elmi jurnalı 29.01.2021-ci
ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil
edilmişdir.

Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZIYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

Ağalarova E.İ.

Xətti proqramlaşdırma məsələsinin həllində OpenSolver proqramından istifadə.....5

Rüstəmov X.X.

Əşyaların interneti (IoT) və informasiya sistemlərinin təhsildə rolu.....12

Rzazadə N.M.

Riyazi məsələlərin həllində sintez metodlarının tətbiqi.....17

Şixaliyeva F.Ş.

Kvant kompüterlərinin ənənəvi kriptografiyaya təhlükəsi və post-kvant kriptografik alqoritmlərin təhlili.....21

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Əlizadə H.E., Hacıyeva S.Ə.

Lepidoptera dəstəsinin morfo-ekoloji xüsusiyyətləri və Abşeronda öyrənilmə dərəcəsi.....28

Nəzərli L.S.

Qazıcı arıların qidalanması və davranış xüsusiyyətləri.....35

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Abdullayeva S.R.

Ali təhsil müəssisələrində innovasiya anlayışı və növləri.....40

Balaşov Y.V.

İrəvanın dini memarlığında məscidlərin rolu.....48

Cəfərzadə F.Ü.

Ağdamın turizm potensialı.....55

Cəlilzadə J.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində insan resurslarının strateji idarə edilməsi və inkişaf mexanizmləri.....63

Eyubova S.S.

Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyətin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında qeyri-maddi motivasiya strategiyalarının rolu.....71

Əliyev E.B.

Azərbaycan Respublikasında “sosial iş” ixtisası üzrə kadr hazırlığının təhlili.....78

Əliyeva L.M.

İdarəetmədə qərar qəbuletmə prosesində sosial informasiyanın əhəmiyyəti.....85

Hacıyeva G.A.

Azərbaycan təhsil sistemində yeni keyfiyyət mərhələsi və onun ölçülməsi.....92

Hüseynova N.H.

Rəqəmsal zorakılıq fenomeni və onun qadınlara təsiri.....99

Qəribova M.E.

Rəqəmsallaşma kontekstində universitetlərdə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi.....107

Quluzadə İ.V.

Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişaf perspektivləri: dövlət siyasəti və beynəlxalq təcrübənin təsiri.....113

Mamedov R.C.

Süni intellektin fərdiləşdirilmiş təhsil sistemlərində tətbiqi: nəzəri yanaşma.....119

Mərdanova N.N.

Ümumtəhsil səviyyəsi üzrə beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları.....123

Nəzərli F.A.

Pedaqoji prosesin idarə olunmasında müasir yanaşmalar.....131

Nuri N.R.

Ümumi təhsil şəxsiyyətin karyera imkanlarının formalaşdırılmasında əsas amil kimi.....137

Rəsulova K.A.

Məktəb direktorunun qərarvermə prosesində süni intellektdən istifadə.....141

Seyidəhmədova R.R.

Yeni dövrün çağırışlarında gənclərin sosial-mədəni fəallığı və turizm idarəçiliyində rolu.....148

Şeydayeva Ş.Ş.

Azərbaycan təhsilində keyfiyyət məsələləri.....154

Vəlizadə F.Ç.

Liderlik və mentorluğun birgə tətbiqi: fərdi və təşkilati inkişafın təmin edilməsi.....163

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR**Abdullayeva S.R.**

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi və nəticələri.....168

Alışova A.Ə.

Callan metodunun müasir və ənənəvi metodlarla qarşılaşdırılması: Callan metodu və Neurolanguage Coaching (Beyin əsaslı dil kouçinqi).....176

Baxşiyev Y.T.

Ədəbiyyat dərslərində estetik zövqün və vətəndaşlıq keyfiyyətinin formalaşdırılması.....182

Bayramova A.P.

Biologiyanın tədrisində səmərəli oxu strategiyalarının tətbiqi.....188

Dövlətova H.E.

Müasir təhsilin inkişafında layihə metodunun yeri.....196

Əliyeva A.Y.

Müasir gənc ailələrdə dəyərlərin transformasiyası və sosial problemlər.....202

Əliyeva F.S.

Xarici dil dərslərində oxu bacarıqlarının tədrisi zamanı istifadə olunan metodlar və onların təhlili.....211

Hacıyeva G.Ə.	
Oyun əsaslı təlim və onun xarici dil tədrisində tətbiqi.....	217
Hadiyeva F.C.	
Müəllimin kommunikativ mədəniyyətinin əsas elementləri.....	226
Hüseynova Ü.Ə.	
Dastanlarda qadın psixologiyası məsələləri.....	233
Hüseynov Ə.Ə.	
Rəqəmsal texnologiyaların müasir tədris prosesinə inteqrasiyasının üstünlüyü.....	240
İmanova P.N.	
Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimlərin dilçilik baxımından tədqiqi.....	246
İsmayılzadə Z.X.	
Zəka oyunlarının inklüziv siniflərdə diferensial təlim strategiyalarına inteqrasiyası.....	254
Kamilli Ş.R.	
Xarici dilin tədrisində oxu vərdislərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsinin əhəmiyyəti.....	262
Qafarova S.S.	
Emosional zəkanın inkişafını stimullaşdıran strategiyalar.....	269
Qasımova C.R.	
Məktəb təliminə hazırlıq dövründə uşaqların əqli inkişafının formalaşdırılmasında məşğələnin rolu və yeri.....	276
Qəhrəmanova N.E.	
Ümumi orta təhsil səviyyəsində (5-6-cı sinif) Ümid nəzəriyyəsinin tətbiqinin psixopedaqoji xüsusiyyətləri.....	282
Quliyev M.E.	
Kiçikyaşlı məktəblinin özünü inkişafında tətbiq olunan testlərin növləri.....	287
Qurbanlı H.N.	
Coğrafiyanın təlim metodları və debat dərsləri.....	291
Qurbanov R.M.	
Rəqəmsal təlim mühitində müəllimin innovativ bacarıqlarının inkişaf dinamikası.....	296
Qurbanova C.B.	
İnformatika fənninin tədrisində elektron təhsil platformalarından istifadənin əhəmiyyəti.....	301
Məmmədov Ə.N.	
Tədris peşə fəaliyyətinin gənclərdə vətənpərvərlik hissinin inkişafına təsiri.....	310
Məmişova E.N.	
Uşağın məktəbə sosial hazırlığı.....	316
Mərdanov S.H.	
Azərbaycan tarixinin tədrisində miniatur sənət əsərlərindən istifadə probleminin tədqiqi səviyyəsi (ümumtəhsil məktəblərində).....	321
Muradova A.M.	
Texnologiya dərslərində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin aspektləri.....	328
Muradova A.T.	
Ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi yolları.....	335

Mürşüdoğ N.V.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən istifadənin metodları və vasitələri.....341

Nuriyeva A.N.

Tədrisin keyfiyyətli idarə olunmasında nəzarət metodlarının əhəmiyyəti.....348

Seyidzadə N.S.

İnklüziv təhsil ilə humanizm prinsipləri arasında əlaqə.....357

Tağıyeva P.A.

Keçmiş zamanın semantik xüsusiyyətləri.....361

Vəliyeva A.R.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyət üslubunun təlim prosesinə təsiri.....368

Yunusova K.C.

Azərbaycan tarixi kursunun 6-9-cu siniflərində şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi.....376

Zalova S.Y.

İngilis və Azərbaycan dillərinin bədii üslub vasitələri.....382

Zamanova S.Ə.

Azərbaycan tarixinin tədrisində hər b tariximizin öyrənilməsi prosesində şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılmasının didaktik və psixoloji əsaslarına dair.....388

Ağalarova E.İ.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
agalarovaelyane@gmail.com

XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNDƏ OPENSOLVER PROQRAMINDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə, OpenSolver proqramının Xətti Proqramlaşdırma (XP) problemlərinin həllində istifadəsinin faydaları, çətinlikləri, təsiri və gələcəkdəki üstün cəhətləri təhlil edilir. OpenSolver, müştərilərə optimal həllər tapmaq, iş proseslərinin effektivləşdirilməsi və verimliliyin artırılması üçün dəyərli bir vasitədir. Məqalədə müəyyən çətinliklər mövcuddur, ancaq OpenSolver'in təsiri və praktik əhəmiyyəti göz qabağına alındığında, iş dünyasında bu proqramın dəyərliliyi aydınlaşır. Gələcəkdə, OpenSolver kimi alətlərin daha da inkişaf etməsi və müştərilərə daha çox fayda təmin etməsi gözlənilir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ OPENSOLVER ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Резюме

В статье анализируются преимущества, сложности, влияние и перспективы использования OpenSolver для решения задач линейного программирования (XP). OpenSolver — ценный инструмент, помогающий клиентам находить оптимальные решения, оптимизировать бизнес-процессы и повышать производительность. В статье есть некоторые сложности, но если учесть влияние и практическую значимость OpenSolver, его ценность для бизнеса становится очевидной. Ожидается, что в будущем такие инструменты, как OpenSolver, будут продолжать развиваться и предоставлять клиентам всё больше преимуществ.

USING OPENSOLVER FOR SOLVING LINEAR PROGRAMMING PROBLEMS

Summary

The article analyzes the benefits, challenges, impact, and future prospects of using OpenSolver to solve Linear Programming (XP) problems. OpenSolver is a valuable tool for helping customers find optimal solutions, streamline business processes, and increase productivity. The article has some challenges, but when we consider the impact and practical importance of OpenSolver, its value to the business world becomes clear. In the future, it is expected that tools like OpenSolver will continue to develop and provide more benefits to customers.

Açar sözlər: xətti proqramlaşdırma, OpenSolver, problemlərin həllində rəqəmsal yanaşma, Excel, inteqrasiya

Ключевые слова: линейное программирование, OpenSolver, численный подход к решению проблем, Excel, интеграция

Key words: linear programming, OpenSolver, numerical approach to problem solving, Excel, integration

Məqalənin aktuallığı: Son illər proqramlaşdırma və mühəndislik sahələrində bir sıra yeniliklər olub. Buraya ədədi yanaşmaların tətbiqi və proqramların inteqrasiyası kimi yeniliklər daxildir. Məqalədə vurğulanır ki, OpenSolver kimi cari proqram bu inkişaflara cavab verir və oxuculara müasir və effektiv həll alətinin mövcud olduğunu göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalə, xətti proqramlaşdırma problemlərinin həllində OpenSolver'in necə istifadə edilə biləcəyini ətraflı şəkildə izah edir. Bu, proqramın yanaşması və metodologiyası ilə bağlı ətraflı məlumat təqdim edir və bu da xətti proqramlaşdırma məsələlərinin həllinə kömək edir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə OpenSolver və buna bənzər alətlərin texnoloji tətbiqləri və yenilikləri haqqında cari məlumatlar verilir. Bu, oxuculara mövcud texnologiya ilə necə davranmaq barədə məlumat verməklə tədris sahəsində bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Məqalə, OpenSolver kimi açıq mənbəli alətlərin gələcəkdəki tədqiqatları və üstün cəhətləri üçün potensial yolları müzakirə edilir. Bu, oxuculara yeni iş sahələri və inkişaf imkanları barədə düşünmələrinə kömək edir.

Xətti Proqramlaşdırma (XP) optimallaşdırma məsələlərini həll etmək üçün istifadə edilən ədədi yanaşmadır [1, s.4]. Bu cür problemlər maliyyə idarəetməsi, logistika və təchizat zəncirində, mühəndislik dizaynında, istehsalatda və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur. İstənilən problem üçün məqsədlər və məhdudiyyətlər birlikdə nəzərə alınır, xüsusi proqramlaşdırma modelləri hazırlanır və proqramlaşdırma vasitəsilə optimal həll üsulu izah edilir. Bu yanaşma mümkün olan ən yaxşı nəticəni vermək üçün verilmiş limit daxilində ən optimal dəyəri çatdırmağa çalışır.

Xətti Proqramlaşdırma (XP) problemlərinin müxtəlif sahələrdə tətbiqi çoxlu sayda misallarla göstərilə bilər. Aşağıda bir neçə nümunə verək:

Maliyyə İdarəsi: Portfelin optimallaşdırılması: İnvestisiya portfelinin optimal şəkildə bölünməsi, investisiya obyektlərinin seçilməsi və optimal portfelin yaradılması proqramlaşdırmanın tətbiq olunduğu sahədir.

Kredit portfelinin optimallaşdırılması: Bankın müştərilərinə verdiyi kreditlərin məbləği, vaxtı və faiz dərəcəsi kimi müxtəlif parametrləri optimal şəkildə bölüşdürərək riski minimuma endirmək olar.

Logistika və təchizat zənciri: Təchizat zəncirinin idarə edilməsi: Təchizatçılar, anbarlar və paylama mərkəzləri arasında optimal məsafələrin, ziddiyyətli olmayan malların miqdarının və məhsulların vaxtında tədarükünün müəyyən edilməsi [3, s.34].

Daşıma xidmətlərinin planlaşdırılması: Daşıma proseslərinin planlaşdırılması və optimallaşdırılması, eləcə də sənaye məhsullarının daşıyıcıların nəzarətində saxlanması.

Mühəndislik dizaynı: İstehsal proseslərinin optimallaşdırılması: İstehsal xətlərinin layihələndirilməsi və təşkili üçün maliyyə, vaxt və mühəndis resurslarından optimal istifadə.

Texnoloji strukturların optimal qurulması: Müxtəlif texnoloji strukturların, məsələn, istehsal xətlərinin və ya avtomatlaşdırılmış proseslərin optimal qurulması və konfigurasiyası.

İstehsalın planlaşdırılması: İstehsal xəttinin əməliyyat planı: İstehsal proseslərinin vaxtı, resursları və tədbirləri ilə bağlı effektiv əməliyyat planlarının müəyyən edilməsi.

Materialların avadanlığının optimallaşdırılması: İstehsal üçün tələb olunan materialların avadanlığının müəyyən edilməsi, ehtiyatların idarə edilməsi və optimal sifarişlərin yerinə yetirilməsi.

Bu nümunələr, xətti proqramlaşdırma metodologiyasının müxtəlif sahələrdə necə tətbiq olunduğunu göstərir və bu yanaşmanın müxtəlif sektorlarda praktik tətbiqinin keyfiyyətini və əhəmiyyətini təsdiqləyir.

OpenSolver Excel'də müxtəlif optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün Excel əlavəsi kimi xidmət edən bir vasitədir. Xüsusilə xətti proqramlaşdırma, qarışıq tam proqramlaşdırma və məhdud proqramlaşdırma kimi problemləri həll etmək üçün istifadə olunur. Bu alətin istifadəyə yararlı, açıq mənbəli və pulsuz olması istifadəçilərin diqqətini çəkən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. OpenSolver'in əsas xüsusiyyətlərinin və onun istifadəçiləri üçün niyə maraqlı olmasının daha geniş izahatı budur:

Nümayəndəlik və əsas funksiyalar:

Nümayəndəlik: OpenSolver Excel üçün əlavə kimi işləyir və Excel interfeysi vasitəsilə əldə edilə bilər. İstifadəçilər həll etmək istədikləri optimallaşdırma problemlərini Excel vərəqlərinə daxil etdikdən sonra OpenSolver istifadə edərək bu problemləri həll edə bilərlər.

Əsas funksiyalar: OpenSolver xətti, qarışıq tam və məhdud proqramlaşdırma kimi müxtəlif optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün əsas funksiyalara malikdir. Bu funksiyalar vasitəsilə istifadəçilər müəyyən məhdudiyyətlər altında ən yaxşı həlli tapmaq üçün lazımı məlumatları daxil edə bilərlər.

İstifadəçilər üçün niyə maraqlıdır:

– Açıq mənbə və pulsuz: OpenSolver açıq mənbəli layihədir və pulsuz istifadə edilə bilər. Bu, istifadəçilərin heç bir xərc ödəmədən, hətta mənbə koduna daxil olmaqla tətbiqi fərdiləşdirmək imkanına malik olmasını təmin edir.

– Çeviklik və fərdiləşdirmə: İstifadəçilər OpenSolver'i optimallaşdırma problemlərinə uyğunlaşdırıla bilərlər. Bu, müxtəlif sənaye və sahələrdə müxtəlif optimallaşdırma ehtiyaclarını ödəmək üçün geniş istifadə imkanlarını təmin edir.

– İcma dəstəyi: OpenSolver böyük istifadəçi icması tərəfindən dəstəklənir. İstifadəçilər forumlar və onlayn resurslar vasitəsilə dəstək ala, suallar verə və təcrübələrini paylaşa bilərlər.

İstifadə və quraşdırma:

– İstifadəsi: OpenSolver Excel'də quraşdırılmış əlavə kimi istifadə olunur. İstifadəçilər OpenSolver'i Excel'də quraşdırdıqdan sonra, Excel vərəqlərində müəyyən etdikləri optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün ondan istifadə edə bilərlər. İstifadəçi interfeysi sadə və istifadəsi asandır.

– Quraşdırma: OpenSolver'dən istifadə etmək üçün istifadəçilər əvvəlcə Excel proqramını kompüterlərində quraşdırmalıdırlar. Sonra onlar OpenSolver'i yükləməli və kompüterlərinə quraşdırmalıdırlar. Quraşdırma təlimatları adətən OpenSolver saytında tapıla bilər.

Xüsusiyyətlər və imkanlar:

– Fərqli optimallaşdırma problemləri: OpenSolver müxtəlif optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu, xətti proqramlaşdırma, qarışıq tam proqramlaşdırma, məhdud proqramlaşdırma kimi müxtəlif optimallaşdırma növlərini əhatə edir.

– Optimal həllər: OpenSolver müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər altında ən yaxşı həlli tapmaq üçün qabaqcıl alqoritmlərdən istifadə edir. İstifadəçilər bu həlləri təhlil edə və nəticələrini qiymətləndirə bilərlər.

OpenSolver Excel'də optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün istifadəçi dostu interfeys təklif edir və müxtəlif sənaye və sahələrdə istifadəçilər üçün dəyərli vasitədir. Açıq mənbə və pulsuz olması bu aləti geniş istifadəçi bazasına malik edir və istifadəçilərin müxtəlif optimallaşdırma ehtiyaclarını ödəmək üçün çeviklik və fərdiləşdirmə təklif edir.

OpenSolver, Xətti Proqramlaşdırma (XP) problemlərinin həllində müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Aşağıda, OpenSolver'in XP problemlərinin həllində necə istifadə olunduğu, nümunələr və təcrübələr, OpenSolver'in tətbiqi əhəmiyyəti və faydaları barədə ətraflı məlumat verək:

1. Maliyyə idarəsi:

– Optimal portfel bölgüsü: Maliyyə şirkətləri investisiya portfelini optimal şəkildə bölüşdürmək, riski minimuma endirmək və gəliri artırmaq üçün OpenSolver'dən istifadə edirlər.

– Kredit portfelinin optimal dizaynı: Banklar müştərilərə verilən kreditlərin optimal məbləği, vaxtı və faiz dərəcəsi kimi amilləri qiymətləndirmək üçün OpenSolver'dən istifadə edə bilirlər.

2. Logistika və təchizat zənciri:

– Təchizatçıların və paylama mərkəzlərinin optimal yerləşdirilməsi: Logistika şirkətləri təchizatçıların, anbar yerlərinin və paylama mərkəzlərinin optimal yerləşdirilməsi üçün OpenSolver tətbiq edir.

– Nəqliyyat xidmətlərinin planlaşdırılması: Malların daşınmasını və logistika proseslərini planlaşdırmaq OpenSolver vasitəsilə optimal vəziyyətləri tapmağa imkan verir.

3. Sənaye mühəndisliyi və dizaynı:

– İstehsal xətlərinin optimal dizaynı: Mühəndislik şirkətləri istehsal proseslərini dizayn etmək və təşkil etmək üçün OpenSolver'dən istifadə edə bilirlər.

– Texnologiya strukturlarının optimal qurulması: Mühəndislik şirkətləri texnologiya strukturlarını optimal şəkildə qurmaq və prosesləri avtomatlaşdırmaq üçün OpenSolver'dən istifadə edirlər.

4. Ticarət və marketinq:

– Təchizatçı seçimi və sifarişlərin optimal istiqamətləndirilməsi: Kommersiya şirkətləri təchizatçıların seçilməsi və sifarişlərin optimal istiqamətləndirilməsi üçün OpenSolver-dən istifadə edirlər.

– Marketinq kampaniyalarının optimal planlaşdırılması: Marketinq və reklam şirkətləri optimal qiymətləri və marketinq kampaniyalarından çıxış nöqtələrini müəyyən etmək üçün OpenSolver'dən istifadə edirlər.

5. Biznesin administrasiyası və rəhbərliyi:

– Biznes planlaşdırma və optimal işləmə qrafların təyin edilməsi: Şirkət rəhbərləri və biznesin idarə edilməsi.

– Məhsul sifarişlərinin optimal qrafikləri: Məhsul istehsalı və sifarişlərinin optimal qrafikası şirkətlərin effektivliyini və maliyyə göstəricilərini artırır.

Bu sahələr OpenSolver'in həllini təklif etdiyi tipik problemlərin yalnız bir nümunəsidir. Hər sahədə bu həllər şirkət və təşkilatların fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və optimal vəziyyətlər təklif etmək üçün dəyərli alətlərdir.

OpenSolver XP problemlərini həll etmək üçün istifadə edildikdə müxtəlif üstünlüklər və çətinliklər ola bilər. Aşağıda bu məsələlərə daha ətraflı nəzər salın:

– Faydaları: Optimal İşlər: OpenSolver XP problemlərinin optimal hallarını tapmağa kömək edir. Bu, məhdudiyyətlər altında ən yaxşı variantı tapmağı asanlaşdırır və təşkilatların və şirkətlərin fəaliyyətini yaxşılaşdırır.

– Vaxt və resurslar: OpenSolver problemləri həll etmək üçün tələb olunan vaxtı və resursları azaldır. İnsan müdaxiləsini minimuma endirir və optimallaşdırma proseslərini avtomatlaşdırır.

– Səmərəlilik və performans: Biznes proseslərini effektiv etmək üçün optimal şərait aşkar edildikdə, şirkətlər və təşkilatlar daha yüksək səmərəlilik və performans nəticələrinə nail olurlar.

– Çətinliklər: İnformasiya təhlükəsizliyi: Həssas məlumatların emal prosesində istifadə edildiyi hallarda, OpenSolver kimi bəzi proqramlar informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini təmin edə bilər.

– Müəyyən edilməmiş dəyişənlər: Kompleks XP problemlərində təyin olunmamış və dəyişən dəyişənlərlə məşğul olmaq çətin ola bilər. Bu, optimal şərtləri tapmaq üçün daha çətin və daha uzun müddət tələb edə bilər.

– Alqoritmlərin qarışıqlığı: Bəzi XP problemləri bir çox məhdudiyyət və şərtlərlə məşğul olan çox mürəkkəb alqoritmlər tələb edir. Bu, zal prosesini daha müşahidə edilə bilən və spesifik etmək üçün müxtəlif dəstəkləyici alqoritmlər tələb edə bilər.

OpenSolver müştərilərə bir çox hərtərəfli üstünlüklər təqdim edir. Bu proqramın təsiri və praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

– Təşkilatların inkişafı: OpenSolver şirkətlərin və təşkilatların inkişafını asanlaşdırır, onları müxtəlif məsələlər üçün optimal vəziyyətləri tapmaq üçün güclü alətlərlə təmin edir.

– Effektiv tətbiq: Proqramın istifadəsi effektiv və praktikdir. Biznes proseslərindəki problemləri həll etmək üçün OpenSolver kimi alətlər şirkət və təşkilatların fəaliyyətini effektiv etmək üçün vacibdir.

– İntegrasiya və avtomatlaşdırma: OpenSolver kimi proqramları daha çox sistemə integrasiya etmək və biznes proseslərini avtomatlaşdırmaq üçün daha çox say göstərilir.

– İnformasiya analitikası: Gələcəkdə OpenSolver kimi alətləri informasiya analitikası və maşın öyrənmə vasitələri ilə birləşdirərək daha effektiv və uyğun vəziyyətlər təklif oluna bilər.

– İstifadəçi təcrübəsi: İstifadəçi təcrübəsini artırmaq üçün OpenSolver kimi alətləri daha intuitiv və istifadəsi asan interfeyslərlə təchiz etmək tövsiyə olunur.

Bunlar OpenSolver'in faydaları, çətinlikləri, təsirləri və gələcək problemlərinin sadəcə icmalındır. Bu proqram müştərilərə müxtəlif sahələrdə optimal vəziyyətləri tapmaq üçün dəyərli alət təqdim edir və optimallaşdırma məsələlərinin həllini effektiv edir.

Nəticə

1. OpenSolver müxtəlif sənaye və sahələrdə problemlərin optimal həllini tapmaq üçün dəyərli vasitədir. Xətti, qarışıq tam və məhdud proqramlaşdırma məsələlərini həll etmək üçün istifadə olunur

2. OpenSolver biznes proseslərini asanlaşdırmağa və performansını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Müştərilərə vaxt və təhlükəsizlik təmin edir, optimal şərtlər təklif edir və şirkətlərin səmərəliliyini artırır.

3. Qeyri-müəyyənliklər və qeyri-müəyyən dəyişənlər kimi çətinliklər var. Nə olursa olsun, OpenSolver hələ də biznes proseslərinin optimallaşdırılmasında güclü bir vasitə olaraq qalır.

4. OpenSolver müştərilərin iş təcrübəsi və məhsuldarlığının artırılmasına müsbət təsir göstərir. Effektiv icra ilə biznes prosesləri daha optimal vəziyyətlər təklif edir.

5. OpenSolver kimi alətlərin gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyi gözlənilir. Bu, daha çox inteqrasiya, avtomatlaşdırma və informasiya analitikası, həmçinin istifadəçi təcrübəsinin daha yüksək səviyyəsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Dantzig, G. B. (1951).
2. Hillier, F. S., & Lieberman, G. J. (2001).
3. Gass, S. I., & Harris, C. M. (2011).
4. Winston, W. L. (2003).

Rüstəmov X.X.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xalid.rustamov.inf2406m@adpu.edu.az

ƏŞYALARIN İNTERNETİ (IoT) VƏ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN TƏHSİLDƏ ROLU

Xülasə

Əşyaların interneti (IoT) – fiziki obyektlərin qarşılıqlı əlaqə quraraq məlumat mübadiləsi aparmasına imkan verən bir texnologiya yanaşmasıdır. Bu sistemdə informasiya texnologiyaları, IoT qurğularından toplanan məlumatların işlənməsi və analizində, eləcə də qurğular arasında əlaqənin və koordinasiyanın təmin olunmasında əsas rol oynayır. Bu məqalədə biz IoT texnologiyasının əsas prinsiplərini, informasiya sistemlərinin bu sahədəki funksiyalarını və IoT-nin ağıllı evlər, sənaye müəssisələri, səhiyyə, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sahələrində tətbiqini və ən əsası da, müasir təhsil sistemində onun rolunu təhlil edirik. Həmçinin, təhlükəsizlik məsələləri, məlumatların qorunması və standartlaşdırma kimi aktual problemlər də müzakirə olunur. Məqələnin məqsədi oxuculara IoT ilə informasiya sistemləri arasında olan əlaqəni daha dərindən izah etmək və bu sahənin gələcək inkişaf istiqamətlərini göstərməkdir.

ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ (IoT) И РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Интернет вещей (IoT) — это технологический подход, позволяющий физическим объектам взаимодействовать и обмениваться информацией. В этой системе информационные технологии играют ключевую роль в обработке и анализе данных, собираемых с устройств IoT, а также в обеспечении связи и координации между устройствами. В данной статье анализируются основные принципы технологии IoT, функции информационных систем в этой области, применение IoT в умных домах, на промышленных предприятиях, в здравоохранении, на транспорте и в сельском хозяйстве, и, что наиболее важно, его роль в современной системе образования. Также обсуждаются такие актуальные вопросы, как безопасность, защита данных и стандартизация. Цель статьи — предоставить читателям более глубокое понимание взаимосвязи между IoT и информационными системами и показать будущие направления развития этой области.

INTERNET OF THINGS (IoT) AND THE ROLE OF INFORMATION SYSTEMS IN EDUCATION

Summary

The Internet of Things (IoT) is a technology approach that allows physical objects to communicate and exchange information. In this system, information

technology plays a key role in processing and analyzing data collected from IoT devices, as well as in ensuring communication and coordination between devices. In this article, we analyze the basic principles of IoT technology, the functions of information systems in this area, and the application of IoT in smart homes, industrial enterprises, healthcare, transport and agriculture, and most importantly, its role in the modern education system. Also, relevant issues such as security issues, data protection and standardization are discussed. The purpose of the article is to provide readers with a deeper understanding of the relationship between IoT and information systems and to show the future development directions of this area.

Açar sözlər: *əşyaların interneti, informasiya sistemləri, məlumatların emalı, bulud hesablama*

Ключевые слова: *интернет вещей, информационные системы, обработка данных, облачные вычисления*

Key words: *Internet of things, information systems, data processing, cloud computing*

Müasir dövrdə internetə qoşulan cihazların sayı artdıqca, “Əşyaların interneti” (IoT) anlayışı daha da əhəmiyyətli hala gəlir. IoT, fiziki aləmlə rəqəmsal mühit arasında əlaqə qurmaq üçün yeni imkanlar yaradır. Sensorlar, aktivatorlar, mobil qurğular və sənaye sistemləri də daxil olmaqla milyonlarla cihaz bu qlobal şəbəkənin bir hissəsinə çevrilərək, böyük həcmdə məlumat toplayır və ötürür. Bu məlumatlar, qərarların qəbulu, proseslərin optimallaşdırılması və yeni xidmətlərin yaradılması məqsədilə istifadə olunur.

IoT-nin bir başqa əsas üstünlüyü proseslərin avtomatlaşdırılması və uzaqdan idarəetmə imkanlarıdır. Bu, resursların daha effektiv istifadəsinə və səmərəliliyin artmasına şərait yaradır. Məsələn, kənd təsərrüfatında ağıllı suvarma sistemləri hava şəraiti və torpaq rütubətinə uyğun olaraq su sərfiyyatını optimallaşdırır və məhsuldarlığı artırır.

IoT həmçinin real vaxtda məlumat əldə etmək imkanı verir. Qurğular vəziyyət, fəaliyyət və hadisələr barədə məlumatları ötürərək operatorlara dərhal reaksiya verməyə və cari vəziyyətə əsaslanaraq qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. Bu xüsusiyyət sənaye sahəsində xüsusilə əhəmiyyətlidir: avadanlıqların nasazlığını əvvəlcədən təxmin etmək və istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək mümkündür.

Yeni xidmətlər və biznes modellərinin yaradılması IoT-nin digər mühüm imkanlarındanır. Məsələn, səhiyyə sahəsində tibbi cihazlar həkimlərə xəstənin vəziyyətini uzaqdan izləməyə və real vaxtda məsləhətlər verməyə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, Əşyaların İnterneti dünyanı elə bir formada dəyişir ki, fiziki obyektlər “ağıllı”, əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyət göstərə bilən qurğulara

çevrilir. IoT vasitəsilə biz resurslardan daha effektiv istifadə edə, innovasiyalar yarada, səmərəliliyi artıraraq həyat keyfiyyətini yüksəldə bilərik.

Əşyaların İnterneti (IoT) effektiv və etibarlı informasiya sistemləri olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. İnformasiya sistemləri IoT cihazlarından alınan məlumatların toplanması, işlənməsi, ötürülməsi və təhlilində əsas rol oynayır. Bu sistemlər məlumatların idarə olunmasını təmin etmək, qurğular arasında əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyəti dəstəkləmək, həmçinin məlumatların təhlükəsizliyini və məxfiliyini qorumaq üçün infrastruktur və alətlər təqdim edir.

İnformasiya sistemlərinin IoT-dəki əsas funksiyaları arasında məlumatların işlənməsi və təhlili mühüm yer tutur. IoT qurğuları böyük həcmdə məlumat yaradır və bu məlumatları toplamaq, saxlamaq və işləmək üçün informasiya sistemləri müxtəlif texnologiyalardan, o cümlədən bulud hesablama və böyük məlumat (Big Data) kimi metodlardan istifadə edir. Məsələn, bir informasiya sistemi, ağıllı şəhər layihəsində sensorlardan gələn məlumatları işləyərək, nəqliyyat axınını idarə edə bilər. Bu sistem işıqlandırmanı tənzimləyir və parkinq yerlərinin mövcudluğuna dair məlumat təqdim edir.

İnformasiya sistemlərinin IoT-dəki digər əhəmiyyətli rolu isə qurğular arasında əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunmasıdır. Bu sistemlər, IoT qurğuları arasında informasiya mübadiləsini və fəaliyyətlərin sinkronlaşdırılmasını təmin edir, beləliklə cihazlar arasında qarşılıqlı əlaqə və iş birliyi qurulur. Məsələn, sənayelərdə, informasiya sistemləri robotları və digər avadanlıqları koordinasiya edərək istehsal proseslərini optimallaşdırır.

Təhlükəsizlik və məlumat məxfiliyi, Əşyaların İnterneti (IoT) sahəsində ən vacib məsələlərdən biridir və burada informasiya sistemlərinin rolu böyükdür. IoT qurğuları çoxsaylı həssas məlumatları toplayır və ötürür, buna görə də bu məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə informasiya sistemləri məlumatların icazəsiz girişdən, müdaxilələrdən və sızmalardan qorunmasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə, şifrələmə, çoxfaktorlu autentifikasiya, giriş nəzarət və təhlükəsizlik monitorinqi kimi mexanizmlər tətbiq olunur. Bundan əlavə, bu sistemlər potensial təhlükələri və hücumları aşkarlamalı və onlara qarşı müvafiq cavab tədbirləri görməlidir.

Əşyaların İnterneti (IoT) və informasiya sistemləri bir çox sahələrdə, o cümlədən ağıllı evlərdən sənaye və səhiyyəyə qədər geniş istifadə olunur. Ağıllı evlərdə IoT və informasiya sistemləri istifadəçilərə ev qurğularını uzaqdan idarə etməyə imkan verir. Sənaye sahəsində isə IoT və informasiya sistemləri avadanlıqların vəziyyətini izləyir və istehsal proseslərini optimallaşdırır. Səhiyyə sahəsində bu sistemlər tibbi məlumatların izlənməsi və təhlilində istifadə edilir, həkimlərə pasiyentlərin vəziyyəti haqqında

məlumatları təqdim edir. Nəqliyyat sahəsində isə IoT və informasiya sistemləri yollardakı vəziyyət, tıxaclar və optimal marşrutlar barədə məlumat verir.

Lakin, IoT və informasiya sistemlərinin inkişafı ilə əlaqədar bəzi çağırışlar mövcuddur. Bunlardan biri məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyinin təmin olunmasıdır. Qoşulmuş qurğuların və ötürülən məlumatların artması bu məsələnin vacibliyini daha da artırır. İkinci çağırış isə IoT sahəsində standartlaşdırmanın təmin olunmasıdır, çünki müxtəlif qurğuların və protokolların çoxluğu qarşılıqlı uyğunluğu çətinləşdirir.

Bundan əlavə, böyük həcmdə məlumatların real vaxtda işlənməsi və miqyaslına birlən sistemlərin təmin olunması vacibdir. Bulud texnologiyaları və Big Data (Böyük verilənlər) texnologiyaları bu məsələnin həlli üçün mühüm rol oynayır.

IoT və informasiya sistemləri, gələcəkdə daha da inkişaf edərək, daha çox sahədə tətbiq tapacaq. Süni intellektin IoT-də tətbiqi yeni inkişaf perspektivləri yaradacaq. Bu da daha ağıllı və avtonom sistemlərin yaranmasına imkan verəcək. Eyni zamanda, IoT-nin tətbiqi ekologiya, energetika və digər sahələrdə də genişlənəcək.

IoT (Internet of Things — Əşyaların İnterneti) texnologiyalarının təhsil sistemində istifadəsi də getdikcə daha geniş yayılır. Bu texnologiya vasitəsilə müxtəlif cihazlar və obyektlər internetə qoşularaq məlumat toplaya, ötürə və analiz edə bilirlər. Təhsildə IoT-nin istifadəsi aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir:

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərmiş, xüsusilə “Əşyaların İnterneti” (Internet of Things - IoT) anlayışının tətbiqi ilə tədrisin keyfiyyətini və effektivliyini artırmağa imkan yaratmışdır. Müasir təhsil müəssisələrində IoT-nin tətbiqi müxtəlif sahələr üzrə özünü göstərir və geniş imkanlar yaradır. Bu məqalədə təhsildə IoT-nin əsas tətbiq sahələri və üstünlükləri nəzərdən keçirilir. Ağıllı sinif otaqları texnologiyanın təhsilə inteqrasiyasının ən bariz nümunələrindəndir. Bu siniflər müasir sensorlarla təchiz olunaraq təbii mühitə uyğun optimal şərait yaradır. Temperatur, rütubət, işıq səviyyəsi və hava keyfiyyəti kimi parametrlər avtomatik şəkildə tənzimlənə bilər. Bundan əlavə, iştirak izləmə sistemləri sayəsində tələbələrin sifə daxil olub-olmaması RFID kartlar və üz tanıma texnologiyaları vasitəsilə qeydə alınır. İnteraktiv lövhələr və cihazlar isə müəllim və tələbələrə dərs zamanı real vaxtda məlumat paylaşmağa imkan yaradır.

Məktəb və universitetlərdə təhlükəsizlik prioritet məsələlərdəndir. Video müşahidə sistemləri və hərəkət sensorları təhsil müəssisələrinin daha etibarlı mühitə çevrilməsinə töhfə verir. Uşaq izləmə sistemləri isə valideynlərin GPS və ya RFID texnologiyaları ilə övladlarının məktəbdəki

hərəkətlərini izləməsinə imkan yaradır. IoT cihazları vasitəsilə təhsil müəssisələrində enerji sərfiyyatına nəzarət xeyli asanlaşır. İşıqlandırma, isitmə və soyutma sistemləri avtomatik şəkildə tənzimlənərək həm qənaət, həm də ekoloji təmizlik baxımından üstünlüklər yaradır. Eyni zamanda laboratoriyaların və digər avadanlıqların istifadəsi də bu texnologiyalar vasitəsilə effektiv şəkildə idarə oluna bilər. Tələbələrin öyrənmə prosesinə fərdi yanaşma tədris keyfiyyətini artıran əsas amillərdəndir. IoT texnologiyaları tələbələrin öyrənmə vərdişlərini analiz edərək müəllimlərə onların zəif və güclü tərəfləri barədə məlumat verir. Ağıllı qələmlər, planşetlər və geyilə bilən texnologiyalar interaktiv və maraqlı tədris mühiti yaradır. IoT texnologiyalarının daha bir mühüm rolu əlilliyi olan tələbələrin təhsilə inteqrasiyasını asanlaşdırmasıdır. Fiziki və eşitmə/audiovizual çətinlikləri olan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş ağıllı köməkçi cihazlar, eşitmə aparatları və digər texnoloji vasitələr bu tələbələrin təhsil imkanlarını genişləndirir.

IoT-nin təhsildə tətbiqi real vaxtda məlumatların toplanmasına və qərarvermə prosesinin sürətləndirilməsinə səbəb olur. Bu texnologiyalar həmçinin müəllimlərə dərs planlarını daha effektiv qurmağa və təhsil müəssisələrinin ümumi idarəetməsini optimallaşdırmağa şərait yaradır.

Nəticə

IoT və informasiya sistemləri müasir cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Onların düzgün və effektiv tətbiqi təhsildə səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və sosial inklüzivliyin təmin olunmasına töhfə verir. Bununla belə, bu texnologiyaların uğurla tətbiqi üçün informasiya sistemləri sahəsində davamlı inkişaf, təkmilləşmə və sektoral əməkdaşlıq zəruridir.

Ədəbiyyat

1. *Arsdeep Bahga və Vijay Madiseti tərəfindən “Əşyaların İnterneti: Təcrübəli Yanaşma”.*
2. *Dieter Uckelmann, Mark Harrisin, Florian Michahelles tərəfindən “Əşyaların İnternetinin Memarlığı”.*
3. *P.K.Suri, P.C.Gupta tərəfindən “Əşyaların təhlükəsizliyi: Hərtərəfli tədqiqat”.*
4. *Wang & Lee tərəfindən “Bulud hesablamaları və əşyaların interneti: nəzəriyyə və tətbiqlər”.*
5. *Ovidiu Vermesan, peter Friess tərəfindən “Əşyaların İnterneti: Tədqiqat və İnnovasiyadan Bazarda Yerləşdirməyə”.*

Rzazadə N.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nrzazad19@gmail.com

RIYAZI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNDƏ SİNTEZ METODLARININ TƏTBİQİ

Xülasə

Riyazi məsələlərin həllində təhlil və sintez metodlarının tətbiqi müasir elmi tədqiqatlarda və texnoloji inkişafalarda mühüm yer tutur. Riyazi məsələlər günümüzdə çox mürəkkəb və çoxsahəlidir. Bu məsələlərin həlli yalnız metodik yanaşmalarla mümkün olur. Təhlil və sintez metodları, məsələnin müxtəlif aspektlərini ayrı-ayrılıqda araşdırmağa və sonra onların əlaqələrini birləşdirməyə imkan verir. Məsələn, differensial tənliklər və ya kompleks analizdə məsələlərin həlli bu yanaşmalarla daha asan və effektiv olur. Bu metodların tətbiqi həm nəzəri, həm də tətbiqi sahələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və riyazi məsələlərin həlli prosesini daha sistemli və mütərəqqi edir. Müasir elmi və texnoloji inkişaflar təhlil və sintez metodlarının daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən, bu metodların aktuallığı gündəlik həyatda və elm sahələrində artan əhəmiyyətini qoruyur.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ СИНТЕЗА ПРИ РЕШЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Резюме

Применение методов анализа и синтеза при решении математических задач занимает важное место в современных научных исследованиях и технологических разработках. Математические проблемы сегодня очень сложны и многогранны. Решение этих вопросов возможно только при методических подходах. Методы анализа и синтеза позволяют изучить разные стороны проблемы по отдельности, а затем соединить их связи. Например, благодаря этим подходам решение задач дифференциальных уравнений или комплексного анализа становится проще и эффективнее. Применение этих методов имеет большое значение как в теоретической, так и в прикладной областях и делает процесс решения математических задач более систематическим и прогрессивным. Современные научно-технические разработки требуют дальнейшего совершенствования методов анализа и синтеза. По этой причине актуальность этих методов сохраняет их возрастающее значение в повседневной жизни и в областях науки.

APPLICATION OF SYNTHESIS METHODS IN SOLVING MATHEMATICAL PROBLEMS

Summary

The application of analysis and synthesis methods in solving mathematical problems occupies an important place in modern scientific research and technological

developments. Mathematical problems are very complex and multidisciplinary today. The solution of these problems is possible only with methodological approaches. Analysis and synthesis methods allow us to study various aspects of the problem separately and then combine their relationships. For example, solving problems in differential equations or complex analysis becomes easier and more effective with these approaches. The application of these methods is of great importance in both theoretical and applied fields and makes the process of solving mathematical problems more systematic and progressive. Modern scientific and technological developments require further improvement of analysis and synthesis methods. Therefore, the relevance of these methods in everyday life and in scientific fields maintains its increasing importance.

Açar sözlər: riyazi modellər, analiz, sintez, tətbiqi, təhlili

Ключевые слова: математические модели, анализ, синтез, применение, анализ

Key words: mathematical models, analysis, synthesis, application, analysis

Riyazi modellərin iqtisadiyyatda, mühəndislikdə, fizika və bioloji elmlərdə tətbiqi çox genişdir. Hər bir sahənin özünəməxsus metodları olmasına baxmayaraq, təhlil və sintez metodları bu müxtəlif yanaşmaları birləşdirərək ümumi həllər tapmağa kömək edir. Məsələn, ekosistem modelləri və ya iqtisadi modellərdə sintez metodları əhəmiyyətli rol oynayır.

Sintez metodu: Təhlil metodundan fərqli olaraq sintez metodu, ayrı-ayrı hissələrin birləşdirilməsi və ümumi bir həllin əldə olunmasını təmin edir. Riyazi məsələlərdə sintez metodu məsələnin daha geniş çərçivədə anlaşılmasına və həllərin daha praktik və tətbiqi olmasına şərait yaradır.

Riyazi məsələlərin həlli prosesində analiz və sintez metodları mühüm rol oynayır. Bu metodlar riyazi düşüncənin inkişafında və məsələlərin həllində fundamental yanaşmalar təklif edir. Analiz və sintez metodları riyazi məsələlərin həllində müxtəlif yanaşmalar təklif edir. Analiz, problemi sadələşdirmək və kiçik hissələrə ayırmaqla, sintez isə bu hissələrin birləşdirilməsi və ümumi həllin formalaşdırılması üzərində dayanır. Bu metodlar riyazi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirərək, mürəkkəb məsələlərin daha aydın və effektiv şəkildə həllinə imkan yaradır.

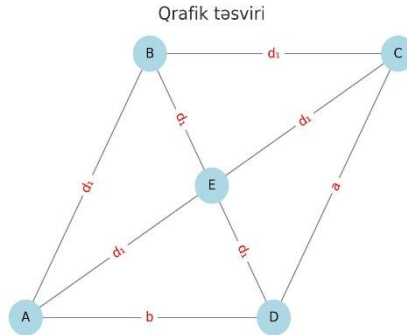
Riyazi məsələlərin həllində analiz və sintezdən geniş istifadə olunur. Xatırlayaq ki, təhlil axtarılandan məlumatlara qədər düşünmə üsuludur. Sintez məlumatdan axtarılan apan müləhizə üsuludur. Bu üsulların hər ikisi adətən birlikdə istifadə olunur.

Təhlil və sintez isə demək olar ki, hər bir problem növündə, hər tapşırıqda tətbiq tapır.

1) İsbat məsələlərini həll edərkən sintez.

Məsələ 1. Perimetri 50 sm olan paraleloqramı diaqonalları ilə 4 üçbucaq ayrılır. Bu üçbucaqların ikisinin perimetr fərqi 5 sm-dir, paraleloqramın tərəflərinin 10 sm və 15 sm olduğunu isbat edin.

İsbat:

$$\begin{aligned}
 P_{AED} - P_{ACB} = 5 &\rightarrow d_1 + d_2 + b - d_1 - d_2 - a = b - a = 5 \\
 P_{ABCD} = 50 &\rightarrow 2(a + b) = 50 \\
 &a + b = 25 \\
 \begin{cases} a + b = 25 \\ b - a = 5 \end{cases} &\rightarrow \begin{cases} a = 10 \\ b = 15 \end{cases}
 \end{aligned}$$

Məsələ 2. Düzbucaqlı paralelepipedin oturacaqları diaqonalları 6 və 8 sm olan romblardır. Yan üzlərin diaqonalinın 13 sm olduğunu bilərək paralelepipedin sahəsini tapın.

İsbat: $d_1 \perp d_2$

$$\left(\frac{d_1}{2}\right)^2 + \left(\frac{d_2}{2}\right)^2 = a^2$$

$a = 5$

Düzbucaqlı paralelepipedin yan tilləri perpendikulyar oturacağa perpendikulyar olur.

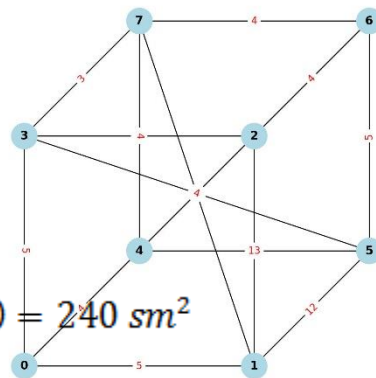
$$\sqrt{13^2 - 5^2} = 12$$

$$S_{yan} = 2(ab + bc) = 2(5 \cdot 12 + 5 \cdot 12) = 240 \text{ sm}^2$$

$$S_{ot} = \frac{1}{2} d_1 d_2 = \frac{1}{2} \cdot 6 \cdot 8 = 24 \text{ sm}^2$$

$$2 S_{ot} = 48$$

$$S_{tam} = 240 + 24 + 24 = 288 \text{ sm}^2$$

Məsələ 3. Düzgün altıbucaqlı prizmanın ən böyük diaqonalı 13 sm, yan tili 5 sm olarsa, prizmanın həcmi tapın.

$$\text{İsbat: } S_{ot} = 6 \cdot \frac{a^2\sqrt{3}}{4} = 6 \cdot \frac{36\sqrt{3}}{4} = 54\sqrt{3}$$
$$V = S_{ot} \cdot H$$

$$H = 5$$

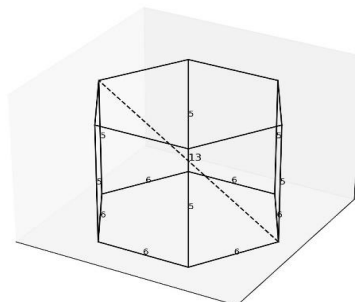
$$V = 6 \cdot \frac{36\sqrt{3}}{4} \cdot 5 = 270\sqrt{3} \text{ sm}^3$$

Düzgün altıbucaqlıda altı düzgün üçbucaq

$$\text{var. } S_{ot} = 6 \cdot \frac{a^2\sqrt{3}}{4}$$

Cəbr mətni məsələlərini həll edərkən (bunlar adətən tənliklərin, onların sistemlərinin, bərabərsizliklərin və onların sistemlərinin, tənliklər və bərabərsizliklərin sistemlərinin qurulması məsələləridir) yalnız analiz və ya yalnız sintezdən istifadə etməklə əldə etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Fakt budur ki, tənlik (tənliklər sistemi, bərabərsizliklər və s.), tənliyin (tənliklər sistemi və s.) həlli sintez üsulu ilə yerinə yetirilir.

Nəticə olaraq, riyazi məsələlərin həllində təhlil və sintez metodlarının birgə tətbiqi, problemin strukturlarını başa düşmək, müxtəlif yanaşmaları birləşdirərək dəqiq və effektiv həllər tapmaq üçün mühüm vasitələrdir. Bu metodların birləşdirilməsi, məsələnin düzgün və hərtərəfli həllini tapmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Əsədov, S.A. (2006). *Riyazi Analiz və Differensial Tənliklər*. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, E.B. (2011). *Riyazi Məsələlərin Həlli və Metodları*. Bakı: İqtisadiyyat və Hüquq Nəşriyyatı.
3. *Təhlil və Sintez: Riyazi Metodlar*. (2007). *Riyaziyyat və Təbiət Elmləri Jurnalı*. Bakı.
4. Bakırov, K.R., və Əsədov, F.Ş. (2015). *Təhlil və Sintez Üsulları ilə Riyazi Problemlərin Həlli*.
5. Sadıqov, İ.R. (2009). *Riyazi Təhlil və Onun Riyazi Modelləşdirmədə Rolu*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
6. Şahinov, R.T., və Əliyev, A.M. (2013). *Riyazi Sintez və Məsələlərin Həlli Metodları*. Bakı: Elmi Nəşriyyat.
7. Musae, A.R. (2010). *Riyazi Metodlar və Həll Yolları*. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
8. Özdemir, M. (2008). *Mathematical Analysis and Synthesis Methods in Problem Solving*. İstanbul: Springer.

Şixaliyeva F.Ş.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatima-shixaliyeva@mail.ru

KVANT KOMPÜTERLƏRİNİN ƏNƏNƏVİ KRİPTOQRAFİYAYA TƏHLÜKƏSİ VƏ POST-KVANT KRİPTOQRAFİK ALQORİTMLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Kvant kompüterləri klassik kompüterlərdən fərqli olaraq, bir çox ənənəvi şifrələmə metodunu sürətlə pozma potensialına malikdir. Shor alqoritmı, kvant kompüterlərinin RSA kimi asimmetrik kriptografik alqoritmləri effektiv şəkildə sındıra biləcəyini göstərir, bu da məlumat təhlükəsizliyi üçün ciddi bir təhdiddir.

Ənənəvi kriptografiya alqoritmlərinin kvant kompüterləri qarşısında dayanıqsız olmasına görə post-kvant kriptografiya sahəsi inkişaf etməyə başlamışdır. Post-kvant kriptografiya, kvant kompüterlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün yeni şifrələmə metodları və alqoritmlər təklif edir. Bu alqoritmlər arasında lattice-based, hash-based, code-based və multivariate-based yanaşmalar yer alır.

УГРОЗА КВАНТОВЫХ КОМПЬЮТЕРОВ ТРАДИЦИОННОЙ КРИПТОГРАФИИ И АНАЛИЗ ПОСТКВАНТОВЫХ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ АЛГОРИТМОВ

Резюме

Квантовые компьютеры, в отличие от классических, обладают потенциалом быстрого взлома многих традиционных методов шифрования. Алгоритм Шора показывает, что квантовые компьютеры могут эффективно взламывать асимметричные криптографические алгоритмы, такие как RSA, что представляет собой серьезную угрозу информационной безопасности.

Из-за уязвимости традиционных криптографических алгоритмов перед квантовыми компьютерами начала развиваться область постквантовой криптографии. Постквантовая криптография предлагает новые методы и алгоритмы шифрования для борьбы с квантовыми компьютерами. Эти алгоритмы включают в себя подходы на основе решеток, хэшей, кодов и многомерных данных.

THE THREAT OF QUANTUM COMPUTERS TO TRADITIONAL CRYPTOGRAPHY AND ANALYSIS OF POST-QUANTUM CRYPTOGRAPHIC ALGORITHMS

Summary

Quantum computers, unlike classical computers, have the potential to quickly break many traditional encryption methods. Shor's algorithm shows that quantum

computers can effectively break asymmetric cryptographic algorithms such as RSA, which is a serious threat to information security.

Due to the fact that traditional cryptographic algorithms are unstable against quantum computers, the field of post-quantum cryptography has begun to develop. Post-quantum cryptography offers new encryption methods and algorithms to combat quantum computers. These algorithms include lattice-based, hash-based, code-based, and multivariate-based approaches.

Açar sözlər: kvant, kriptografiya, alqoritm, təhlükəsizlik

Ключевые слова: квант, криптография, алгоритм, безопасность

Key words: quantum, cryptography, algorithm, security

Texnologiyanın sürətli inkişafı özü ilə yanaşı onun təhlükələrini də gətirməkdədir. Belə ki, məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması (Kriptografiya) yazı ilə eyni vaxtda meydana gəlmiş güman edilir. Bu isə təxminən e.ə. 3300-cü illəri əhatə edir. Kriptografiya, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün istifadə olunan elmi və texnoloji prosesləri özündə cəmləşdirən sahədir. Bu sahə, məlumatların şifrələnməsi, autentifikasiya, rəqəmsal imzalar və digər şifrələmə texnikaları ilə məlumatların gizliliyini və bütövlüyünü qorumağa yönəlmişdir. Kriptografiya həmçinin, məlumatların yalnız səlahiyyətli şəxslər tərəfindən oxunmasını və işlənməsini təmin edən metodları əhatə edir. Kriptografiyanın əsas məqsədi məlumatın təhlükəsizliyini qorumaqdır, yəni, məlumatların göndərilməsi və saxlanması zamanı onların üçüncü şəxslər tərəfindən oxunması və ya dəyişdirilməsi mümkün olmasın. Ənənəvi kriptografik metodlar simmetrik və asimmetrik şifrələmə metodlarını əhatə edir. Simmetrik şifrələmədə, eyni açar məlumatın şifrələnməsi və deşifrələnməsi üçün istifadə olunur, asimmetrik şifrələmədə isə iki fərqli açar - bir açar şifrələmə üçün, digəri isə deşifrələmə üçün istifadə olunur.

Son dövrlərdə kvant kompüterlərinin inkişafı kriptografiyanın gələcəyini təhdid edir, çünki kvant kompüterləri bəzi ənənəvi şifrələmə metodlarını çox sürətlə poza bilər. Bu səbəbdən post-kvant kriptografiya sahəsi inkişaf etməyə başlamış və kvant texnologiyalarına qarşı dayanıqlı yeni şifrələmə alqoritmləri üzərində tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Kvant kompüterləri, klassik kompüterlərdən fərqli olaraq, kvant mexanikası prinsiplərinə əsaslanaraq işləyir. Ölçüləri klassik kompüterlərdən kəskin fərqlənən bu kompüterlərin görə biləcəyi işlərin dəqiqliyi və sürəti hər kəsi təəccübləndirir. Kvant kompüterlərinin ən güclü tərəflərindən biri, onların xüsusi alqoritmlər vasitəsilə bəzi problemləri klassik kompüterlərdən daha sürətli həll etməsidir. Bu alqoritmlər kvant texnologiyalarının potensialını tam şəkildə ortaya qoyur. İki məşhur kvant alqoritm olan Shor alqoritm və Grover

alqoritmi, kvant kompüterlərinin effektivliyini nümayiş etdirən əsas nümunələrdir.

Shor alqoritmi kvant kompüterlərində RSA-nın təhlükəsizliyini ciddi şəkildə təhdid edir.

1. Shor alqoritmi

Shor alqoritmi, 1994-cü ildə riyaziyyatçı Peter Shor tərəfindən hazırlanmışdır və bu alqoritm kvant kompüterlərində çox böyük ədədləri faktorizasiya etməyə imkan verir. Klassik kompüterlərdə çox böyük ədədlərin faktorizasiyası (məsələn, RSA şifrələmə alqoritmində istifadə olunan böyük ədədlərin) çox vaxt aparır və çox mürəkkəbdir. Lakin Shor alqoritmi, bu faktorizasiyanı kvant kompüterlərində çox sürətli şəkildə həyata keçirir. Kvant kompüterləri RSA şifrələmə alqoritmini qısa müddətdə sındıra bilər, bu da məlumatların təhlükəsizliyini poza bilər. Shor alqoritmi ECC-nin də zəif cəhətlərini ortaya qoyur. ECC, qeyri-bərabər nöqtələrin toplanması və daha mürəkkəb riyazi problemlərə əsaslanır. Lakin kvant kompüterləri bu riyazi əməliyyatları çox sürətlə yerinə yetirə bilər, buna görə də ECC-nin təhlükəsizliyi kvant kompüterləri qarşısında pozula bilər.

DSA da kvant kompüterləri ilə sındırıla bilər, çünki Shor alqoritmi bu şifrələmə metodunun əsasını təşkil edən riyazi əməliyyatları sürətlə yerinə yetirə bilər. Bu, rəqəmsal imzaların və əlaqəli təhlükəsizlik sistemlərinin zəifliyinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, kvant kompüterlərinin inkişafı ilə kriptografiya sahəsi də dəyişməyə başlayıb.

2. Grover alqoritmi

Grover alqoritmi, kvant kompüterləri üçün hazırlanmış digər mühüm alqoritmdir və axtarış problemlərini həll etmək üçün istifadə olunur. Klassik kompüterlərdə verilənlər bazasında qeyri-sıralı axtarışın zaman mürəkkəbliyi $O(N)$ olur, yəni verilənlər bazasında hər bir elementi yoxlamaq lazımdır. Lakin Grover alqoritmi, bu axtarış prosesini kvant paralelliliyi ilə sürətləndirir və zaman mürəkkəbliyini \sqrt{N} -ə endirir. Bu, xüsusilə böyük verilənlər bazalarında axtarışları daha sürətli və effektiv hala gətirir. Grover alqoritmi həmçinin müxtəlif optimallaşdırma və qərar qəbulətmə proseslərində tətbiq oluna bilər. Onun effektivliyi, kvant alqoritmlərinin real dünyadakı problemlərin həllində necə istifadə oluna biləcəyinə dair ümidverici nümunə təqdim edir.

Post-kvant kriptografiya sahəsi, kvant kompüterləri qarşısında daha dayanıqlı yeni şifrələmə alqoritmləri üzərində işləyir. Lattice-based (NTRU, Kyber), hash-based (SPHINCS+), code-based (McEliece) və digər yeni yanaşmalar, kvant dövründə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə edilə biləcək potensial alternativlərdir.

Kvant kompüterləri hələ də inkişaf mərhələsində olsa da, onların gələcəkdə daha geniş tətbiqləri ilə müxtəlif sahələrdə, xüsusən məlumat

təhlükəsizliyi və şifrələmədə böyük dəyişikliklər gözlənilir. Kvant texnologiyalarının inkişafı ilə, ənənəvi şifrələmə sistemlərinin yerini yeni və kvant təhlükəsiz alqoritmlər götürməyə başlayacaq. Post-kvant kriptografiya bu sahənin gələcəyini formalaşdırmaq üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Post-kvant kriptografiya (PKC), kvant kompüterlərinin inkişafı ilə ənənəvi kriptografik metodların zəifləməsi və sındırılması riskinə qarşı mübarizə aparmaq üçün hazırlanmış yeni kriptografik alqoritmlərini nəzərdə tutur. Post-kvant kriptografiya alqoritmləri, kvant kompüterləri tərəfindən asanlıqla sındırıla bilməyən yeni şifrələmə metodlarını təklif edir. Bu alqoritmlər, gələcəkdə kvant kompüterləri tərəfindən təhdid edilmədən işləyə biləcək təhlükəsiz şifrələmə sistemləri təmin etməyə yönəlib.

Post-kvant kriptografiya alqoritmləri ənənəvi kriptografik alqoritmlərə qarşı dayanıqlı olmalıdır və bunun üçün lattice-based, hash-based, code-based və multivariate-based yanaşmalar kimi metodlardan istifadə olunur.

Lattice-based (məkan şəbəkəsi əsaslı) kriptografiya

Lattice-based kriptografiya, yəni şəbəkə əsaslı kriptografiya, müasir kriptoloji dünyasında post-kvant dövrünə uyğun ən perspektivli sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma, klassik və kvant kompüterlərinə qarşı müqavimətli olan və hələ heç bir effektiv alqoritmlə sındırılmayan lattice (şəbəkə) riyazi strukturlarına əsaslanır. Bu sahənin mərkəzində Shortest Vector Problem (SVP) və Learning With Errors (LWE) kimi çətin problemlər dayanır. Bu riyazi məsələlərin, istər klassik istərsə də kvant kompüterləri ilə səmərəli şəkildə həll olunması indiyə qədər mümkün olmamışdır. Bu isə lattice-based metodları güclü kriptoloji bazaya çevirmişdir. Lattice-based yanaşmalar, yalnız bugünkü təhlükəsizlik ehtiyaclarını deyil, həm də gələcəyin texnoloji tələblərini qarşılayacaq şəkildə inkişaf etdirilir. Onların homomorfik şifrələmə və məxfi hesablama sahəsində tətbiqləri, bulud texnologiyalarında və böyük verilər bazasında təhlükəsiz məlumat emalı üçün yeni imkanlar yaradır.

- Məşhur alqoritmlər: NTRU, Ring-LWE, Learning With Errors (LWE).
- Təhlükəsizlik: Lattice-based şifrələmə sistemləri kvant kompüterləri üçün zəif deyil, çünki kvant kompüterləri şəbəkə məsələlərini həll etməkdə klassik kompüterlərdən daha yaxşı deyil.

Hash-Based kriptografiya

Hash-based kriptografiya kriptografik təhlükəsizlikdə əsas sütunlardan biri olan hash funksiyalarının üstünlüklərinə əsaslanır. Bu texnologiya, xüsusilə rəqəmsal imzaların yaradılması və doğrulanması sahəsində effektiv və təhlükəsiz alternativ kimi seçilir. Klassik və kvant dövründə istifadə olunan bir çox imza sxemləri təhlükəyə açıq olarkən, hash əsaslı yanaşmalar kvant müqavimətli olması ilə diqqət çəkir. Bu, Grover alqoritm kimi kvant

hücumlarına qarşı yüksək dözümlülük nümayiş etdirən kriptografik hash funksiyalarının kompleksliyi ilə əlaqəlidir.

Hash-based imza sxemləri, struktur baxımından Merkle ağacı prinsipi üzərində qurulur. Bu ağac strukturu, çoxsaylı imza açarlarının təhlükəsiz idarəsini təmin edir və açarların tək-tək yenilənməsi imkanını verir. Bu üsulun ənənəvi RSA və ya elliptic curve (EC) əsaslı sistemlərdən fərqi, onun sadəliyi və daha az hesablama əsaslanmasıdır. Məsələn, XMSS (Extended Merkle Signature Scheme) və SPHINCS+ kimi imza sxemləri, həm NIST tərəfindən nəzərdən keçirilmiş, həm də post-kvant dövr üçün uyğunluq göstərmişdir. SPHINCS+, xüsusilə statik açar istifadəsi və çoxsaylı imza imkanları ilə bir addım da irəlidedir.

Bu texnologiyanın digər vacib üstünlüyü isə müstəqilliyidir – yəni, onun təhlükəsizliyi konkret olaraq bir riyazi problemi (məsələn, faktorizasiya, diskret logaritm və ya lattice problemini) deyil, hash funksiyasının ümumi dayanıqlılığına əsaslanır. Bu, onu çoxsaylı hücum modellərinə qarşı daha çevik və davamlı edir.

– Məşhur alqoritmlər: XMSS (eXtended Merkle Signature Scheme), SPHINCS+.

– Təhlükəsizlik: Bu yanaşma, xüsusilə kvant dövründə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün nəzərdə tutulub, çünki hash funksiyalarını kvant kompüterləri çox asanlıqla sındıra bilmir.

Code-Based kriptografiya

Code-based (kod əsaslı) kriptografiya, ənənəvi şifrələmə alqoritmlərinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün kod nəzəriyyəsiindən istifadə edir. Bu yanaşma, böyük kod həlləri ilə şifrələmə və açar mübadiləsi təmin edir. Code-based kriptografiya, kvant kompüterləri qarşısında çox dayanıqlıdır, çünki kvant alqoritmləri kodları çox effektiv şəkildə sındıra bilmir.

– Məşhur alqoritmlər: McEliece şifrələmə, Niederreiter şifrələmə.

– Təhlükəsizlik: Bu yanaşma kvant kompüterlərinə qarşı olduqca dayanıqlıdır və bu səbəbdən post-kvant dövrü üçün çox perspektivli hesab edilir.

Multivariate-Based kriptografiya

Multivariate-based kriptografiya, çox dəyişkənli polinomlar üzərində qurulmuş alqoritmlərdən istifadə edir. Bu yanaşma, kvant kompüterləri üçün çox güclü bir mübarizə aləti olaraq qəbul edilir, çünki çox dəyişkənli polinom problemləri kvant kompüterləri tərəfindən sürətlə həll edilə bilmir. Multivariate-based yanaşma, xüsusilə açar mübadiləsi və rəqəmsal imzalar üçün istifadə oluna bilər.

– Məşhur alqoritmlər: Rainbow, GeMSS.

– Təhlükəsizlik: Kvant kompüterləri tərəfindən həll edilə bilməyən çox dəyişkənli polinomlar üzərində işlədiyi üçün bu yanaşma yüksək kvant dayanıqlığına malikdir.

Kvant kompüterlərinin kriptografiya sahəsində yaratdığı təhlükələr artıq mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Bu texnologiya mövcud kriptografik alqoritmlərin (məsələn, RSA, ECC) sındırılmasını real təhlükəyə çevirə bilər. Bu isə, dövlətlərin, təşkilatların və fərdi istifadəçilərin məlumat təhlükəsizliyi üçün ciddi çağırış deməkdir.

Bununla belə, kvant kompüterlərinin özləri bu problemi həll etmək üçün də istifadə oluna bilər. Kvant texnologiyalarının ən böyük üstünlüklərindən biri kvant şifrələmə (quantum encryption) metodlarını həyata keçirmək imkanındır. Məsələn, QKD (Quantum Key Distribution – Kvant Əsas Paylanması) kimi texnologiyalar, məlumat mübadiləsi zamanı üçüncü tərəfin müdaxiləsini aşkarlaya bilər. Bu, Heisenberg qeyri-müəyyənlik prinsipi və kvantların müşahidə olunarkən dəyişməsi kimi fiziki qanunlara əsaslanır. Yəni, məlumat ötürülərkən əgər kimsə bu ötürülməyə müdaxilə etməyə çalışarsa, bu müdaxilə dərhal aşkarlanır və əlaqə dayandırılır. Beləliklə, kvant şifrələmə klassik şifrələməyə nisbətən daha yüksək təhlükəsizlik səviyyəsi vəd edir. Bu vəziyyət maraqlı bir paradoks yaradır: kvant kompüterləri mövcud təhlükəsizlik sistemlərini zəiflədə bilər, lakin eyni zamanda məhz bu texnologiyaların özləri ilə daha güclü və davamlı təhlükəsizlik sistemləri qurmaq da mümkündür. Yəni problemi yaradan silah, eyni zamanda problemin həlli üçün bir vasitəyə çevrilə bilər.

Əsas məsələ, bu texnologiyalardan doğru məqsədlərlə istifadə etməkdir. Kvant texnologiyalarının etik və məsuliyyətli şəkildə tətbiqi gələcək cəmiyyətlər üçün son dərəcə vacib olacaq. Bu baxımdan, kvant texnologiyalarının kriptosistemlərə inteqrasiyası və bu texnologiyalar əsasında yeni təhlükəsizlik modellərinin yaradılması, elm və texnologiyanın gələcəyi üçün çox vacib və perspektivli istiqamətlərdən biridir.

Eyni zamanda bu sahədə əməkdaşlıq və beynəlxalq tənzimləmə də ön plana çıxır. Dövlətlər, texnoloji şirkətlər və elm adamları kvant texnologiyalarının təhlükəsizlik sahəsində necə istifadə olunacağına dair ortaq strategiyalar hazırlamalıdır. Əks halda, bu güclü texnologiya yanlış əllərdə təhlükəli nəticələr doğura bilər.

Nəticə olaraq, kvant texnologiyaları təkə kriptografiya üçün təhlükə deyil, həm də təhlükəsizliyin gələcəyi üçün açar ola bilər. Əsas məsələ, bu gücün idarə olunması və düzgün istiqamətə yönəldilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Josh Schneider(2024). *What is quantum computing?*

2. *Hartmut Neven(2024). Meet Willow, our state-of-the-art quantum chip*
3. *Josh Schneider(2024). What is quantum cryptography?*
4. *By a member of Caltech's Faculty(2020). How Will Quantum Technologies Change Cryptography?*
5. *Stephanie Susnjara(2024). What is quantum-safe cryptography?*
6. *Edward Parker(2023). When a Quantum Computer Is Able to Break Our Encryption, It Won't Be a Secret*

Əlizadə H.Ə., Hacıyeva S.Ə.
Bakı Dövlət Universiteti
alizadahumay09@gmail.com

LEPIDOPTERA DƏSTƏSİNİN MORFO-EKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ABŞERONDA ÖYRƏNİLMƏ DƏRƏCƏSİ

Xülasə

Xırdalan, Qobu, Hökməli, Sumqayıt və s. ərazilərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, burada əsasən Noctuidae, Pieridae, Nymphalidae və Lycaenidae fəsiləsinə aid Lepidoptera növlərinə rast gəlinir. Quraqlıq, torpaq eroziyası, sənaye tullantıları və yaşıllıq sahələrin azalması kimi faktorlar bu növlərin yayılmasına və populyasiya sıxlığına təsir göstərir. Məsələn, *Vanessa cardui*, *Pieris brassicae* kimi növlər Abşeronun şəhər və yarımətəbii ərazilərində geniş yayılmışdır.

МОРФО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТРЯДА ЧЕШУШЕКРЫЛЫХ И СТЕПЕНЬ ЕГО ИЗУЧЕННОСТИ НА АБШЕРОНЕ

Резюме

В результате исследований, проведенных в районах Хырдалана, Гобу, Хокмалы, Сумгаита и др., установлено, что здесь в основном встречаются виды чешуекрылых, относящиеся к семействам Noctuidae, Pieridae, Nymphalidae и Lycaenidae. На распространение и плотность популяций этих видов влияют такие факторы, как засуха, эрозия почвы, промышленные отходы и сокращение площади зеленых насаждений. Например, такие виды, как *Vanessa cardui*, *Pieris brassicae*, широко распространены в городских и полуприродных зонах Абшерона.

MORPHO-ECOLOGICAL FEATURES OF THE ORDER LEPIDOPTERA AND THE DEGREE OF STUDY IN ABSHERON

Summary

Lepidoptera is one of the largest and most diverse orders of insects, including butterflies and moths. They play an essential role in ecosystems as pollinators, prey, and indicators of environmental changes. Their distinctive features, such as scaled wings and metamorphosis, make them an important subject of biological and ecological studies. *Lepidoptera* species also contribute significantly to agriculture, both as pollinators and as pests. Understanding their diversity, behavior, and ecological impact provides valuable insights into biodiversity conservation.

Açar sözlər: Abşeron, lepidoptera, dəstə, antropogen

Ключевые слова: Абшерон, чешуекрылые, отряд, антропогенный

Key words: Absheron, lepidoptera, order, anthropogenic

Giriş

Lepidoptera dəstəsi, yəni kəpənək və güvələr, həşəratlar arasında həm biomüxtəliflik, həm də ekoloji funksiyalar baxımından mühüm yer tutur. Bu dəstəyə daxil olan növlər morfoloji müxtəlifliyi, adaptasiya və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələri ilə seçilir. Onların morfo-ekoloji xüsusiyyətləri yalnız növ tanıma və təsnifat üçün deyil, həm də ekosistemlərin davamlılığı, tozlanma və bioloji göstəricisini öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Abşeronda müxtəlif quş növləri gəmiricilər və sürünənlərlə yanaşı həşərat müxtəlifliyi ilə də çox zəngindir. Xüsusilə böcəklər, kəpənəklər, arılar və s. entomoloji heyvanlar yayılmışdır. Abşeronun yarımsəhra landşaftı və iqlim şəraiti müxtəlif kəpənək növlərinin morfo-ekoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün şərait yaradır. Bu səbəbdən də kəpənəklərin yayılma arealı, populyasiyası və ekoloji uyğunlaşma mexanizmlərinin tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kəpənəklər dəstəsinin öyrənilməsi üzrə tədqiqat 1990–1997-ci illərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində müxtəlif təbii qurşaqlarda aparılmışdır. Bizim araşdırdığımız tədqiqat iki istiqamətdə çöl və laboratoriya şəraitində yerinə yetirilmişdir. Çöl işləri müşahidələr yolu ilə həyata keçirilmişdir. Çöl təcrübələri zamanı onların yayılması, qışlama yerləri, qış ehtiyatı, hansı mərhələdə qışlaması müşahidə edilmişdir. Bunun üçün yazın əvvəllərindən başlayaraq payızın axırlarına qədər Abşeron rayonunun müxtəlif ərazilərində olmuş və material toplanmışdır. Çöl təcrübələri zamanı bitkilər üzərində olan yumurta, pup və tırtıllar toplanmış, tırtılın qidalandığı bitkilər qeydə alınmışdır. Bu məqsədlə bitkilərin gövdəsi, cavan budaqları, yarpaqları, çiçəyi, meyvələri və ağac gövdələrinin ətrafında olan yabani bitkilər müayinədən keçirilmişdir. Bundan başqa təcrübələr zamanı meyvə və meşə ağacları, bostan-tərəvəz, yonca sahələri, üzümlüklər, yabani biotoplar yoxlanılmış və lazımi material toplanmışdır.

Araşdırmalarımız Xırdalan, Qobu, Hökməli, Sumqayıt və s. ərazilərdə olmuşdu. Qısa müddətli marşrut səfərlər və daimi müşahidə məntəqələrində tırtıl və pupların toplanması, vizual müşahidə, ağacların çırpılması, entomoloji çalma və torpaq qazıntısı yolu ilə aparılmışdır. Vizual müşahidə zamanı üzərində tırtıl olan bitkilərin herbarisi hazırlanmış və sonradan onlar təyin olunmuşdur. Əsasən Ağ Amerika kəpənəyinə rast gəlinmişdir. Beləliklə kəpənəklərin qidalandığı bitkilərin növ tərkibi müəyyən olunmuşdur. Müşahidə məntəqələrində zərərli növlərin nəsil miqdarı və hansı nəslin daha zərərli olması da öyrənilmişdir. Gündüzlər uçan kəpənəklərin növ tərkibini müəyyənləşdirmək üçün entomoloji torbadan istifadə edilmişdir. Gecələr uçan kəpənək növləri müxtəlif işıq mənbələri vasitəsilə toplanmışdır. Bunun üçün elektrik lampalarından, ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalar verən lampalardan istifadə

olunmuşdur. Bu zaman işığa uçan növlərin uçuş vaxtı, onların miqdarı, işığa uçuş dərəcəsi, uçuş dinamikası, cinslərin say nisbəti hər gün hesablanmışdır. Çalma və işıq vasitəsilə toplanan kəpənəklərin bir qismi təyin olunaraq entomoloji iynələrə taxılmış, onlar üçün etiketlər yazılmış və xüsusi şkaflarda yerləşdirilərək institutun kolleksiya fondu ilə qarşılaşdırılıb müqayisə edilmişdir. Kəpənəklərin bir qismi isə pambıq döşəkçələrdə yerləşdirilmişdir.

Gündüz və gecələr toplanan kəpənəklərin gündəlik hesaba alınması zərərli növlərin uçuş təqvimini müəyyən etməyə imkan verir. Digər tərəfdən onlara qarşı hansı tədbirlərin aparılmasını aydınlaşdırır. Növlərin təyini, qanadlarının açılması, iynələrə taxılması və bu kimi digər işlər biz tərəfdən entomologiya laboratoriyasında zoologiya institutunda yerinə yetirilmişdir. Toplanmış kəpənək növlərinin təyində Lampertin, Romanovun, V.Varrenin, Y.Tıkaçın atlaslarından, V.V.Dubatalovun təyinat cədvəlindən və internetin lens funksiyasından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat müddətində Abşeronun müxtəlif ərazilərinə gedilmişdir. Biz tərəfdən çətin təyin olunan və şübhə doğuran bəzi növlər ARETN Zoologiya institutunun aparıcı elmi işçisi Səkinə Hacıyeva tərəfindən təyin olunmuş və dəqiqləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsəd Abşeron kəpənəklərin növ tərkibini və onların yayılma dərəcəsini müəyyənləşdirmək, zərərli növlərin bioekoloji xüsusiyyətlərini və təsərrüfat əhəmiyyətini öyrənmək və kəpənəklərin ekoloji uyğunlaşmalarını və trofik əlaqələrini öyrənməkdir.

Bu tədqiqatın məqsədi Lepidoptera dəstəsinin morfo-ekoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq və Abşeron yarımadasında bu həşəratların yayılma dərəcəsini müəyyən etməkdir. Kəpənəklərin morfoloji xüsusiyyətləri və onların müxtəlif ekoloji şəraitlərə uyğunlaşma mexanizmləri tədqiqatı aparılmışdır. Araşdırma zamanı Abşeronda yaşayan Lepidoptera növlərinin siyahısı tərtib edilib və onların populyasiya vəziyyəti qiymətləndirilmişdir..

Bundan əlavə, antropogen təsirlərin – urbanizasiya, sənaye çirklənməsi və iqlim dəyişikliyinə kəpənəklərə olan təsiri öyrəniləcək. Tədqiqat, həmçinin bu həşəratların ekosistemlərdə oynadığı rol və onların biomüxtəliflik üçün əhəmiyyətini vurğulamağı hədəfləyir. Mövcud məlumatlar əsasında *Lepidoptera* növlərinin qorunması və mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Bu araşdırma Abşeron yarımadasında Lepidoptera faunasının daha dərindən öyrənilməsinə və gələcək tədqiqatlar üçün elmi baza yaradılmasına töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda, kəpənəklərin bioindikator kimi istifadəsi nəzərdən keçiriləcək və onların sayındakı dəyişikliklər ekosistemdəki problemlərin göstəricisi kimi qiymətləndiriləcək. Bu tədqiqatın nəticələri ekoloji balansın qorunmasına və müvafiq mühafizə strategiyalarının işlənilməsinə kömək edəcək.

Tədqiqatın obyektı və istifadə olunmuş metodlar

Tədqiqatın obyektı – Lepidoptera dəstəsinə aid olan və Abşeron yarımadasında yayılmış kəpənək və güvə növləridir. Bu növlər müxtəlif ekoloji şəraitlərdə – şəhər parklarında, yarımətəbii landşaftlarda, kənd təsərrüfatı ərazilərində və sənaye təsiri altında olan zonalarda müşahidə edilə bilər.

Müxtəlif mövsümlərdə Abşeron yarımadasının fərqli ərazilərində (şəhər parkları, quru çöllük sahələr, kənd təsərrüfatı zonaları) Lepidoptera nümayəndələrinin vizual müşahidəsi aparılmışdır. Kəpənək toru və gecə işıqlandırması vasitəsilə nümunələr toplanmış və müəyyənləşdirilmişdir. Əldə olunan növlər foto və video vasitəsilə sənədləşdirilmişdir. Toplanmış Lepidoptera nümunələrinin xarici quruluşu (qanad forması və rəngi, bədən ölçüsü, quruluşu) stereomikroskop vasitəsilə təhlil edilmişdir. Mövcud elmi məqalələr, entomoloji kataloqlar və arxiv sənədləri əsasında Abşeronda əvvəllər qeydə alınmış Lepidoptera növləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Əvvəlki tədqiqatlarla bu işin nəticələri tutuşdurularaq öyrənilmə səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Növlərin yaşayış şəraiti, yayılma arealları və biomüxtəlifliyə təsir edən antropogen faktorlar (urbanizasiya, yaşıllıq sahələrinin azalması, sənaye çirklənməsi və s.) analiz edilmişdir. Hər növ üçün trofik səviyyə, fəallıq dövrü və iqlim şəraitinə uyğunlaşma dərəcəsi təhlil olunmuşdur.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Abşeron yarımadası quraq subtropik iqlimi və antropogen yüklənməsi ilə seçilən bir bölgədir. Burada aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, əsasən Noctuidae, Pieridae, Nymphalidae və Lycaenidae fəsiləsinə aid Lepidoptera növlərinə rast gəlinir. Quraqlıq, torpaq eroziyası, sənaye tullantıları və yaşıllıq sahələrin azalması kimi faktorlar bu növlərin yayılmasına və populyasiya sıxlığına təsir göstərir. Məsələn, *Vanessa cardui*, *Pieris brassicae* kimi növlər Abşeronun şəhər və yarımətəbii ərazilərində geniş yayılmışdır.

Abşeronda Lepidoptera faunası

Abşeron yarımadasının quru və yarımsəhra iqlimi burada Lepidoptera dəstəsinin müxtəlifliyinə təsir göstərmişdir. Ərazidə rast gəlinən əsas kəpənək fəsilələri Nymphalidae, Pieridae, Lycaenidae və Noctuidae fəsilələrinə aiddir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Abşeronda yayılmış kəpənəklərin bio-ekoloji göstəriciləri

Abşeronda yayılmış Kəpənəklərin adı	Rəng	Ölçü mm	Artım	Gündüz/ Gecə	Geniş yayılmış/ Nadir yayılmış

Papilio machaon (Qarışıqqırçın kəpənək)	Sarı qara naxışlı	65-90	Yaz - yay	gündüz	Çox geniş
Vanessa cardui (Boyalı ledii)	Narıncı qırmızı	50-65	Yaz - yay	gündüz	Geniş
Colias croceus (Narıncı kükürd kəpənəyi)	Parlaq narıncı	40-55	yay	gündüz	Geniş
Pieris brassicae (Ağ kələm kəpənəyi)	Ağ	50-65	Yaz - yay	gündüz	Geniş
Agrotis segetum (Çöl güvəsi)	Qəhvəyi	30-40	Yaz - payız	Gecə	Geniş
Spilosoma lubricipeda (Tüklü pələng kəpənəyi)	Ağ qara nöqtələr	34-48	Yaz - yay	Gecə	Nisbətən geniş
Utethesia pulchella (Qırmızı nöqtəli ayıca)	Ağ qırmızı və qara ləkə	30-42	Yaz - yay	Gecə	Geniş
Phragmatobia fuliginosa (qonur ayıca)	qonur	30-40	Yaz - yay	Gecə	Geniş
Phragmatobia placida	Qonur qırmızı	30-35	Yaz - yay	Gecə	Nadirə yaxın
Ammobita hebe (hebe ayıca)	Qəhvəyi boz Alt qanad narıncı	25-35	yay	Gecə	nadir

Arctia casta (təmiz ayıca)	Ağ qara naxışlar	35-45	Yaz - yay	Gecə	Nadirə yaxın
Ocnogyna loewii (Otlaq ayıcası)	Qonur boz	30-40	Yaz - yay	Gecə	Nisbətən məhdud yayılır
Spilosoma urticae (Gicitkan ayıcası)	Ağ qara nöqtələr	35-45	Yaz - yay	Gecə	Geniş
E. palliatellum (Torpaq şibyəyeyəni)	qonur	20-30	Yaz - yay	Gecə	Nadir
Hyphantria cunea (Ağ Amerika kəpənəyi)	Ağ qara nöqtələr ola bilər	30-40	Yaz - payız	Gecə	Geniş

Nəticə

Kəpənəklər Abşeronun biomüxtəlifliyində mühüm rol oynayır. Onlar ekosistemlərdə tozlandırıcı kimi iştirak edir və bəzi hallarda kənd təsərrüfatına ziyan vuran növlər kimi tanınırlar. Lakin pestisidlərin istifadəsi və antropogen təsirlər bu növlərin populyasiyasına mənfi təsir göstərir. Lepidoptera dəstəsi morfoloji və ekoloji baxımdan olduqca müxtəlifdir və ekosistemlərin davamlılığında mühüm rol oynayır. Abşeron yarımadasında bu dəstənin öyrənilməsi istiqamətində müəyyən araşdırmalar aparılsa da, yerli növlərin tədqiqi və mühafizəsi ilə bağlı daha çox iş görülməlidir. Gələcək tədqiqatlar regionun ekoloji vəziyyətini daha dərinlən anlamağa və biomüxtəlifliyi qorumağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A.M., & Həsənov, Q.B. (2018). *Azərbaycanın biomüxtəlifliyi və ekosistemlərdə Lepidopteraların rolu*.
2. Əliyev, M.A., & Musayev, C.İ. (2004). *Azərbaycanın Lepidoptera faunası*. Bakı: Elm.
3. Hacıyeva S. *Azərbaycanın ayıca (Lepidoptera, Arctiidae) kəpənəkləri (dissertasiya)*. Bakı – 2005.

4. Məhərrəmov, R. (2012). *Abşeron yarımadasının entomofaunasının öyrənilməsi*. Bakı Universitetinin Elmi Xəbərləri.
5. Müseyibov, M.A. (1998). *Azərbaycanın fiziki coğrafiyası*. Bakı: Elm.
6. Nuriyeva İ.A. *Azərbaycanda Amerika ağ kəpənəyinin parazitoidləri Psychopagus omnivorus (Pteromalidae) və Brachimeria intermedia (Chalcididae)-nin bəzi bioekoloji xüsusiyyətləri*. *Azərbaycan Aqrar elmi*. 1996. №5-6. s.60–63.
7. Nuriyeva İ.A. *Azərbaycanda Amerika ağ kəpənəyinin parazitoidləri Exorista larvarum və Compsilua concinnata Meigen-nin bəzi bioekoloji xüsusiyyətləri. Heyvanlar aləminin öyrənilməsi və qonması” elmi konf. Mat. Bakı -1997. s.95–97.*
8. Səfərova E.F. *Abşeronda bəzək bitkilərinə zərərverən cücülər, onların biotənzimlənməsində entomofaqların rolu (dissertasiya)*. Bakı – 2013.

Nəzərli L.S.
Bakı Dövlət Universiteti
leanezerli@gmail.com

QAZICI ARILARIN QİDALANMASI VƏ DAVRANIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Abşeron yarımadasında qazıcı arıların (Hymenoptera, Sphecidae) gündəlik və mövsümi fəallığı, qida əlaqələri və yuvalama davranışı öyrənilmişdir. Nəticələr göstərir ki, qazıcı arıların fəallığı əsasən hava şəraitindən və temperatur dəyişmələrindən asılı olaraq dəyişir. İyun–avqust aylarında onların kütləvi fəallığı səhər saat 9:00-dan başlayaraq günorta 12:00-dək artır, günorta istisinin yüksəlməsi ilə azalır və axşam saatlarında yenidən artır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, qazıcı arılar əsasən müxtəlif fəsilələrə aid bitkilərin nektarından istifadə edir, torpaqda və digər substratlarda yuvalayır, həmçinin sürfələrini müxtəlif həşəratlarla qidalandırır. Bu nəticələr qazıcı arıların ekoloji rolunun və təbiətdəki bio-müxtəlifliyin daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edir.

ПИТАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ РОЮЩИХ ПЧЁЛ

Резюме

В статье исследуются суточная и сезонная активность, пищевые связи и гнездовое поведение роющих пчел (Hymenoptera, Sphecidae) на Абшеронском полуострове. Результаты показывают, что активность роющих пчел меняется, главным образом, в зависимости от погодных условий и изменений температуры. В июне-августе их массовая активность возрастает с 9:00 утра до 12:00 дня, снижается с наступлением полуденной жары и вновь возрастает вечером. Исследования показали, что роющие пчелы в основном используют нектар растений разных сезонов, гнездятся в почве и других субстратах, а также кормят своих личинок различными насекомыми. Эти результаты служат для дальнейшего изучения экологической роли роющих пчел и биоразнообразия в природе.

NUTRITION AND BEHAVIORAL CHARACTERISTICS OF DIGGING BEES

Summary

The article presents the results of research on the digger wasps (Hymenoptera, Sphecidae) in the Absheron peninsula. It was found that their daily and seasonal activity mainly depends on temperature, sunlight and weather conditions. Mass activity is observed from April to November, with two activity peaks in hot summer days. Digger wasps feed on the nectar of various plant families and show selectivity in their

foraging. Different genera build nests in soil, plant stems, or mud. They provision their larvae with caterpillars, grasshoppers, sawfly larvae or spiders. These findings highlight the ecological role of digger wasps in maintaining biodiversity in Absheron.

Açar sözlər: qazıcı arılar, Abşeron, gündəlik fəallıq, qida əlaqələri, yuvalama davranışı

Ключевые слова: пчелы-копатели, Абшерон, суточная активность, пищевые связи, гнездовое поведение

Key words: digger bees, Absheron, daily activity, food relationships, nesting behavior

Giriş

Həşərat sinfinin müxtəlif nümayəndələrinin gündəlik və mövsümi fəallığına dair çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Onların davranış ritminə temperatur, rütubət, atmosfer təzyiqi, elektrik sahəsi kimi amillər təsir göstərir. Xüsusilə gündüz və gecənin növbələşməsi arıların gündəlik fəallığında əsas faktordur.

Qazıcı arılar (*Sphecidae*) üçün gündüz fəallığı xarakterikdir. Abşeron şəraitində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu arıların uçuşu apreldən noyabra qədər davam edir. Onların fəallığı əsasən səhər saatlarında başlayır, günorta istisinin artması ilə azalır və axşam saatlarında yenidən yüksəlir.

Abşeron yarımadası ekoloji və iqlim şəraiti ilə seçilir. Burada qazıcı arıların bio-ekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır. Çünki onlar entomofaunanın mühüm tərkib hissəsidir, təbii mühitdə qida zəncirinin elementləri olaraq tarazlığı təmin edir, həm də kənd təsərrüfatında zərərverici həşəratların sayının tənzimlənməsində mühüm rol oynayırlar.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Abşeron yarımadasında qazıcı arıların gündəlik və mövsümi fəallığını, qida əlaqələrini və yuvalama davranışlarını araşdırmaq, onların ekoloji rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın obyektı və istifadə olunmuş metodlar: Araşdırmalar Abşeron yarımadasında 2023–2024-cü illərdə sahə müşahidələri əsasında aparılmışdır. Qazıcı arıların gündəlik fəallığı onların uçuş vaxtları, temperatur və işıq intensivliyi ilə müqayisə edilərək qeydə alınmışdır. Temperatur göstəriciləri dəqiq termometrlərlə qeydə alınmış, hava şəraitinin təsiri isə müəyyən edilmişdir.

Qida əlaqələri müşahidə yolu ilə müəyyən edilmişdir. Arıların baş çəkdiyi bitkilər qeydə alınmış, onların hansı fəsilələrə aid olması müəyyənləşdirilmişdir. Yuvalama davranışlarının öyrənilməsi isə torpaq, oduncaq və digər substratlarda aparılan sahə müşahidələri ilə həyata keçirilmişdir.

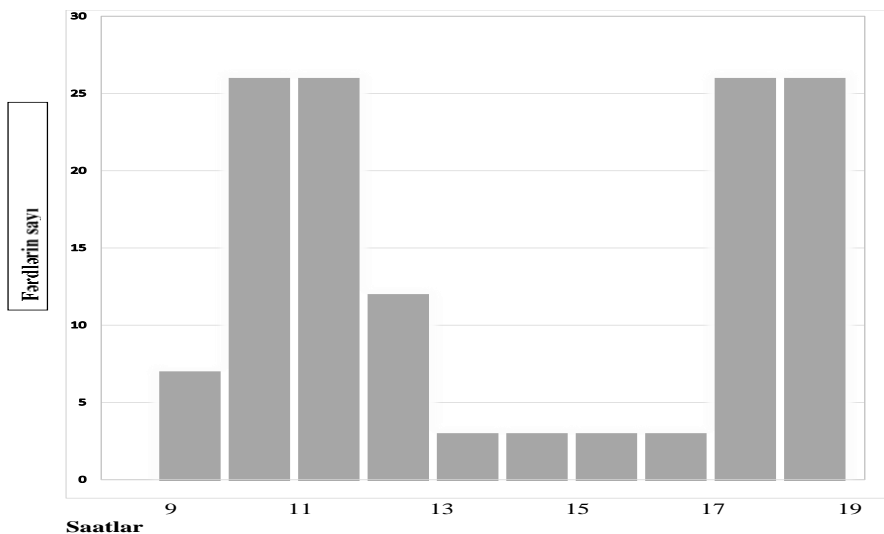
Nəticələr və müzakirə: Müşahidə edilmişdir ki, qazıcı arılar üçün gündüz fəallığı xarakterikdir. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, Abşeronda qazıcı arılar təbiətdə müxtəlif müddətdə rast gəlinirlər. Bu fəsilənin nümayəndələrinin uçuşu apreldən başlayır və noyabra qədər davam edir. Müəyyən edilmişdir ki, Abşeronda qazıcı arıların fəallığı əsasən saat 07:00-dan başlayır və 19:00-a qədər davam edir.

Qazıcı arıların fəallığı bilavasitə ətraf mühitin temperaturundan, günəş işığının intensivliyindən, atmosfer yağıntılarından, bir sözlə hava şəraitindən asılıdır. Müxtəlif zonalarda və vertikal qurşaqlarda qazıcı arıların fəallığının termiki həddi eyni deyildir. Səhra növləri ən çox istisevərliyi ilə fərqlənirlər.

Abşeronda iyun-avqust aylarında aparılmış müşahidələr göstərmişdir ki, qazıcı arıların kütləvi fəallıqları saat 09:00-dan başlayır və saat 12:00-a qədər artır. Sonra saat 13-dən 16-ya qədər temperaturanın yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq qazıcı arıların sayı birdən azalır və təbiətdə kölgəli yerlərdə yerləşmiş bitki çiçəkləri üzərində tək-tək arı fərdlərinə rast gəlinir. Günorta istisinin azalmasından sonra qazıcı arıların fəallığı yüksəlir və saat 19-da başa çatır, saat 19:30-dan sonra qazıcı arılar adətən rast gəlmirlər.

İsti iyul günlərində 35–38⁰C temperaturda qazıcı arıların gündəlik fəallığı iki piklə ifadə olunur. Birinci say yüksəkliyi saat 19-a qədər qeyd olunur.

Aşağıdakı şəkildə 35–38⁰C temperaturda Abşeron *Cerceris sabulosa* Pz. Qazıcı arısının gündəlik fəallığı haqqında məlumatlar verilmişdir.

Şəkil 1. Abşeronda *Cerceris sabulosa* Pz. Qazıcı arısının gündəlik fəallığı

Qazıcı arıların qida əlaqəsi və yuvadakı davranışı.

Müşahidə edilmişdir ki, Abşeron şəraitində qazıcı arılar 24 fəsiləyə daxil olan müxtəlif növ bitkilərin nektarından istifadə edirlər. Abşeronda tədqiq etdiyimiz qazıcı arılar əsasən Dovşankələmi (Crassulaceae), Qabaqkimilər (Cucurbitaceae), Qərənfilçiçənlilər (Caryophyllaceae), Südləyənkimilər (Euphorbiaceae), Yulğun (Tamariaceae), Çətirçiçəklilər (Umbelliferae), Gülçiçəklilər (Rosaceae), Paxlahlılar Dodaqçiçəklilər (Labiatae), Mürəkkəbçiçəklilər (Compositae), (Leguminosae) fəsiləsinə daxil olan bitkilərin nektarından daha çox həvəslə istifadə edirlər. Qazıcı arılar bu fəsilələrə daxil olan bitkilərin nümayəndələrini tez-tez yoxlayırlar. Sfesidlərin yem bitkiləri üzrə paylanmasının öyrənilməsi göstərdi ki, onlar yuvalarının və ov yerlərinin yaxınlığında bitən bitkilərin nektarı ilə qidalanırlar. Məsələn, açıq qumlu massivin qazıcı arıları südləyən, kəklikotu kimi kserofil bitkilərdən, lakin Pemphredonidae yarımfəsiləsinin nümayəndələri isə ikinci biotop kimi bağ, meyvə-giləmeyvə və bəzək bitkilərinin nektarından istifadə edirlər.

Müşahidələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, qazıcı arılar qidalandıqları bitkiləri axtaran zaman seçicilik xüsusiyyəti göstəririlər və nəzərə çarpacaq dərəcədə bir bitkini digərlərindən fərqləndirirlər. Məsələn, əgər bir-birinin yaxınlığında boymadərən, südləyən, cacıq, kök, göy tikan və başqaları bitərsə, baxmayaraq ki, arılar bu bitkilərin hamısını sevirilər, lakin onlar ilk növbədə südləyən və göy tikanın nektarı ilə qidalanacaqlar.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, qazıcı arıların nektarı müxtəlif dərinlikdə yerləşmiş bitkilərdən istifadə etmələri onların orqanlarının quruluşundan da asılıdır. Belə ki, *Philanthus* cinsinin nümayəndələrinin uzunsov ağız orqanına malik olması onlara qarayonca, yonca kimi və digər nektarı dərinədə yerləşmiş bitkilərin çiçəklərinin nektarından istifadə etməyə imkan verir.

Gödək xortuma malik olan Pemphredon və bir sıra digər cinslərin xırda nümayəndələri nektarı dərinədə yerləşən bitkilərlə qidalana bilmirlər. Əgər qazıcı arılar bu bitkilərə baş çəkirlərsə, onda onlar ov yaxud da qurd və gözəngi (məənə və bitki orqanlarının ifraz etdiyi şirələr) şirələri ilə qidalanmaq üçün uçurlar. Qazıcı arıları cəlb etmək üçün aqrosnozda mədəni bitkilərlə yanaşı yabani bitkiləri də mühafizə edərək onlardan da istifadə etmək olar. Belə bitkilərə ağ qayaqoruğunu (*Sedum album* L.), dağ təraxunu (*Tanacetum vulgare* L.), südləyən (*Euphorbia virgata*), boymadərəni (*Achillea millefolium* L.), kəkliotunu (*Thymus serpyllum*) və digər bitkiləri aid etmək olar ki, yeri gəlmişkən bunlarda tibbi məqsəd üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Müşahidə edilmişdir ki, qazıcı arılar mədəni çətirçiçəkli bitkilərə də baş çəkirlər, yəni onların nektarı ilə qidalanırlar.

Qazıcı arıların ən vacib bioloji xüsusiyyəti onların nəsil qaydasına qalmalarıdır.

Bütövlükdə sfesidlər üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) yuvanın qurulması; 2) ov etmək; 3) tutulmuş qurbanın neşterin (yaxud çənələrin) köməyi ilə sancılaraq iflic (yaxud öldürülməsi) edilməsi; 4) qurbanın yuvaya daşınması; 5) yuvadakı görcüklərin azuqə ilə təmin edilməsi; 6) yumurta qoymaq; 7) yuvanın girəcəyinin bağlanması.

Qazıcı arının növündən asılı olaraq, bu xüsusiyyətlərin növbələnməsi dəyişə bilər ki, bu da onların instinktinin qeyri-sabit olmasını göstərir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, qazıcı arılar cinsindən asılı olaraq müxtəlif yerlərdə yuvalayırlar. Abşeronda müşahidə edilmişdir ki, *Ammophila*, *Philhantus*, *Podalonia*, *Sphex*, *Cerceris*, *Gorytes* cinslərinin növləri torpaqda yuvalayırlar.

Bu cinslərdən fərqli olaraq, *Sceliphron* cinsinin növləri gildən sərbəst yuva qururlar. *Sceliphron destillatorium* III. gildən yapışdıraraq düzəltdiyi görcükləri evin və sarayın çardağında yerləşdirir. *Pemphredon* cinsinin növləri isə tarla və yabanı bitkilərin gövdələrində, atılmış ksilofağın gövdəsində yaxud çürümüş oduncaqda yuvalayırlar.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Abşeronda qazıcı arılar gündəlik və mövsümi fəallıq baxımından müxtəliflik nümayiş etdirirlər. Onların qida əlaqələri geniş spektrli olub, müxtəlif fəsilələrə aid bitkilərin nektarından istifadə etmələri ilə xarakterizə olunur. Yuvalama davranışlarının müxtəlifliyi isə onların bioloji uyğunlaşmalarını sübut edir.

Bu nəticələr qazıcı arıların ekosistemlərdə mühüm ekoloji rol oynadığını və bio-müxtəlifliyin qorunmasında əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiqləyir. Gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar onların populyasiya dinamikasının və ətraf mühit dəyişikliklərinə uyğunlaşma mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəldilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Müseyibov M.A. *Azərbaycanın fiziki coğrafiyası*. Bakı: "Elm", 1998, 397 s.
2. Алиев Г.А. *Почвы Большого Кавказа (в пределах Азербайджанской ССР)*.
3. Баку: Изд-во «Элм», 1978, 157 с.
4. Алиев Г.А., Будагов Б.А., Ширинов Н.Ш. *Природные условия и ресурсы Атишерона*. Баку: Изд-во «Элм», 1979, 178 с.
5. Антропов А.В. *Роющие осы рода Brimocelus (Hymenoptera, Sphecidae, Crabronidae)* // Зоол.журн., 2000, с.1078-1087.

Abdullayeva S.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
simaabdullayeva03@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYA ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi ali təhsil sistemində innovasiyaları hərtərəfli araşdırmaq və ali təhsil sistemindəki rolunu müəyyən etməkdən ibarətdir. İnnovasiya texnoloji irəliləyişləri, pedaqoji metodları, idarəetmə, infrastruktur və təşkilati yenilikləri əhatə edir. İnnovasiyalar tələbələrin daha aktiv iştirakını, fəal öyrənməsini, tənqidi düşüncə və ömür boyu öyrənmə kimi bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Məqalədə təhsil sistemində baş verən innovasiyalar, onların növləri və dünyada ali təhsil müəssisələrində tətbiq edilən innovasiyaların nümunələri araşdırılmışdır.

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ИННОВАЦИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Резюме

Цель данной статьи заключается в всестороннем изучении инноваций в системе высшего образования и определении их роли в этой системе. Инновации охватывают технологические достижения, педагогические методы, управление, инфраструктуру и организационные изменения. Инновации способствуют более активному участию студентов, поддерживают активное обучение и формируют такие навыки, как критическое мышление и обучение на протяжении всей жизни. В статье рассматриваются инновации в образовательной системе, их виды и примеры внедрения инноваций в высших учебных заведениях мира.

CONCEPT AND TYPES OF INNOVATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The purpose of this article is to comprehensively explore innovations in the higher education system and determine their role within it. Innovation encompasses technological advancements, pedagogical methods, management, infrastructure, and organizational changes. Innovations help enhance students' active participation, promote engaged learning, and foster skills such as critical thinking and lifelong learning. The article examines the innovations occurring in the education system, their types, and examples of how innovations are implemented in higher education institutions worldwide.

Açar sözlər: *innovasiyalar, ali təhsil sistemi, innovasiyaların növləri, pedaqoji innovasiyalar, texnoloji innovasiyalar, müasir tələblər*

Ключевые слова: *инновации, система высшего образования, виды инноваций, педагогические инновации, технологические инновации, современные требования*

Key words: *innovations, higher education system, types of innovations, pedagogical innovations, technological innovations, modern requirements*

İnnovasiya inkişafın əsasını qoyur, müxtəlif sahələri dəyişdirir və cəmiyyətin mənzərəsini formalaşdıraraq görünməmiş nailiyyətlər və köklü dəyişikliklərə səbəb olur. “İnnovasiya” anlayışını latın dilində tərcümə etdikdə yenilənmə, dəyişiklik mənasını verir. Onun mahiyyəti davamlı tərəqqi axtarışında özünü göstərir, prosesləri, məhsul və xidmətləri təkmilləşdirməyə, mövcud standartları yüksəltməyə və normaları yenidən müəyyənləşdirməyə sövq edir. İnnovasiya ancaq mənfəət əldə etməklə kifayətlənmir, həm də inklüzivlik və davamlılığı önə çəkən həllərin formalaşdırılmasına şərait yaradır və insan həyatına təsir edən əhəmiyyətli dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yol açır.

Sistem nəzəriyyəsindən bildiyimiz kimi, istənilən sistem uzun müddət stabil vəziyyətdə fəaliyyət göstərsə, həmin sistemdə durğunluq, çürümə baş verir. Ona görə də, sistemdə daimi olaraq dəyişikliklər aparılmalı və innovasiyalardan istifadə edilməlidir. Lakin, innovativ yeniliklər tez-tez baş verərsə, bu zaman sistem yeni vəziyyətə tam uyğunlaşa bilmədiyindən, innovasiyanın effektivliyi azalır, hətta, bəzən sistemin dağılmasına belə səbəb ola bilər.

Dünyanın sürətlə inkişafı nəticəsində, təhsil sistemində də bir sıra yeniliklər baş verir. Təhsil sistemində innovasiya, texnoloji irəliləyişlər, pedaqoji araşdırmalar və öyrənmə təcrübəsini yenidən müəyyən etməyə yönəlmiş öhdəliklərin kəsişməsi ilə idarə olunan dinamik və inkişaf edən bir mühitdir [1, s.3]. Bu proses, ənənəvi təhsil modellərini yeniləyərək tələbələrin dərs prosesinə daha fəal qatılmasını təmin edən və onları mürəkkəb, qarşılıqlı əlaqəli dünyaya hazırlamağı hədəfləyən çoxşaxəli bir yanaşmanı əhatə edir.

Təhsildəki innovasiyalar dedikdə təkcə texnologiyalar nəzərdə tutulmur, həmçinin təhsil yanaşmaları və infrastruktur olaraq baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Təhsil inkişaf etdikcə, məqsəd yalnız bilik ötürmək deyil, həm də tələbələrdə uyğunlaşma bacarıqları, tənqidi düşüncə və ömür boyu öyrənmə həvəsini formalaşdırmaqdır. Bu, onları gələcəyin mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqəli dünyasına hazırlayır.

Təhsil sistemində innovasiyaların yaranmasının əsas səbəblərindən biri müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli bir təhsil sistemi qurmaqdır. Belə bir təhsil sistemi yaratmaq üçün dünya təhsil sistemində baş verən yenilikləri izləmək, təcrübələrindən faydalanmaq lazımdır.

Müasir təhsil müəssisələrində innovativ proseslər üç mərhələdən keçir:

- Yeni müəssisənin təşəkkülü;

- Pedaqoji texnologiyalar əsasında fəaliyyət;
- Əksi yanaşmada təlim-tərbiyənin məzmunu və müasir pedaqoji texnologiyaların inkişafı [3, s.46].

Innovasiyaların inkişafında elm və təhsilin, təhsildə inkişafında innovasiyaların rolu çoxdur. Elm innovasiyanın əsasını təşkil edir. Müasir rəqabət şəraitində həlledici amil elmdən düzgün və vaxtında səmərəli istifadə etmək bacarığıdır. Elmi tədqiqatlar, texnoloji inkişaf, kəşflər və ixtiralar innovasiyanın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. İnnovativ ideyaların işlənməsi isə, adətən, yeni məhsul və xidmətlərə olan ehtiyacı aşkar edən elmi tədqiqatlardan başlanır və elmi düşüncə insanları yaradıcı və innovativ fikirlər ortaya qoymağa təşviq edir. Ümumillikdə, elm texnoloji nailiyyət və problemlərin həll yollarını təqdim edərək innovasiya prosesində əhəmiyyətli rol oynayır.

Elmin inkişafında da innovasiyaların rolu əvəzəlməzdir. Yəni, innovasiya və elm qarşılıqlı təsir əlqəsindədir. İnnovasiyalar aşağıdakı istiqamətlər üzrə elmin inkişafına təsir edir:

- Elm sərhədlərinin genişləndirilməsi;
- Alət və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi;
- Əməkdaşlıq və bilik paylaşımı;
- Praktiki tətbiq və kommersiyalaşdırma imkanları;
- Maliyyə və resurs təminatı.

Təhsil sahəsində də innovasiyaların rolu mühümdür. Beləliklə, təhsil sahəsində innovasiyaların reallaşdırılması nəticəsində, müasir təhsil sistemi yaranır və inkişaf edir.

Təhsilin inkişafı deyiləndə, tədris materiallarının, sillabusların, öyrənmə üsullarının və müəllim heyətinin innovativ yanaşmalarının təkmilləşdirilməsi başa düşülür. Ənənəvi tədris sistemində dərslər yalnız kitablar, fotokopiyalar üzərindən tədris edilirdi. Hal-hazırda isə elektron resurslara çıxış imkanı, yaradıcılıq aşılaman layihə əsaslı tapşırıqlar, proqram təminatı üzərindən interaktiv öyrənmə kimi imkanlar mövcuddur.

Təhsildə innovasiyanın müsbət cəhətindən biri də onlayn təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsidir. Bir çox nüfuzlu ali təhsil müəssisələri uzunmüddətli və qısamüddətli təhsil proqramları təklif edirlər ki, bu təhsil proqramlarının sayının getdikcə çoxalması, nəticəsinin yüksək olması və dünya üzərində tanınması, təhsildə innovasiyanın əhəmiyyətli bir rol oynadığını göstərir.

Nəzəri biliklərin praktiki olaraq möhkəmləndirilməsi üçün də bəzi texnoloji avadanlıqlardan istifadə olunur. Məsələn, innovativ proqram təminatları var ki, bunlar sayəsində tələbələr nəzəriyyənin 3D formatında olan modelləri ilə tanış olub, daha yaxşı mənimsəyə bilirlər.

V.Kucher və T.Rojnova təhsil sahəsində işləyən müəllimlər üçün əsas innovasiya tələblərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdiriblər:

– Müasir informasiya texnologiyaları üzrə biliklər və onları praktikada tətbiq etmə bacarığı (mütəxəssislər yüksək səviyyədə kompüter biliklərinə malik olmalı və tədris prosesinin yaradılması və keçirilməsi üçün müasir alətlərdən istifadə edə bilməlidirlər);

– Yeni təhsil formaları və metodları ilə işləmə bacarığı (təhsil prosesində iştirak edən şəxslər sürətlə uyğunlaşmalı və layihə əsaslı təhsil, interaktiv metodlar, onlayn kurslar və s. kimi müasir yanaşmalar barədə anlayışa malik olmalıdırlar);

– İnnovativ düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyəti (mütəxəssislər təhsil prosesinin təşkili zamanı kreativ yanaşmalı, yaradıcı komandada işləmə bacarığını inkişaf etdirməli və təhsilin keyfiyyətinin və inkişafının artırılması üçün yeni ideya və həllərə açıq olmalıdırlar);

– Məlumatlarla işləmə və onları analiz etmə bacarığı, bu işə tənqidi düşüncənin inkişafını və məlumatları süzgəcdən keçirmə, seçmə bacarığını nəzərdə tutur [4, s.157].

Təhsil sahəsində innovasiyalar dedikdə əsasən, texnoloji, pedaqoji, idarəetmə, infrastruktur və institusional yeniliklər və s. nəzərdə tutulur. Aşağıda ali təhsil sistemində innovasiyaların növləri göstərilmişdir.

1. Siyasətə əsaslanan innovasiyalar;
2. Texnoloji innovasiyalar;
3. Pedaqoji innovasiyalar;
4. Maraqlı tərəflərin baxışına əsaslanan innovasiyalar;
5. İnfrastruktur əsaslı innovasiyalar;
6. Qiymətləndirmə innovasiyaları;
7. Əlçatanlıq və inklüzivliyə dair innovasiyalar;
8. Keyfiyyətlə bağlı innovasiyalar;
9. Şəbəkələşmə və genişlənmə ilə bağlı innovasiyalar;
10. Tədqiqat və nəşrə əsaslanan innovasiyalar [1, s.8].

1. Siyasətə əsaslanan innovasiyalar: Ali təhsil sistemində siyasətə əsaslanan innovasiyalar, dövlət təhsil strategiyasının bir hissəsi kimi həyata keçirilir və universitetlərin inkişafını, təhsil keyfiyyətini yüksəltməyi və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmağı hədəfləyir.

Hələ Sovetlər birliyində ikən, Azərbaycan təhsil sistemində 1958, 1966, 1977 və 1984-cü illərdə islahatlar aparılmışdır. Məlumdur ki, hər bir islahat da çox böyük bir innovasiyadır və təhsil sisteminin bütün alt sistemlərinə, onun bütün hissələrinə toxunur və onlara güclü təsir göstərir. Ona görə də, təhsil sistemində hər hansı bir islahatın aparılması üçün əvvəlcədən ona ciddi hazırlıq görülməlidir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, ümumilli liderimiz Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan yalnız 8 il sonra təhsil sistemimizdə islahatın aparılmasına dair Proqramı təsdiq etdi və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olduğu bir ölkənin təhsil sistemində islahatın həyata keçirilməsinə başlanıldı [6, s.305].

2. Texnoloji innovasiyalar: Texnoloji innovasiyalara onlayn öyrənmə platformaları, rəqəmsal təhsil platformaları, oyunlaşdırma və interaktiv alətlər və s. aiddir. Coursera, edX və Khan Academy kimi platformalar tələbələrə dünyanın hər yerindən öz sürətlərinə uyğun öyrənmək imkanı verən müxtəlif kurslar, sertifikat proqramları və dərəcə proqramları təqdim edir. Öyrənmə İdarəetmə Sistemləri (Learning Management Systems – LMS) təhsil müəssisələrinə virtual kurslar yaratmaq və idarə etmək, dərslər materiallarını paylaşmaq, tapşırıqları qiymətləndirmək və komanda işini dəstəkləmək üçün lazım olan vasitələri təmin edir. Məsələn, Moodle və Canvas LMS-ləri buna nümunədir.

3. Pedaqoji innovasiyalar: Ali təhsil sistemində pedaqoji innovasiyalar yalnız təlim metodlarının, tədris yanaşmalarının və strategiyalarının yenilənməsi ilə məhdudlaşmış, həm də tələbələrin öyrənməyə daha aktiv qoşulmasını, mövzunu dərinlən mənimsəməsini və nəticələrin daha səmərəli şəkildə yaxşılaşdırılmasını hədəfləyir. Pedaqoji innovasiyalara aktiv öyrənmə, problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, tərs sinif modeli, STEAM yanaşması, səriştəli öyrənmə kimi metodlar daxildir.

4. Maraqlı tərəflərin baxışına əsaslanan innovasiyalar: Ali təhsildə maraqlı tərəflərin baxışlarına əsaslanan innovasiyalar, təhsil sistemində iştirak edən tərəflərin ehtiyac və gözləntilərini nəzərə alınmasına xidmət edir. Bu qruplara müəllimlər, tələbələr, idarəçilər, işəgötürənlər və s. daxildir. Bu innovasiyalara tələbə mərkəzli təhsil, müəllimlər və idarəçilər üçün olan yeniliklər, təlim, seminarlar, peşəkar inkişaf imkanları, texnologiya əsaslı yeniliklər aiddir.

5. İnfrastruktur əsaslı innovasiyalar: İnfrastruktur əsaslı innovasiyalara sinif otaqları, laboratoriyalar, kitabxanalar, tələbə həyatını, tədqiqat işlərini daha da asanlaşdıran mühitin yaradılması, ağıllı lövhələr, sürətli internet, rəqəmsal kitabxanalar və s. aiddir.

6. Qiymətləndirmə innovasiyaları: Ənənəvi imtahanlardan uzaqlaşaraq, alternativ qiymətləndirmə metodları şagirdlərin bilik, bacarıq və bacarıqlarını müxtəlif vasitələrlə qiymətləndirməyi hədəfləyir [1, s.12]. Bu innovasiyalara layihə əsaslı qiymətləndirmə, performans qiymətləndirmələri, rəqəmsal və onlayn monitorinq, bacarıqlara əsaslanan qiymətləndirmə aiddir.

7. Ölçətanlıq və inklüzivliyə dair innovasiyalar: Ali təhsildə əlçatanlıq və inklüzivliklə bağlı innovasiyalar, təhsildə bərabər imkanların təmin olunmasını və müxtəlif qrupların iştirakını əngəlləyən maneələrin aradan qaldırılmasını məqsəd qoyur. Bu innovasiyalara maliyyəyə yardım və təqaüdlər, inklüzivlik

proqramları, maarifləndirmə və körpü proqramları, qlobal və beynəlxalq təcrübələr, açıq təhsil resursları, dəstək xidmətləri aiddir.

8. Keyfiyyətlə bağlı innovasiyalar: Ali təhsil sahəsində keyfiyyətlə bağlı innovasiyalar, təhsil səviyyəsinin artırılmasına, öyrənmə nəticələrinin təkmilləşdirilməsinə və tədris ilə tədqiqat fəaliyyətlərində mükəmməlliyyəni təmin edilməsinə yönəlib. Keyfiyyətlə bağlı innovasiyalara öyrənmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi, keyfiyyət təminatı sistemləri, akkreditasiya prosesləri, tədqiqat maliyyələşdirilməsi, kurikulum təkmilləşdirilməsi, rəy mexanizmləri, davamlı təkmilləşdirmə aiddir.

9. Ali təhsildə şəbəkələşmə ilə bağlı innovasiyalar: Ali təhsil təcrübəsini daha da zənginləşdirməkdə məzunlar ilə əməkdaşlıq, şəbəkəmə xüsusi rol oynayır. Bu innovasiyalara məzun-mentor proqramları, məzun və təhsil müəssisəsi əməkdaşlığı, işlə təmin etmə proqramları, ömürboyu təhsil, virtual platformalar və s. aiddir.

10. Tədqiqat və nəşrə əsaslanan innovasiyalar: Tədqiqat və elmi nəşr metodlarında baş verən yeniliklər ali təhsil sahəsinə mühüm təsir göstərmişdir. Bu sahədəki innovasiyaların əsas məqsədi məlumatın daha geniş yayılmasını təmin etmək, şəffaflığı və əməkdaşlığı gücləndirmək, həmçinin akademik tədqiqat nəticələrinin yayımını və təsirini artırmaqdır.

Ümumillikdə bu innovasiyalar təhsil sisteminin müasir tələblərinə uyğun olaraq formalaşmışdır və təhsil keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tətbiq edilir.

Dünyada tətbiq edilən innovasiyalara baxsaq, Arizona Ştat Universitetinin (ASU), KGI-dəki Minerva təhsil müəssisəsinin, Olin Mühəndislik Kollecinin, Bavariya Virtual Universitetinin adın çəkə bilərik.

Arizona Dövlət Universiteti (ASU) onlayn təhsil sahəsində və tələbə nailiyyətlərinin artırılması üzrə təşəbbüslərində innovativ yanaşmaları ilə tanınır. Universitet, dünyanın müxtəlif ölkələrindən tələbələrə onlayn kurslarda iştirak etməyə imkan verən Qlobal Birinci Kurs Akademiyasını yaratmışdır. Tələbələr yalnız akademik kreditlərini qazandıqdan sonra ödəniş edirlər. Bu proqram edX ilə əməkdaşlıq əsasında hazırlanmış və münasib qiymətə əlçatan təhsil təmin edərək müxtəlif və geniş tələbə auditoriyasını cəlb edir.

Həmçinin ASU-da adaptiv öyrənmə proqramı olan “Smart Sparrow” adlı proqram hazırlanmışdır və bu proqram müəllimlərə tələbənin öyrənmə üslubuna, tələblərinə uyğun olaraq materiallar hazırlamağa kömək edir. Bu innovasiya sayəsində, tələbələrin nəticələri, dərslərdə iştirak səviyyələri daha da yaxşılaşmışdır.

Minerva təhsil müəssisəsi ənənəvi liberal incəsənət kurikulumunu yenidən formalaşdıran unikal bir təhsil müəssisəsidir. Minerva, tələbələrin tənqidi düşünmə, yaradıcılıq və qlobal vətəndaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş, çox tələbkar bir bakalavr proqramı təqdim edir. Bu

proqram qabaqcıl texnologiyalardan və innovativ tədris metodlarından istifadə edilmə prinsiplərinə əsaslanır.

Minervanın kurikulumu kiçik seminar formatlı dərslərə, aktiv öyrənməyə və nəzəri biliklərin real həyatda problemlərin həll yolunda tətbiqinə xüsusi diqqət yetirir. “Active Learning Forum” adlı xüsusi onlayn platforma vasitəsilə dünyanın müxtəlif regionlarından olan tələbələr interaktiv və canlı müzakirələrdə iştirak edir, həmçinin, kurikulum qlobal mübadilələri də əhatə edir, tələbələr müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində yaşayaraq təhsil alırlar ki, bu da onların qlobal perspektivini genişləndirməyə və müxtəlif təcrübələr qazanmağa imkan verir.

Olin Mühəndislik Kollecinə qəbul edilən tədris və öyrənmə yanaşmasına diqqət yetirsək, burada “Olin Üçbucağı” əsasında qurulmuş kollec proqramı diqqətimizi çəkir. Bu üçbucaq Elm və Mühəndislik, Biznes və Sahibkarlıq, həmçinin İncəsənət/Humanitar Elmlər/İctimai Elmlər üzrə təhsil istiqamətlərini əhatə edir və biri Biznes ixtisaslaşmasına (Babson College), digəri isə azad incəsənətlərə (Wellesley College) yönəlmiş iki qonşu kolleclə əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilir. Olinin məqsədi güclü texniki bacarıqlara malik, mühəndislik konsepsiyalarını real problemlərə tətbiq edə bilən, fənlərarası yönümlü və geniş dizayn təcrübəsinə sahib məzunlar yetişdirməkdir [2, s.21].

Bavariya Virtual Universiteti (BVU) tələbələr üçün ödənişsiz, digərləri üçün isə kiçik ödənişlə təqdim olunan xüsusi onlayn kursların hazırlanması və tətbiqini təşviq edir və əlaqələndirir. Bu kurslar “makro səviyyədə qarışıq öyrənmə” prinsipinə əsaslanaraq qurulur və kursun özü tamamilə onlayn şəkildə təqdim edilir ki, bütün universitetlərin tədris proqramlarında tətbiq oluna bilsin. Lakin BVU tam onlayn proqram təklif etmir; proqramlar qarışıq formatda olur, yəni bir hissəsi ənənəvi üz-üzə dərslərdən, digər hissəsi isə onlayn kurslardan ibarətdir.

Beləliklə, fərdlərin, millətlərin və bəşəriyyətin davamlı inkişafı və mövcudluğu üçün yenilik və təkamül zəruridir. Təhsildə yeniliklər mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki təhsil gələcəyin dayanıqlı qurulmasında əsas rol oynayır. Yeniliklərin tətbiqi müəllimlərə və tələbələrə daim dəyişən dünyaya uyğunlaşmağa imkan verir və yalnız akademik bilikləri deyil, həm də çevik düşüncə və yaradıcı yanaşma qabiliyyətinə malik məzunlar yetişdirməyə kömək edir. Qarşıya çıxan çətinliklər olsa da, yeniliklərin gətirdiyi faydalar bunlardan qat-qat çoxdur və innovativ tədris üsullarının axtarışı müasir ali təhsilin əsas elementinə çevrilir. Tədrisdə tətbiq edilən metodları, texnologiyaları davamlı olaraq təkmilləşdirib genişləndirərək, təhsil müəssisələri tələbələri sürətlə dəyişən qlobal mühitə uyğun hazırlamaqda qabaqcıl rol oynaya bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Aithal. P.S. & Maiya. A.K. (2023). *Innovations in Higher Education Industry – Shaping the Future. International Journal of Case Studies in Business, IT, and Education (IJCSBE)*, 7(4),283–311. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4770797>
2. Brennan, John, Broek, Simon, Durazzi, Niccolo, Kamphuis, Bregtje, Ranga, Marina and Ryan, Steve (2014) *Study on innovation in higher education: final report. European Commission Directorate for Education and Training Study on Innovation in Higher Education, Publications Office of the European Union, Luxembourg.*
https://www.lse.ac.uk/business/consulting/assets/documents/study-on-innovation-in-higher-education.pdf?utm_source=chatgpt.com
3. Əskərov A.B & Dadaşova K.V (2022). *Təhsildə innovasiyalar: Təsnifat və tədqiqatı, Beynəlxalq Elmi-Tədqiqat Mərkəzi, “Elm-də Sonuz İşıq”.*
<https://cyberleninka.ru/article/n/t-hsild-innovasiyalar-t-snifat-v-t-dqiqati/viewer>
4. Kucher, V., & Rozhnova, T. (2023). *The Application of Innovations in the Process of Organizing the Educational Process of Higher Education Applicants for Master’s Degree. Ukrainian Educational Journal*, (3), 155–162. <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/issue/view/41>
5. Kuznetsova H., Danylchenko I., Zenchenko T., Rostykusd N & Lushchynska O (2024) *Incorporating innovative technologies into higher education teaching: Mastery and implementation perspectives for educators. Multidisciplinary Reviews*, 7, Article 2024spe027. <https://doi.org/10.31893/multirev.2024spe027>
6. Mehrabov. A. (2010). *Müasir təhsilin konseptual problemləri.*
7. Nicoladies. A. (2012) *Innovative teaching and learning methodologies for higher education Institutions, Educational Research (ISSN: 2141-5161) Vol. 3(8) pp. 620-626.* https://www.interestjournals.org/articles/innovative-teaching-and-learning-methodologies-for-higher-education-institutions.pdf?utm_source=chatgpt.com
8. Qasımlı. V. (2023). *İnnovasiya və sahibkarlıq: Startap ekosistemi*
9. Serdyukov. P. (2017). *Innovation in education: What works, what doesn't, and what to do about it? National University, La Jolla, California, USA, Journal of Research in Innovative Teaching & Learning Vol. 10 No. 1, 2017 pp. 4-33 Emerald Publishing Limited 2397-7604.* <https://doi.org/10.1108/JRIT-10-2016-0007>.
10. Skenderi. F. & Skenderi L. (2023). *Fostering inovations in higher education: Transforming teaching for tomorrow. KNOWLEDGE-International Journal*, 60(2), 251–255. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1265360>

Balaşov Y.V.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
yunisbalashov15@gmail.com

İRƏVANIN DİNİ MEMARLIĞINDA MƏSCİDLƏRİN ROLU

Xülasə

İrəvan şəhəri, Cənubi Qafqazın tarixi-mədəni xəritəsində çoxqatlı sivilizasiya qatlarının sintezindən formalaşmış unikal urbanistik məkandır. Şəhərin memarlıq irsinin strukturunda dini abidələr, xüsusilə məscidlər, ictimai və mədəni sistemin əsas sabitləşdirici komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Bu məscidlər təkcə ibadət məkanı deyil, həm də sosial integrasiya, maarifçilik və mədəni kommunikasiya mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onların memarlıq planlaşdırılması, həcmi-fəza kompozisiyası və dekorativ-plastik həlləri şəhərin estetik və funksional inkişaf tarixini əks etdirən dəyərli göstəricilərdir. İrəvan məscidləri həm memarlıq, həm də sosial-antropoloji baxımdan çoxölçülü tədqiqat obyektləridir. Onların memarlıq siması yerli tikinti materiallarından istifadənin, ornamental bəzəklərin və regional üslubun sintezini təcəssüm etdirir. Bu abidələr, eyni zamanda, şəhərin mədəni identikliyinə formalaşmasında və kollektiv yaddaşın qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Tarixi proseslər, xüsusilə siyasi və sosial transformasiyalar nəticəsində bir çox məscidlərin funksional strukturu dəyişmiş, bəzələrinin ilkin memarlıq bütövlüyü zədələnmişdir. Bununla belə, bəzi məscidlər öz autentikliyinə qismən qoruyub saxlamış və elmi rekonstruksiya üçün mühüm empirik baza yaratmışdır.

РОЛЬ МЕЧЕТЕЙ В РЕЛИГИОЗНОЙ АРХИТЕКТУРЕ ЕРЕВАНА

Резюме

Город Ереван – уникальное городское пространство, сформированное синтезом многослойных цивилизационных пластов на историко-культурной карте Южного Кавказа. В структуре архитектурного наследия города религиозные памятники, особенно мечети, выступают одним из основных стабилизирующих компонентов социокультурной системы. Эти мечети служили не только местами поклонения, но и центрами социальной интеграции, просвещения и культурной коммуникации. Их архитектурно-планировочные решения, объёмно-пространственная композиция и декоративно-пластические решения являются ценными индикаторами, отражающими историю эстетического и функционального развития города. Ереванские мечети – многомерные объекты исследования как с архитектурной, так и с социально-антропологической точки зрения. Их архитектурный облик воплощает синтез использования местных строительных материалов, орнаментальных украшений и регионального стиля. Эти памятники также сыграли важную роль в формировании культурной идентичности города и сохранении коллективной памяти. В результате исторических процессов,

особенно политических и социальных трансформаций, функциональная структура многих мечетей изменилась, а первоначальная архитектурная целостность некоторых была нарушена. Однако некоторые мечети частично сохранили свою подлинность и создали важную эмпирическую базу для научной реконструкции.

THE ROLE OF MOSQUES IN THE RELIGIOUS ARCHITECTURE OF YEREVAN

Summary

The city of Yerevan The city of Yerevan is a unique urban space formed by the synthesis of multilayered civilization layers on the historical and cultural map of the South Caucasus. In the structure of the city's architectural heritage, religious monuments, especially mosques, act as one of the main stabilizing components of the social and cultural system. These mosques have served not only as places of worship, but also as centers of social integration, enlightenment and cultural communication. Their architectural planning, volume-spatial composition and decorative-plastic solutions are valuable indicators reflecting the history of the city's aesthetic and functional development. Yerevan mosques are multidimensional objects of research from both architectural and socio-anthropological points of view. Their architectural appearance embodies the synthesis of the use of local building materials, ornamental decorations and regional style. These monuments have also played an important role in the formation of the city's cultural identity and the preservation of collective memory. As a result of historical processes, especially political and social transformations, the functional structure of many mosques has changed, and the original architectural integrity of some has been damaged. However, some mosques have partially preserved their authenticity and have created an important empirical basis for scientific reconstruction.

Açar sözlər: *İrəvan məscidləri, mədəni irs, urbanistik inkişaf, sosial topoqrafiya, memarlıq rekonstruksiyası, mədəni identiklik, Cənubi Qafqaz, sosiomədəni sistem, islam memarlığı*

Ключевые слова: *Ереванские мечети, культурное наследие, урбанистическое развитие, социальная топография, архитектурная реконструкция, культурная идентичность, Южный Кавказ, социокультурная система, исламская архитектура*

Key words: *Yerevan mosques, cultural heritage, urban development, social topography, architectural reconstruction, cultural identity, South Caucasus, sociocultural system, Islamic architecture*

Giriş

İrəvan şəhəri tarixən Cənubi Qafqazın ən qədim mədəni və urbanistik mərkəzlərindən biri kimi formalaşmış, burada müxtəlif sivilizasiya qatlarının sintezi nəticəsində çoxşaxəli memarlıq irsi meydana gəlmişdir. Bu irs, həm tarixi urbanistik planlaşdırma, həm də dini-mədəni strukturlar vasitəsilə şəhərin

sosial və iqtisadi həyatına təsir etmişdir. Bu təsir, şəhər mədəniyyətinin inkişafında mərkəzləşdirilmiş idarəetmə, dini funksiyaların ictimai sistemlə inteqrasiyası və məkan təşkilatının simvolik kodlaşdırılması kimi meyarlarla özünü göstərmişdir. Bu irsin mühüm hissəsini təşkil edən məscidlər şəhərin sosial-mədəni sisteminin və İslam memarlığı ənənələrinin regional təzahürüdür [2]. Məscidlər yalnız ibadət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərməmiş, həm də təhsil, ictimai müzakirələr və icma təşkilatları üçün mərkəz rolunu daşımışdır. Hər bir məscid öz dövrünün ideoloji məkan modeli kimi çıxış etmiş, burada dini ayinlərlə yanaşı, sosial inteqrasiya prosesləri də baş vermişdir. Məscid ətrafında yerləşən mədrəsələr, kitabxanalar və karvansaraylar İslam şəhərsalmasının çoxfunksiyalı mərkəz sistemi anlayışına uyğun olaraq formalaşmışdır. Orta əsrlər dövründən başlayaraq İrəvan məscidləri yalnız dini ayinlərin icra olunduğu məkanlar deyil, həm də ictimai həyatın ideoloji və mədəni koordinasiya mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir [3]. Bu institutlar həm təhsil, həm də sosial idarəetmə baxımından bir növ “mədəni sivilizasiyanın hüceyrələri” rolunu oynamış, dini təlimlərin yayılması ilə yanaşı, şəhər əhalisinin sosial münasibətlərinin tənzimlənməsində vasitəçi olmuşdur. Bu məscidlərdə müşahidə edilən memarlıq strukturu, ornamental kompozisiya və məkan planlaşdırılması Qafqazda İslam memarlığının lokal xüsusiyyətlərini aydın şəkildə əks etdirir. Məkanların simmetrik planı, günbəz sisteminin təkrarlanan modulyar strukturu və fasadların ritmik bəzək elementləri memarlıqda həm estetik, həm də ritual xarakter daşıyır. Memarlıq üslubu daş və kərpic elementlərinin kombinasiya edilməsi, hündür minarələrin simvolik funksiyası və zəngin dekorativ ornamentasiya ilə xarakterizə olunur. Bu ornamentlərdə rast gəlinən həndəsi və bitki motivləri yalnız estetik bəzək funksiyasını daşımır, həm də İslam kosmoqoniyasının metafizik prinsiplərini vizual formada ifadə edir.

İrəvan şəhərinin urbanistik inkişafı prosesində məscid kompleksləri su sistemləri, karvansaraylar və bazar məhəllələri ilə sıx funksional əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr, şəhərsalmanın mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılmasını və ictimai fəaliyyətin harmonik bölüşdürülməsini təmin etmişdir [5]. Məscidlərin yerləşməsi topoqrafik baxımdan strateji xarakter daşıyırdı, onlar əsas karvan yollarının kəsişməsində, ictimai toplaşma yerlərinin yaxınlığında inşa edilərək həm dini, həm iqtisadi, həm də sosial əlaqələrin qovuşma nöqtəsinə çevrilmişdi. Beləliklə, məscidlər şəhər məkanının strukturlaşdırılmasında dominant funksional və simvolik rol oynayırdı. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, İrəvan xanlığı dövründə tikilmiş dini abidələr memarlıq tipologiyası, material seçimi və estetik simvolizm baxımından yüksək səviyyəli sənətkarlıq nümunələridir. Hər bir abidə yalnız memarlıq texnikası baxımından deyil, həm də semantik kodlaşdırma səviyyəsində özünəməxsus fərqlilik göstərir. Bu məscidlərdə istifadə olunan memarlıq elementləri və dekorativ həndəsi

ornamentlər həm lokal, həm də regional ənənələrlə sıx bağlıdır [6]. Bu bağlılıq, İrəvanın memarlıq məktəbinin Azərbaycan memarlıq irsi ilə vahid stilistik xətt üzərində inkişaf etdiyini sübut edir. Bu memarlıq nümunələri yalnız Azərbaycan mədəni irsinin deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqaz sivilizasiya xəritəsinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

İrəvan məscidlərinin semantik strukturu Zərdüştilikdən gələn “od kultu” elementləri ilə İslam dünyagörüşü arasında unikal mədəni sintez yaradır. Bu sintez, regionda sivilizasiyalararası keçidlərin mədəni arxetiplərdə necə iz buraxdığını göstərən nadir bir fenomendir. Bu sintez məscidlərin həm ritualları, həm də simvolik dekorasiyasında öz əksini tapmışdır. Günbəzlərdə və mehrablarda müşahidə olunan işıq kompozisiyası, odu və nuru ilahi təcəlli kimi təqdim edən qədim inanclarla İslamın “nur” konsepsiyası arasında körpü yaradır.

Müasir dövrdə bu abidələrin qorunması və bərpası milli mədəni irsin qorunması strategiyasının əsas hissəsini təşkil edir. Qoruma işləri zamanı tarixi materiallar, memarlıq texnologiyaları və urbanistik kontekst nəzərə alınaraq kompleks yanaşma tətbiq edilir. Bu proses, mədəni irsin yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi komponentlərinin qorunması prinsipinə əsaslanır. İrəvan məscidləri təkcə dini məkan deyil, həm də şəhərin sosial-mədəni, estetik və tarixi identikliyinə formalaşmasında mühüm rol oynayan obyektlərdir. Onların hər biri urbanistik strukturun yaddaş qatını təmsil edir və İrəvanın tarixində sivilizasiyalararası dialoqun memarlıq ifadəsi kimi çıxış edir. Bu abidələrin öyrənilməsi, onların tarixini, memarlıq xüsusiyyətlərini və mədəni əhəmiyyətini sistemli şəkildə araşdırmaq elmi və praktiki baxımdan vacibdir. Bu tədqiqatlar həm də regionun mədəni landşaftının yenidən dəyərləndirilməsi və tarixi yaddaşın bərpası baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə

İrəvan şəhərinin tarixi inkişaf prosesi boyunca onun memarlıq siması və dini mənzərəsi çoxsaylı sivilizasiya qatlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Bu proses şəhərin urbanistik strukturu, sosial-mədəni funksiyaları və dini institutların şəhər həyatında oynadığı rol ilə sıx bağlıdır. Məscid memarlığı, xüsusilə də planlaşdırma və kompozisiya aspektləri baxımından həm İslam mədəniyyətinin klassik prinsiplərini, həm də yerli memarlıq ənənələrinin dialektik sintezini özündə əks etdirmişdir [7]. Bu yanaşma, şəhərsalmanın topoqrafik xüsusiyyətləri ilə memarlıq formalarının harmonik inteqrasiyasını əks etdirir və regionun mədəni heterojenliyini göstərir. Eyni zamanda, bu sintez şəhərin memarlıq inkişafında regional üslub sistemlərinin qarşılıqlı təsirini, İran, Osmanlı və Qafqaz memarlıq məktəblərinin sintezini özündə birləşdirən kompleks bir urbanistik modelin formalaşmasına səbəb olmuşdur. XVIII əsrdən etibarən İrəvan xanlığı

dövründə inşa edilmiş məscidlər – Göy Məscid, Zaxana məscidi, Hacı Novruzəli bəy məscidi və digər dini komplekslər yalnız ibadət yeri kimi fəaliyyət göstərməmiş, həm də ictimai və mədəni koordinasiya mərkəzləri kimi rol oynamışdır. Bu məscidlər eyni zamanda təhsil və dini öyrətim funksiyalarını həyata keçirmiş, şəhər əhalisinin sosial stratifikasiyasına təsir etmişdir. Onların ətrafında formalaşan məhəllə strukturları, bazar yerləri və karvansaray kompleksləri İslam şəhərsalmasının tipik nümunələrini əks etdirir. Məscid ansamblarının yerləşməsi urbanistik planlaşdırmanın mərkəzləşdirilmiş prinsipləri ilə birbaşa əlaqəlidir və bu, şəhərsalma tarixində İslam memarlığının adaptasiya olunan xüsusiyyətlərini göstərir. Bu baxımdan, dini arxitektura şəhərin mərkəzi kompozisiya oxunu müəyyən etmiş, həm ritualaşdırılmış, həm də sosial baxımdan integrativ məkan sistemi yaratmışdır. Göy Məscid İrəvanın ən monumental dini tikililərindən biri hesab olunur və onun memarlıq quruluşu Səfəvi dövrünün dekorativ bəzək üslublarını qoruyub saxlamışdır. Günbəz örtükləri, minarə strukturu və fasad elementlərində istifadə olunan ornamentasiya dini və estetik simvolizmi birləşdirir, bu da məscidin yalnız funksional deyil, həm də semiotik və rituallarla zənginləşdirilmiş məkan olduğunu göstərir [3]. Göy Məscidin memarlıq dili həm estetik, həm də metafizik səviyyədə İslam dünyagörüşünün əsas ideyalarını təcəssüm etdirir, harmoniyanın, ahəngin və sükunətin məkanda maddiləşməsi kimi.

İrəvan məscidlərinin arxitekturasında istifadə olunan kərpic və daş naxışlar, simmetrik plan və günbəzli konstruksiyalar Azərbaycan memarlıq məktəbinin regional təsirini və sənətkar ənənələrinin davamlılığını nümayiş etdirir [1]. Bu elementlər eyni zamanda yerli memarlıq estetikasının formalaşmasında mühüm rol oynamış, dekorativ tətbiqi sənətlə arxitektura arasında qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirmişdir. İrəvan memarlıq məktəbi bu xüsusda həm ornamental, həm də konstruktiv rasionalizmi birləşdirən orijinal bir üslub sintezi yaratmışdır. Bu memarlıq elementləri həm ritualları dəstəkləyir, həm də ictimai məkanın vizual identikliyi formalaşdırır. XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi və sosial transformasiyalar, xüsusilə sovetləşmə prosesi nəticəsində bu məscidlərin bir çoxu ya dağıdılmış, ya da funksiyasını itirmişdir. Göy Məscid uzun müddət muzey kimi fəaliyyət göstərmiş, Zaxana və Hüseynəli bəy məscidləri isə tamamilə məhv edilmişdir [7]. Bu proses yalnız fiziki məhv etmə deyil, həm də mədəni dekonstruksiya idi, dini memarlıq obyektlərinin semantik yükü dəyişdirilmiş, onların ictimai statusu transformasiyaya uğramışdır. Bu itkilər şəhərin dini-mədəni mənzərəsini köklü şəkildə dəyişdirmiş, kollektiv yaddaşda mədəni boşluqlar yaratmışdır [5]. Lakin son illərdə regionda mədəni irsin qorunması və bərpası istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində bəzi abidələrin konservasiyası və qismən restavrasiyası həyata keçirilmişdir. Xüsusilə, Göy Məscidin bərpası layihəsi təkcə tarixi memarlıq nümunəsinin qorunması deyil, həm də

Azərbaycan və beynəlxalq mədəni diplomatiya sahəsində simvolik əhəmiyyət daşıyır [4]. Bu bərpa işləri memarlıq və urbanistika prinsiplərinə, tarixi materialların qorunması və sənətkar ənənələrinin bərpasına uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Layihə prosesində memarlıq abidəsinin autentikliyi qorunmuş, bərpa zamanı həm maddi, həm də qeyri-maddi mədəni dəyərlərin inteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu, İrəvanın mədəni irsinin elmi tədqiqinə, onun şəhərsalma tarixində tutduğu mövqenin obyektiv qiymətləndirilməsinə və gələcəkdə mədəni diplomatiya vasitəsilə tarixi yaddaşın yenidən canlandırılmasına mühüm töhfə verir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, İrəvan məscidləri şəhərin dini-memarlıq irsinin inteqral komponenti olmaqla yanaşı, urbanistik və sosial strukturların formalaşmasında determinativ rol oynayır. Məscidlərin yerləşdirilməsi və memarlıq quruluşu şəhərin topoqrafik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış, həm funksional, həm də simvolik məqsədləri birləşdirən kompleks sistemlər yaratmışdır. Bu, abidələrin yalnız dini funksiyasını deyil, həm də şəhərin ictimai-mədəni təşkilində oynadığı rolu ortaya qoyur. Memarlıq-tarixi analiz göstərir ki, məscidlərin konstruktiv elementləri, planlaşdırma prinsipləri və dekorativ ornamentasiya İslam memarlığının klassik üslublarının lokal adaptasiyalarını əks etdirir. Günbəz örtükləri, minarə strukturları və kərpic naxışlar abidələrin funksional, estetik və semiotik məzmununu artırır, onların mədəni identiklik baxımından əhəmiyyətini gücləndirir. Tarixi və sosial perspektivdən analiz aparıldıqda, XVIII–XX əsrlərdə baş verən siyasi və ictimai transformasiyalar məscidlərin funksional strukturuna və şəhərin dini-mədəni mənzərəsinə birbaşa təsir etmişdir. Bu dövrdə məscidlərin bir qismi ya funksiyasını itirmiş, ya da tamamilə məhv olmuş, nəticədə şəhərin ictimai-mədəni strukturunda boşluqlar yaranmışdır. Bu isə abidələrin şəhərin sosial və mədəni kimliyində oynadığı rolu daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Müasir dövrdə aparılan konservasiya və bərpa tədbirləri, məscidlərin tarixi memarlıq elementlərini qoruyaraq onların funksional və vizual identikliyinə bərpa etmişdir. Bu, abidələrin urbanistik kontekstdəki əlaqələrinin bərpası və onların sosial-mədəni funksiyalarının yenidən aktivləşdirilməsi baxımından mühüm nəticələr verir.

İrəvan məscidləri həm tarixi, həm memarlıq, həm də sosial-mədəni aspektlər baxımından kompleks analizi tələb edən obyektlərdir. Onların planlaşdırma strukturu, memarlıq xüsusiyyətləri və sosial funksiyaları göstərir ki, bu abidələr şəhərin dini-mədəni irsinin qorunması və identiklik konseptlərinin formalaşdırılması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticələri məscidlərin həm keçmiş dövrlərin urbanistik və rituallarla

zənginləşdirilmiş funksiyalarını, həm də müasir dövrdə mədəni irsin qorunması və sosial-mədəni davamlılığın təmin olunmasını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, F.M. (2010). *Azərbaycan memarlıq abidələri və onların qorunması*. Bakı: Elm və Təhsil. (az.)
2. Məmmədova, Ş. (2013). *Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri: Məlumat kitabçası*. Bakı: Elm. (az.)
3. Salamzadə, A.V. (1988). *Azərbaycan memarlığı tarixi (Orta əsrlər dövrü)*. Bakı: Elm. (az.)
4. Məmmədzadə, V. (2005). *İslam memarlığı və şəhərsalma ənənələri*. Bakı: Nurlan. (az.)
5. Qasımlı, Ə. (2014). *Cənubi Qafqazda İslam memarlığı və mədəni irs siyasəti*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. (az.)
6. Baxşəliyev, V. (2016). *İrəvan xanlığının tarixi-mədəni irsi*. Bakı: Azər nəşr. (az.)
7. Bayramov, A. (2019). *İrəvan şəhərinin memarlıq siması və Azərbaycan irsi*. Bakı: Elm və Təhsil. (az.)
8. Boyce, M. (2001). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge. (ing.)

Cəfərzadə F.Ü.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
fzadeh222@gmail.com

AĞDAMIN TURİZM POTENSİALI

Xülasə

Bu məqalədə Ağdam rayonunun post-münaqişə dövründə turizm potensialı araşdırılmışdır. Tarixi-mədəni irs, təbii resurslar və yeni infrastruktur imkanları regionun turizm baxımından inkişaf perspektivlərini formalaşdırır. Eyni zamanda mina təhlükəsi və kadr çatışmazlığı kimi problemlər mövcuddur. Turizmin davamlı inkişafı üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı, yerli icmaların fəal iştirakı və rəqəmsal tanıtım strategiyaları tövsiyə olunur. Ağdam gələcəkdə Azərbaycanın turizm xəritəsində önəmli mövqe tutacaq perspektivli bir destinasiya hesab edilir.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АГДАМА

Резюме

В данной статье рассматривается туристический потенциал района Агдам в постконфликтный период. Историческое и культурное наследие, природные ресурсы и новые инфраструктурные возможности формируют перспективы развития туризма в регионе. Существуют также проблемы, такие как угроза минной опасности и нехватка квалифицированных кадров. Для устойчивого развития туризма рекомендуется государственно-частное партнёрство, активное вовлечение местных сообществ и стратегии цифрового продвижения. Агдам рассматривается как перспективное направление, занимающее важное место в будущей туристической карте Азербайджана.

TOURISM POTENTIAL OF AGDAM

Summary

This article explores the tourism potential of the Aghdam district in the post-conflict period. Historical and cultural heritage, natural resources, and new infrastructure opportunities shape the region's prospects for tourism development. Challenges such as landmine threats and workforce shortages also exist. Sustainable tourism development is recommended through public-private partnerships, active involvement of local communities, and digital promotion strategies. Aghdam is considered a promising destination with a significant role in Azerbaijan's future tourism map.

Açar sözlər: Ağdam, turizm potensialı, mədəni irs obyektləri, bərpa, iqtisadi-mədəni inteqrasiya

Ключевые слова: Агдам, туристический потенциал, объекты культурного наследия, реставрация, экономико-культурная интеграция

Key words: Ağdam, tourism potential, cultural heritage sites, restoration, economic-cultural integration

Giriş

Müasir dövrdə turizm sektoru global iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də sosial-iqtisadi sabitlik, mədəni irsin qorunması və regional inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyətlər xüsusilə post-münaqişə dövründə olan ölkələr və bölgələr üçün aktualdır. Qarabağ münaqişəsinin başa çatması və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası fonunda işğaldan azad edilmiş ərazilərin, o cümlədən Ağdam rayonunun sosial, iqtisadi və mədəni reintegrasiyası ölkənin prioritet strateji istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir [1].

Ağdam rayonu uzun illər ərzində Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin əsas episentrlərindən biri olmuş və nəticədə infrastruktur, yaşayış məntəqələri və mədəni irs obyektləri tamamilə dağıdılmışdır. Lakin 2020-ci ildə əldə olunan Qələbədən sonra bu bölgə üçün yeni bir inkişaf mərhələsi başlamışdır. Hazırda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma layihələri Ağdamın iqtisadi potensialının reallaşdırılması ilə yanaşı, onun turizm baxımından da cəlbedici bir məkana çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaradır [2].

Bu tədqiqat işində Ağdamın turizm potensialı elmi əsaslarla təhlil olunur, regionun təbii, tarixi və mədəni resursları, infrastruktur vəziyyəti, post-münaqişə dövrünün çağırışları və mövcud fərsətlər kontekstində qiymətləndirilir. Məqsəd, Ağdamın dayanıqlı turizm inkişafı üçün strateji yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi və bu prosesin sosial-iqtisadi reabilitasiya baxımından əhəmiyyətinin ortaya qoyulmasıdır.

AĞDAMIN TURİZM POTENSİALININ NƏZƏRİ-TƏHLİLİ ƏSASI

Turizm sahəsində bir bölgənin inkişaf imkanlarını dəyərləndirmək üçün yalnız onun fiziki və mədəni resurslarına baxmaq kifayət etmir; bununla yanaşı, həmin imkanların elmi-nəzəri çərçivədə təhlili də vacibdir. Müasir turizm nəzəriyyələrinə əsaslanan yanaşmalara görə, turizmin uğurla inkişaf etməsi üçün regionda əlverişli resursların mövcudluğu, infrastrukturun uyğunluğu, müvafiq idarəetmə strategiyalarının tətbiqi və dayanıqlılıq prinsiplərinin qorunması əsas rol oynayır. Bu baxımdan, turizm sahəsində tanınmış alimlərdən C. Gunn və R. Butlerin irəli sürdüyü modellər – xüsusilə “turizm sistemi” və “turizm destinasiya həyat dövrü” nəzəriyyələri – Ağdamın mövcud vəziyyətinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsinə imkan verir [4].

Ağdam bölgəsindəki resurslar müxtəlif xarakter daşıyır və həm təbii, həm də mədəni baxımdan böyük potensiala malikdir: [1]

– **Təbii imkanlar:** Ağdam əsasən düzənlik relyefə malik olsa da, bölgədəki yaşıl sahələr, çaylar və kənd təsərrüfatı torpaqları ekoturizm və aqroturizm növlərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Kənd həyatına dair etnoqrafik elementlər də turistlər üçün maraqlı ola bilər.

– **Mədəni və tarixi abidələr:** Tarix boyu Qarabağ mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olmuş Ağdamda Cümə Məscidi, İmarət türbələri, orta əsr qəbiristanlıqları, eləcə də işğal dövründən əvvəl fəaliyyət göstərən mədəniyyət ocaqları diqqətəlayiq məkanlardır. Bu obyektlər təkcə tarix baxımından deyil, həm də turizm baxımından əhəmiyyət daşıyır.

– **Simvolik dəyər:** Ağdam uzun illər münaqişənin izlərini daşıyan bir ərazi olaraq həm yerli əhali, həm də ölkə ictimaiyyəti üçün xüsusi mənəvi anlam daşıyır. Bu mənəvi yük, gələcəkdə zəfər turizmi, yaddaş turizmi və sülh turizmi kimi sahələrin inkişafına təkan verə bilər.

Turizmin uğurlu inkişafı üçün yol, rabitə, enerji, ictimai xidmətlər və yaşayış obyektləri kimi infrastruktur komponentlərinin vəziyyəti mühüm rol oynayır. Hazırda Ağdamda dövlət səviyyəsində genişmiqyaslı yenidənqurma və “ağıllı şəhər” layihələri icra olunmaqdadır. Bərdə–Ağdam avtomobil yolu, dəmir yolları, yenilənmiş sosial obyektlər və gələcəkdə tikilməsi planlaşdırılan hava limanı rayonun daxili və beynəlxalq turizm axını üçün yeni imkanlar açır [6].

Bölgənin turizm potensialının reallaşması yalnız mövcud resurslarla deyil, eyni zamanda onların davamlı və planlı istifadəsi ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan hökuməti Ağdam daxil olmaqla işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün yaşıl enerji, ağıllı şəhər texnologiyaları və ekoloji mühafizə prinsiplərinə əsaslanan siyasət yürüdür. Bu yanaşma gələcəkdə turizmin də davamlı və zərərsiz şəkildə təşkil olunmasını təmin edəcək.

Butler tərəfindən irəli sürülən Turizm Destinasiyasının Həyat Dövrü Modeli (TALC) əsasında bölgənin hazırkı vəziyyəti “ilk mərhələlər” – yəni kəşf edilmə və başlanğıc inkişaf fazasına uyğun gəlir. Turizm məhsulları yeni formalaşır, ziyarətçi sayı azdır, lakin potensial yüksəkdir. Əgər düzgün investisiya qərarları qəbul olunarsa və turizm bazarı düzgün istiqamətləndirilərsə, Ağdam yaxın gələcəkdə “böyümə və sabitləşmə” mərhələlərinə keçə bilər [4].

POST-MÜNAQIŞƏ DÖVRÜNDƏ TURİZM İNKIŞAFI: ÇAĞIRIŞLAR VƏ FÜRSƏTLƏR

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində, xüsusilə Ağdam rayonunda turizmin inkişafı, təkcə iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi deyil, həm də milli birliyin və mədəni yenidənqurmanın bir aləti kimi çıxış edir. Qarabağ münaqişəsinin başa çatması və sülh şəraitinin formalaşması bu regionda yeni turizm modelinin tətbiqi üçün unikal imkanlar yaradır. Bununla belə, proses bir

sıra ciddi çağırışlarla da üzləşməkdədir. Ağdamın turizm baxımından inkişaf etdirilməsi həm strateji planlaşdırma, həm də sosial və ekoloji yönümlü yanaşma tələb edir [2].

a) Simvolik məkan kimi Ağdam: Zəfər və yaddaş turizmi.

Ağdam uzun illər ərzində müharibənin dağıdıcı nəticələrinin daşıyıcısı olmuşdur. Bu səbəbdən, rayon yalnız tarixi və mədəni baxımdan deyil, həm də simvolik məkan kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hazırda formalaşan “Zəfər turizmi” konsepsiyası çərçivəsində Ağdamın keçmişini və yenidən doğulmasını əks etdirən muzeylər, memorial komplekslər və interaktiv sərgilər yaradılmaqdadır. Bu, həm daxili turizm axınının artırılması, həm də milli yaddaşın qorunması baxımından əhəmiyyətlidir [2,3].

b) Ağıllı şəhər konsepti və innovativ turizm infrastrukturunu.

Ağdam Azərbaycanın ilk “ağıllı şəhər” pilot layihələrindən biri kimi planlaşdırılır. Yeni texnoloji həllərin (ağıllı nəqliyyat, enerji, kommunikasiya və təhlükəsizlik sistemləri) tətbiqi ilə yanaşı, bölgədə ekoloji cəhətdən təmiz turizm infrastrukturunu yaradılır. Bu yanaşma ekoturizm, yaşıl turizm və ağıllı turizm məhsullarının formalaşdırılmasına əlverişli zəmin yaradır.

c) Regional inteqrasiyanın təşviqi.

Ağdamın Qarabağ bölgəsində yerləşməsi onun yalnız lokal deyil, eyni zamanda regional turizm marşrutlarına inteqrasiyasını da asanlaşdırır. Ağdam-Şuşa-Füzuli kimi kompleks turizm marşrutları, həm daxili, həm də beynəlxalq turistlər üçün unikal təcrübələr təqdim edə bilər.

d) Təhlükəsizlik və mina riski.

Ən vacib problemlərdən biri, hələ də tam şəkildə mina və digər partlayıcıların təmizlənməməsidir. Bu, turistlərin təhlükəsizliyi və turizm fəaliyyətlərinin genişlənməsi baxımından ciddi maneədir. Bərpa prosesi paralel olaraq **ANAMA** və digər qurumların mina təmizləmə işləri ilə sıx əlaqələndirilməlidir.

e) İnfrastrukturun tam olmaması.

Baxmayaraq ki, Ağdamda infrastruktur quruculuğu intensiv şəkildə aparılır, turizm xidmətləri sahəsində (otelçilik, restoran, bələdçilik və s.) peşəkar infrastruktur hələ tam formalaşmayıb. Bu sahədə özəl sektorun və yerli icmaların cəlb olunması xüsusilə vacibdir.

f) İnsan resursları və yerli iştirakçılıq.

Turizmin sosial-iqtisadi faydaları yalnız yerli əhalinin prosedür inteqrasiyası ilə mümkündür. Hazırda Ağdamda daimi məskunlaşma yeni başlayır və yerli əhali arasında turizm sahəsində təcrübəli kadrlar kifayət qədər deyil. Peşə təhsili, qısamüddətli təlim proqramları və bələdçi hazırlığı kimi təşəbbüslər prioritet olmalıdır.

g) İnvestisiya riskləri və xarici investorların cəlbi.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə investisiya qoyuluşu potensial baxımdan cəlbedici olsa da, müəyyən risklər səbəbindən xarici investorların fəallığı məhduddur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün vergi güzəştləri, dövlət təminatlı layihələr, sığorta mexanizmləri və beynəlxalq tərəfdaşlıqlar önə çəkilməlidir.

– “Yaşıl zona” statusu çərçivəsində turizmin ekoloji baxımdan zərərsiz təşkili bölgənin beynəlxalq ekoturizm bazarına inteqrasiyasına təkan verə bilər.

– Kənd turizmi və aqroturizm formaları, yerli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və məşğulluğun artırılması baxımından əhəmiyyətli vasitə ola bilər.

– Rəqəmsal turizm texnologiyalarının tətbiqi, virtual turlar və mobil tətbiqlər vasitəsilə Ağdamın tanınmasına və turist cəlbediciliyinin artırılmasına xidmət edə bilər.

Ağdamın post-münaqişə dövründə turizm baxımından inkişafı geniş imkanlar və dərin strateji əhəmiyyət daşıyır. Lakin bu proses yalnız mövcud resursların reallaşdırılması ilə deyil, eyni zamanda təhlükəsizlik, infrastruktur, idarəetmə və sosial iştirak kimi sahələrdə mövcud problemlərin ardıcıl şəkildə həlli ilə mümkün olacaq. Düzgün yönləndirilmiş dövlət siyasəti və ictimai dəstək sayəsində Ağdam yaxın gələcəkdə həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq turizm bazarlarında öz yerini tuta bilər.

STRATEJİ YANAŞMALAR VƏ POLİTİKA TÖVSIYƏLƏRİ

Ağdamın post-münaqişə dövründə turizm baxımından inkişaf etdirilməsi yalnız mövcud resursların üzə çıxarılması ilə deyil, bu resursların düzgün idarə olunması və strateji planlaşdırma ilə uzunmüddətli və dayanıqlı formaya salınması ilə mümkündür. Burada həm dövlət siyasəti, həm özəl sektorun təşviqi, həm də yerli icmaların iştirakı əsas amil kimi çıxış edir. Aşağıda təqdim olunan yanaşmalar, Ağdamın turizm potensialını reallaşdırmaq üçün vacib strateji və institusional çərçivələri müəyyənləşdirir [5].

Ağdamın turizm inkişafı Qarabağ regionunun ümumi turizm strategiyası ilə uzlaşdırılmalı, bu bölgə üzrə inteqrasiyalı turizm inkişaf xəritəsi hazırlanmalıdır. Ağdam, Şuşa, Füzuli və digər azad olunmuş əraziləri əhatə edən regional marşrutlar, tematik turlar və birgə təbliğat layihələri vasitəsilə vahid destinasiya kimi təqdim olunmalıdır. Bu yanaşma həm rəqabət üstünlüyü yaradır, həm də infrastruktur resurslarından səmərəli istifadəni təmin edir.

Turizmin dayanıqlı inkişafı üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (Public-Private Partnership – PPP) əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Ağdamda bu modelin tətbiqi aşağıdakı istiqamətlərdə faydalı ola bilər: [1]

– Mehmanxana və qonaqlama infrastrukturu sahəsində özəl investisiyaların təşviqi;

– Tematik turizm komplekslərinin (müharibə muzeyi, etnoqrafik kənd və s.) yaradılması;

– Bələdçi və xidmət personalı hazırlığı üzrə özəl təlim mərkəzlərinin açılması.

Bu təşəbbüslər üçün vergi güzəştləri, dövlət zəmanəti, investisiya sığortası və sürətli icazələndirmə prosedurları tətbiq olunmalıdır.

Ağdam və ətraf ərazilərdə turizmin genişlənməsinin əsas şərtlərindən biri fiziki təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bu məqsədlə: [4]

– **ANAMA** və digər beynəlxalq partnyorlarla əməkdaşlıq gücləndirilməli,

– Təmizlənmiş ərazilərin real vaxt xəritəsi ictimaiyyətə açıq təqdim olunmalı;

– Turistlər üçün risk menecmenti və təlimat platformaları hazırlanmalıdır.

Bu tədbirlər təkcə təhlükəsizliyi artırır, eyni zamanda investorların və turistlərin etimadını gücləndirir.

Dayanıqlı turizm inkişafı üçün yerli əhalinin prosesə fəal şəkildə qoşulması əsas şərtidir. Ağdamda turizmin sosial-iqtisadi faydalarının yerli icmalara çatması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

– Peşə və bacarıq təlimləri – bələdçi, otel işçisi, tur meneceri və digər sahələr üzrə;

– Kənd turizmi təşəbbüslərinin dəstəklənməsi – ailəvi istirahət evləri, aqroturizm, əl işləri;

– Kənd qadınlarının və gənclərin turizm təşəbbüslərində rolu xüsusi təşviq olunmalıdır.

Bu yanaşma həm regionda məşğulluğu artıracaq, həm də sosial rifahın bərpasına töhfə verəcəkdir.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalar turizm sahəsinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ağdamın beynəlxalq və yerli turizm bazarında tanıtılması üçün aşağıdakı təşəbbüslər zəruridir:

– Virtual turlar və 3D xəritələr vasitəsilə xarici auditoriyanın cəlbi;

– Multidilli mobil tətbiqlər və rezervasiya platformaları;

– Sosial media kanalları və beynəlxalq influenserlərin cəlb olunması;

– Azərbaycan Turizm Bürosu ilə koordinasiyalı PR kampaniyaları.

Ağdam və digər azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı üçün mövcud qanunvericilik çərçivəsində güzəştlərin və prioritetlərin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu baxımdan:

– İncəsənət və turizm zonası üçün xüsusi iqtisadi zonalar və preferensiyalar yaradılmalı;

– Əmlak, torpaq istifadəsi və vergi qanunvericiliyi turizm ehtiyaclarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməlidir;

– Milli Turizm Strategiyası çərçivəsində Ağdam üçün ayrıca substrategiya hazırlanmalıdır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və nəzəri-praktik təhlillər əsasında müəyyən olunur ki, Ağdam rayonunun turizm potensialı həm təbii-coğrafi resursların, həm də zəngin mədəni-tarixi irsin mövcudluğu baxımından yüksək qiymətləndirilə bilər. Müasir turizm nəzəriyyələri – xüsusilə C. Gunnun “turizm sistemi” və R. Butlerin “destinasiya həyat dövrü” modelləri əsasında aparılan yanaşma göstərir ki, Ağdam hal-hazırda turizm inkişafının ilkin mərhələsindədir və düzgün planlaşdırma, investisiya və idarəetmə mexanizmləri tətbiq olunduğu halda, qısa müddətdə “böyümə və sabitləşmə” fazasına keçid edə bilər.

Məqalədə vurğulandığı kimi, Ağdamın turizm potensialının reallaşması bir neçə əsas istiqaməti əhatə edir. Bunlardan birincisi bölgənin simvolik və mənəvi dəyəridir ki, bu da zəfər turizmi, yaddaş turizmi və sülh turizmi kimi spesifik sahələrin inkişafı üçün zəmin yaradır. İkincisi, təbii-coğrafi imkanlar, kənd təsərrüfatı resursları və ekoloji mühit aqroturizm və ekoturizm formalarının təşviqinə imkan verir. Üçüncüsü isə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən “ağıllı şəhər” və “yaşıl enerji” layihələri regionun müasir turizm infrastrukturuna inteqrasiyasını təmin edir.

Lakin eyni zamanda, mövcud çağırışlar da nəzərə alınmalıdır. Ərazilərin mina və partlayıcı qalıqlardan tam təmizlənməməsi, turizm infrastrukturunu və xidmət sahələrinin hələ tam formalaşmaması, turizm sahəsində ixtisaslı kadrların çatışmazlığı və xarici investisiyaların cəlbində risklərin mövcudluğu regionun turizm inkişafını məhdudlaşdıran amillərdir. Bu problemlərin həlli üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının gücləndirilməsi, peşəkar kadr hazırlığının təşkil olunması, yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi vacibdir.

Ümumilikdə, aparılan təhlil göstərir ki, Ağdam rayonunun turizm potensialı həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. Ağdamın Qarabağ regionunun ümumi turizm strategiyasına inteqrasiya olunması, vahid marşrutların hazırlanması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanması bölgənin gələcək inkişafında həlledici rol oynayacaqdır. Beləliklə, Ağdam yaxın perspektivdə həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətli destinasiya kimi formalaşa bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, S. R. (2022). Ağdam rayonunun turizm potensialı və regional inkişaf perspektivləri. *Azərbaycan Turizm Jurnalı*, 15(3), 45–60.
2. Məmmədova, N. A. (2021). Post-münaqişə bölgələrində turizmin sosial-iqtisadi rolu: Ağdam misalı. *İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, 8(2), 102–118.

3. *Azərbaycan Respublikası Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA). (2023). Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində mina təmizləmə fəaliyyəti haqqında illik hesabat. Сидоров, А. В. (2020). Восстановление и развитие туризма в постконфликтных регионах: опыт Азербайджана. Вестник Кавказского университета, 36(1), 89–97.*
4. *Теймуров, Ф. М. (2019). Туризм в зонах постконфликтного восстановления: проблемы и перспективы. Журнал региональных исследований, 14(4), 55–67.*
5. *Мусаев, Р. Т. (2021). Развитие культурно-исторического туризма в Карабахе: вызовы и возможности. Азербайджанский исторический журнал, 12(2), 120–134.*
6. *Huseynov, E. (2023). Sustainable tourism development in Azerbaijan's liberated territories: challenges and strategies. Journal of Caucasian Studies, 19(1), 30–45.*

Cəlilzadə J.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
jala.jalilzada@icloud.com

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNDƏ İNSAN RESURSLARININ STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

Müasir təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müəllim potensialının artırılması üçün strateji idarəetmə və pedaqoji kadrların inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji idarəetmə kadr seçimi, təlimi, inkişafı və motivasiyasının uzunmüddətli planlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məqsəd davamlı insan resursları siyasətini formalaşdırmaqdır. Bu məqalədə strateji planlaşdırma, rəqəmsallaşma, innovativ idarəetmə modelləri, qiymətləndirmə və peşəkar inkişaf proqramları təhlil edilir. Nəticələr göstərir ki, bu yanaşma elmi-pedaqoji mühitin müasirləşməsinə təkan verir və bununla da universitetin rəqabət qabiliyyətini artırır. İnkişaf mexanizmləri kimi səriştə əsaslı qiymətləndirmə, mentorluq, rəqəmsal bacarıqların təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində tətbiqi tövsiyə olunur.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Резюме

Стратегическое управление и развитие педагогических кадров имеют большое значение для повышения качества современного образования и повышения потенциала учителей. Стратегическое управление предполагает долгосрочное планирование отбора, обучения, развития и мотивации кадров. Целью является формирование устойчивой кадровой политики. В статье анализируются стратегическое планирование, цифровизация, инновационные модели управления, программы оценки и профессионального развития. Результаты показывают, что данный подход способствует модернизации научно-педагогической среды, тем самым повышая конкурентоспособность вуза. В качестве механизмов развития рекомендуются оценка на основе компетенций, наставничество, совершенствование цифровых навыков и применение международного опыта в Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете.

STRATEGIC MANAGEMENT AND DEVELOPMENT MECHANISMS OF HUMAN RESOURCES AT AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Summary

The strategic management and development of teaching staff are crucial for improving the quality of modern education and maximising teachers' potential. Strategic management involves the long-term planning of personnel selection, training, development and motivation. The goal is to establish a sustainable human resources policy. This article analyses strategic planning, digitalisation, innovative management models, assessment, and professional development programmes. The results demonstrate that this approach fosters the modernisation of the scientific and pedagogical environment, thereby enhancing the university's competitiveness. The article recommends competency-based assessment, mentoring, improving digital skills, and applying international experience at Azerbaijan State Pedagogical University as development mechanisms.

Açar sözlər: strateji idarəetmə, pedaqoji kadrlar, insan resursları siyasəti, təhsil keyfiyyəti, peşəkar inkişaf, innovativ idarəetmə, rəqəmsallaşma

Ключевые слова: стратегическое управление, педагогические кадры, политика управления человеческими ресурсами, качество образования, профессиональное развитие, инновационное управление, цифровизация

Key words: strategic management, pedagogical staff, human resources policy, education quality, professional development, innovative management, digitalization

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sisteminin inkişafı, idarəetməyə strateji yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Qloballaşma, rəqəmsal transformasiya və əmək bazarının dəyişən tələbləri pedaqoji kadrların idarə edilməsinə yeni baxış tələb edir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti kimi qabaqcıl ali təhsil müəssisələrində insan resurslarının strateji idarə edilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi potensialın gücləndirilməsi və innovativ pedaqoji mühitin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Strateji idarəetmə, universitetin uzunmüddətli məqsədlərinə uyğun olaraq insan resurslarının səmərəli planlaşdırılmasını, kadrların seçilməsi, hazırlanması, ixtisasartırma və motivasiya proseslərinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu, yalnız idarəetmə funksiyası deyil, həm də universitetin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, pedaqoji kadrların səmərəli idarə olunması və inkişaf mexanizmlərinin tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətinə, tələbələrin nailiyyətlərinə və ümumilikdə təhsil mühitinin modernləşməsinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində insan resurslarının strateji idarə edilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi və

təkmilləşdirilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1, s.22].

Bu tədqiqatın məqsədi insan resurslarının strateji idarəetmə sisteminin mahiyyətini, tətbiq mexanizmlərini və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, eləcə də universitet səviyyəsində effektiv insan resursları siyasətinin formalaşdırılması üçün tövsiyələr verməkdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində insan resurslarının strateji idarə olunması, təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və dayanıqlı inkişafın təmin olunması baxımından mühüm strateji istiqamət hesab olunur. Müasir şəraitdə təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri insan resurslarının düzgün idarə edilməsidir. İnsan resurslarının universitetin əsas intellektual potensialını formalaşdırır və bu potensialın idarə olunması elmi əsaslara söykənən strateji planlaşdırma tələb edir [2, s.58].

Təhlillər göstərir ki, insan resurslarının idarə edilməsində əsas problemlərdən biri resursların səmərəli bölgüsü, motivasiya mexanizmlərinin zəifliyi və ixtisasartırma proseslərinin systemsizliyidir. Strateji idarəetmə modeli bu problemlərin həlli üçün uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini, kadr siyasətinin universitetin ümumi inkişaf planı ilə uzlaşdırılmasını və performans qiymətləndirmə sisteminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur [3, s.14].

Strateji idarəetmə və insan resurslarının idarə edilməsi anlayışları müasir pedaqoji sistemin iki əsas nəzəri dayəğıdır. Klassik idarəetmə nəzəriyyələrinin banilərindən biri olan Henri Fayol idarəetməni planlaşdırma, təşkil etmə, liderlik və nəzarət funksiyalarının məcmusu kimi qəbul edirdi. O, həmçinin insan resurslarından səmərəli istifadəni idarəetmənin əsas məqsədi kimi hesab edirdi. Peter Druckerin “məqsədlərə görə idarəetmə” yanaşması təhsil müəssisələrində strateji hədəflərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onların reallaşdırılmasında müəllim və rəhbər heyətin məsuliyyətinin artırılması baxımından aktualdır. Digər tərəfdən Mintzberg, idarəetməni dinamik bir sosial quruluşda qərar qəbul etmə prosesi olaraq izah edərək, pedaqoji rəhbərliyin çevik və uyğunlaşma ehtiyacını vurğulamışdır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi (Becker və Schultz) iqtisadi artım və sosial tərəqqi üçün pedaqoji kadrların inkişafına qoyulan investisiyaların vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşmaya görə, müəllimlərin ixtisasartırma, elmi fəaliyyət və motivasiya proqramları vasitəsilə inkişafı təhsil müəssisəsinin strateji resurslarına dəyərini artırır. İnstitusional yanaşma (Şimal) təhsil sisteminə idarəetmənin normativ-hüquqi və təşkilati əsaslarının formalaşmasına əsaslanır. Bu, universitetin şəffaf və məsuliyyətli fəaliyyət mexanizmlərini təmin edir [4, s.40].

Strateji idarəetmə yanaşması insan resurslarının potensialının yaradılması üçün elmi nəzəri əsas yaradır. Həmçinin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində insan resurslarının planlaşdırılması, inkişafı və

motivasiyasında istifadə olunan mexanizmlərin konseptual çərçivəsini müəyyən edir. Universitetdə strateji idarəetmə yanaşmasının tətbiqi insan resurslarının idarə olunmasında planlı, sistemli və davamlı prosesin formalaşmasına şərait yaradır. Bu model insan resurslarının inkişafını universitetin missiyasına, vizyonuna və strateji hədəflərinə uyğunlaşdırır. Təhsil müəssisəsinin strateji planlaşdırma sənədləri kadr siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir: professor-müəllim heyətinin keyfiyyət tərkibinin möhkəmləndirilməsi, ixtisasartırma proseslərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, motivasiya və təşviq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. Təhlil göstərir ki, strateji kadr idarəçiliyinin əsas problemlərindən biri resursların qeyri-bərabər paylanması və kadrların səmərəsiz istifadəsidir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün SWOT və PEST analizləri bu problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. SWOT təhlilinə əsasən, ADPU-nun

- Güclü tərəfləri: Elmi-pedaqoji ənənələr və ixtisaslı kadr potensialı;
- Zəif tərəfləri: Beynəlxalq inteqrasiyanın məhdudluğu və rəqəmsal bacarıqların bərabər paylanmamasıdır;
- İmkanlar: Dövlət tərəfindən təhsilə böyük dəstək və beynəlxalq layihələrdə iştirak;
- Təhdidlər: Əmək bazarının dəyişkən tələbləri və gənc kadr axını.

Müxtəlif illərdəki hesabatların müqayisəli təhlili göstərir ki, 2021–2024-cü illərdə ixtisasartırma proqramlarında iştirak edən müəllimlərin faizi 28-dən 47-yə yüksəldi. Bununla birlikdə, beynəlxalq sertifikatlaşdırma səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Bu, strateji planlaşdırmada xarici təcrübənin mənimsənilməsi istiqamətində əlavə tədbirlərin zəruriliyini göstərir.

Universitetin kadr siyasətində elmə və məntiqə əsaslanan modelin tətbiqi sistemin fəaliyyətini təmin edir. Bu model planlaşdırma, seçim, uyğunlaşma, inkişaf, effektivliyin qiymətləndirilməsi, motivasiya, sosial təminat, monitoring və rəy mərhələlərini birləşdirir. Hər bir mərhələnin nəticəsi növbəti mərhələnin informasiya resursuna çevrilərək idarəetmədə çeviklik və operativlik yaradır. Rəqəmsal transformasiya prosesləri bu modelin əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Elektron HR sistemləri, “MyADPU” platforması, LMS və e-portfolio alətləri vasitəsilə müəllimlərin fəaliyyət göstəriciləri elektron şəkildə izlənilir. Süni intellekt əsaslı “smart analytics dashboards” vasitəsilə real vaxt rejimində işin səmərəliliyini qiymətləndirməyə və fərdi inkişaf planları yaratmağa imkan verir. Bu, şəffaflığı artırır və idarəetmə qərarlarını elmi əsaslarla qəbul etməyə imkan verir.

Beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi göstərir ki, Finlandiyada tədqiqat yönümlü müəllim hazırlığı, Koreyanın rəqəmsal bacarıqları dəstəkləyən hökumət proqramları və Türkiyənin YÖK və TÜBİTAK rəhbərliyi altında akademik inkişaf təşəbbüsləri strateji idarəetmə sahəsində yüksək nəticələr

verir. Bu təcrübənin Azərbaycanın təhsil sistemində, xüsusilə ADPU və UNEC kimi Universitetlərdə mərhələli şəkildə tətbiqi davamlı kadr siyasətinə kömək edir. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar nəticəsində universitetlərdə insan resurslarının idarə olunması sadəcə inzibati funksiya deyil, həm də elmi əsaslara söykənən strateji liderlik prosesi kimi dəyərləndirilir. Strateji idarəetmənin təhsil sistemində inteqrasiyası insan resurslarının peşəkar inkişafına kömək edir, təlimin keyfiyyətini artırır və ali təhsilin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqəmsal və innovasiya dövründə insan resurslarının idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının rolu getdikcə artır. Elektron idarəetmə sistemləri, rəqəmsal qiymətləndirmə platformaları və onlayn inkişaf proqramları müəllimlərin davamlı inkişafına şərait yaradır. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində həyata keçirilən tədbirlər arasında rəqəmsal tədris mühitinin genişləndirilməsi, tədris və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan idarəetmə modellərinin tətbiqi daxildir. Strateji idarəetmə insan resurslarının sosial təminatı, əmək motivasiyası və elmi fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Universitetdə bu sahədə həyata keçirilən kadr resurslarının inkişafı və gənc mütəxəssislərin akademik karyera qurmağa cəlb edilməsi kimi inkişaf sistemində sabitliyini gücləndirir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, universitetdə insan resurslarının strateji idarə edilməsinin əsas istiqamətləri planlaşdırma, inkişaf, motivasiya, nəzarət və qiymətləndirmə mərhələlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsidir. Bu mexanizmlərin effektiv tətbiqi universitetdə təhsil, elmi və idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, innovativ pedaqoji mühitin yaradılmasına və təhsil sistemi üçün rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanmasına töhfə verir.

Cədvəl 1. İnsan resurslarının strateji idarəedilməsi və inkişaf mexanizmləri

İstiqamət	Təsviri	Əsas məqsəd	Nəticə və gözlənilən təsir
Strateji planlaşdırma	Universitetin uzunmüddətli kadr siyasətinin hazırlanması, məqsəd və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi	Kadr resurslarının məqsədyönlü və davamlı idarə olunması	Tədris və idarəetmə proseslərində sabitlik və məqsədlilik təmin olunur
Seçim və yerləşdirmə	Namizədlərin elmi, pedaqoji və şəxsi keyfiyyətlərinə əsasən seçilməsi	Ən uyğun kadr potensialının formalaşdırılması	Keyfiyyətli və məsuliyyətli müəllim heyətinin yaranması

İxtisasartırma və peşəkar inkişaf	Müəllimlərin bilik və bacarıqlarının müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi	Davamlı təlim və inkişaf sistemi yaratmaq	Rəqabətədavamlı, innovativ tədris kadrlarının yetişməsi
Motivasiya və stimullaşdırma	Maddi və mənəvi həvəsləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi	İş məmnunluğunu və səmərəliliyi artırmaq	Kadrların işə bağlılığı və təşəbbüskarlığı yüksəlir
Performansın qiymətləndirilməsi	Müəllimlərin fəaliyyətinin obyektiv meyarlarla qiymətləndirilməsi	Effektiv idarəetmə qərarları üçün əsas yaratmaq	Keyfiyyətin yüksəlməsi və məsuliyyətlik artır
Rəqəmsal idarəetmə	Elektron platformalar vasitəsilə kadr məlumatlarının idarə olunması	İdarəetmədə şəffaflyq və operativlik təmin etmək	Resursların səmərəli istifadəsi və qərar qəbulunun asanlaşması
Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi	Qlobal təhsil modellərinin və əməkdaşlıqların inteqrasiyası	Müasir idarəetmə yanaşmalarını tətbiq etmək	Universitetin beynəlxalq reytinginin və rəqabət gücünün artması

Mənbə: Armstrong, M. (2020). A Handbook of Human Resource Management Practice (15th ed.). Kogan Page.

Cədvəl 1-ə əsasən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində strateji idarəetmənin əsas istiqamətləri və insan resurslarının inkişaf mexanizmləri təqdim olunur. Bu istiqamətlər universitetin elmi prinsiplərə əsaslanan kadr siyasətinin məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Strateji planlaşdırma mərhələsi universitetin uzunmüddətli kadr siyasətini, prioritetlərini və insan resurslarının rəşional paylanmasını müəyyənləşdirir. Kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi prosesi kadr potensialının keyfiyyətə formalaşması və ən uyğun mütəxəssislərin təhsil və elmi fəaliyyətə cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir. İxtisasartırma istiqaməti müəllimlərin bilik və bacarıqlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına və innovativ pedaqoji metodlardan istifadənin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Motivasiya və təşviq mexanizmləri müəllimlərin işlərinə bağlılığını və maddi və mənəvi təşviq yolu ilə yaradıcı yanaşmalarını artırır. Effektivliyin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi kadrların fəaliyyətinə obyektiv yanaşma təmin edir və nəticəyə yönəlmiş idarəetmə üçün şərait yaradır. Rəqəmsal idarəetmədə yeniliklər pedaqoji heyət haqqında məlumat bazasının rəqəmsallaşdırılmasına, idarəetmənin şəffaflyğının və səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi universitetə strateji idarəetmə mədəniyyətini

modernləşdirməyə və qlobal təhsil meyllərinə uyğunlaşmağa imkan verir. Bu mexanizmlər universitetdə pedaqoji kadrların səmərəli idarə olunmasını təmin etmək, təhsilin keyfiyyətini artırmaq və ali təhsil sistemində rəqabət mühitinin formalaşdırılması üçün qarşılıqlı fəaliyyət göstərir [4, s.41].

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, insan resurslarının strateji idarə edilməsi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində təhsil sisteminin davamlı inkişafının əsas amillərindən biridir. Bu yanaşma universitetin insan resurslarını məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirməyə, kadrları optimal idarə etməyə və təhsil prosesini yaxşılaşdırmağa imkan verir. İnsan resurslarının inkişaf mexanizmlərinin, o cümlədən ixtisasartırma, motivasiya, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və rəqəmsal idarəetmə sahəsində islahatların tətbiqi müəllimlərin peşə bacarıqlarını gücləndirir, yaradıcılıq potensialını artırır və məsuliyyət hissini artırır. Universitetdə həyata keçirilən strategiyalar milli təhsil siyasətinin və beynəlxalq təcrübənin prioritetlərinə uyğundur [6, s.32].

Nəticə etibarilə, insan resurslarının strateji idarə edilməsi və inkişaf mexanizmlərinin səmərəli təşkili universitetin elmi və pedaqoji potensialını gücləndirir, təhsilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və innovativ mühitin yaradılmasına köməklik edir. Həmçinin, Azərbaycanın ali təhsil sistemində rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanmasına da kömək edir. Bu model digər təhsil müəssisələrinə də tətbiq oluna bilən effektiv idarəetmə nümunəsi hesab edilə bilər. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində İnsan Resurslarının strateji idarə edilməsi təkə inzibati proses deyil, təhsil müəssisəsinin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas elementidir. Bu yanaşma, universitetin məqsəd və dəyərlərini insan resurslarının idarə edilməsi ilə uyğunlaşdıraraq müəllimlərin peşə potensialını müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir.

Strateji idarəetmə mexanizmlərinin effektiv tətbiqi bir təhsil müəssisəsində elmi və pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. Həm də işçilər arasında korporativ mədəniyyətin formalaşmasına, komanda işinin inkişafına və elmi qərar qəbuletmə proseslərinin tətbiqinə kömək edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, məlumat bazalarının inteqrasiyası və elektron idarəetmə sistemlərinin inkişafı kadr fəaliyyətinin şəffaflığını və effektiv idarəetməni təmin edir.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, mentorluq, qabaqcıl təlim, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və motivasiya proqramları kimi müəllim heyətinin inkişaf mexanizmlərinin ardıcıl tətbiqi universitetin insan kapitalının davamlı inkişafına kömək edir. Bu proses təkə fərdi peşə bacarıqlarını deyil, həm də kollektiv yenilik qabiliyyətini artırır. Beləliklə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti strateji idarəetmə və insan resurslarının inkişafı mexanizmlərini

təkmilləşdirən, təhsil sistemini modernləşdirən, rəqabətədavamlı kadrlar hazırlayan və universitetin beynəlxalq akademik nüfuzunu gücləndirən mürəkkəb, dinamik və dayanıqlı idarəetmə modelidir.

Ədəbiyyat

1. Armstrong, M. (2020). *Strategic Human Resource Management (7th ed.)*. London: Kogan Page.
2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. (2023). *Strateji inkişaf planı 2023–2030*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
3. Bolam, R., McMahon, A., & Stoll, L. (2020). *Continuous Professional Development and School Improvement*. London: Institute of Education Press.
4. Bush, T., & Middlewood, D. (2019). *Leading and Managing People in Education (3rd ed.)*. London: SAGE Publications.
5. Darling-Hammond, L., & Lieberman, A. (2019). *Teacher Education around the World: Changing Policies and Practices*. New York: Routledge.
6. European Commission. (2022). *Modernisation of Higher Education Systems: Teacher Professional Development*. Brussels: European Union.
7. Fullan, M. (2021). *The New Meaning of Educational Change (6th ed.)*. New York: Teachers College Press.
8. İsmayilov, T. (2022). *Rəqəmsal idarəetmə və təhsildə insan resursları siyasəti*. *Azərbaycan Təhsil Jurnalı*, 3(1), 41–53.
9. Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., & Wright, P. M. (2021). *Human Resource Management: Gaining a Competitive Advantage (12th ed.)*. New York: McGraw-Hill Education.
10. OECD. (2021). *Strategic Human Resource Management in Higher Education Institutions*. Paris: OECD Publishing.
11. Quliyev, Ə. (2023). *Ali təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarəedilməsi modelləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
12. Təhsil Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin inkişaf strategiyası (2022–2030)*. Bakı.
13. UNESCO. (2020). *Teacher Policy Development Guide: Learning from Effective Practices*. Paris: UNESCO Publishing.
14. World Bank. (2023). *Human Capital and Education Governance: Trends and Strategies*. Washington, DC: The World Bank.
15. Zamanov, A. (2025). *Pedaqoji menecment*. Bakı: Elm.
16. Əliyeva, S. (2021). *Pedaqoji kadrların peşəkar inkişafında strateji idarəetmə mexanizmləri*. *Təhsil Problemləri Jurnalı*, 4(2), 57–68.

Eyubova S.S.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sudabeeubova@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ HEYƏTİN FƏALİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA QEYRİ- MADDİ MOTİVASİYA STRATEGİYALARININ ROLU

Xülasə

Məqalədə işçilərin, xüsusilə ali təhsil müəssisələrində mütəxəssislərin işdən məmnunluğuna təsir edən amillər araşdırılır. Nəticələr göstərir ki, əməkdaşların işdə qalması və motivasiyası həm maliyyə (əməkhaqqı, bonus, sosial təminatlar), həm də qeyri-maliyyə (iş muxtariyyəti, iş-həyat balansı, tanınma, peşəkar inkişaf imkanları) mükafatları ilə sıx bağlıdır. Qeyri-maliyyə stimullarının uzunmüddətli motivasiya yaratdığı, pedaqoji heyətin təşkilata öhdəliyini gücləndirdiyi və məhsuldarlığını artırdığı müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat onu da göstərir ki, professor-müəllim heyətinin təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində, insan kapitalının formalaşmasında və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsində qeyri-maliyyə mükafatlarının tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır və həm şəxsi, həm də təşkilati inkişafı təmin edən əsas amillərdəndir.

YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARINDA AKADEMİK PERSONELİN PERFORMANSININ ARTIRILMASINDA MADDİ OLMAYAN MOTİVASİYON STRATEJİLERİNİN ROLÜ

Özet

Makale, çalışanların, özellikle de yükseköğretim kurumlarındaki uzmanların iş memnuniyetini etkileyen faktörleri araştırmaktadır. Sonuçlar, çalışanların işte kalmaları ve motivasyonlarının hem finansal (maaş, prim, sosyal haklar) hem de finansal olmayan (işte özerklik, iş-yaşam dengesi, takdir edilme, mesleki gelişim imkanları) ödüllerle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Finansal olmayan teşviklerin uzun vadeli motivasyon yarattığı, akademik personelin kuruma bağlılığını güçlendirdiği ve verimliliğini artırdığı tespit edilmiştir.

Araştırma ayrıca, öğretim üyelerinin eğitim kalitesinin artırılmasında, insan sermayesinin oluşumunda ve ülkenin sosyo-ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yükseköğretim kurumlarında insan kaynakları yönetiminde finansal olmayan ödüllerin uygulanması stratejik bir önem taşımakta ve hem bireysel hem de kurumsal gelişimi sağlayan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

THE ROLE OF NON-MONETARY MOTIVATION STRATEGIES IN IMPROVING THE PERFORMANCE OF ACADEMIC STAFF IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The article examines the factors influencing employee job satisfaction, particularly among specialists in higher education institutions. The findings show that employee retention and motivation are closely linked to both financial (salary, bonuses, social benefits) and non-financial (job autonomy, work-life balance, recognition, opportunities for professional development) rewards. It has been determined that non-financial incentives create long-term motivation, strengthen the commitment of academic staff to the organization, and enhance productivity.

The study also demonstrates that the faculty plays a crucial role in improving the quality of education, shaping human capital, and contributing to the socio-economic development of the country. For this reason, the application of non-financial rewards in human resource management at higher education institutions carries strategic importance and is considered one of the key factors that ensure both personal and organizational development.

Açar sözlər: *insan resursları idarəçiliyi, işçi motivasiyası, akademik heyət, işdən məmnunluq, qeyri-maliyyə mükafatları*

Anahtar kelimələr: *insan kaynakları yönetimi, çalışan motivasyonu, akademik kadro, iş memnuniyeti, maddi olmayan ödüller*

Key words: *human resource management, employee motivation, academic staff, job satisfaction, non-financial rewards*

Müasir ali təhsil sistemi qlobal rəqabət, sürətli texnoloji dəyişikliklər və tədris keyfiyyətinə yönəlmiş ictimai tələblər fonunda fəaliyyət göstərir. Belə şəraitdə pedaqoji heyətin motivasiyası və peşəkar fəaliyyətinin davamlılığı ali təhsil müəssisələrinin inkişaf strategiyalarında mərkəzi yer tutur. Qeyri-maddi motivasiya vasitələri – tanınma, mənəvi mükafatlandırma, təşkilati dəyərlərin paylaşılması, innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi kimi amillər – pedaqoji heyətin işə münasibətinə, yaradıcılıq qabiliyyətinə və tədris keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Maddi stimulların məhdud olduğu hallarda bu strategiyalar əməkdaşların mənəvi məmnunluğunu artırmaqla onların fəaliyyətini daha məhsuldar və məsuliyyətli edir. Qeyri-maddi motivasiyanın məqsədi əməkdaşları yalnız maddi maraqlarla deyil, həm də mənəvi və sosial ehtiyacların ödənilməsi ilə təşkilata bağlı saxlamaqdır. Tədqiqatlar göstərir ki, mənəvi motivasiyanın güclü olduğu ali təhsil müəssisələrində akademik heyətin işə sadıqlığı, innovativ fəaliyyətə marağı və tələbələrlə qarşılıqlı münasibət keyfiyyəti daha yüksək olur. Bu baxımdan, qeyri-maddi motivasiya strategiyaları yalnız fərdi psixoloji məmnunluğu deyil, həm də institusional

effektivliyi təmin edən kompleks idarəetmə aləti kimi çıxış edir. Ali təhsil müəssisələrində bu strategiyaların tətbiqi, həm pedaqoji heyətin inkişafını, həm də ümumilikdə tədris və tədqiqat mühitinin keyfiyyətini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, qeyri-maddi motivasiya ali təhsildə insan resurslarının idarə olunmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi pedaqoji heyətin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında strateji rol oynayır.

İşçilərin təşkilatda qalması və ya işdən ayrılması çoxsaylı daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşan mürəkkəb prosesdir. Bu amillər arasında işdən məmnunluq səviyyəsi, maddi və qeyri-maddi mükafatlandırma sistemləri, eləcə də təşkilati mühitin psixososial xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. Müasir idarəetmə yanaşmalarında işdən məmnunluq anlayışı insan resurslarının davamlılığını və məhsuldarlığını təmin edən əsas faktor kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən bir çox təşkilatlar əməkdaşların motivasiyasını artırmaq və onların uzunmüddətli bağlılığını qorumaq məqsədilə müxtəlif mükafat sistemləri tətbiq edirlər.

Maddi mükafatlandırma sistemlərinə əməkhaqqı artımları, bonuslar, komissiya ödənişləri, əlavə müavinətlər, sağlamlıq sığortası paketləri, pensiya və sosial təminat planları, eləcə də peşəkar inkişaf üçün maliyyə dəstəyi daxildir. Qeyri-maddi motivasiya alətləri isə sosial tanınma, təşəkkür və mükafatlandırma tədbirləri, elastik iş rejimi, qərar qəbuletmə prosesində iştirak imkanları, şəxsi və peşəkar inkişaf proqramları, liderlik təlimləri, əməkdaşların rifahına yönəlmiş təşəbbüslər və karyera yüksəlişi imkanları kimi vasitələri əhatə edir.

İşdən məmnunluq işçinin ümumi olaraq öz işindən razılıq dərəcəsini ölçür. Armstrong (2006) qeyd etmişdir ki, işdən məmnunluq işə qarşı müsbət münasibət deməkdir, Statt (2004) isə bunu işçinin aldığı mükafatlarla nə dərəcədə razı qalması kimi müəyyənləşdirmişdir. Ali təhsil müəssisələrində akademik olmaq müvafiq sahədə yüksək səviyyəli bilik, geniş təhsil və peşəkar təcrübə tələb edən bir peşədir. Stimullar, mükafatlar və tanınma işçi motivasiyasının əsas amilləri olduğuna görə, bir çox məzunlar və yüksək təhsilli şəxslər tanınmış universitetlərdə akademik vakant yerlərə müraciət etməyə təşviq olunmuşdur. Bundan əlavə, yüksək stresli peşələrlə müqayisədə pedaqoji fəaliyyət qeyri-maddi faydalarla təmin olunduğuna görə rifah, özünüinkişaf və karyera inkişafı ilə seçilir.

İnsan resursları müəyyən bir təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün öz bilik, bacarıq və səriştələrini sərf edən əməkdaşlar qrupunu təşkil edir. Təşkilatlar insan resurslarını strateji hədəflərə yönəltmək və təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün məqsədyönlü idarəetmə strategiyalarından istifadə edir. İşçilərin təşkilat məqsədlərinə verdiyi töhfələr qarşılığında, təşkilat da əməkdaşların motivasiyasını, işə bağlılığını və peşəkar sadıqlığını təmin etmək məqsədilə əsaslandırılmış iqtisadi və qeyri-iqtisadi stimullar təqdim etməlidir.

Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyət, təşkilatın missiyası və vizyonunun həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Təhsil sistemi ümumiyyətlə bir neçə səviyyəyə bölünür: məktəbəqədər, ibtidai, orta, ali, peşə və xüsusi təhsil. Bu səviyyələr arasında ali təhsil sistemi bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ali təhsil yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsini təmin etməklə kifayətlənmir, həm də məhsuldar və faydalı vətəndaşların formalaşmasına xidmət edir. Belə təhsil sistemi nəticəsində iqtisadi sabitlik güclənir, cinayət səviyyəsi azalır, sosial bərabərlik artır və sağlam həyat tərzini təşviq olunaraq sivil cəmiyyətin möhkəmlənməsinə töhfə verilir.

Pedaqoji heyət qloballaşma, dəyişən mühit və texnologiya çağırışlarını dinamik tendensiyalarla idarə edə bilən peşəkar insan yetişdirməyə meyllidir. Buna görə də, pedaqoji heyətin işdən məmnunluğu mühüm mövzudur, çünki onlar yalnız ümumbəşəri bilikləri ötürməklə kifayətlənmirlər, həm də gələcək liderlərin formalaşmasına, inkişafına və yetişdirilməsinə xidmət edən insan kapitalı yaradırlar. Amarasena (2015) izah etmişdir ki, universitetdə pedaqoji heyətin işdən məmnunluğu öyrənilməli əsas bir amildir, çünki bu, tələbələrin daha yüksək məhsuldarlıq və fəaliyyətinə gətirib çıxarır.

Pedaqoji heyətə öz potensialından tam istifadə etməyə imkan verən sərbəst iş mühiti lazımdır. Təşkilatın vizyon və missiyası ilə uyğunlaşdırılmış təşkilati dəyişənləri tətbiq etmək vacibdir. Universitetdə akademiklər bilik paylaşımına daha çox diqqət yetirməli, həmçinin karyera inkişafını və tədqiqat işlərini davam etdirməlidirlər. İnsanlar təcrübələrinə və ixtisaslarına uyğun, keyfiyyətli həyat təmin edə biləcəkləri işləri seçirlər. Ən yaxşı peşənin seçilməsi bir sıra amillərdən asılıdır: iş təcrübəsi, maliyyə faktorları, karyera inkişafı, təşkilatın dəyərləri və mədəniyyəti, yerləşmə, iş vəzifələri, şirkətin dayanıqlığı, ideal həyat tərzini və digər qeyri-maliyyə amilləri. Buna baxmayaraq, fərdlər həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə ehtiyaclarını təmin edə biləcək daha yaxşı işi seçməkdə müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Hər bir fərd iş və şəxsi həyat balansına diqqət yetirir ki, bu da şəxsi və peşəkar həyat arasında aydın sərhəd yaradır. İşçilər təşkilatların təmin etdiyi qeyri-maliyyə faydalarına daha çox diqqət yetirirlər; bunlara mükafatlar, tanınma, irəliləmə, karyera inkişafı və qərar qəbul etmədə iştirak daxildir. Belə qeyri-maliyyə amilləri işçilərin təşkilata motivasiyasını və öhdəliyini simvolizə edir və artırır.

Bir çox tədqiqatçılar təsdiqləmişdir ki, qeyri-maliyyə mükafatları işdən məmnunluq, motivasiya və təşkilati performans əhəmiyyətli təsir göstərir. Bundan əlavə, “yüksək performans motivasiya etmək üçün yalnız pul kifayət etmir”. Əgər bir təşkilatın işçiləri öz töhfələri üçün yaxşı mükafatlandırılır və tanınırsa, onlar öz dəyərini hiss edir və təşkilat üçün daha çox nailiyyət əldə etmək üçün özlərini təşviq etməyə meylli olurlar.

Perera (2017) maddi mükafat sistemini əməkdaşların birbaşa məmnuniyyətinə yönəlmiş sistem kimi təyin etmiş, qeyri-maddi mükafat sistemini isə əməkdaşların tanınmasına yönəlmiş sistem kimi izah etmişdir.

Pushpasiri və Ratnayaka (2018)-ə görə, maliyyə mükafatlarının əməkdaş motivasiyasına qısa müddətli təsiri var, qeyri-maliyyə mükafatları isə uzunmüddətli təsir göstərir. Müəllif əlavə etmişdir ki, Maslow 1998-ci ildə təsdiqləmişdir: *“Çox insanlar maddi deyil, qeyri-maddi amillərdən daha çox təsirlənir”*. Hickenlooper (2022) qeyd etmişdir ki, qeyri-maliyyə mükafatları əməkdaşların motivasiyasını və özünəinamını artırır və belə mükafatların peşəkar arzuları və şəxsi rifahı təmin edə biləcəyi müəyyən edilmişdir.

İş muxtariyyəti ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyət üçün qeyri-maliyyə mükafatlarının əsas amillərindən biridir. İş muxtariyyəti universitet akademikləri üçün ən motivasiyaedici amil kimi tanınmışdır və iş muxtariyyəti daima işdən məmnunluqla əlaqələndirilir. Bundan əlavə, işçilərin qərar qəbuletmədə iştirak etməsinə və məsuliyyət daşımaya imkan verən artan elastiklik və əlverişli iş şəraiti iş muxtariyyətini əks etdirir. Eynilə, iş muxtariyyəti işçinin psixoloji vəziyyətinə təsir göstərir, işə maraq, məsuliyyət və özünəinam hissi yaradır. Pedaqoji heyətin iş muxtariyyəti onların fərdi tədqiqatları və elmi təcrübələr üzərində sərbəstliyi və müstəqilliyi təmin etdiyi üçün tədqiqat nəşrlərinin sayını artırmışdır və bu da onların peşəkarlığını və karyera inkişafını yüksəldir.

Eynilə, iş-həyat balansı iş muxtariyyəti ilə birlikdə digər bir aspektdir. İş-həyat balansı iş və şəxsi həyat arasında balans təmin edildikdə əldə edilir və həm peşəkar, həm də ailə həyatına prioritet verir. Ali təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoji heyət iş-həyat balansına sahib olmalıdır, xüsusən bank və sənaye sektorunda işləyən özəl sektor işçiləri ilə müqayisədə. Beləliklə, iş-həyat balansının təşviqi yeni işçilərin cəlb edilməsini artırır, işdən ayrılma və işə gəlməmə hallarını azaldır, nəticədə işçilərin motivasiyası yüksəlir.

Tanınma, universitetlərdə pedaqoji heyətin məmnunluğunu müəyyən etmək üçün digər vacib elementdir. Universitetlərdə akademiklər ölkədə ən peşəkar, ixtisaslı, bacarıqlı, qabiliyyətli və bilikli hissəni təşkil edirlər. Hickenlooper (2022) sosial tanınmanı müəyyən iş üçün qəbul, təsdiq və minnətdarlıq kimi qiymətləndirmişdir. Buna görə, universitetin fakültə üzvü hər bir ölkədə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir, tanınır və qiymətləndirilir.

Qeyri-maliyyə mükafatları maliyyə mükafatlarına nisbətən sistemli və daimi ilhamverici dəyərlər təmin etdiyindən, potensial işçilər dövlət universitetlərinə qoşulmağa həvələndirilir. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyət üçün qlobal səviyyədə xüsusi status müəyyən edilmişdir. Belə daxili motivasiyaedici təsirlər güclü təhlükəsizlik və sabit təşkilati mühit təmin edir, bu da əməkdaşların məmnunluğunu və fəaliyyətini gücləndirir.

Peşəkar inkişaf, ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyətə təqdim olunan digər qeyri-maliyyə mükafatıdır. Universitetlər müxtəlif təlim və inkişaf proqramları təşkil edir, çünki hər dövlət universiteti pedaqoji heyətin peşəkar inkişafını təmin etmək üçün heyət inkişaf mərkəzi yaratmışdır. Təlim və inkişaf proqramlarının əsas məqsədi ömürboyu öyrənmə imkanları təqdim etməkdir ki, bu da hər bir fakültə üzvünün keyfiyyətli tədris, tədqiqat və nəşrlər, idarəetmə, şəxsi və peşəkar inkişafına töhfə verir. Digər peşələrdən fərqli olaraq, akademik öz peşəkar ixtisaslarını magistr, PhD və digər müvafiq akademik və tədris kvalifikasiyalarını qazanaraq qurmalıdır ki, bu da işdə irəliləyiş üçün nəzərə alınır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, pedaqoji heyətin işdən məmnunluğu həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə mükafatları ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə qeyri-maliyyə amilləri – iş muxtariyyəti, iş-həyat balansı, tanınma və peşəkar inkişaf imkanları – akademiklərin motivasiyasını artırır, onların təşkilata öhdəliyini gücləndirir və peşəkar fəaliyyətini təşviq edir. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyətə təqdim olunan qeyri-maliyyə mükafatları onların işdən məmnunluğunu və məhsuldarlığını yüksəldərək, həm şəxsi, həm də təşkilati inkişafı təmin edir. Bu nəticələr göstərir ki, insan resurslarının idarə edilməsində qeyri-maliyyə stimullarına xüsusi diqqət yetirmək, ali təhsil müəssisələrində akademik heyətin saxlanması və motivasiyasını təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Bununla yanaşı, qeyri-maddi mükafatların strateji idarə olunması ali təhsil müəssisələrinin uzunmüddətli dayanıqlığı üçün mühüm rol oynayır. Müasir insan resursları yanaşmaları göstərir ki, əməkdaşların motivasiyası yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də institusional səviyyədə strateji məqsədlərlə əlaqələndirilməlidir. Universitetlər bu məqsədlə motivasiya mexanizmlərini öz missiya, dəyərlər və təşkilati mədəniyyətlə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Belə yanaşma əməkdaşlarda mənəvi məmnunluğu, mənsubiyyət hissini və təşkilata sədaqəti gücləndirir. Eyni zamanda, qeyri-maddi motivasiya alətləri əməkdaşların innovativ fəaliyyətini və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini dəstəkləyir. Tədris və tədqiqat mühitində bu amillər elmi məhsuldarlığın artmasına və bilik transferinin səmərəliliyinə səbəb olur.

Dünyanın aparıcı universitetlərinin təcrübəsi sübut edir ki, motivasiyanın mədəniyyətlə əlaqələndirilməsi ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır. Qeyri-maddi mükafatların sistemli tətbiqi eyni zamanda sosial kapitalın güclənməsinə, komandadaxili etimadın formalaşmasına və təşkilati öyrənmənin davamlılığına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, motivasiya yalnız fərdi nailiyyətlərə deyil, həm də kollektiv uğura yönəlmiş strateji proses kimi qiymətləndirilməlidir. Belə bir yanaşma ali təhsil müəssisələrində insan resurslarının effektiv idarə olunmasının və pedaqoji heyətin davamlı inkişafının əsas şərtlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Amarasena, T. S., A.R.Ajward, & Haque, A. A. (2015). *The impact of work autonomy on job satisfaction of academic staff: An empirical examination of government universities in Sri Lanka. International Journal of Recent Advances in Organizational Behaviour and Decision Sciences (IJRAOB), An Online International Research Journal (ISSN: 2311- 3197), Vol 01, Issue 04, pp. 576–585.*
2. Armstrong, M. (2006). *A Handbook of Human resource Management Practice. Tenth Edition, Kogan Page, p.264.*
3. Hickenlooper, S. B. (2022). *Influence of NonFinancial Rewards on Performance of Employees in Jpmorgan Chase & Company in USA. Journal of Human Resource & Leadership, pp. 37–46.*
4. Perera, K. E. (2017). *Impact of monetary and nonmonetary rewards towards employee motivation: Case study of garment industry in Sri Lanka. Department of Civil Engineering, University of Moratuwa.*
5. Pushpasiri, G., & Ratnayaka, R. (2018). *Influence of non-financial rewards on employee job satisfaction: Private banking industry of Sri Lanka. 7th International Conference on Management and Economics, (pp. 133–148).*
6. Statt, D. (2004). *The Routledge Dictionary of Business Management. Third edition, Routledge Publishing.*

Əliyev E.B.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eminhitkill@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA “SOSIAL İŞ” İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞININ TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığının tarixini, inkişafını, mövcud vəziyyətini və gələcək perspektivlərini təhlil edir. Məqalədə, sosial işin Azərbaycanda tədrisinə 1990-cı illərdə başlanıldığı, 2005-ci ildən etibarən Bakı Dövlət Universiteti tərəfindən sosial iş bakalavr proqramlarının tətbiq olunduğu və 2007-ci ildən sonra magistratura proqramlarının genişləndiyi qeyd edilir. Həmçinin, 2010-cu ildən sonra sosial iş üzrə doktorantura təhsilinin inkişafı və bu sahənin elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi vurğulanır. Mövcud problemlər arasında sosial işçilərin peşəkar hazırlığının zəifliyi, praktika imkanlarının məhdudluğu və sosial işin cəmiyyətdə tam tanınmaması göstərilir. Beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi, praktik təcrübə proqramlarının genişləndirilməsi və elmi-tədqiqat mərkəzlərinin qurulması tövsiyə olunur. Məqalənin nəticəsi, sosial işin inkişafı üçün beynəlxalq təcrübə və tədris proqramlarının uyğunlaşdırılmasının vacibliyini, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və cəmiyyətin rifahının yüksəlməsi istiqamətində mühüm töhfələr verəcəyini vurğulayır.

АНАЛИЗ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Анализируются история, развитие, современное состояние и перспективы подготовки кадров по специальности социальная работа в Азербайджанской Республике. В статье отмечается, что развитие социальной работы в Азербайджане началось в 1990-х годах, что с 2005 года в Бакинском государственном университете реализуются программы бакалавриата по социальной работе, а с 2007 года расширяются магистерские программы. Также подчеркивается развитие докторантуры по социальной работе после 2010 года и расширение научно-исследовательской деятельности в этой области. Среди текущих проблем - слабость профессиональной подготовки социальных работников, ограниченные возможности практики и отсутствие полного признания социальной работы в обществе. Рекомендуется применять международный опыт, расширять программы практической практики и создавать научно-исследовательские центры. В заключении статьи подчеркивается важность гармонизации международного опыта и образовательных программ для развития социальной работы, что внесет

значительный вклад в повышение качества социальных услуг и улучшение благосостояния общества.

ANALYSIS OF PERSONNEL TRAINING IN THE SOCIAL WORK SPECIALTY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The history, development, current status and future prospects of personnel training in the social work specialty in the Republic of Azerbaijan are analyzed. The article notes that the development of social work in Azerbaijan began in the 1990s, that since 2005, bachelor's programs in social work have been implemented by Baku State University, and that master's programs have expanded since 2007. It also emphasizes the development of doctoral education in social work after 2010 and the expansion of scientific and research activities in this field. Among the current problems are the weakness of professional training of social workers, limited practice opportunities, and the lack of full recognition of social work in society. It is recommended to apply international practices, expand practical practice programs, and establish scientific and research centers. The conclusion of the article emphasizes the importance of harmonizing international practices and educational programs for the development of social work, which will make significant contributions to improving the quality of social services and improving the well-being of society.

Açar sözlər: *kadr hazırlığı, ali təhsil, tədris proqramı, sosial iş ixtisası, sosial xidmət, beynəlxalq təcrübə*

Ключевые слова: *подготовка кадров, высшее образование, учебная программа, специальность «социальная работа», социальное обслуживание, международный опыт*

Key words: *personnel training, higher education, social work specialty, social service, international experience*

Aktuallıq: Müasir cəmiyyətlərdə sosial rifahın təmin edilməsi və əhalinin müxtəlif sosial qruplarının müdafiəsi dövlətin əsas məqsədlərindəndir. Sosial iş, fərdlərin, ailələrin və icmaların sosial problemlərinin həlli, inklüziv yanaşmaların tətbiqi, sosial ədalətin təmin edilməsi və cəmiyyətin həssas təbəqələrinin müdafiəsi istiqamətində fəaliyyət göstərən bir peşə sahəsidir. Bu ixtisasın peşəkarları sosial xidmətlərin təşkilini təmin edirlər və sosial ədalətin bərqərar olmasında mühüm rol oynayırlar. Azərbaycan Respublikasında sosial iş ixtisası, ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra sosial siyasətin inkişafı ilə paralel olaraq formalaşmışdır. Bu sahənin inkişafı 1990-cı illərdən başlamış və müasir dövrdə beynəlxalq standartlara uyğun tədris proqramları ilə zənginləşdirilmişdir. Məqalənin məqsədi, sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığının tarixini, mövcud vəziyyətini, qarşılaşılan problemləri və inkişaf perspektivlərini təhlil etməkdir.

Azərbaycanın müstəqillik qazandığı 1991-ci ildən sonra sosial sahələrdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Sovet dövründə sosial xidmətlər daha çox dövlət strukturlarının əlinə keçmişdi və sosial iş peşəsi müstəqil bir ixtisas olaraq formalaşmamışdı. Sosial iş peşəsinin fəaliyyətini həmkarlar ittifaqı, qadın komitələri, partiya təşkilatları və 1946-cı ildən SSRİ-nin süqutuna qədər Sovet Sosial Təminat Nazirliyi həyata keçirmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra sosial sahədə kadr hazırlığı və sosial xidmətlərin təşkilində ciddi dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. 1992-ci il sosial işin inkişafı baxımından mühüm bir mərhələ olmuşdur. Bu ildə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yaradılmış və sosial müdafiə sahəsində daha strukturlu bir sistemin qurulmasına başlanmışdır. Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, məşğulluq və iş düzəltmə xidməti, sosial təminat və sosial sığorta, əlillərin və həssas qrupların müdafiəsi, sosial xidmətlər və sosial rifah proqramları, elektron xidmətlər və rəqəmsallaşma kimi bir çox xidmət sahələrindən ibarətdir. ƏƏSMN-nin fəaliyyəti insan kapitalının inkişafına, sosial ədalətin təmininə və əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Həmçinin, sosial müdafiə sisteminin səmərəliliyini artırmaq, şəffaflığı təmin etmək və sosial xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə islahatlar aparır. Nazirlik sosial siyasətin əsas təbliğatçısı olaraq, həmçinin sosial işçilərin hazırlığına da xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sosial iş ixtisasının ölkədə ali təhsil sistemində formalaşması və inkişafı ƏƏSMN-in təşəbbüsləri ilə birbaşa əlaqədardır. Nazirlik Təhsil Nazirliyi ilə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində sosial iş ixtisasının ali məktəblərin tədris planlarına daxil edilməsinə nail olmuş və bu ixtisas üzrə kadrların hazırlanmasını prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirmişdir. Bundan əlavə sosial işin nəzəri və praktik aspektlərini birləşdirən yeni təlim proqramları hazırlanmış və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan kurikulumlar tətbiq edilmişdir. ƏƏSMN-in dəstəyi ilə yerli universitetlərdə sosial iş üzrə bakalavr, magistr və doktorantura pillələri üzrə mütəxəssis hazırlığı genişləndirilmişdir. Nazirlik həmçinin BMT-nin Uşaq Fondu, UNICEF və digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə layihələr çərçivəsində sosial işçilər üçün təlimlər, seminarlar və təcrübə proqramları həyata keçirmişdir. Bu proqramlar vasitəsilə mütəxəssislərə sosial xidmətlərdə etik davranış sosial müdafiə qanunvericiliyi risk qrupları ilə iş metodikası və sosial rehabilitasiya sahəsində praktiki biliklər aşılanaşdır. Sosial iş kadrlarının peşəkar inkişafı məqsədilə Nazirlik nəzdində davamlı təlim mərkəzləri yaradılmış bu mərkəzlərdə dövlət sosial xidmət müəssisələrinin əməkdaşları üçün mütəmadi ixtisasartırma kursları təşkil edilmişdir.

2005-ci il Azərbaycanda sosial iş sahəsində ən mühüm tarixlərdən biridir. Bakı Dövlət Universiteti (BDU) sosial iş ixtisası üzrə ilk dəfə bakalavr

proqramını təqdim etmiş və ölkədəki ali təhsil müəssisələrində sosial iş təhsilinin təməlini atmışdır. Bu dövrdə sosial iş sahəsi yalnız nəzəri müzakirələrdən praktik peşə tədrisinə keçərək, ilk dəfə ölkənin akademik mühitində rəsmi şəkildə sosial iş ixtisası olaraq tanınmışdır. 2007-ci il Azərbaycanda sosial iş sahəsində magistratura təhsilinin tətbiq olunduğu bir dövr olmuşdur. Bakı Dövlət Universiteti və digər ali məktəblərdə sosial iş üzrə magistr proqramları tətbiq edilərək bu sahədə daha ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmağa başlanmışdır. Magistratura proqramları sosial işin daha dərin nəzəri biliklərindən istifadə etməyə və praktiki təcrübənin artırılmasına xidmət etmişdir.

2010-cu ildən sonra Azərbaycanda sosial iş üzrə doktorantura təhsili başlanmışdır. Bu dövr sosial işin nəzəri əsaslarının inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlər sahəsində yeni metod və yanaşmaların tətbiqinə şərait yaratmışdır. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti və Azərbaycan Universiteti sosial iş sahəsində doktorantura proqramlarını təqdim edərək bu sahənin elmi inkişafını təşviq etmişdir. Sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən tədris standartları və dövlət təhsil proqramları əsasında həyata keçirilir. Bu sahədə təhsil alan tələbələrə həm nəzəri biliklər, həm də praktiki bacarıqlar verilir.

Bakalavr proqramı sosial işin nəzəri və praktiki əsaslarını əhatə edir. Tələbələr sosial siyasət, sosial psixologiya, sosial xidmətlərin təşkili, sosial iş metodları (mikro, mezo, makro səviyyələrdə), etik prinsiplər və peşə davranış kodeksi kimi fənləri öyrənirlər. Tələbələr bu mərhələdə sosial problemlərin analizi, sosial layihələrin hazırlanması və sosial müdaxilə üsulları ilə tanış olurlar. Sosial işin tədrisinin əsasını qoymuş universitetlərlə yanaşı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Biznes Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universitetində də bakalavriat səviyyəsində sosial iş tədris olunur. Nəzəri dərslər çox peşəkar şəkildə universitetlərin müəllim və professor heyətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bakalavr səviyyəsi təkcə nəzəri biliklər yox, praktik bacarıqlarda öyrədilir. Sosial iş ixtisasında oxuyan tələbələr tərəfindən praktik bacarıqlar mənimsənilsin deyərək onlara 4 illik bakalavr təhsilinin son semestr zamanı təcrübə proqramına yönləndirilir. Tələbələri sosial sahələrə uyğun müəssisələrə yönləndirildikdən sonra həmin müəssisənin mütəxəssisləri tərəfindən birbaşa praktik məlumatlar tələbələrə paylaşılır. Bu zaman tələbələr üçün bakalavr təhsili müddəti ərzində öyrənilən bilikləri tətbiq edə biləcəkləri mühit yaranmış olur. Yəni, tələbələrin real dünya problemləri ilə qarşılaşmalarına və praktiki təcrübə qazanmalarına, problem həllətmə bacarıqlarının inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

Magistratura proqramı daha çox elmi-tədqiqat yönümlüdür. Bakalavr səviyyəsindən fərqli olaraq təhsil müddəti 2 illikdir. Burada tələbələrə sosial

işin sosial siyasət və sosial proqramlarla əlaqəsi, sosial işin liderlik aspektləri, sosial reabilitasiya və inklüzivlik məsələləri öyrədilir. Tədris metodu nəzəri dərslərlə yanaşı layihə yazma, araşdırma aparmaq, tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Magistratura proqramları həmçinin tələbələrin sosial xidmətlərdə idarəetmə və menecment bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün isə bəzi universitetlər beynəlxalq əməkdaşlıqlar edirlər. Məsələn, xarici universitetlərlə mübadilə proqramları həyata keçirirlər, xarici mütəxəssisləri Azərbaycana dəvət edərək tələbələrə beynəlxalq səviyyədə dəstək göstərirlər. Bu səbəbə görə, tədrisin keyfiyyəti universitetlər arasında fərqlənən nüans hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında sosial iş ixtisası üzrə doktorantura səviyyəsi 3 illik təhsil müddətindən ibarətdir. Bu sahədə elmi-tədqiqat fəaliyyətləri və sosial işin nəzəri konsepsiyalarının inkişafı istiqamətində tədqiqatlar aparılmasından, elmi məqalələrin yazılması, dissertasiya işinin müdafiə olunması kimi elmi fəaliyyəti özündə təşkil edir. Bu tədqiqatlar, sosial sahə üzrə elmi araşdırmaların artması sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə, sosial işçilərin peşəkar inkişafına və sosial siyasətin elmi əsasları haqqında məlumatların daha da zənginləşməsinə səbəb oldu. Doktorantura təhsilinin əsas hissəsi dissertasiya işinin hazırlanmasıdır. Tələbələr sosial iş sahəsində innovativ və tətbiqi əhəmiyyətə malik mövzular seçərək, müstəqil elmi tədqiqat aparırlar.

Sosial iş üzrə kadr hazırlığı sahəsində əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, bəzi mühüm problemlər də mövcuddur. Bir çox hallarda sosial işçilərin peşəkar kompetensiyaları real iş şəraitinə tam uyğun gəlmir. Tələbələrə verilən nəzəri biliklərin praktikada tətbiqi, sahə təcrübəsi olmadan kifayət qədər güclü olmur. Sosial işin mürəkkəb və həssas təbiəti, təcrübə və nəzəriyyənin inteqrasiyasını tələb edir, lakin bu, bəzi hallarda zəif inkişaf edir. Bəzi ali təhsil müəssisələrində sosial işə dair laboratoriyalar, tədris otaqları və simulyasiya mühiti məhdudiyətlərlə qarşılaşır. Bu, sosial işin daha praktiki və interaktiv tədrisinə mane olur. Tədris proqramları, praktik təcrübənin inkişafı və sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müasir resurslar və texnologiyaların tətbiqi vacibdir. Sosial iş hələ də cəmiyyətdə çox vaxt sosial yardım və ya xeyriyyə fəaliyyəti ilə qarışdırılır. Onun elmi və peşəkar yönü geniş cəmiyyət tərəfindən bəzən dərk edilmir. Sosial işçilərin maaşlarının aşağı olması və sosial təminat mexanizmlərinin zəifliyi bu sahədə ixtisaslı kadrların davamlı fəaliyyətini çətinləşdirir. Yüksək iş yükləri və sosial xidmət sektorundakı çətin şərait, sosial işçilərin peşəkar fəaliyyəti üçün əlavə bir motivasiya problemi yaradır.

Sosial iş sahəsinin ən ciddi problemlərindən biri maliyyə çatışmazlığıdır. Dövlət və qeyri hökumət təşkilatları sosial xidmətlər göstərmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayırmır. Bu da sosial işçilərin iş

şəraitini çətinləşdirir və onlara keyfiyyətli xidmət göstərməkdə maneə olur. Sosial işçilər əksər hallarda məhdud büdcələrlə çalışır və bu onların daha təsirli iş görməsinə maneə olur. Həmçinin, sosial xidmətlərin əhatə dairəsi də genişlənmir və çox sayda ehtiyac sahibi insan bu xidmətlərdən faydalana bilmir. Sosial işçilərin yüksək yüklənməsi, sosial stiqma, hüquqi və etik problemlər, sosial problemlərin artması, texnologiyanın təsiri bu sahədə olan problemlərin əksəriyyətini təşkil edir.

Sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığının inkişafı üçün beynəlxalq təcrübələrdən faydalanmaq əhəmiyyətlidir. Avropa Sosial İş Təhsil Şəbəkəsinin (European Association of Schools of Social Work) və Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının (International Federation of Social Work) müəyyən etdiyi standartlar sosial iş təhsilinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək üçün vacibdir. Avropa Sosial İş Təhsil Şəbəkəsinin təyin etdiyi sosial işin nəzəriyyəsi və praktikası, inklüziv və qlobal sosial ədalət, təhsil və təlimin keyfiyyəti, təcrübə və praktika və s. standartlardan ibarətdir. Etik prinsiplər və peşəkar davranış, sosial ədalət və insan hüquqları, təhsil və peşəkar inkişaf, beynəlxalq əməkdaşlıq və təşəbbüslər və başqa standartlar isə Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının təyin etdiyi standartlardır. Avropa Sosial İş Təhsil Şəbəkəsi və Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyası sosial iş sahəsinin beynəlxalq səviyyədə yüksək keyfiyyətli və etik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün bu standartlar təyin olunmuşdur. Qeyd olunan standartlar, sosial işçilərinin biliklərini artırmağa, etik davranışlara riayət etməyə və sosial ədalətə nail olmağa kömək edir.

Azərbaycanın sosial iş təhsili, beynəlxalq kurikulumlarla və tədris standartları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, təhsil sisteminin keyfiyyətini artırır və beynəlxalq əmək bazarına uyğun mütəxəssislər yetişdirilməsini təmin edir. Ali təhsil müəssisələri ilə sosial xidmət strukturları arasında daha sıx əməkdaşlıq yaradılmalı, tələbələr üçün sadəcə təhsil müddətinin sonunda yox, mütəmadi müxtəlif sosial xidmət müəssisələrində praktika imkanları artırılmalıdır. Praktika, tədris proqramlarının effektivliyini artırmaq üçün vacibdir. Sosial iş sahəsində elmi tədqiqatların artırılması və yeni yanaşmaların inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi tədqiqat mərkəzləri yaradılmalıdır. Bu mərkəzlər sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və sosial siyasətin inkişafı üçün vacib elmi əsaslar təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasında sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı, ölkənin sosial siyasətinin inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, sosial işin inkişafında bəzi mühüm problemlər hələ də mövcuddur. Kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübələrin və tədris proqramlarının uyğunlaşdırılması, praktik təcrübənin genişləndirilməsi və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Sosial işin cəmiyyətdə tanınması və peşəkar inkişafı, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi üçün mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2023). Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və sosial iş ixtisası üzrə kurikulum. Bakı: Təhsil Nazirliyi.*
2. *Məmmədov, S. (2019). Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətlərin təşkili və idarəetmə mexanizmləri. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.*
3. *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. (2022). Sosial iş ixtisası üzrə magistr hazırlığı proqramı. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.*
4. *International Federation of Social Workers (IFSW). (2014). Global Definition of the Social Work Profession. Retrieved from <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>*
5. *European Association of Schools of Social Work (EASSW). (2018). Standards for Social Work Education in Europe. Brussels: EASSW Publications.*

Əliyeva L.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
alieva.leyla81@gmail.com

İDARƏETMƏDƏ QƏRAR QƏBULETMƏ PROSESİNDƏ SOSIAL İNFORMASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə müasir idarəetmə sistemlərində sosial informasiyanın qərar qəbuletmə prosesində oynadığı rol və onun praktik əhəmiyyəti ətraflı şəkildə təhlil olunur. Qlobal iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərin fonunda qərarların effektivliyi getdikcə daha çox sosial informasiya – yəni ictimai rəy, insan davranışları, mədəni dəyərlər və sosial münasibətlərə dair məlumatlardan asılı olur. Bu informasiya strateji planlama, risklərin idarə olunması, brend mövqeləndirməsi və insan resurslarının idarəsində əsas alətə çevrilmişdir. Nəticə olaraq, sosial informasiya qərarların keyfiyyətini artırır və təşkilatların sosial mühitlə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Резюме

В статье подробно анализируется роль социальной информации в процессе принятия решений в современных системах управления и её практическое значение. В условиях глобальных экономических и технологических изменений эффективность решений всё больше зависит от социальной информации, то есть информации об общественном мнении, поведении людей, культурных ценностях и социальных отношениях. Эта информация стала ключевым инструментом стратегического планирования, управления рисками, позиционирования бренда и управления человеческими ресурсами. В результате социальная информация повышает качество решений и обеспечивает соответствие деятельности организаций социальной среде.

THE IMPORTANCE OF SOCIAL INFORMATION IN THE DECISION-MAKING PROCESS IN MANAGEMENT

Summary

The article analyzes in detail the role of social information in the decision-making process in modern management systems and its practical significance. Against the background of global economic and technological changes, the effectiveness of decisions increasingly depends on social information - that is, information about public opinion, human behavior, cultural values, and social relations. This information has become a key tool in strategic planning, risk management, brand

positioning, and human resource management. As a result, social information improves the quality of decisions and ensures that organizations operate in accordance with the social environment.

***Açar sözlər:** sosial informasiya, qərar qəbuletmə, idarəetmə, ictimai rəy, sosial media, strateji planlama, risk menecmenti, insan resursları, təşkilati qərarlar, ictimai münasibətlər*

***Ключевые слова:** социальная информация, принятие решений, управление, общественное мнение, социальные сети, стратегическое планирование, управление рисками, человеческие ресурсы, организационные решения, связи с общественностью*

***Key words:** social information, decision-making, management, public opinion, social media, strategic planning, risk management, human resources, organizational decisions, public relations*

Giriş

Müasir idarəetmə sistemləri kompleks və dinamik xarakter daşıyır. Qlobal iqtisadi münasibətlərin, texnoloji yeniliklərin və informasiya axınının sürətlə artdığı bir dövrdə idarəetmə qərarlarının effektivliyi birbaşa informasiyanın keyfiyyəti və aktuallığı ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, sosial informasiya – yəni cəmiyyətin, ictimai rəyin, işçi münasibətlərinin və sosial mühitin təhlilindən əldə edilən məlumatlar – qərar qəbuletmə prosesində mühüm rol oynayır. Bu məqalədə sosial informasiyanın idarəetmədəki rolu, onun qərar qəbuletmə prosesinə təsiri və praktik əhəmiyyəti araşdırılır [1].

Sosial informasiya – cəmiyyətin davranış modelləri, ictimai rəy, sosial dəyərlər, normativ gözləntilər, mədəniyyət nümunələri və insanların qarşılıqlı münasibətləri haqqında toplanmış və işlənmiş məlumatların məcmusudur. Bu informasiya insan davranışlarını anlamaq, təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Sosial informasiya həm fərdlərin, həm də sosial qrupların fəaliyyətlərinə dair ipucları təqdim edir və qərar qəbuletmə prosesində sosial mühitin və psixoloji faktorların nəzərə alınmasına şərait yaradır.

Müasir idarəetmə sistemlərində sosial informasiya artıq yalnız sosial elmlərin obyekt deyil; bu informasiya marketinqdən insan resurslarına, strateji planlamadan risk menecmentinə qədər bir çox idarəetmə funksiyalarında əsas qərarverici amil kimi çıxış edir [7].

Sosial informasiya aşağıdakı xarakteristik xüsusiyyətlərə malikdir:

- Dinamiklik – sosial informasiya zamanla dəyişir və ictimai proseslərə bağlı olaraq çevikdir.
- Subyektivlik – bu informasiya insanların fərdi təəssürat və yanaşmalarına əsaslandığı üçün müəyyən dərəcədə subyektiv ola bilər.

- Qeyri-formallıq – bir çox sosial informasiya qeyri-rəsmi mənbələrdən (şifahi ifadələr, sosial media və s.) əldə olunur.

- Kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müxtəliflik – bəzi sosial məlumatlar statistik olaraq ölçülə bilər (sorgular, sosioloji araşdırmalar), digərləri isə keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanır (emosiyalar, münasibətlər və s.).

Sosial informasiyanın əldə olunduğu mənbələr çoxçeşiddlidir və onları şərti olaraq aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür [2]:

Sosial media platformaları: Facebook, Twitter, Instagram, TikTok, LinkedIn kimi sosial şəbəkələr müasir dövrdə sosial informasiyanın ən güclü mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Bu platformalarda istifadəçilərin paylaşıqları məzmunlar, rəylər, “trend”lər və hashtag-lar ictimai düşüncə və davranış meyilləri haqqında mühüm məlumatlar verir. Menecerlər bu informasiyanı analiz edərək ictimai gözləntiləri, məmnuniyyət səviyyəsini və potensial reputasiya risklərini təyin edə bilirlər.

İctimai rəy sorguları və sosioloji tədqiqatlar: Akademik və kommertiya məqsədli tədqiqat institutları tərəfindən aparılan ictimai rəy sorguları əhali qruplarının müəyyən məsələlərə münasibətini öyrənmək üçün sistemli və statistik əsaslı məlumatlar təqdim edir. Bu cür məlumatlar əsasən qərar qəbulətmədə elmi yanaşmanı təmin edir.

Müştəri və əməkdaş geribildirimləri: İstər daxili təşkilatı idarəetmə sistemlərində, istərsə də müştəri yönümlü sahələrdə, geribildirim formaları (anketlər, şikayətlər, təkliflər, xidmət sonrası rəylər və s.) sosial informasiyanın mühüm mənbəyidir. Bu məlumatlar qərar qəbulətmədə həm məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına, həm də daxili işçi məmnuniyyətinin təmin olunmasına yönəlmiş dəyişikliklərin əsasını təşkil edir.

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV): Televiziya, radio, qəzetlər və onlayn xəbər portalları ictimai hadisələrə dair informasiya yaymaqla yanaşı, ictimai əhval-ruhiyyənin və rəyin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Buradan əldə olunan məlumatlar ictimai münasibətlərin təhlili üçün qiymətli mənbədir.

Təşkilat daxilində sosial siqnallar: Təşkilat daxilində yaranan sosial münasibətlər, əməkdaşlar arasında ünsiyyət və davranış modelləri də sosial informasiyanın daxili mənbələri sayılır. Məsələn, qeyri-formal ünsiyyət kanalları (korporativ şayiələr, daxili sosial şəbəkələr və s.) menecerlər üçün daxili narazılıq və ya motivasiya çatışmazlığı haqqında ilkin siqnallar verə bilər.

Sosial informasiya toplandıqdan sonra onun təhlili və işlənməsi üçün müxtəlif metod və texnologiyalar tətbiq olunur [3,4]:

- Sosial media analiz alətləri (məsələn, Brandwatch, Hootsuite, Sprout Social);

- Məlumatların təbii dil işlənməsi (NLP) və emosional analiz texnikaları;

- Kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat metodları (statistik analiz, tematik kodlaşdırma və s.);
- Süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmləri ilə avtomatlaşdırılmış analiz.

Bu metodlar vasitəsilə sosial informasiya menecerlər üçün praktik qərarlara çevrilə bilər – məsələn, yeni məhsulun buraxılması qərarı, daxili resursların yenidən bölüşdürülməsi və ya reputasiya idarəetmə strategiyalarının formalaşdırılması.

Qərar qəbuletmə – idarəetmə prosesinin mərkəzində duran, təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif alternativlər arasında seçim etməyə yönəlmiş rəşional və ya intuitiv fəaliyyət formasıdır. Müasir idarəetmədə qərar qəbuletmə tək cə maliyyə və texniki analizlərə deyil, həm də sosial mühitdən gələn informasiya axınına əsaslanır. Sosial informasiya qərarların daha dəqiq, cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun və dayanıqlı şəkildə verilməsinə imkan yaradır.

Strateji qərarlar təşkilatın uzunmüddətli istiqamətini müəyyən edir və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu prosesdə sosial informasiya aşağıdakı formada ön plana çıxır:

- İctimai gözləntilərin nəzərə alınması: Sosial media və ictimai rəy sorğuları vasitəsilə toplanan məlumatlar təşkilatın sosial məsuliyyətli, ətraf mühitə həssas və inklüziv strategiyalar formalaşdırmasına şərait yaradır.
- Brend mövqələndirməsi: Müştəri rəyləri və bazar davranışları əsasında brendin necə qəbul olunduğunu təhlil etməklə, təşkilatlar daha məqsədyönlü kommunikasiya və mövqe siyasətləri hazırlayırlar.
- Rəqiblərin ictimai təsirinin öyrənilməsi: Rəqib şirkətlərin ictimai reaksiyalarını izləmək və müqayisəli analiz aparmaqla daha rəşional qərarlar vermək mümkündür.

Taktiki qərarlar resurs bölgüsü, layihələrin idarə olunması və orta müddətli fəaliyyət planları ilə bağlıdır. Burada sosial informasiyanın rolu daha çox rəal vaxtli geribildirimlərə və sosial reaksiyalara əsaslanır [6].:

- İstehlakçı davranışları: Sosial platformalardan toplanan rəylər məhsul və ya xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə, yeni məhsulların buraxılması ilə bağlı risklərin azaldılmasına kömək edir.
- Daxili idarəetmə: Əməkdaşların motivasiyası, iş mühitinə münasibətləri və komandadaxili ünsiyyət sosial informasiya vasitəsilə analiz olunur və bu da idarəçilərə düzgün operativ qərarlar verməyə imkan yaradır.

Risk menecmenti – qeyri-müəyyənliklərlə bağlı potensial problemlərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və onların qarşısının alınması üzrə qərarların verilməsidir. Bu prosesdə sosial informasiya aşağıdakı sahələrdə önəmlidir:

- Reputasiya riskləri: Sosial media monitorinqi təşkilatın ictimai imicinə xələl gətirə biləcək halları vaxtında aşkar etməyə imkan verir.

– İctimai reaksiya riskləri: Yeni layihə və ya qərarların ictimaiyyət tərəfindən necə qarşılanaçağı barədə öncədən fikir formalaşdırmaq mümkündür.

– İnformasiya böhranları: Böhran vəziyyətlərində (məsələn, məhsul nasazlığı, daxili qalmaqallar) sosial informasiya operativ cavabların hazırlanmasında və kommunikasiya strategiyasının qurulmasında həyati əhəmiyyət daşıyır.

İnsan resursları idarəçiliyində qərarların effektivliyi əməkdaşların davranış və münasibətlərini düzgün qiymətləndirməkdən çox asılıdır. Sosial informasiya burada aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə olunur:

- Əməkdaş məmnuniyyətinin ölçülməsi: İşçilərin sosial şəbəkələrdəki paylaşımları, anonim geribildirimləri və daxili sorğuları rəhbərliyə təşkilatdakı əhval-ruhiyyə barədə mühüm siqnallar verir.

- İşçi axınının təhlili: Sosial davranış modellərinə əsaslanaraq işdən çıxma risklərini öncədən müəyyənəşdirmək və qarşısını almaq mümkündür.

- Müxtəlifliyin və inklüzivliyin artırılması: Sosial məlumatlar əsasında təşkilatlar iş mühitində gender etnik və digər sosial fərqləri nəzərə alaraq inklüziv qərarlar formalaşdırma bilirlər.

Sosial informasiya idarəetmədə şəffaflyq prinsipini gücləndirir və qərarların daha əsaslandırılmış şəkildə təqdim edilməsinə şərait yaradır. Xüsusilə ictimai sektorda və qeyri-kommersiya təşkilatlarında sosial informasiyanın nəzərə alınması və qərarların bu informasiyaya əsaslanaraq verilməsi, cəmiyyətlə etibarlı münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Sosial informasiyanın qərar qəbuletməyə təsiri nəzəriyyədən praktikaya keçdikdə, onun gücü daha aydın şəkildə ortaya çıxır. Müasir təşkilatlar sosial məlumat axınına yalnız ictimai münasibətlərin təhlili üçün deyil, eyni zamanda strateji, operativ və kommunikasiya qərarlarının verilməsi üçün də istifadə edirlər. Aşağıda müxtəlif sahələrdən konkret nümunələr vasitəsilə bu təsiri daha ətraflı araşdırmaq [5].

Nike müştəri və ictimaiyyətin sosial mediada getdikcə artan “sosial ədalət” çağırışlarını diqqətlə izləyərək, brend strategiyasını bu məlumatlar əsasında yenidən formalaşdırmışdır. Məşhur amerikalı futbolçu Colin Kaepernickin sosial ədalət aksiyalarına dəstək verdikdən sonra ictimai rəyde ikiqütblü reaksiyalar yaranmışdı. Nike bu reaksiyaları analiz edərək Kaepernick-i kampaniya siması seçdi. Bu qərar ilk baxışda riskli görünməsinə baxmayaraq, brendin əsas auditoriyası ilə emosional bağ yaratdı və satışlarda əhəmiyyətli artım müşahidə olundu. Bu nümunə sosial informasiya əsasında verilmiş strateji marketinq qərarının effektivliyini göstərir.

2000-ci illərin ortalarında sosial informasiya – xüsusilə də valideynlərin və sağlamlıq təşkilatlarının sosial mediada yayımladıqları narahatlıqlar – McDonald’s kimi sürətli qida şəbəkələrini daha sağlam menyular təqdim

etməyə məcbur etdi. Müştəri rəyləri, sosial kampaniyalar və medianın təzyiqi nəticəsində şirkət [5]:

- Uşaq menyularında meyvə və tərəvəz seçimləri təqdim etdi;
- Kalori məlumatlarını menyularda yerləşdirdi;
- Az yağlı və az şəkərli məhsulların təklifini artırdı.

Bu dəyişikliklər sosial informasiya əsasında verilmiş taktiki və reputasiya qoruma yönümlü qərarların nümunəsidir.

Bəzi ölkələrdə sosial informasiya təkcə biznes sektorunu deyil, dövlət idarəçiliyini də formalaşdırmağa başlayıb. Məsələn:

– Fransada yanacaq qiymətlərinin artırılması ilə bağlı hökumət qərarı sosial şəbəkələrdə kütləvi narazılığa səbəb oldu və “sarı jiletlilər” hərəkatı baş verdi.

– Hökumət sosial media üzərindən gələn ictimai təzyiqləri və nümayişləri analiz edərək, bu qərarı geri götürdü və dəyişiklikləri təxirə saldı.

Bu hadisə sosial informasiyanın dövlət qərarlarına təsirini və ictimai rəyin qərar qəbuletmədə nə qədər güclü olduğunu göstərir.

Məqalənin aktuallığı: Qloballaşma, rəqəmsallaşma və sosial medianın təsiri nəticəsində qərar qəbuletmə prosesləri getdikcə daha çox sosial informasiya axınından asılı olur. Müasir idarəetmədə cəmiyyətin davranış modelləri, ictimai rəy və sosial dəyərlər haqqında məlumatların toplanması və təhlili təşkilatların uğurlu fəaliyyətinin əsas şərtinə çevrilib. Buna görə də sosial informasiyanın idarəetmədə rolu mövzusu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan yüksək aktuallığa malikdir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə sosial informasiyanın idarəetmədə qərar qəbuletmə mexanizminə təsiri sistemli şəkildə təhlil olunur, bu prosesin mərhələləri və mənbələri konkret şəkildə müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda sosial media məlumatlarının, ictimai rəy sorğularının və təşkilati sosial siqnalların qərar qəbuletmədə tətbiqi yeni elmi yanaşma kimi təqdim edilir. Həmçinin, sosial informasiya ilə strateji, taktiki və risk yönümlü qərarların qarşılıqlı əlaqəsi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Araşdırmanın nəticələri idarəetmə, marketing, insan resursları və dövlət qərarvermə sahələrində sosial informasiyanın daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradır. Təklif olunan yanaşmalar müəssisə və təşkilatlara ictimai rəyə çevik reaksiya vermək, reputasiya risklərini azaltmaq və qərarların sosial uyğunluğunu təmin etmək baxımından praktik dəyər kəsb edir.

Nəticə

Sosial informasiya idarəetmədə qərar qəbuletmə prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. O, menecerlərə daha məlumatlı, etik və cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun qərarlar verməyə imkan yaradır. Bu isə yalnız təşkilatın

reputasiyasını və dayanıqlılığını artırmaqla kifayətlənmir, həm də onun uzunmüddətli uğurunu təmin edir. Gələcəkdə sosial informasiya texnologiyaları və süni intellektin inteqrasiyası ilə bu proses daha da təkmilləşəcək və effektiv qərarların verilməsinə zəmin yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. *İdarəetmə qərarlarının qəbulunda informasiya təminatı*. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2019. – 184 s.
2. Quliyev R. *Müasir idarəetmədə sosial informasiya və onun əhəmiyyəti* // *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Əsərləri*. – 2021. – №3. – s. 45–52.
3. Zəkiyev E. *Qərar qəbuletmə nəzəriyyəsi və tətbiqi aspektlər*. – Bakı: Elm və Təhsil, 2020. – 232 s.
4. Bryson C.M. *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. – San Francisco: Jossey-Bass, 2018. – 400 s.
5. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 556 s.
6. Kaplan A.M., Haenlein M. *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media* // *Business Horizons*. – 2010. – №53(1). – s. 59–68.
6. McKinsey & Company. *Using social data for smarter decision-making* [Elektron resurs] // www.mckinsey.com. – URL: <https://www.mckinsey.com> – Müraciət tarixi: 15.10.2025

Hacıyeva G.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnarhacizade017@gmail.com

AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ YENİ KEYFİYYƏT MƏRHƏLƏSİ VƏ ONUN ÖLÇÜLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanda təhsil sistemində keyfiyyətin təmin edilməsi və onun qiymətləndirilməsi mövzusunda həsr olunmuşdur. Son illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar, beynəlxalq rəqabətlik səviyyəsinin artırılması və təhsildə keyfiyyət monitorinqinin tətbiqi müzakirə edilir. Məqalədə, müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş metodik dəstəyin əhəmiyyəti, məktəblərin xarici qiymətləndirilməsi və monitorinq mexanizmləri təhlil olunur. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin yaradılması və bu qurumun təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasında rolu vurğulanır. Monitorinq sistemlərinin tətbiqi, müəllim və şagirdlərin nailiyyətlərinin ölçülməsi və təhsil idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər də əhatə olunmuşdur. Məqalə, təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün mövcud yanaşmaları və onların praktik tətbiqini dəyərləndirir.

НОВЫЙ ЭТАП КАЧЕСТВА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ОЦЕНКА

Резюме

Эта статья посвящена обеспечению и оценке качества в системе образования Азербайджана. Рассматриваются реформы, проведенные в последние годы, повышение международной конкурентоспособности и внедрение мониторинга качества в образовании. Анализируется значение методической поддержки профессионального развития учителей, внешняя оценка школ и механизмы мониторинга. Подчеркивается создание Агентства по обеспечению качества в образовании и его роль в аккредитации учебных заведений, оценке качества и формировании стратегий развития. Исследование охватывает также внедрение систем мониторинга, измерение достижений учителей и учащихся, а также совершенствование управления образованием. В статье оцениваются существующие подходы к повышению качества образования и их практическое применение.

A NEW QUALITY STAGE IN THE AZERBAIJANI EDUCATION SYSTEM AND ITS ASSESSMENT

Summary

This article is dedicated to ensuring and assessing quality in the education system of Azerbaijan. It discusses the reforms implemented in recent years, the enhancement of international competitiveness, and the application of quality

monitoring in education. The paper analyzes the importance of methodological support for the professional development of teachers, the external evaluation of schools, and monitoring mechanisms. The establishment of the Agency for Quality Assurance in Education and its role in the accreditation of educational institutions, quality assessment, and the formation of development strategies are highlighted. The study also covers the implementation of monitoring systems, the measurement of teacher and student achievements, and the improvement of education management. The article evaluates existing approaches to improving quality in the education system and their practical application.

Açar sözlər: *Azərbaycanın təhsil sistemi, keyfiyyətin monitorinqi, qiymətləndirmə*

Ключевые слова: *система образования Азербайджана, мониторинг качества, оценивание*

Key words: *Azerbaijan's education system, quality monitoring, evaluation*

Giriş

Müasir təhsil yanaşmaları çərçivəsində müəllimlərin şagirdlər üçün təlimi fərdiləşdirməsi və differensiallaşdırması getdikcə daha geniş yayılmış təcrübəyə çevrilir. Bu yanaşma müəllimlərin şagirdlərin hazırlıq səviyyələrini, maraqlarını və fərdi öyrənmə tərzlərini nəzərə alaraq təlimi uyğunlaşdırmasına imkan yaradır. Bütün şagirdlərin öyrənə biləcəyinə və akademik uğur qazana biləcəyinə inam bu prosesin əsasını təşkil edir.

Ölkəmizdə təhsildə keyfiyyətin yüksəlməsi istiqamətindəki addımlar xüsusilə 2017–2018-ci dər ilinin “Ümumi təhsildə keyfiyyət ili” elan edilməsi ilə birlikdə daha da sürət qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 16 noyabr 2018-ci il tarixində “2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Bu sərəncam Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması məqsədilə 2019–2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramının təsdiq olunmasına dair qəbul edilmişdir. Sənəd, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təhsil sahəsində müəyyən etdiyi hədəflərə uyğun olaraq hazırlanmışdır [3].

Təhsildə keyfiyyət və müəllimlərə metodiki dəstək

Son illərdə təhsildə əsas diqqət yetirilən istiqamətlərdən biri də şagirdlərin nailiyyətlərini artırmaq məqsədilə müəllimlərə göstərilən metodik dəstəyin keyfiyyətini və səmərəliliyini yüksəltməkdir. Bu, Azərbaycanın “BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri 2030” çərçivəsində müəyyən etdiyi “Keyfiyyətli Təhsil” hədəfinə çatmaq üçün atılan mühüm addımlardan biridir.

“Hər kəs üçün inklüziv və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və ömür boyu təhsilin təşviqi” prinsipi əsasında bu prosesin əsas məqsədlərindən biri də şagirdlərin inkişafında mühüm rol oynayan müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqdır. Peşəkar müəllimlər fənn və məzmun biliklərinə dərinlən yiyələnməli, şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətini qiymətləndirməli, müxtəlif tədris metod və strategiyalarından istifadə etməli, eləcə də şagirdlərin inkişaf ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris və öyrənmə bacarıqlarını daim təkmilləşdirməlidirlər [5].

Təhsil işçilərinə metodik dəstəyin təşkili də bu prinsiplərə uyğun olaraq dəyişir. Müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləmək məqsədilə metodik dəstək yanaşmalarının da fərdiləşdirilməsi aktuallaşır. Differensial metodik dəstək modeli müəllimlərin fərdi xüsusiyyətlərini və inkişaf ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara daha uyğun dəstək mexanizmlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu model sayəsində müəllimlər özlərinə daha uyğun metodik dəstək xidmətlərini seçə bilirlər.

Əvvəllər metodik dəstək əsasən iyerarxik münasibətlərə əsaslanırdı və metodistlərin rolu daha çox nəzarətçi kimi qəbul edilirdi. Lakin müasir yanaşmada metodik dəstək müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş, qarşılıqlı əməkdaşlığa və reflektiv dialoqlara əsaslanan bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Metodistlərin əsas rolu müəllimlərə təlim verməkdən daha çox, onların inkişafını yönləndirən və dəstəkləyən fasilitator olmaqdır.

Bu yanaşma çərçivəsində metodik dəstək yanaşmalarının da dəyişməsi vacib hesab olunur. Müəllimlərin peşəkar səviyyəsi artdıqca və təhsil mühiti dəyişdikcə, metodistlər daha çox müəllimlər tərəfindən idarə olunan metodik xidmət modellərinə keçməlidirlər. Bu, müəllimlərin öz peşəkar inkişaflarını daha müstəqil şəkildə idarə etmələrinə imkan yaradır və onların metodik dəstək prosesindən daha çox faydalanmasına şərait yaradır. Beləliklə, effektiv metodik dəstək müəllimlərin bilik və bacarıqlarını artıraraq onların tədris prosesində daha uğurlu olmalarına töhfə verir [5].

Azərbaycanda keyfiyyətin qiymətləndirilməsi

Ümumtəhsil məktəblərində xarici qiymətləndirmə monitorinq yolu ilə həyata keçirilir. Bu proses məktəblərdə tədrisin keyfiyyətini ölçmək, mövcud vəziyyəti ilkin göstəricilərlə müqayisə etmək və inkişaf sahələrini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Monitorinq həm təhsilin, həm də idarəetmənin effektivliyini qiymətləndirərək obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir [4].

Ölkəmizdə məktəblərin xarici monitorinqi müxtəlif metodlarla aparılır. Monitorinq qrupu məktəbin ümumi fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün dərslənmələr, müsahibələr, sənədlərin araşdırılması və sorğular kimi üsullardan istifadə edir.

Dərsdinləmələr zamanı inspektor əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq dərsi izləyir və müşahidələrini dərsdinləmə vərəqində qeydə alır. Burada dərsin planlaşdırılması, təşkili, müəllim və şagirdlərin iştirakı, resurslardan istifadə və formativ qiymətləndirmə aspektləri təhlil edilir.

Müsahibələr məktəb rəhbərliyi, psixoloqlar, müəllimlər və digər təhsil işçiləri ilə aparılır. Bundan əlavə, təsadüfi seçilmiş siniflərdə şagirdlərlə söhbətlər təşkil olunur, məktəb sənədləri araşdırılır, son üç ilin yekun qiymətləndirmə nəticələri, buraxılış imtahanları və summativ qiymətləndirmələrin nəticələri təhlil edilir [1, s.97].

Bundan başqa, şagirdlər, valideynlər və müəllimlər arasında anonim sorğular keçirilərək onların fikirləri öyrənilir. Monitoring zamanı dörd əsas istiqamət üzrə qiymətləndirmə aparılır:

- Şagirdlərin akademik nailiyyətləri və fərdi inkişafı;
- Tədris və qiymətləndirmə keyfiyyəti;
- Məktəbdə dəstəkləyici mühitin (infrastruktur, psixoloji mühit, təhlükəsizlik) təmin edilməsi
- Məktəb idarəetməsinin effektivliyi [1, s.98].

Bu yanaşma məktəblərdə təhsilin səviyyəsini yüksəltmək və inkişaf strategiyalarını müəyyənləşdirmək üçün vacib bir vasitədir.

Ümumtəhsil məktəblərinin xarici monitoringi, məktəbin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin məktəbdən kənar şəxslər və ya qurumlar tərəfindən qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu monitoringin əsas məqsədləri keyfiyyətin artırılması, hesabatlılığın təmin edilməsi və inkişaf strategiyalarının müəyyənləşdirilməsidir.

Məktəblərdə xarici monitoringin bir neçə əsas forması mövcuddur. Onlardan biri dövlət təhsil idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən monitoringlərdir. Bu qiymətləndirmələr təhsil müəssisələrinin müəyyən edilmiş standart və qaydalara uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün aparılır. Dövlət qurumları tərəfindən icra olunan bu prosesdə əsas diqqət kurikulumu, tədrisin keyfiyyətinə, məktəb infrastrukturuna, təhlükəsizlik məsələlərinə və idarəetmə sistemində yönəldilir.

Digər mühüm monitoring forması isə Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən akkreditasiyadır. Bu proses məktəblərin ümumi keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onların standartlara uyğunluğunu qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Akkreditasiya nəticələri məktəbin təhsil keyfiyyətinin gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün vacib göstəricilərdən biri hesab olunur [1, s.98].

29 dekabr 2019-cu ildə Təhsil Nazirliyinin Akkreditasiya və Nostifikasiya İdarəsi Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinə çevrilmişdir. Yeni yaradılan bu qurum Təhsil Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir və təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası, təhsilin keyfiyyətinin

qiymətləndirilməsi, eləcə də xaricdə əldə olunmuş kvalifikasiyaların tanınması (nostrifikasiya) kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir [7].

Bu dəyişiklik təhsil sahəsində keyfiyyət təminatının gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğun təhsil sisteminin formalaşdırılması məqsədini daşıyır. Agentlik, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini qiymətləndirməklə onların tədris keyfiyyətini artırmağa və ümumi təhsil sisteminin inkişafına töhfə verməyə yönəlib.

Məktəblərdə keyfiyyət monitorinqi prosesi

Ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyət monitorinqləri “TKTA Məktəblərin Keyfiyyət Monitorinqi Çərçivəsi” əsasında həyata keçirilir. Bu proses məktəblərin fəaliyyətini dörd əsas sahə üzrə qiymətləndirməklə onların inkişafına yönəlmiş obyektiv mühakimələrə əsaslanır.

Qiymətləndirmə beş səviyyə üzrə aparılır: əla, yaxşı, kafi, zəif, çox zəif.

Hər bir əsas meyar müəyyən alt meyarlara bölünür və bu alt meyarlar məktəblərin fəaliyyətinin dəqiq və əhatəli qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Qiymətləndirmə nəticələri məktəblərin inkişafına yönəlmiş təkliflər və istiqamətləndirici tövsiyələrlə tamamlanır.

Monitorinq çərçivəsinin əhatə etdiyi 4 əsas sahə:

1. Şagirdlərin nailiyyətləri və şəxsi inkişafı: Akademik nəticələr, bacarıqların inkişafı və fərdi irəliləyişlər qiymətləndirilir.

2. Öyrətmə və qiymətləndirmə: Müəllimlərin tədris keyfiyyəti, şagirdlərin öyrənmə prosesi və qiymətləndirmə metodları təhlil edilir.

3. Dəstəkləyici mühitin yaradılması: Məktəbin infrastrukturunu, mənəvi-psixoloji mühit və təhlükəsizlik şəraiti nəzərdən keçirilir.

4. İdarəetmənin keyfiyyəti: Məktəbin rəhbərliyi, idarəetmə prosesləri və strateji inkişaf planları qiymətləndirilir [8].

Bu monitorinq sistemi məktəblərdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq, mövcud çatışmazlıqları müəyyən etmək və davamlı təkmilləşmə üçün əsaslı istiqamətlər təyin etmək məqsədilə tətbiq olunur.

2022-ci ildə ümumilikdə 129 məktəbdə keyfiyyət monitorinqləri aparılmışdır. Bu monitorinqlər üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirilmişdir. 65 məktəbdə tam keyfiyyət monitorinqləri, 37 məktəbdə tematik monitorinqlər (öyrətmə və qiymətləndirmə), 27 məktəbdə isə Təhsil Nazirliyinin sifarişi ilə innovativ məktəb layihəsi çərçivəsində xüsusi tematik monitorinqlər həyata keçirilmişdir [6].

Tematik monitorinqlər çərçivəsində 13 məktəbdə öyrətmənin keyfiyyəti və xüsusilə formativ qiymətləndirmə istiqamətində təhlillər aparılmışdır. 24 məktəbdə şagird davranışı və nizam-intizam, məktəbin maddi-texniki və tədris bazası, şagirdlərin davamiyyətinin tənzimlənməsi, punktuallıq və müsbət davranışın təşviqi, məktəbin illik fəaliyyət planı və sənədləşmə işləri ilə bağlı qiymətləndirmələr aparılmışdır. 27 məktəbdə isə məktəbin infrastrukturunu,

STEAM və rəqəmsal bacarıqların tədrisi, həmçinin məktəb rəhbərliyinin səriştəliliyi istiqamətində monitorinqlər keçirilmişdir [6].

Bu monitorinqlər məktəblərdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq, mövcud vəziyyəti təhlil etmək və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılmışdır.

Təhsil strategiyası və onun hədəfləri

Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası təhsil sisteminin yeni keyfiyyət mərhələsində metodoloji təməl hesab edilə bilər. Strategiyanın məzmunu yeni keyfiyyət mərhələsində nail olunacaq hədəfləri, insan resurslarının rolunu və istifadə ediləcək metodları təyin edir. Strategiyanın metodoloji bazasını aşağıdakı beş əsas strateji istiqamət təşkil edir:

1. Təhsilin yeni məzmununun yaradılması: kurikulumların yenidən qurulması, bütün təhsil pillələri üçün vahid sistemin yaradılması;

2. Təhsil verənlərin peşəkar inkişafı: müasir innovativ metodların tətbiqi, peşəkar kadr potensialının formalaşdırılması;

3. Nəticəyə yönəlik idarəetmə sistemi: təhsilin keyfiyyətini ölçən indikatorların təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun işləyən idarəetmə mexanizmləri;

4. Yeni təhsil infrastrukturunun qurulması: fiziki və rəqəmsal təhsil infrastrukturalarının müasirləşdirilməsi, onlayn təhsil resurslarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;

5. Təhsilin dayanıqlı maliyyələşdirilməsi: adambaşına maliyyələşdirilmə sisteminə keçid, təhsilin özəlləşdirilmə imkanlarının dəyərləndirilməsi [2].

Metodoloji yanaşma və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi

Strategiya bilik və bacarıqların kadr potensialına inteqrasiyasını təmin etməyi, milli dəyərlərin beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılmasını qarşıya qoyur. Praktiki yanaşma təhsilverənlərin təlim və metodoloji bacarıqlarını əsas götürməlidir:

- Fəal və təşəbbüskar şəxsiyyətlərin formalaşdırılması;
- Pedaqoji-psixoloji yanaşmaların modernləşdirilməsi;
- Kurikulum islahatları və öyrətmə texnologiyalarının yenidən qurulması

[2].

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış və yeni metodologiyalar tətbiq olunmuşdur. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin fəaliyyəti və xarici qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi məktəblərin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş metodik dəstək və məktəblərin fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün vacib amillərdən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, məktəb

idarəçiliyi və kurikulum islahatlarının davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi, təhsil infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması gələcək inkişaf üçün əsas istiqamətlərdən biridir. Təhsilin keyfiyyətinin ölçülməsi və inkişaf strategiyalarının tətbiqi davamlı proses olmaqla, gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Abdulmanafova Cəlalə Mahir. Ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətinin xarici qiymətləndirilməsinin pedaqoji əsasları. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 91, №2, 2024, 320 səh. <https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2024/08/ELMI-%C6%8FS%C6%8FRL%C6%8FR.-.ARTI-2024-2-N%C6%8FSR%C6%8F-GED%C6%8FN-%C9%99sas-hazir-1.pdf>*
2. *Ağayev Əjdər. "Təhsil sistemində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidin metodoloji əsasları". Azərbaycan Müəllimi, Bakı: 2014, s.4. https://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/346697.htm*
3. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında <https://e-qanun.az/framework/40711>*
4. *Cavadov İ. Təhsildə monitoring sisteminə dair. Kurikulum. Bakı: 2008, №3*
5. *Qarayeva Sevinc. Müəllimlərə metodik dəstək keyfiyyət və inkişaf üçün vacib şərtə çevrilib. 525-ci qəzet, Bakı:2002, №72. s.12.*
6. *<http://www.anl.az/down/meqale/525/2024/aprel/890857.htm>*
7. *Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (2023). 2022-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabat. <https://monitorinq.edu.az/hesabatlar/2022-ci-ilde-gorulmus-islere-dair-hesabat>*
8. *<https://monitorinq.edu.az/haqqimizda>*
9. *<https://monitorinq.edu.az/fealiyyetler/monitorinq-ve-qiymetlendirme>*

Hüseynova N.H.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazrinnhuseynova@gmail.com

RƏQƏMSAL ZORAKILIQ FENOMENİ VƏ ONUN QADINLARA TƏSİRİ

Xülasə

Müasir cəmiyyətə xas olan səciyyəvi cəhətlərdən biri rəqəmsallaşmanın gündəlik həyatın bütün istiqamətlərində özünü göstərməsidir. İnformasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi qadınların ictimai, iqtisadi və mədəni fəallığını gücləndirsə də, eyni zamanda yeni təhlükələr də formalaşdırmışdır. Rəqəmsal mühitdə qadınlara qarşı zorakılıq onların psixoloji rifahına, ictimai nüfuzuna və şəxsi təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərir. Bu cür halların mövcudluğu onların rəqəmsal məkanlarda sərbəst hərəkət imkanlarını məhdudlaşdıraraq bərabər iştirakını əngəlləyir.

Məqalədə əvvəlcə rəqəmsal zorakılıq anlayışının mahiyyəti və müxtəlif təzahür formaları təhlil olunur. Növbəti mərhələdə bu fenomenin cəmiyyətdə yayılma miqyası və onu doğuran səbəblər araşdırılır. Daha sonra qadınların rastlaşdığı rəqəmsal zorakılıq formalarının onların həyatına göstərdiyi təsirlər – psixoloji vəziyyətə, sosial münasibətlərə və təhlükəsizliyə vurduğu zərərblər geniş şəkildə şərh olunur. Məqalənin sonunda isə problemin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına dair tövsiyələr təqdim olunur.

ФЕНОМЕН ЦИФРОВОГО НАСИЛИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЖЕНЩИН

Резюме

Одной из характерных черт современного общества является проявление цифровизации во всех аспектах повседневной жизни. Хотя повсеместное использование информационных технологий усилило социальную, экономическую и культурную активность женщин, оно также создало новые угрозы. Насилие в отношении женщин в цифровой среде оказывает серьезное влияние на их психологическое благополучие, общественную репутацию и личную безопасность. Существование таких ситуаций ограничивает их свободу передвижения в цифровых пространствах и препятствует их равноправному участию.

В статье сначала анализируется сущность понятия цифрового насилия и его различных форм проявления. На следующем этапе рассматриваются масштабы распространения этого явления в обществе и причины, его порождающие. Затем широко комментируется влияние форм цифрового насилия, с которыми сталкиваются женщины, на их жизнь – удары, которые они наносят их психологическому состоянию, социальным отношениям и

безопасности. В конце статьи представлены рекомендации по предотвращению и устранению этой проблемы.

THE PHENOMENON OF DIGITAL VIOLENCE AND ITS IMPACT ON WOMEN

Summary

One of the characteristic features of contemporary society is the pervasive influence of digitalization in all areas of everyday life. Although the expansion of information technologies has enhanced the social, economic, and cultural activities of women, it has also introduced new threats. Violence against women in digital environment has a serious impact on their psychological well-being, public reputation and personal safety. Such circumstances constrain their freedom of action in virtual spaces and limit their ability to participate equally in the digital sphere.

The article first addresses the conceptual foundations of digital violence, and highlights its diverse forms. It then considers the extent of its prevalence within society and investigates the primary factors contributing to its occurrence. After that, particular attention is directed to the consequences of these forms of digital violence for women`s lives – particularly impact on mental health, social relations and safety. In conclusion, the article offers recommendations aimed at preventing and addressing the problem.

Açar sözlər: *rəqəmsal zorakılıq, texnologiya, onlayn təzyiq və təhdid, psixoloji təsir, informasiya təhlükəsizliyi, rəqəmsal platforma, kiberhücum və qadınlar*

Ключевые слова: *цифровое насилие, технологии, онлайн-преследования и угрозы, психологическое воздействие, информационная безопасность, цифровая платформа, кибератаки и женщины*

Key words: *digital violence, technology, online harassment and threats, psychological impact, information security, digital platform, cyberattack and women*

Texnologiyanın üstünlük təşkil etdiyi 21-ci əsrdə informasiya-kommunikasiya vasitələri sürətlə inkişaf edərək insan həyatının bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar və kommunikasiya vasitələrinin intensiv tərəqqisi insanlar arasında ünsiyyət imkanlarını genişləndirmək kimi müsbət nəticələr doğurmaqla yanaşı, yeni sosial problemləri də özü ilə bərabərində gətirmişdir [3]. Bu hal qadınlara qarşı zorakılığın yeni, rəqəmsal şəkllə keçməsinə səbəb olub. Beynəlxalq ekspertlər qadınlara qarşı rəqəmsal zorakılığı “texnologiya vasitəsilə qadına qarşı törədilmiş hər hansı zorakılıq aktı” olaraq tərif edirlər. Belə zorakılıq qadınlara həm psixoloji, həm də fiziki ciddi ziyan vurur. Tədqiqatlar sübut edir ki, onlayn təcavüz qadınlarda utanc, paranoya və təcrid hissini artırır. Bununla yanaşı, qətl və intihar hadisələrinə yol açır [7]. Beləliklə, rəqəmsal zorakılıq müasir dövrdə qadınlara qarşı diskriminasiyanın yeni və daha

mürəkkəb forması kimi ortaya çıxmış, onların sosial rifahına, psixoloji sabitliyinə və təhlükəsizlik hissəsinə ciddi təhdid yaratmışdır.

Rəqəmsal zorakılığın xüsusilə qadınlara qarşı istiqamətlənmiş növləri, beynəlxalq səviyyədə insan haqlarının müdafiəsi sahəsində prioritet məsələlərdən biri kimi ortaya çıxmışdır. İnternetin getdikcə artan tendensiya olmasına baxmayaraq, bu istiqamətdə aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, qadınların hər on nəfərindən biri 15 yaşından etibarən ən azı bir dəfə kibəzorakılığa məruz qalır [3]. Bundan belə nəticə çıxara bilərik ki, texnologiyanın təkmilləşməsi yalnız müsbət təsirlər yaratmaqla kifayətlənməyərək, var olan sosial bərabərsizliklərin onlayn platformada daha qabarıq şəkildə ortaya çıxmasına şərait yaradır.

BMT-nin verdiyi tərifi görə, texnologiya vasitəsilə həyata keçirilən gender əsaslı zorakılıq informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və ya digər rəqəmsal vasitələrdən istifadə yolu ilə, şəxsin cinsiyyətinə görə ona qarşı yönələn, zorakılıq hərəkətlərinin törədilməsinə, təşviqinə, şiddətinin artırılmasına və ya təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edən hər hansı zorakılıq formasını ifadə edir [2]. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal zorakılıq bəzən sosial mediya üzərindən aparılan təqiblə eyniləşdirilir. Bu zorakılıq növünün daha çox ictimai sferada tanınmış qadın fiqurlara – xüsusilə siyasətçilərə və jurnalistlərə yönəldiyi düşünülür. Bununla belə, GIWPS-in 2024-cü il hesabatında qeyd olunduğu kimi, bu zorakılıq forması yalnız görünən hallarla məhdudlaşmır, əksinə daha geniş bir əhatəyə malikdir [4, s.8].

Rəqəmsal platformalarda qadınlara qarşı zorakılıq müxtəlif tərzdə həyata keçirilir. Ən geniş yayılmış növləri isə aşağıdakı kimidir:

➤ **Seksual xarakterli şantaj (Sextortion)** – Qadının şəxsi və ya intim görüntülərini yayaraq, onu hədələyərək şəkil, video və ya cinsi münasibətin tələb edilməsidir. Bu vəziyyət rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməklə qadının iradəsinə zidd olaraq müəyyən hərəkətlərə məcbur edilməsinə ifadə edir.

➤ **Şəxsi məlumatların ifşası (Doxing)** – Qadının icazəsi olmadan onun şəxsi məlumatlarının internet mühitində yayımlanması ilə xarakterizə olunur. Bu cür zorakılıq forması əsasən qadını təhqir etmək və cəmiyyət qarşısında nüfuzuna xələl gətirmək məqsədi daşıyır. Yəni bu cür hallarda qadının şəxsi həyatına hörmət edilmir və onun məxfilik hüququ sərt şəkildə pozulur.

➤ **Virtual mobbing və təzyiq** – Sosial şəbəkələrdə və müxtəlif onlayn platformalarda, təbiiqlərdə qadının davamlı olaraq alçaldıcı ifadələrə, təhqirlərə, yaxud qrup halında təşkil olunmuş zorakılığa və psixoloji təzyiqlərə məruz qoyulmasıdır.

➤ **Onlayn izləmə (Online stalking)** – Telefon zəngləri, ismarıclar və ya virtual söhbət qrupları vasitəsilə qadının izlənməsi, narahat edilməsi və bununla şəxsi həyatına müdaxilə olunmasıdır.

➤ **Onlayn təxribat (Trolling)** – Sosial şəbəkələrdə saxta hesablar vasitəsilə qadınlara nifrət dolu mesajların, video və şəkillərin göndərilməsini ifadə edir. Bu davranışın əsas məqsədi qadınları alçaltmaq, onlarda mənfi emosional reaksiya yaratmaq və zorakı münasibət təşviq etməkdir.

➤ **Razılıqsız intim materialların paylaşılması** – Cəmiyyət daxilində daha çox “intiqaq pornosu” kimi tanınan bu hal qadının razılığı olmadan onun şəxsi və gizli görüntülərinin internetdə yayılması ilə bağlıdır. Belə bir hərəkət qurbanın nüfuzuna zərbə vurmaq, ictimai qınağa məruz qoymaq və onu psixoloji cəhətdən sarsıtmaq məqsədi daşıyır [6, s.22]. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəqəmsal zorakılığın müxtəlif formaları, yəni onlayn izləmə, şəxsi məlumatların və intim materialların razılıqsız yayılması, virtual mobbing, habelə seksual xarakterli şantaj – qadınların sosial statusuna, psixoloji rifahına, məxfilik hüququna ciddi təhlükə yaradır, eləcə də onların rəqəmsal məkanda azad fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırır.

Qlobal miqyasda həyata keçirilən araşdırmalar təsdiqləyir ki, qadınların təqribən 66 faizi gender əsaslı rəqəmsal zorakılığa məruz qalır. Bu baxımdan kiber təcavüz, virtual təqib, foto-videoya əsaslanan cinsi zorakılıq və fərdi məlumatların icazəsiz ifşa olunması (doxxing) halları ayrıca vurğulanır. Bununla yanaşı, son bir neçə ildə rəqəmsal texnologiyalardan ənənəvi zorakılığı gücləndirmək məqsədilə istifadə halları ilə bağlı hesabatlar hədsiz dərəcəyə çatıb [4, s.1]. Bu faktlar göstərir ki, texnologiyanın inkişafı ilə zorakılıq formaları da dəyişir və rəqəmsal mühitdə yeni təhlükələr yaranır. Bu səbəbdən, qadınların onlayn platformada müdafiəsi daha çox diqqət tələb edən məsələlərdən birinə çevrilir.

Kommunikasiya texnologiyalarında baş verən yeniliklər insanlar arasında ünsiyyət formasını da kökündən dəyişdi. Medianın inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanlar üzbəüz görüşlərdən uzaq məsafədən əlaqəyə keçid etdilər. Yeni ünsiyyət modelinin köməyiylə artıq insanlar bir-biri ilə istənilən vaxt və istənilən yerdə asanlıqla əlaqə yarada bilərlər [9, s.265]. 2023-cü ilin statistik məlumatları göstərir ki, dünya üzrə internet istifadəçilərinin payı kişilər arasında təqribən 70%, qadınlar arasında isə 65% təşkil edir [5, s.3]. Buna baxmayaraq, hələ də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadınların internetə çıxışı kişilərə nisbətən məhduddur. Məsələn, sonrakı illərdə aparılmış araşdırmalara görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadınların təqribən yarısı hələ də müntəzəm internet istifadəçisi deyil [1]. Bu fakt, sözügedən cəmiyyətlərdə gender bərabərsizliyinin davamlı xarakter daşdığını təsdiqləyir.

Virtual mühitə bir çox davranışların keçməsi ilə zorakılıq da mahiyyətini yeniləyərək rəqəmsal sahədə meydana çıxmağa başladı. 2021-ci ilin telefon, kompüter və internet istifadəsi ilə bağlı global statistik göstəriciləri sübut edir ki, rəqəmsal zorakılıq fiziki zorakılıq dərəcəsinə risk daşıyır [9, s.267]. Bu fakt, rəqəmsal zorakılığın fiziki zorakılıq kimi ciddi

təhlükə mənbəyinə çevrildiyinin göstəricisidir. Süni intellekt və alqoritmik öyrənmə texnologiyaları günü-gündən təkmilləşir və bu isə cəmiyyətdə var olan problemləri daha da dərinləşdirir. İnsan hüquqlarını qorumaq üçün zəruri miqdarda tədbir görülmədikdə və bu texnologiyalar nəzarətsiz inkişaf etdikdə mövcud qərəzlər güclənməklə yanaşı, misoginiyanın, irqi və dini ayrı-seçkiliyin təsir dairəsini də genişlənir. Yaranan bərabərsizliklər qız və qadınlara daha çox zərər dəyməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, rəqəmsal alqoritmlə davranış yönləndirilməsi gənc kişilərin istər virtualda, istər də real həyatda qadınlara və qızlara qarşı gender əsaslı zorakı davranış meyillərini artırır. Bu proses onları qadınlara qarşı daha sərt düşmənlərə və zərərli ideoloji mövqeyə doğru aparır [2]. Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı cəmiyyətdə var olan sosial bərabərsizlikləri kəskinləşdirərək gender yönümlü zorakılığın formalarının miqyasının və təsir dairəsinin genişlənməsinə şərait yaradır

Beynəlxalq institutlar və yerli orqanlar qadınlara qarşı texnologiya vasitəsilə baş verən zorakılığın qarşısını almaq üçün tədbirləri gücləndirir. Lakin buna baxmayaraq, bir sıra səbəbdən dolayı rəqəmsal zorakılığın qarşısını almaq öz mürəkkəbliyini qoruyur və bu problemin həll edilməsi üçün effektiv yanaşma tələb olunur. Texnologiyanın intensiv irəliləməsi mövcud yanaşmaların tez bir zamanda aktuallığını itirməsinə, bununla belə onların yerinə yeni təhdid formalarının meydana gəlməsi ən önəmli amillərdən biridir. İkinci əsas səbəb, beynəlxalq səviyyədə rəqəmsal zorakılıq hallarına davamlı nəzarət etmək mürəkkəb problemdir. Digər vacib faktor ondan ibarətdir ki, gender əsaslı zorakılığın hər bir kateqoriyasında olduğu kimi, gender bərabərsizliyi texnologiya vasitəsilə həyata keçirilən zorakılığın baş verməsində də vacib rol oynayır. Bu səbəbdən, cəmiyyətdə gender normalalarının əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırılması qaçılmazdır [4, s.4]. Yəni, rəqəmsal zorakılığın qarşısının alınması yalnız texnoloji və hüquqi mexanizmlərin təkmilləşməsi ilə deyil, həm də cəmiyyətin dərin köklənmiş gender stereotiplərindən azad olması ilə mümkündür. Bu istiqamətdə sistemli, çoxsahəli və davamlı yanaşmaların tətbiqi qadınların rəqəmsal mühitdə təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əsas şərt kimi çıxış edir.

Qadınlara qarşı yönələn kibernetik zorakılıq yalnız fərdlərə yönələn bir proses deyil, eləcə də kollektiv və institusional səviyyədə təzahür edə bilər. Məsələn, təşkilatların və icmaların sosial media hesablarının və ya rəsmi internet saytlarının, elektron poçt ünvanlarının haker hücumuna məruz qalması, icma üzvlərinin fəaliyyətlərinin izlənilməsi, onlara qarşı zorakı tədbirlərin həyata keçirilməsi, habelə sığınacaq mərkəzlərinin ünvanı kimi gizli məlumatların ictimailəşdirilməsini bura aid edə bilərik. Bu tip zorakılıq halları sadəcə rəqəmsal platformalarla məhdudlaşmamışdır. Belə ki, zorakılığın bu növü mobil telefon operatorlarının zəng və mesaj sistemləri ilə də tətbiq oluna

bilər. Deməli, rəqəmsal zorakılığı ancaq “virtual mühit”də gerçəkləşən bir təzahür olaraq başa düşmək kifayət deyil. Onun həm fiziki, həm də texnoloji üsullarla reallaşdığını qəbul etmək vacibdir [9, s.272]. Nəticə olaraq, kiberzorakılıq onlayn sfera, həmçinin real həyatla sıx bağlı olan çoxşaxəli sosial problemdir. Bu hal onu sübut edir ki, müasir dövrdə zorakılıqla mübarizə yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də dövlət və ictimai institutlar arasında birgə səy tələb edir.

2010-cu illərin əvvəllərindən etibarən şəxsi görüntülərin razılıqsız yayılması, xüsusilə də “intiqam pornosu” kimi tanınan hallar diskussiya mövzularından birinə çevrilmişdir. Əksər hallarda bu cür paylaşımlar qisas niyəti və qarşı tərəfi nəzarət altında saxlamaq məqsədilə həyata keçirilirdi. Bu da qadınlara qarşı zorakılıq aktı kimi çıxış edirdi. Belə hadisələr zorakılığın yeni bir müstəviyə keçdiyini göstərirdi. Belə ki, onlayn platformada məzmunun uzun müddət saxlanması və sürətlə yayılması qurbanların psixoloji olaraq daha da sarsılmalarına gətirib çıxarırdı. 2017-ci ilə dair Avropa İttifaqı statistikasına görə, qadınların təxminən on faizinin 15 yaşından sonra onlayn zorakılıqla üzləşir. Bir neçə il sonra, yəni COVID-19 pandemiyası ərzində isə bu halın daha geniş vüsət alması müşahidə olunub [8]. Beləliklə, rəqəmsal mühitdə zorakılıq halları qadınların şəxsi həyatına müdaxilənin yeni bir mərhələyə keçdiyini nümayiş elətdirir.

COVID-19 pandemiyası kiberzorakılığın yayılmasında mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Karantin rejimi və məhdudiyətlər insanların gündəlik fəaliyyətlərini, yəni işini, təhsilini və sosial əlaqələrini rəqəmsal mühit üzərindən davam etdirməsini zəruri etmişdir. Bu proses rəqəmsal məkanda sui-istifadə və zorakılıq hallarının sayının artmasına imkan yaratmışdır. BMT-nin Qadınların Sürətli Gender Qiymətləndirməsi hesabatında xüsusi olaraq vurğulanır ki, pandemiya zamanı qadınlara qarşı onlayn təcavüz, intim təsvirlərin istismar edilməsi və kibertəqib halları nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxalmışdır. Böyük Britaniyada aparılan sorğular da bu tendensiyanı təsdiqləmiş, qadınların 38 faizinin onlayn zorakılığın artdığını bildirdiyi qeyd olunmuşdur [8]. Sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, pandemiya dövrü rəqəmsal mühitdə qadınların təhlükəsizliyinin yetərli olmadığını göstərdi. Karantin onlayn fəaliyyətin artmasına səbəb oldu, bu isə zorakılıq hallarının çoxalmasına yol açdı.

Texnologiyanın və rəqəmsal platformaların dinamik inkişafı qlobal miqyasda qadınlar üçün qarşılıqlı imkanlar və risklər doğuran bir proses kimi inkişaf etmişdir. İnternetə çıxış qadınların təhsil alma imkanlarını genişləndirir, əmək bazarına daxilolma perspektivlərini artırır, iqtisadi müstəqilliklərini möhkəmləndirir və bərabər hüquqlar uğrunda mübarizə potensialını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Digər tərəfdən, onlayn mühitdə və real həyatda baş verən rəqəmsal zorakılıq qadınların və gender müxtəlifliyinə malik

şəxslərin təhlükəsizlik və rifah səviyyəsinə əhəmiyyətli şəkildə zərər vurur. Bu vəziyyətdə qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması və onunla mübarizə məqsədi daşıyan Qadın, Sülh və Təhlükəsizlik təşəbbüsləri yeni və çoxşaxəli çağırışlarla üz-üzə qalır [4, s.7]. Rəqəmsal texnologiyalar qadınların inkişafına kömək etsə də, onlara qarşı təhdidlər də yaradır. Nəticədə, qadınların qorunması və bərabər hüquqların təmin olunması sahəsində yeni çətinliklər aşkar olunur.

Nəticə

Müasir dövrdə “rəqəmsal zorakılıq” termini ictimai müzakirələrdə getdikcə daha çox ön plana çıxır. Bu problemin qarşısının alınması qlobal miqyasda hüquqi tənzimləmələrin, maarifləndirmə tədbirlərinin və sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsini tələb edir. Hüquqi baxımdan, onlayn zorakılıq xüsusi cinayət kateqoriyası kimi tanınmalı və qanunlarda ayrıca maddələrlə tənzimlənməlidir ki, qurbanların müdafiəsi təmin olunsun. Yəni, rəqəmsal mühitdə zorakılıq hallarına yol verən şəxslərə qarşı mövcud hüquqi sanksiyalar daha da gücləndirilməlidir. Bununla yanaşı, zorakılıq törədənlərin aşkarlanmasına imkan verən müasir texnoloji vasitələrdən istifadə vacibdir. Sosial media platformaları və digər rəqəmsal tətbiqlərdə zorakı və ya təhqiramiz ifadələrin istifadəsinə qarşı məhdudiyət mexanizmləri yaradılmalı, bu istiqamətdə süni intellekt əsaslı monitorinq sistemləri tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə, müəyyən aralıqlarda istifadəçi hesablarının fəaliyyətinə dair yoxlamalar aparılmalı, rəqəmsal zorakılıq əlamətləri müşahidə olunan hesablar nəzarət altına götürülməlidir. Ölkəmizdə də mövcud qanunvericilikdə bu cür dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Eyni zamanda, maarifləndirici təşəbbüslərin həyata keçirilməsi də olduqca əhəmiyyətlidir. Zərərçəkmiş qadınların səsinə duyuran və yaşadıkları təcrübələri daha görünən etmək məqsədilə psixoloji, sosial və hüquqi dəstək xidmətlərinin genişləndirilməsi də əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ahmed, Kaamil. “Women in Business Held Back by Mobile Data’s Cost in Developing World – Report.” *The Guardian*, 20 Mar. 2025, <https://www.theguardian.com/global-development/2025/mar/20/cost-data-developing-world-digital-women-in-business-report-female-entrepreneurs-internet-access>
2. Equality Now. *Technology-Facilitated Gender-Based Violence: An International Human Rights Framework*. Equality Now, 2022. <https://equalitynow.org/what-we-do/end-sexual-exploitation/tech-facilitated-gender-based-violence/>
3. European Institute for Gender Equality. *Cyber violence against women and girls*. Vilnius: EIGE, 2022. https://eige.europa.eu/gender-based-violence/cyber-violence-against-women?language_content_entity=en

4. *Georgetown Institute for Women, Peace and Security. Technology-Facilitated Gender-Based Violence: An Emerging Issue in Women, Peace and Security. 2024.*
5. *International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures 2023. International Telecommunication Union, 2023.*
6. *UN Women Europe and Central Asia. The Dark Side of Digitalization: Technology-Facilitated Violence against Women in Eastern Europe and Central Asia. 24 Jan. 2024, UN Women ECA https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2024-01/research-tf-vaw_full-report_24-january2.pdf*
7. *<https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2024/01/04/online-violence-real-life-impacts-women-girls-humanitarian-settings/>*
8. *<https://unric.org/en/cyberviolence-against-women-and-girls-the-growing-threat-of-the-digital-age/>*
9. *Sarışın, M. (2022). Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddetin Yeni Yüzü: Dijital Şiddet. KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi, 8(2), 257-285. <https://doi.org/10.21798/kadem.2022.118>*

Qəribova M.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
metanetqeribova4@gmail.com

RƏQƏMSALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ UNİVERSİTETLƏRDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Rəqəmsallaşma dövründə universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi təhsil sisteminin yenilənməsində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyalar elmi tədqiqatları səmərəli edir, bilik istehsalı və kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirir. Süni intellekt və böyük verilənlər qərarverməni optimallaşdırır, nəticələrin praktikaya tətbiqini artırır. Azərbaycanda elektron idarəetmə və onlayn tədris sistemləri bu prosesi gücləndirir. Uğurlu transformasiya üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması vacibdir. Beləliklə, rəqəmsal innovasiya idarəçiliyi dayanıqlı inkişaf və bilik əsaslı cəmiyyətin əsasıdır.

УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В УНИВЕРСИТЕТАХ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Резюме

В эпоху цифровизации управление инновационной деятельностью университетов играет важную роль в обновлении системы образования. Цифровые технологии повышают эффективность научных исследований, ускоряют производство и коммерциализацию знаний. Искусственный интеллект и большие данные оптимизируют процесс принятия решений и способствуют внедрению научных результатов на практике. В Азербайджане этому процессу содействует внедрение электронного управления и онлайн-обучения. Для успешной трансформации важно развитие цифровых навыков персонала. Таким образом, цифровое управление инновациями становится основой устойчивого развития и общества, основанного на знаниях.

MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITIES IN UNIVERSITIES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Summary

In the era of digitalization, managing innovation activities in universities plays an important role in modernizing the education system. Digital technologies enhance the efficiency of scientific research and accelerate the production and commercialization of knowledge. Artificial intelligence and big data optimize decision-making and promote the practical application of research results. In Azerbaijan, the introduction of e-governance and online learning supports this process. For successful transformation, improving the digital skills of staff is essential.

Thus, digital innovation management serves as a foundation for sustainable development and a knowledge-based society.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, innovasiya, universitet, rəqəmsal, texnopark, startap, süni intellekt, bilik*

Ключевые слова: *цифровизация, инновации, университет, цифровой, технопарк, стартап, искусственный интеллект, знания*

Key words: *digitalization, innovation, university, digital, technopark, startup, artificial intelligence, knowledge*

Müasir dövrdə qlobal iqtisadi və sosial proseslərdə baş verən dəyişikliklər, xüsusilə rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsi, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə yeni tələblər irəli sürür. Universitetlər artıq yalnız bilik ötürən tədris mərkəzləri deyil, eyni zamanda innovasiyaların yaradıldığı, tətbiq olunduğu və kommersiyalaşdırıldığı strateji institutlara çevrilməkdədir. Rəqəmsallaşma prosesi təhsil, elmi tədqiqat və idarəetmə fəaliyyətində innovativ texnologiyaların – süni intellektin, bulud hesablama sistemlərinin, böyük verilənlər analitikasının və rəqəmsal platformaların – tətbiqini zəruri edir. Bu, universitetlərin elmi potensialının daha səmərəli istifadəsinə, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına, həmçinin universitet-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Rəqəmsal mühitdə innovasiya fəaliyyətinin idarə olunması universitetlərin strateji inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. İnnovativ idarəetmə modelləri təhsil prosesinin çevikliyini artırmaqla yanaşı, elmi tədqiqatların nəticələrinin real iqtisadiyyata inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bu kontekstdə universitetlərdə yaradılan texnoparklar, startap akseleratorları və innovasiya mərkəzləri yeni biliklərin praktiki tətbiqinə imkan yaradır. Azərbaycanın ali təhsil sistemində də son illər rəqəmsallaşma və innovasiya idarəçiliyi istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilir. Bu, həm milli innovasiya ekosisteminin formalaşmasına, həm də qlobal rəqabət mühitində universitetlərin mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Beləliklə, rəqəmsallaşma kontekstində innovasiya fəaliyyətinin idarə olunması universitetlərin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyan amil kimi çıxış edir.

Rəqəmsallaşma şəraitində universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi çoxşaxəli və kompleks bir prosesdir. Bu proses həm texnoloji, həm təşkilati, həm də idarəetmə aspektlərindən yanaşma tələb edir. İnnovasiyanın əsas məqsədi universitetlərin elmi potensialını iqtisadi və sosial dəyərə çevirməkdir. Rəqəmsal texnologiyalar bu məqsədə çatmaq üçün yeni imkanlar yaradır — o cümlədən məlumatların avtomatik toplanması və təhlili, resursların effektiv paylanması, elmi nəticələrin onlayn mühitdə paylaşılması və beynəlxalq əməkdaşlıqların genişləndirilməsi.

Universitetlərdə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə daha çevik və şəffaf formaya keçmişdir. Süni intellekt alətləri tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsində, layihələrin prioritetləşdirilməsində və maliyyə resurslarının idarəsində mühüm rol oynayır [1].

Eyni zamanda “açıq innovasiya” (open innovation) modeli vasitəsilə universitetlər sənaye müəssisələri, dövlət qurumları və startap ekosistemləri ilə birgə fəaliyyət göstərərək yeni bilik və texnologiyaların sintezini təmin edir.

Rəqəmsallaşma dövründə ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə modeli yalnız texnoloji deyil, həm də təşkilati və strateji səviyyədə dərin transformasiyadan keçir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, **rəqəmsal transformasiya (digital transformation)** universitetlərin fəaliyyət sistemində təkcə texnoloji infrastrukturun yenilənməsi deyil, həm də idarəetmə, qərarvermə və innovasiya siyasətinin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsini zəruri edir [13].

Araşdırmalara görə, ali təhsil müəssisələrinin rəqəmsallaşması üç əsas istiqamətdə özünü göstərir:

1. **Təşkilati və idarəetmə çevikliyinə artırılması** – universitetlərdə məlumatların axını və qərarvermə prosesləri rəqəmsal idarəetmə sistemləri vasitəsilə optimallaşdırılır. Bu, universitetlərin daxili strukturlarında şəffaflıq və hesabatlılığı artırır.

2. **Tədris və tədqiqat fəaliyyətlərinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyası** – süni intellekt, bulud sistemləri və böyük verilənlər (Big Data) texnologiyalarının tətbiqi elmi nəticələrin praktik istifadəsini sürətləndirir və tədris keyfiyyətini yüksəldir.

3. **Innovasiya ekosistemlərinin rəqəmsal inteqrasiyası** – universitetlər texnoparklar, startap akseleratorları və törəmə innovasiya müəssisələri ilə birgə rəqəmsal platformalar üzərindən fəaliyyət göstərərək innovativ məhsulların kommersiyalaşmasını gücləndirirlər [13].

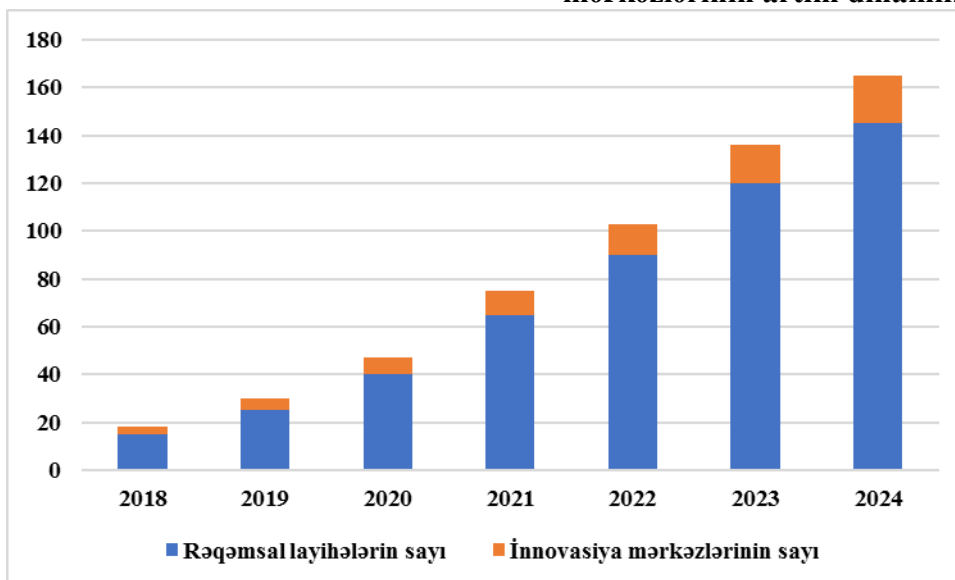
Beləliklə, rəqəmsal transformasiya universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsində yeni paradigma formalaşdırır: qərarvermə prosesi məlumat əsaslı olur, idarəetmə modelləri çevikləşir və universitetlər milli innovasiya ekosisteminin strateji mərkəzinə çevrilirlər. Bu baxımdan, rəqəmsallaşmanın təhsil menecmentinə inteqrasiyası universitetlərin bilik iqtisadiyyatına keçidini sürətləndirən əsas amillərdən biridir [13].

Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunur. Xüsusilə Azərbaycan Texniki Universiteti, ADA Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti kimi ali təhsil müəssisələrində innovasiya və startap mərkəzlərinin, texnoparkların və rəqəmsal laboratoriyaların yaradılması elmi ideyaların praktik tətbiqinə şərait yaradır. Lakin bəzi problemlər də mövcuddur: rəqəmsal infrastrukturların qeyri-bərabər inkişafı, akademik

personalın rəqəmsal bacarıqlarının məhdudluğu, innovasiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində boşluqlar və maliyyələşmə mexanizmlərinin zəifliyi bu prosesin davamlı inkişafına mane olur [2].

Bu səbəbdən universitetlərdə rəqəmsal innovasiya idarəçiliyi yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə deyil, həm də idarəetmə strategiyalarının yenidən qurulması ilə müşayiət olunmalıdır. İntegrə olunmuş rəqəmsal idarəetmə sistemləri, məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmləri və performans göstəricilərinin (KPI) rəqəmsal monitorinqi innovasiya fəaliyyətinin effektivliyini artırmağa imkan verir. Nəticə etibarilə, universitetlərin rəqəmsallaşma kontekstində innovasiya idarəçiliyi həm milli innovasiya siyasətinin, həm də dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əsas tərkib hissəsinə çevrilməlidir [5].

Qrafik 1: Universitetlərdə rəqəmsal layihə və innovasiya mərkəzlərinin artım dinamikası

Mənbə: OECD (2022). *Universities and Innovation Ecosystems: Policy Perspectives*. Paris.

Qrafik 1 2018–2024-cü illər ərzində universitetlərdə rəqəmsallaşma və innovasiya fəaliyyətinin dinamik inkişafını əks etdirir. Göründüyü kimi, rəqəmsal layihələrin sayı hər il ardıcıl artaraq 2018-ci ildə 15-dən 2024-cü ildə 145-ə yüksəlmişdir. Bu artım ali təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın genişlənməsini, tədris və tədqiqat fəaliyyətlərində yeni texnologiyaların tətbiqini göstərir. Eyni zamanda innovasiya mərkəzlərinin sayında da mütənasib artım müşahidə olunur — 2018-ci ildə 3 mərkəz olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 20-yə çatmışdır. Bu meyl universitetlərin startap ekosistemində daha aktiv iştirak etdiyini və innovativ idarəetmə

mexanizmlərinin tətbiqini sürətləndirdiyini sübut edir. Ümumilikdə, qrafik göstərir ki, rəqəmsallaşma ali təhsil müəssisələrinin innovasiya potensialını gücləndirən və dayanıqlı inkişaf strategiyalarını dəstəkləyən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir [8].

Rəqəmsallaşma kontekstində universitetlərdə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi müasir təhsil sisteminin strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi universitetlərin elmi, tədris və idarəetmə proseslərini daha səmərəli və çevik edir. Rəqəmsal platformalar, süni intellekt sistemləri və böyük verilənlər analitikası universitetlərin innovasiya resurslarını optimallaşdırmağa, elmi nəticələri kommersiyalaşdırmağa və əmək bazarının tələblərinə uyğun yeni bilik və bacarıqlar formalaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycanda aparılan rəqəmsal transformasiya islahatları bu istiqamətdə müsbət nəticələr verir, lakin davamlı inkişaf üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, rəqəmsal savadlılığın artırılması və hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi zəruridir. Beləliklə, rəqəmsallaşma universitetlərin innovativ idarəetmə modelinə keçidini təmin edərək onları bilik iqtisadiyyatının və milli innovasiya sisteminin əsas aparıcı qüvvəsinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Benavides, L. M. C., & other authors. (2020). *Digital transformation in higher education institutions: A systematic literature review*. *Sensors*, 20(11), 3291. <https://doi.org/10.3390/s20113291> MDPI
2. Cai, Y. (2020). *Higher education in innovation ecosystems*. *Sustainability*, 12(11), page 1–5. <https://doi.org/10.3390/su12114376> MDPI
3. Canto-Farachala, P., Wilson, J. R., & Arregui-Pabollet, E. (n.d.). *The contribution of higher education institutions to innovation ecosystems: A cross-case analysis*. European Commission Joint Research Centre. http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC128679/JRC128679_01.pdf publications.jrc.ec.europa.eu
4. Cioppi, M., & colleagues. (2023). *Digital transformation and marketing: A systematic and integrative review*. [Journal name]. (Note: full journal details to be checked) PMC
5. Naldi, S., Gusty, R., & Saqdiyah, F. (2025). *Digital transformation and innovation management: A systematic literature review*. *Jurnal Bisnis Mahasiswa*, 5(5), 2589-2602. <https://doi.org/10.60036/jbm.855> ResearchGate
6. Natário, M. M. S., & colleagues. (2025). *How higher education institutions may catalyse regional innovation ecosystems*. [Journal details]. <https://doi.org/10.1177/09504222241288488> journals.sagepub.com
7. Reichert, S. (2019, March). *The role of universities in regional innovation ecosystems*. European University Association. http://www.eua.eu/images/pdf/eua_innovation_ecosystem_report.pdf eua.eu

8. Värzaru, A. A. (2024). *Digital transformation and innovation: The influence of digital technologies on organisational innovation*. *Systems*, 12(9), 359. <https://doi.org/10.3390/systems12090359> MDPI
9. Borges, R. P. (2024). *Digital transformation as a driver of innovation management*. [Journal name]. Dialnet
10. Nyagadza, B. (2022). *Systematic literature review, meta-analysis and agenda for sustainable digital transformation*. [Journal]. ScienceDirect
11. Imran, F. (2021). *Digital transformation of industrial organizations*. *Journal of 1929406*. <https://doi.org/10.1080/14697017.2021.1929406> tandfonline.com
12. [Anonymous/Unknown author]. (2025). *Digital innovation ecosystems and regional green technological innovation: Evidence from China's panel-QCA analysis*. *Journal of Innovation & Knowledge*, 10(5), 100789. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100789> www.elsevier.com
13. Santos, A. C., & Oliveira, J. P. (2025). *Digital transformation in the management of higher education*. *Journal of Innovation & Knowledge*, 10(5), 100789. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100789>

Quluzadə İ.V.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilk.in.quluzade.ttm2328m@adpu.edu.az

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ: DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişaf perspektivləri, bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasəti və beynəlxalq təcrübənin rolu təhlil olunur. Müasir dövrdə inklüzivlik, əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hökuməti inklüziv təhsilin inkişafı üçün normativ-hüquqi baza yaratmaqla yanaşı, infrastruktur və pedaqoji imkanları da genişləndirir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi öyrənilərək yerli şəraitə uyğun tətbiq edilir. Məqalədə bu istiqamətdə mövcud çağırışlar, uğurlar və gələcək hədəflər də araşdırılır.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ И МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА

Резюме

В статье анализируются перспективы развития инклюзивного образования в Азербайджанской Республике, проводимая государственная политика в этой сфере и роль международного опыта. В современном обществе инклюзия имеет большое значение для интеграции людей с инвалидностью. Правительство Азербайджана не только создает нормативно-правовую базу для развития инклюзивного образования, но и расширяет инфраструктурные и педагогические возможности. Одновременно изучается опыт развитых стран и адаптируется к местным условиям. В статье также рассматриваются существующие вызовы, достигнутые успехи и будущие цели в данном направлении.

DEVELOPMENT PROSPECTS OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: THE IMPACT OF STATE POLICY AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Summary

This article analyzes the development perspectives of inclusive education in the Republic of Azerbaijan, the state policy implemented in this field, and the role of

international experience. In the modern era, inclusion is of great importance in terms of integrating people with disabilities into society. The Azerbaijani government is not only establishing a legal framework for the development of inclusive education but also expanding infrastructure and pedagogical capacities. At the same time, the experiences of developed countries are being studied and adapted to local conditions. The article also explores current challenges, achievements, and future goals in this direction.

Açar sözlər: inklüzivlik, təhsil, siyasət, təcrübə, inteqrasiya

Ключевые слова: инклюзия, образование, политика, опыт, интеграция

Key words: inclusion, education, policy, experience, integration

Inklüziv təhsil – fiziki, əqli, sosial, emosional və digər fərqli ehtiyaclara malik olan bütün uşaqların ümumi təhsil sistemində cəlb olunmasını və bu mühitdə tamhüquqlu iştirakının təmin edilməsini nəzərdə tutan təhsil modelidir. Bu yanaşma hər bir uşağın bərabər hüquqa malik olduğunu qəbul edir və təhsili yalnız bilik vermə vasitəsi deyil, həm də sosial inteqrasiya və inkişaf üçün əsas platforma kimi qiymətləndirir. Inklüziv təhsil sistemi fərqli ehtiyacları olan uşaqlara ayrıca və təcrid olunmuş şəkildə yox, digər uşaqlarla birgə, eyni məktəb və sinif otağında təhsil alma imkanı yaradır. Bu isə inklüzivliyin yalnız təhsil sahəsində deyil, bütövlükdə cəmiyyətin strukturunda əks olunmasını təmin edir.

Bu konsepsiya BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası və BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyası kimi mühüm beynəlxalq sənədlərin prinsiplərinə əsaslanır. Sənədlərdə açıq şəkildə göstərilir ki, hər bir uşağın keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanı təmin olunmalıdır və heç bir halda fiziki və ya əqli vəziyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır. Inklüziv təhsil sistemi bu prinsipləri praktikada həyata keçirməyi hədəfləyir.

Azərbaycan Respublikasında da bu sahədə son illər ərzində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. 2009-cu ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında” Qanunda inklüziv təhsilə xüsusi yer ayrılması inklüzivlik prinsipinin qanunvericilik səviyyəsində tanınmasına şərait yaratmışdır. Bu qanunda inklüziv təhsilin məqsədləri, prinsipləri və həyata keçirilmə mexanizmləri ilkin şəkildə müəyyən edilmişdir. Daha sonra bu sahədəki inkişafın davamı olaraq, 2018–2024-cü illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu proqram ölkə üzrə inklüziv təhsil mühitinin yaradılması, pedaqoji kadrların hazırlanması, məktəb infrastrukturunun uyğunlaşdırılması və maarifləndirmə işlərinin aparılması kimi bir sıra əsas istiqamətləri əhatə edir.

Dövlət proqramı çərçivəsində inklüziv siniflərin təşkili, müəllimlər üçün xüsusi təlimlərin keçirilməsi, təhsil müəssisələrinin fiziki əlçatanlığının

artırılması və valideynlərin bu prosesə cəlb olunması kimi mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bu işlər inklüziv təhsilin yalnız nəzəri deyil, praktik şəkildə tətbiqini təmin etməyə yönəlib. Inklüzivlik sadəcə olaraq əlilliyi olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrinə qəbul olunması deyil, həm də bu uşaqların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris mühitinin yaradılması, pedaqoji yanaşmaların fərdiləşdirilməsi və müəllimlərin müvafiq bacarıqlarla təmin olunmasıdır. Müasir pedaqogika və təhsil sosiologiyası bu yanaşmanı fərdin hüquqları və sosial iştirakının təminatı kimi izah edir [2, s.11]. Ainscow və Booth (2011) inklüzivliyi yalnız fiziki iştirakla deyil, həm də psixoloji və sosial mənada mənsubiyyət hissəsinin formalaşması kimi qiymətləndirir.

Inklüziv təhsilin uğurla tətbiq olunduğu ölkələrdən biri İtaliyadır. Burada artıq 1970-ci illərdən başlayaraq xüsusi məktəblər ləğv edilmiş və bütün uşaqlar ümumi təhsil sisteminə daxil edilmişdir. Bu modelin əsas xüsusiyyəti fərdi təhsil planlarının hazırlanması və dəstək xidmətlərinin məktəblərin özündə təşkil olunmasıdır [3, s.6]. Finlandiya təcrübəsində isə erkən müdaxilə, psixoloji xidmətlərin rolu və müəllimlərin fasiləsiz ixtisasartırması ön plandadır. Kanada və Norveç kimi ölkələr inklüzivliyi yalnız məktəbdə deyil, bütövlükdə cəmiyyətdə bir dəyər kimi təqdim edir və bu istiqamətdə ictimai kampaniyalarla dəstək verir [4, s.9].

Azərbaycan Respublikası 2009-cu ildə “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasını ratifikasiya etmiş və bu sənədə uyğun olaraq təhsil sahəsində bir sıra hüquqi dəyişikliklərə imza atmışdır. 2018-ci ildə qəbul olunmuş Dövlət Proqramı (2018–2024) inklüziv təhsilin hüquqi və institusional əsaslarını müəyyən edir. Bu proqram çərçivəsində 25-dən çox ümumtəhsil məktəbində pilot inklüziv siniflər təşkil olunmuş, 300-dən artıq müəllim inklüziv pedaqogika üzrə ixtisasartırma kurslarına cəlb edilmişdir [5, s.12]. Təhsil Nazirliyi və UNICEF arasında bağlanmış əməkdaşlıq memorandumları da bu prosesə müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının inklüziv təhsillə bağlı siyasətində prioritet istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Müəllimlərin inklüziv pedaqogika üzrə hazırlığı və sertifikatlaşdırılması;
- Məktəblərdə psixoloji-diaqnostik xidmətlərin gücləndirilməsi;
- Məktəblərin fiziki infrastrukturunun (panduslar, liftlər, xüsusi sanitariya qovşaqları və s.) inklüzivliyə uyğunlaşdırılması;
- Elektron resurslar və uzaqdan dəstək sistemlərinin yaradılması [6, s.17].

Yeni bir yenilik kimi 2022-ci ildən etibarən bəzi məktəblərdə “Resurs otaqları” yaradılmış və burada xüsusi təlim keçmiş pedaqoqlar vasitəsilə ehtiyaçlı uşaqlara fərdi dəstək göstərilməyə başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası inklüziv təhsilin inkişafında beynəlxalq təşkilatların təcrübəsindən geniş şəkildə yararlanır. UNESCO-nun tövsiyələri

əsasında kurikulum islahatları aparılmış, UNICEF-lə əməkdaşlıq çərçivəsində müəllim təlimləri təşkil edilmişdir. Eyni zamanda Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi “İnklüziv Təhsil üzrə Müasir Yanaşmalar” layihəsi çərçivəsində 7 regionda pilot məktəblər şəbəkəsi yaradılmış və bu məktəblərdə valideyn-müəllim şuralarının fəaliyyəti gücləndirilmişdir [7, s.21].

Hazırda Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı istiqamətində müəyyən nailiyyətlər əldə olunsada, bu sahədə bir sıra mövcud çətinliklər və sistemli problemlər hələ də qalmaqdadır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

– Bütün regionlarda inklüziv siniflərin yaradılmaması və bu sahədə ərazilər üzrə qeyri-bərabər inkişafın müşahidə olunması;

– Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində nəzəri biliklərə malik olsa da, bu bilikləri praktiki olaraq sinifdə tətbiq etmə bacarıqlarının məhdud olması;

– Müəllim hazırlığı və ixtisasartırma kurslarının sistemli və müasir tələblərə cavab verən formada təşkil edilməməsi;

– Valideynlərin inklüziv təhsilin mahiyyəti və əhəmiyyəti barədə məlumatlılığı, bəzən isə psixoloji və sosial müqavimət göstərməsi;

– Təhsil müəssisələrinin fiziki mühiti – pilləkənlər, sanitariya qovşaqlar, sinif otaqları və ümumi infrastrukturun əlilliyi olan uşaqlar üçün tam uyğunlaşdırılmaması;

– Yardımçı və dəstəkləyici təhsil xidmətlərinin – psixoloq, loqoped, surdotərcüməçi və digər mütəxəssislərin çatışmazlığı;

– Dərslər və tədris materiallarının fərqli ehtiyaclarla uyğun şəkildə tərtib olunmaması və universal dizayn prinsiplərinə əsaslanmaması;

– Inklüziv təhsilə dair monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərinin zəifliyi, nəticələrin obyektiv və davamlı izlənilməməsi;

– Cəmiyyətin bəzi təbəqələrində əlilliyi olan şəxslərə qarşı stereotiplərin və ayrı-seçkilik hallarının hələ də mövcud olması;

– Yerli idarəetmə orqanlarının (məsələn, regional təhsil idarələrinin) bu sahədə təşəbbüskar və fəal olmaması;

– Inklüziv təhsilin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı büdcə imkanlarının məhdudluğu və resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi;

– Erkən diaqnostika və erkən müdaxilə xidmətlərinin zəif inkişaf etməsi, nəticədə uşaqların fərdi ehtiyaclarının vaxtında müəyyənəşdirilməməsi;

– Inklüziv təhsilin hüquqi və normativ bazasının bəzi hallarda praktikaya tam uyğun gəlməməsi, mexanizmlərin tətbiqində boşluqların mövcudluğu.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, ölkədə bəzi uğurlu təcrübələr də mövcuddur. Məsələn, Bakı şəhərində yerləşən 138 nömrəli tam orta məktəbdə yaradılmış resurs mərkəzi vasitəsilə 60-dan artıq şagirdin təlim prosesinə cəlb olunması inklüziv təhsilin praktik tətbiqinin uğurlu nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər [8, s.26].

İnklüziv təhsilin dayanıqlı və effektiv inkişafı üçün aşağıdakı strateji tədbirlər təklif olunur:

1. Ali məktəblərdə inklüziv təhsilə dair magistr proqramlarının açılması;
2. Müəllim hazırlığı sistemində praktik məşğələlərin və təcrübələrin artırılması;
3. İnklüzivlik üzrə milli tədqiqat mərkəzinin yaradılması;
4. Yerli özünüidarətmə orqanlarının bu sahəyə cəlb olunması.

İnklüziv təhsilin inkişafı Azərbaycanda həm təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, həm də sosial ədalətin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, dövlət proqramları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq bu istiqamətdə mühüm zəmin yaratmışdır. Lakin qanunvericilik və struktur islahatları ilə yanaşı, inklüzivliyin dərinləşməsi üçün mədəni, sosial və pedaqoji yanaşmaların dəyişməsi də vacibdir. İnklüziv təhsil yalnız fiziki inteqrasiya ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda mənəvi və psixoloji inteqrasiyanı da təmin etməlidir. Uşaqların tədris prosesində özlərini dəyərli və qəbul olunmuş hiss etməsi üçün müəllimlərin empatik və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar tətbiq etməsi əsas şərtlərdəndir.

İnklüzivlik bir proses kimi davamlı inkişaf tələb edir. Bu prosesi idarə etmək üçün mütəmadi monitorinq mexanizmlərinin tətbiqi, inklüziv göstəricilərin ölçülməsi və bu sahədə elmi tədqiqatların dəstəklənməsi zəruridir. Ali təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil üzrə ixtisasların yaradılması, müəllim hazırlığında bu sahəyə dair praktik komponentlərin genişləndirilməsi, valideynlərin və icmaların maarifləndirilməsi də əsas istiqamətlərdəndir. Bununla yanaşı, dövlət səviyyəsində inklüziv təhsilin yalnız xüsusi ehtiyacılı uşaqlar üçün deyil, bütün şagirdlər üçün fərdiləşdirilmiş və ədalətli təhsil imkanları yaratmaq məqsədi daşdığına dair ictimai təbliğat gücləndirilməlidir.

Gələcəkdə inklüziv təhsil siyasətinin səmərəli nəticə verməsi üçün multidisiplinar əməkdaşlığa ehtiyac vardır. Bu sahədə təkcə pedaqoqlar deyil, psixoloqlar, sosial işçilər, tibb mütəxəssisləri və qeyri-hökumət təşkilatları da fəal şəkildə prosesə cəlb edilməlidir. Məktəbdaxili qərarların qəbulunda şagirdlərin, valideynlərin və müəllimlərin iştirakı təşviq olunmalı, demokratik idarəetmə modelləri tətbiq edilməlidir. İctimaiyyətin inklüzivliyə baxış bucağının dəyişməsi isə əsasən təhsil vasitəsilə baş verə bilər.

Beləliklə, inklüziv təhsil konsepsiyası yalnız bir təhsil modeli deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bütövlükdə transformasiyasına yönəlmiş sosial bir hərəkətdir. Bu hərəkətin uğurlu nəticələr verməsi üçün strateji yanaşmalar, adekvat maliyyələşdirmə, davamlı təlim və ictimai dəstək bir-biri ilə əlaqələndirilməli və uzunmüddətli vizyon əsasında həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin gələcəyi ümidverici

olmaqla yanaşı, həm də kompleks və davamlı tədbirlərin icrasını tələb edən bir sahə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. *BMT. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiya. BMT, 2006.*
2. *Booth, T. & Ainscow, M. (2011). Index for Inclusion. Bristol: CSIE.*
3. *Florian, L. (2012). Preparing teachers to work in inclusive classrooms. Teaching and Teacher Education, 28(8).*
4. *OECD (2017). Inclusive Education: The Way Forward. OECD Publishing.*
5. *Elm və Təhsil Nazirliyi. İnküziv təhsilin inkişafı üzrə tədbirlər planı. Bakı – 2019.*
6. *UNICEF Azerbaijan. Inclusive Education Project Report. Bakı – 2022.*
7. *EU Delegation to Azerbaijan. Inclusive Education Pilot Programme. Bakı, 2023.*
8. *Təhsil İnstitutu. Azərbaycanda inküziv təhsil üzrə qiymətləndirmə hesabatı. Bakı – 2021.*
9. *Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı – 2022.*

Mamedov R.C.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
royalmamedow@gmail.com

SÜNI İNTELLEKTİN FƏRDİLƏŞDİRİLMİŞ TƏHSİL SİSTEMLƏRİNDƏ TƏTBİQİ: NƏZƏRİ YANAŞMA

Xülasə

Bu məqalədə süni intellektin fərdiləşdirilmiş təhsil sistemlərində tətbiqi məsələsinə nəzəri baxış bucağından yanaşılır. Tədqiqatda əsas diqqət, tələbənin emosional vəziyyətinin və davranış nümunələrinin (klaviatura və maus davranışı, mikro-mimikalar, səs tonu və mümkün biosignallar) süni intellekt vasitəsilə real vaxtda təhlili əsasında fərdi dərslər qrafiklərinin və material təqdimatının avtomatik formalaşdırılması imkanlarının elmi əsaslandırılmasına yönəlmişdir. Məqalədə bu modelin pedaqoji, psixoloji və texnoloji cəhətləri təhlil olunur, beynəlxalq elmi ədəbiyyat və çağdaş təhsil nəzəriyyələri fonunda təklifin aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiq olunan məsələ, müasir təhsildə fərdiləşdirmənin dərinləşdirilməsi və süni intellektin təlimə inteqrasiyası baxımından yeni imkanlar açır. Nəticədə, öyrənmənin emosional-intellektual vəziyyətinə uyğun adaptiv öyrənmə mühiti yaratmaqla, təhsil prosesini həm koqnitiv, həm də psixoloji baxımdan optimallaşdırmağa mümkündür.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Резюме

В данной статье рассмотрено применение искусственного интеллекта в индивидуализированных образовательных системах с теоретической точки зрения. Основное внимание уделено научному обоснованию возможности автоматического формирования индивидуальных учебных графиков и представления учебного материала на основе анализа эмоционального состояния и поведенческих паттернов учащегося (поведение клавиатуры и мыши, микромика, интонация голоса и возможные биосигналы) с использованием ИИ в реальном времени. В исследовании проанализированы педагогические, психологические и технологические аспекты модели, а также обоснована её актуальность в контексте современной образовательной теории. Рассматриваемая проблема открывает новые возможности для углубления персонализации обучения и интеграции ИИ в учебный процесс. В результате можно создать адаптивную образовательную среду, учитывающую эмоционально-интеллектуальное состояние обучающегося, что оптимизирует процесс обучения как с когнитивной, так и с психологической точки зрения.

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PERSONALIZED EDUCATION: A THEORETICAL APPROACH

Summary

This article explores the application of artificial intelligence in personalized education systems from a theoretical perspective. The study focuses on the scientific justification of the automatic generation of individualized lesson schedules and content delivery based on real-time analysis of students' emotional states and behavioral patterns (keyboard and mouse behavior, micro-expressions, voice tone, and possible biosignals) using AI. The pedagogical, psychological, and technological dimensions of this model are analyzed, and its relevance is substantiated in the context of contemporary educational theory. The issue under investigation opens new opportunities for deepening personalization in learning and integrating AI into instructional processes. As a result, it becomes possible to create an adaptive learning environment that takes into account the learner's emotional-intellectual state, optimizing the educational process from both cognitive and psychological perspectives.

Açar sözlər: *süni intellekt, fərdiləşdirilmiş təhsil, adaptiv dərş qrafiki, emosional-intellektual analiz, davranış əsaslı qiymətləndirmə, təhsil texnologiyaları, maşın öyrənməsi, adaptiv öyrənmə mühiti*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, персонализированное обучение, адаптивное расписание уроков, эмоционально-интеллектуальный анализ, оценка на основе поведения, образовательные технологии, машинное обучение, адаптивная образовательная среда*

Key words: *artificial intelligence, personalized learning, adaptive lesson scheduling, emotional-intellectual analysis, behavior-based assessment, educational technologies, machine learning, adaptive learning environment*

Zəmanəmizin intellektual təbəddülatı, yalnız texnoloji irəliləyişlərlə deyil, bu irəliləyişlərin insan idrakına, öyrənməsinə və dünyanı qavrama formasına təsiri ilə də səciyyəlidir. Süni intellekt adlanan məfhum, bu gün artıq sırf riyazi yaxud mühəndislik predmeti olmaqdan çıxaraq, ictimai və elmi həyatın bir çox sahələrinə sirayət etmişdir.

Süni intellekt — təbii idrakın əsas funksiyalarını təqlid edən, öyrənmə bilən və qərar çıxaran alqoritmik sistemlərin ümumi adıdır. Bu texnologiya düşünmə, analiz və nəticə vermə funksiyalarını avtomatlaşdıran məntiq sistemidir.

İllər keçdikcə süni intellekt sahəsi təkmilləşmiş, sadə qaydalar üzərində qurulan sistemlər daha mürəkkəb, öz-özünü öyrənmə bilən strukturlara çevrilmişdir. Süni intellektin inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri — məlumat bolluğu və hesablama gücünün artması olmuşdur.

Ənənəvi proqramlaşdırma metodları “əgər A, onda B” prinsipi ilə işlədiyi halda, süni intellekt sistemləri nümunələrdən öyrənir, qeyri-müəyyənliyi idarə edir. Bu isə ona daha çevik və adaptiv olma imkanı verir.

Süni intellekt təkcə bir sahəyə məhdudlaşmır. Onun təsiri elmin, sənayenin, səhiyyənin və informasiya sistemlərinin dərin qatlarına qədər uzanır. Tədris və maarif sahəsində bu texnologiyanın tətbiqi isə yeni bir çağın başlanğıcı deməkdir.

Süni intellektin təhsil sferasına daxil olması yalnız rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə yekunlaşmır. Bu texnologiya maarif sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqla, xüsusilə də təlimin fərdiləşdirilməsi, adaptiv məzmunun formalaşdırılması kimi istiqamətlərdə yeni imkanlar yaradır.

Bu kontekstdə, təklif olunan yeni model təkcə akademik nəticələrə deyil, həm də şagirdin emosional vəziyyətinə əsaslanan multimodal analizi mərkəzə alır. Bu yanaşmanın yeniliyi ondadır ki, o, ənənəvi fərdiləşdirmə anlayışını şagirdin real vaxt davranış və emosional reaksiyaları ilə zənginləşdirir. Süni intellektlə təchiz olunmuş təlim platformaları, istifadəçinin klaviatura və maus davranışı nümunələrini (yazı sürəti, basma gücü, səhv tezliyi), web-kamera vasitəsilə qeydə alınan mikro-mimikalarını (qaş çəkilməsi, göz qırpması tezliyi) və səs tonu kimi biosiqnalları təhlil edərək onun diqqət, stress və motivasiya səviyyəsi haqqında məlumat əldə edir. Bu məlumatlar əsasında sistem tədris prosesini dinamik şəkildə uyğunlaşdırır: məsələn, stress səviyyəsi yüksək olan tələbəyə daha sadə material təqdim edir, diqqət itkisi aşkarlanarsa qısa fasilə təklif edir.

Tədris materiallarının bu cür adaptiv şəkildə təqdim olunması öyrənənin motivasiyasını artırır. Şagird öyrədilən məzmunla yanaşı, onun cari emosional ehtiyaclarına uyğunlaşdırılan materialla qarşılıqlı əlaqədə olur.

Süni intellekt eyni zamanda qiymətləndirmə prosesini də daha obyektiv edir. Ənənəvi qiymətləndirmə yalnız nəticəyə fokuslandırsa, Sİ əsaslı sistemlər prosesin özünü də təhlil edir – yəni, şagirdin cavab vermə sürəti, seçdiyi cavabların məntiqi ardıcılığı və hətta onun tapşırığı yerinə yetirərkən göstərdiyi emosional reaksiyalar da qiymətləndirməyə daxil edilir.

Bu sistem tələbənin fəaliyyətindən real vaxtda “stress səviyyəsi” çıxarır. Stress yüksəkdirsə, daha sadə material verir, aşağıdırsa, daha mürəkkəb tapşırıqlara keçir. Eyni zamanda, AI tələbəyə emosional vəziyyətinə uyğun “xəbərdarlıq” və ya “motivasiya mesajı” verə bilər.

Təlimin fərdiləşdirilməsi ideyası uzun müddətdir ki, pedaqoji düşüncənin müzakirə obyektidir. Lakin bu ideyanın praktikaya çevrilməsi üçün zəruri alətlər yalnız süni intellektin inkişafı ilə mümkün olmuşdur. Təklif etdiyimiz model daha kompleks yanaşma təklif edir – tələbənin nəinki akademik performansını, həm də onun real vaxt davranış və fizioloji siqnallarının

təhlili əsasında optimal öyrənmə vəziyyəti müəyyən edilir və bu əsasda dərs planı yaradılır.

Bu prosesin əsasında maşın öyrənməsi və kompüterli görmə texnologiyaları dayanır. Sistem tələbənin verdiyi cavabları və bu cavablar zamanı göstərdiyi davranış və emosional reaksiyaları təhlil edir.

Hazırlanan tədris planı təkcə məzmun baxımından deyil, həm də tələbənin cari emosional vəziyyətinə uyğun olaraq fərdiləşdirilir. Plan, təlim müddətinə və optimal emosional yükləməyə uyğun strukturlaşdırılır. Modelin mühüm cəhətlərindən biri də onun iterativ olmasıdır. Hər yeni fəaliyyətdən sonra sistem məlumat bazasını yeniləyir və tədris planını adaptiv şəkildə dəyişir.

Bu yenilik süni intellektin yalnız fərdi fərqlilikləri nəzərə alan sistem qurması deyil, həm də öyrənmə nəticələrini və potensial emosional maneələri qabaqcadan proqnozlaşdırması baxımından dəyərlidir.

İrəli sürülən modelin nəzəri əsasları konstruktivist təlim nəzəriyyəsinə və fərdi öyrənmə fərqlilikləri konsepsiyasına istinad edir. Model, Lev Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” anlayışına uyğun olaraq, tələbənin cari biliyini və emosional hazırlığını aşkar edir və onu bir pillə irəli aparacaq məzmunu optimal formada təqdim edir.

Beləliklə, təqdim edilən model yalnız bir texnoloji mexanizm deyil, həm də təhsilin fəlsəfi və psixoloji əsaslarına uyğun nəzəri konstruksiyadır. Onun tətbiqi, informasiya cəmiyyətində təhsilin yönünü dəyişərək, insan mərkəzli və idrak-emosional əsaslı bir təlim mühitinin qurulmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
2. Woolf, B. P. (2010). *Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-Learning*. Morgan Kaufmann.
3. Alemi, M., Haeri, A., & Rasekh, A. E. (2020). *Emotional Intelligence and Artificial Intelligence in Education: An Overview*. *International Journal of Information and Education Technology*, 10(6), 453–458.
4. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
6. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). *Educational Data Mining and Learning Analytics*. In J. A. Larusson & B. White (Eds.), *Learning Analytics: From Research to Practice* (pp. 61–75). Springer.

Mərdanova N.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nezrin.merdanova2002@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL SƏVIYYƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ QIYMƏTLƏNDİRMƏ PROQRAMLARI

Xülasə

PISA, TIMSS və PIRLS kimi ümumi təhsil səviyyəsində beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları bütün ölkələr üzrə tələbələrin akademik fəaliyyətini qiymətləndirir. Bu proqramlar riyaziyyat, elm, oxu və problem həll etmə bacarıqlarını ölçür, təhsil sistemlərini təkmilləşdirmək üçün siyasətçilər üçün məlumat verir. OECD tərəfindən keçirilən PISA 15 yaşlı uşaqların bilikləri real dünya kontekstində tətbiq etmək bacarıqlarını qiymətləndirir. BEA tərəfindən idarə olunan TIMSS və PIRLS riyaziyyat, elm və savadlılıq üzrə kurikulumu əsaslanan nailiyyətlərə diqqət yetirir. Bu qiymətləndirmələrin nəticələri təhsil nəticələrini müqayisə etməyə kömək edir. Bu qiymətləndirmələr təhsilin effektivliyinə dair müqayisəli məlumatlar təqdim edir, qabaqcıl təcrübələri müəyyənləşdirir və hökumətlərə global miqyasda tələbələrin öyrənilməsinə və akademik nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün islahatlar həyata keçirməyə kömək edir.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРОГРАММЫ ОЦЕНКИ ДЛЯ УРОВНЕЙ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Международные программы оценки на уровне общего образования, такие как PISA, TIMSS и PIRLS, оценивают академическую успеваемость учащихся в разных странах. Они оценивают навыки в области математики, естественных наук, чтения и решения задач, предоставляя информацию политикам для совершенствования систем образования. PISA, проводимая ОЭСР, оценивает способность 15-летних подростков применять знания в реальных условиях. TIMSS и PIRLS, администрируемые Международным агентством образования (IEA), фокусируются на достижениях учащихся в области математики, естественных наук и грамотности, основанных на учебной программе. Результаты этих оценок помогают сравнивать образовательные результаты. Эти оценки предоставляют сравнительные данные об эффективности образования, выявляют передовой опыт и помогают правительствам проводить реформы для улучшения качества обучения и академической успеваемости учащихся во всем мире.

INTERNATIONAL EVALUATION PROGRAMS FOR GENERAL EDUCATION LEVELS

Summary

International assessment programs at the general education level, such as PISA, TIMSS, and PIRLS, evaluate students' academic performance across countries.

These programs measure skills in mathematics, science, reading, and problem-solving, providing data for policymakers to improve education systems. PISA, conducted by the OECD, assesses 15-year-olds' ability to apply knowledge in real-world contexts. TIMSS and PIRLS, managed by the IEA, focus on curriculum-based achievements in math, science, and literacy. Results from these assessments help compare educational outcomes. These assessments provide comparative data on educational effectiveness, identify best practices, and help governments implement reforms to improve student learning and academic achievement on a global scale.

Açar sözlər: *ümumtəhsil, beynəlxalq, qiymətləndirmə proqramları, PISA, TIMSS, PIRLS*

Ключевые слова: *общее образование, международное, программы оценивания, PISA, TIMSS, PIRLS*

Key words: *general education, international, assessment programs, PISA, TIMSS, PIRLS*

Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirilməsi Proqramı (PISA) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) rəhbərlik etdiyi qlobal qiymətləndirmə təşəbbüsüdür. Üç ildən bir keçirilən PISA iştirakçı ölkələrdə 15 yaşlı şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bacarıqlarını qiymətləndirir. Əzbər əzbərləməyə əsaslanan ənənəvi imtahanlardan fərqli olaraq, PISA tələbələrin biliklərini real dünya problemlərinə tətbiq etmək bacarıqlarını qiymətləndirir, onların müasir cəmiyyət və işçi qüvvəsi çağırışlarına hazır olmaları barədə anlayışlar təqdim edir. PISA standart akademik nailiyyətlərdən kənara çıxan hərtərəfli test çərçivəsindən istifadə edir. Qiymətləndirmə tənqidi düşünmə, problem həll etmə və analitik düşüncəni ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş çoxseçimli və açıq cavablar kimi müxtəlif sual formatlarını əhatə edir. Bundan əlavə, PISA tələbələr, məktəblər və öyrənmə mühitləri haqqında məlumat toplayır, təhsil sistemlərində güclü tərəfləri və təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etmək üçün siyasətçilərə dəyərli məlumatlar təklif edir. PISA-nın əsas xüsusiyyəti onun qlobal müqayisəliliyidir, çünki o, ölkələrə təhsil sistemlərini beynəlxalq standartlarla müqayisə etməyə imkan verir. Finlandiya, Sinqapur və Kanada kimi yüksək performans göstərən ölkələr tez-tez digər regionlarda təhsil islahatları üçün nümunə kimi çıxış edirlər. PISA nəticələri milli təhsil siyasətlərinə təsir edir, kurikulumuna düzəlişləri və tələbə nəticələrini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş tədris strategiyalarını idarə edir [4, s.193]. PISA-nın digər mühüm cəhəti onun inkişaf edən təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşmasıdır. Əsas fənlərdən əlavə, son qiymətləndirmələrə 21-ci əsrin dəyişən tələblərini əks etdirən maliyyə savadlılığı, problemlərin həlli və qlobal səriştə kimi istəyə bağlı komponentlər də daxil edilmişdir. Obyektiv, məlumatlara əsaslanan fikirləri təmin etməklə, PISA qlobal təhsil siyasətlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Proqram hökumətlərə, pedaqoqlara və tədqiqatçılara tələbələrin bilikləri nə qədər effektiv əldə etdiyini və tətbiq etdiyini anlamağa kömək edir, təhsil sistemlərinin gələcək uğur üçün tələb olunan bacarıqlara uyğun olmasını təmin edir. Nəticədə, PISA bütün dünyada təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün etalon olaraq qalır.

Beynəlxalq Riyaziyyat və Elm Tədqiqatında Trendlər (TIMSS) Beynəlxalq Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi Assosiasiyası (IEA) tərəfindən həyata keçirilən qlobal qiymətləndirmə proqramıdır. Dörd ildən bir keçirilən TIMSS iştirakçı ölkələrdə 4-cü və 8-ci sinif şagirdlərinin riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə biliklərini qiymətləndirir. Real dünyada tətbiqi qiymətləndirən PISA-dan fərqli olaraq, TIMSS tələbələrin məktəblərdə tədris olunan məzmunu nə dərəcədə mənimsədiyini ölçməklə kurikulumla əsaslanan nailiyyətlərə diqqət yetirir. TIMSS müxtəlif ölkələrdə təhsilin effektivliyini birbaşa müqayisə etməyə imkan verən milli kurikulumlara uyğun olan ciddi qiymətləndirmə çərçivəsindən istifadə edir. Qiymətləndirmə çoxseçimli və açıq tipli suallardan ibarətdir, tələbələrin fundamental anlayışları başa düşmələrini, prosedur biliklərini və problem həll etmə bacarıqlarını yoxlayır. TIMSS həmçinin tələbələr, müəllimlər və məktəb administratorlarından geniş məlumat toplayır, tədris təcrübələri, təhsil resursları və öyrənmə mühitləri haqqında anlayışlar təqdim edir. TIMSS-in əsas üstünlüyü onun təhsildəki irəliləyişləri zamanla izləmək qabiliyyətidir ki, bu da siyasətçilərə tələbə performansındakı təkmilləşmələri və ya azalmaları izləməyə imkan verir. Nəticələr ölkələrə təhsil sistemlərində güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməyə, kurikulumun hazırlanması, müəllim hazırlığı və resursların bölüşdürülməsi sahəsində islahatlara rəhbərlik etməyə kömək edir. Sinqapur, Cənubi Koreya və Yaponiya kimi dövlətlər riyaziyyat və elm təhsili sahəsində ən yaxşı təcrübələr üçün model kimi xidmət edərək TIMSS-də ardıcıl olaraq yüksək yerləri tuturlar. Əsas qiymətləndirmələrinə əlavə olaraq, TIMSS vaxtaşırı olaraq təhsilin inkişaf edən xarakterini əks etdirən kompüter əsaslı qiymətləndirmələr və interaktiv problemlərin həlli tapşırıqları kimi innovativ test üsullarını təqdim edir. Şagirdlərin öyrənilməsi və tədris keyfiyyəti ilə bağlı məlumatlara əsaslanan anlayışlar təklif etməklə TIMSS qlobal təhsil siyasətlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. O, hökumətlərə, pedaqoqlara və tədqiqatçılara STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsilini təkmilləşdirmək üçün strategiyalar hazırlamağa, tələbələrin sürətlə inkişaf edən dünyada uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqları əldə etmələrini təmin etməyə imkan verir.

The Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (IEA) tərəfindən idarə olunan qlobal qiymətləndirmə proqramıdır. Beş ildən bir keçirilən PIRLS iştirakçı ölkələrdə 4-cü sinif şagirdləri arasında oxuyub-

anlama bacarıqlarını qiymətləndirir. PIRLS-in əsas məqsədi erkən təhsildə oxu savadını ölçmək, gənc öyrənənlərin yazılı mətnləri nə dərəcədə başa düşə və şərh edə bilməsini qiymətləndirməkdir. PIRLS tələbələrin iki əsas oxu prosesinə diqqət yetirərək müxtəlif məqsədlər üçün oxumaq qabiliyyətini yoxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur: ədəbi təcrübə üçün oxumaq (pövest mətnləri) və məlumat əldə etmək və istifadə etmək üçün oxumaq (informasiya mətnləri). Qiymətləndirmə həm çoxseçimli, həm də açıq tipli suallardan ibarətdir, tələbələrin məlumat əldə etmək, nəticə çıxarmaq və mənasını şərh etmək bacarıqlarını yoxlamaqdır. PIRLS həmçinin oxu təlimatı, evdə öyrənmə mühiti və təhsil resursları haqqında anlayışlar təmin etmək üçün tələbələrdən, müəllimlərdən və məktəb administratorlarından məlumat toplayır. PIRLS-in əsas üstünlüyü onun kurikulumuna əsaslanan yanaşmasıdır ki, bu da ölkələrə oxuma təhsili standartlarını müqayisə etməyə və zamanla irəliləyişləri izləməyə imkan verir. Nəticələr siyasətçilərə, pedaqoqlara və tədqiqatçılara oxuma təlimatında güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməyə, savadlılıq təhsilini təkmilləşdirmək üçün strategiyalar haqqında məlumat verməyə kömək edir. Finlandiya, Sinqapur və Rusiya kimi ölkələr PIRLS-də ardıcıl olaraq yaxşı çıxış etmişlər və çox vaxt effektiv oxu proqramları üçün meyar rolunu oynayır. İnkişaf edən təhsil tendensiyalarına cavab olaraq, PIRLS tələbələrin onlayn mətnləri qavramaq və təhlil etmək bacarığını qiymətləndirən ePIRLS vasitəsilə rəqəmsal qiymətləndirmələri təqdim etdi. Bu uyğunlaşma müasir təhsildə rəqəmsal savadlılığın artan əhəmiyyətini əks etdirir. Erkən oxu inkişafı ilə bağlı məlumatlara əsaslanan fikirləri təmin etməklə, PIRLS bütün dünyada savadlılıq siyasətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu, tələbələrin gələcək akademik və peşəkar uğurları üçün vacib olan güclü təməl oxu bacarıqları əldə etmələrini təmin edir.

Beynəlxalq Vətəndaşlıq və Vətəndaşlıq Təhsili Araşdırması (ICCS) Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (IEA) tərəfindən həyata keçirilən qlobal qiymətləndirmə proqramıdır. Hər 10 ildən bir keçirilən ICCS, iştirakçı ölkələrdə 8-ci sinif şagirdləri (və ya ekvivalent səviyyə) arasında vətəndaş biliklərini, münasibətini və əlaqəsini qiymətləndirir [2, s.51]. ICCS-nin əsas məqsədi tələbələrin vətəndaşlıq və vətəndaşlıq anlayışlarını nə dərəcədə yaxşı başa düşdüklerini, həmçinin demokratik cəmiyyətlərdə iştirak etmək istəyini qiymətləndirməkdir. ICCS tələbələrin demokratik təsisatlar, insan hüquqları, məsuliyyətlər və sosial ədalət haqqında biliklərini yoxlayır. Qiymətləndirmə tələbələrin siyasi və sosial məsələləri təhlil etmək bacarığını ölçən çoxseçimli və açıq tipli suallardan ibarətdir. Biliyə əsaslanan suallara əlavə olaraq, ICCS tələbələrin demokratiya, siyasi iştirak, müxtəlifliyə hörmət və vətəndaş fəaliyyətlərində iştirak etmək istəyini tədqiq etmək üçün münasibət sorğularını ehtiva edir. Bu sorğular həmçinin müəllimlərdən və məktəb rəhbərlərindən vətəndaşlıq təhsili siyasətləri və

təcrübələri ilə bağlı fikirlər toplayır. ICCS-nin unikal aspektlərindən biri onun ölkələrarası müqayisəliliyidir ki, bu da ölkələrə vətəndaş təhsilinin effektivliyini qiymətləndirməyə və zamanla tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Nəticələr vətəndaş təhsili kurikulumlarını, müəllim hazırlığını və tələbə cəlbəmə təşəbbüslərini gücləndirmək üçün siyasətçiləri və müəllimləri kritik məlumatlar ilə təmin edir. Danimarka, İsveç və Hollandiya kimi güclü demokratik ənənələrə malik ölkələr çox vaxt yüksək bal toplayır və hərtərəfli vətəndaşlıq təhsili proqramlarının təsirini nümayiş etdirir. Müasir cəmiyyət dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq üçün ICCS, vətəndaş iştirakında onlayn platformaların artan təsirini əks etdirən rəqəmsal vətəndaşlıq qiymətləndirmələrini ehtiva edir. Tələbələrin vətəndaş hazırlığına dair məlumatlara əsaslanan anlayışlar təqdim etməklə, ICCS fəal, məsuliyyətli və məlumatlı vətəndaşlığı təşviq edən təhsil siyasətlərini formalaşdırmağa kömək edir, gənclərin demokratik cəmiyyətlərdə iştirak etmək və onlara töhfə vermək üçün təchiz olunmasını təmin edir.

Erkən Sınıf Oxumasının Qiymətləndirilməsi (EGRA) və Erkən Sınıf Riyaziyyatının Qiymətləndirilməsi (EGMA) ibtidai sinif şagirdləri (1-3-cü siniflər) arasında əsas savadlılıq və hesablama bacarıqlarını ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş beynəlxalq qiymətləndirmə vasitələridir. Bu qiymətləndirmələr USAİD, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təhsil agentlikləri kimi təşkilatlar tərəfindən aparılır, məqsədi erkən təhsildə öyrənmə boşluqlarını müəyyən etmək və təməl bacarıqları təkmilləşdirmək üçün siyasət islahatlarını dəstəkləməkdir. EGRA erkən savadlılıq bacarıqlarını qiymətləndirmək, uşaqların təhsillərinin başlanğıcında əsas oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Standartlaşdırılmış irimiqyaslı qiymətləndirmələrdən fərqli olaraq, EGRA oxu inkişafının əsas komponentlərinə diqqət yetirərək fərdi qaydada aparılır, məsələn [6, s.100]:

- Hərfin tanınması (hərflərin və onların səslərinin müəyyən edilməsi);
- Söz tanıma (tanış sözləri tez və dəqiq oxumaq);
- Şifahi oxu səlisliyi (cümlələri və ya qısa keçidləri ucadan oxumaq);
- Anlama (verilmiş mətni başa düşmək və suallara cavab vermək).

EGRA, xüsusən savadlılıq problemlərinin əhəmiyyətli olduğu aşağı gəlirli və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəllimlərə, siyasətçilərə və tədqiqatçılara effektiv oxu proqramları tərtib etməkdə kömək etmək üçün real vaxt rejimində, işlək məlumatlar təqdim edir.

EGMA erkən hesablama bacarıqlarını qiymətləndirir və tələbələrin fundamental riyazi bacarıqlara yiyələnib-qoşulmadığını müəyyən etməyə kömək edir. Qiymətləndirir [3, s.166]:

- Nömrənin identifikasiyası (nömrələrin tanınması və adlandırılması);
- Kəmiyyət ayırı-seçkiliyi (rəqəmlərin qiymətlərinin müqayisəsi);

- Əsas arifmetik əməliyyatlar (toplama, çıxma, vurma və bölmə);
- Söz problemləri (riyaziyyat bacarıqlarının real dünya kontekstində tətbiqi).

EGRA kimi, EGMA da hesablama bacarıqlarını gücləndirmək üçün məqsədyönlü müdaxilələrə imkan verən tələbə performansına haqqında dərhal məlumat vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Erkən riyazi biliyin sonrakı akademik müvəffəqiyyətə birbaşa təsir göstərə biləcəyi məhdud resurslarda xüsusilə dəyərlidir.

EGRA və EGMA inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş istifadə olunur, hökumətlərə və beynəlxalq təşkilatlara erkən təhsildə irəliləyişləri izləməkdə kömək edir. Onların nəticələri əsas öyrənməni təkmilləşdirmək üçün müəllim hazırlığı proqramlarının, kurikulumuna düzəlişlərin və resursların bölüşdürülməsi strategiyalarının həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Erkən savad və hesablama problemlərini müəyyən etməklə, EGRA və EGMA qlobal təhsil keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır, tələbələrin ömür boyu öyrənmə və akademik nailiyyətlər üçün lazım olan əsas bacarıqları inkişaf etdirməsini təmin edir.

Savadlılığın və Hesabın Qiymətləndirilməsi (LaNA) Beynəlxalq Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi Assosiasiyası (IEA) tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq qiymətləndirmə proqramıdır. O, xüsusi olaraq aşağı gəlirli ölkələrdə 4-cü sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur və əsas savadlılıq və hesablama bacarıqları haqqında etibarlı məlumat təmin etmək məqsədi daşıyır. Daha geniş beynəlxalq qiymətləndirmələrdən fərqli olaraq, LaNA inkişaf etməkdə olan ölkələrə diqqət yetirir, siyasətçilərə və müəllimlərə öyrənmə boşluqlarını müəyyənləşdirməyə və təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. LaNA əsas oxu və riyazi bacarıqları qiymətləndirərək, tələbələrin davamlı öyrənmə üçün zəruri olan əsas səriştələrə yiyələnməsini təmin edir. Qiymətləndirmə iqtisadi cəhətdən səmərəli və əlçatan iştiraka imkan verən təhsil sistemlərinin hələ də inkişaf etdiyi ölkələrə uyğunlaşdırılmışdır. Əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir [5, s.172]:

- Savadlılıq komponenti - oxumağı başa düşmə, sözün tanınması və mətnlərdən məna çıxarmaq bacarığını qiymətləndirir.

- Hesablama komponenti - ədədlərin tanınması, hesab bacarıqları, problem həlli və əsas riyazi anlayışların başa düşülməsini ölçür.

LaNA kağız əsaslı və rəqəmsal qiymətləndirmə formatlarından istifadə edərək onu müxtəlif təhsil şəraitlərinə uyğunlaşdırır. Nəticələr hökumətlərə və təşkilatlara məqsədyönlü müdaxilələr, müəllim hazırlığı proqramları və kurikulumun təkmilləşdirmələri hazırlamaqda kömək edərək, tələbə performansına haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir. LaNA-nın əsas üstünlüyü onun PIRLS (Beynəlxalq Oxu Savadlılığı Tədqiqatında Progress) və TIMSS (Beynəlxalq Riyaziyyat və Elm Tədqiqatında Trendlər) kimi beynəlxalq

etalonlarla müqayisəli olmasıdır [1, s.180]. Bu, aşağı gəlirli ölkələrə öz təhsil sistemlərini qlobal standartlara nisbətən qiymətləndirməyə, inkişaf və islahatlar sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Erkən təhsildə savadlılıq və hesablama qabiliyyətini artırmaq üçün dataya əsaslanan həllər təklif etməklə, LaNA qlobal təhsil boşluğunu aradan qaldırmaqda mühüm rol oynayır və iqtisadi mənşəyindən asılı olmayaraq bütün uşaqların keyfiyyətli təməl təhsil almasını təmin edir.

Nəticə

Ümumi təhsil səviyyəsində beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları şagirdin öyrənilməsinin qiymətləndirilməsində, təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında və təhsildə qlobal əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynayır. PISA, TIMSS və PIRLS kimi proqramlar siyasətçilərə, müəllimlərə və tədqiqatçılara ölkələr üzrə tələbələrin performansını müqayisə etməyə, təhsil sistemlərində güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməyə və məqsədyönlü təkmilləşdirmələri həyata keçirməyə imkan verən dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bu qiymətləndirmələr müxtəlif tədris metodları, kurikulumlar və sosial-iqtisadi amillərin təlim nəticələrinə necə təsir etdiyi barədə fikirlər təklif edir və ölkələrə öz təhsil çərçivələrini təkmilləşdirmək üçün sübuta əsaslanan strategiyalar hazırlamağa kömək edir. Beynəlxalq qiymətləndirmələrin əsas üstünlüklərindən biri onların yüksək performanslı təhsil sistemlərindən ən yaxşı təcrübələri vurğulamaq bacarığıdır və ölkələrə öz kontekstlərinə uyğunlaşdırılmış effektiv yanaşmalar qəbul etməyə imkan verir. Bundan əlavə, onlar tələbə nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş islahatlara təkan verən obyektiv meyarlar təqdim etməklə hesabatlılığı təşviq edirlər. Bununla belə, bu qiymətləndirmələr dəyərli fikirlər təqdim etsə də, onlara təhsil uğurunun yeganə ölçüsü kimi baxmaq olmaz. Nəticələri şərh edərkən mədəni fərqlər, dil maneələri və kurikulum strukturlarında variasiyalar kimi amillər nəzərə alınmalıdır. İrəliləyərkən, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları rəqəmsal savadlılıq, tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqları da daxil olmaqla, yaranan təhsil problemlərini həll etmək üçün inkişaf etməyə davam etməlidir. Həm idrak, həm də qeyri-koqnitiv bacarıqları özündə birləşdirən qiymətləndirməyə daha vahid yanaşma şagirdin inkişafının hərtərəfli başa düşülməsini təmin edə bilər. Bu proqramlardan əldə edilən məlumatlardan səmərəli istifadə etməklə ölkələr tələbələrini getdikcə bir-birinə bağlı olan və biliyə əsaslanan dünyanın tələblərinə hazırlayan daha ədalətli, yüksək keyfiyyətli təhsil sistemlərinin yaradılması istiqamətində işləyə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Adams, R. (2017), *International Assessments and Comparative Education*, New York, Routledge, 400.

2. Baker, E.L. (2015), *International Assessment of Educational Progress*, Washington, Educational Testing Service, 516.
3. Crooks, T. (2018), *Assessment and Learning in Schools*, London, SAGE Publications, 451.
4. Lauglo, J. (2019), *Education and Social Change in Global Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 397.
5. Linn, R.L (2014), *Educational Measurement*, Boston, Pearson, 398.
6. Stiggins, R., (2016), *Assessment for Learning: An Action Guide for School Leaders*, Portland, Assessment Training Institute, 492.

Nəzərli F.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatima.nazarli.2001@gmail.com

PEDAQOJİ PROSESİN İDARƏ OLUNMASINDA MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə

Məqalədə pedaqoji prosesin idarə olunmasındakı müasir yanaşmalardan, innovasiyalardan bəhs edilir. Bildiyimiz kimi, müasir dövrü texnologiyalarsız təsəvvür edə bilmərik. Digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsini də müasir texnologiyalarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məqalədə ənənəvi təhsil və müasir təhsil yanaşmalarının bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri təsvir olunmuşdur. Həmçinin, Azərbaycan təhsil sistemində istifadə olunan müasir təhsil idarəetmə təcrübələri, həmçinin son illərdə təhsillə bağlı bir sıra islahatların keçirilməsi barəsində məlumat verilir. Məqalədə qeyd olunan məqamlardan biri də, innovativ texnologiyalar, rəqəmsal təhsil, İKT bacarıqları və onlayn təhsilin inkişafı, “Microsoft Teams”, “Zoom Education”, “Moodle”, “e-Təhsil portalı” kimi, platformalardan təhsil sistemində geniş istifadə olunmasıdır.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В УПРАВЛЕНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ПРОЦЕССОМ

Резюме

В статье рассматриваются современные подходы и инновации в управлении педагогическим процессом. Как известно, современную эпоху невозможно представить без технологий. Так же, как и в других сферах, невозможно представить сферу образования без современных технологий. В статье описаны различительные особенности традиционного и современного подходов к образованию. Также представлена информация о современных методах управления образованием, применяемых в системе образования Азербайджана, а также о ряде реформ, проведенных в последние годы в области образования. Одним из аспектов, отмеченных в статье, является развитие инновационных технологий, цифрового образования, ИКТ-навыков и онлайн-обучения, а также широкое использование в образовательной системе таких платформ, как “Microsoft Teams”, “Zoom Education”, “Moodle”, “e-Təhsil portalı”.

MODERN APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF THE PEDAGOGICAL PROCESS

Summary

The article discusses modern approaches and innovations in the management of the pedagogical process. As we know, it is impossible to imagine the modern era without technology. Similarly, the field of education cannot be conceived without the

use of contemporary technologies. The article describes the distinguishing features between traditional and modern educational approaches. It also provides information about the modern educational management practices applied in the Azerbaijani education system, as well as various reforms implemented in recent years. One of the key points highlighted in the article is the development of innovative technologies, digital education, ICT competencies, and online learning, along with the widespread use of platforms such as Microsoft Teams, Zoom Education, Moodle, and the e-Education Portal within the education system.

Açar sözlər: müasir yanaşmalar, texnologiyalar, ənənəvi və müasir təhsil, innovasiya, İKT bacarıqları, rəqəmsal təhsil

Ключевые слова: современные подходы, традиционное и современное образование, инновации в образовательном процессе, ИКТ-компетенции, цифровое образование

Key words: modern approaches, technologies, traditional and modern education, innovation, ICT skills, digital education

Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır [5]. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi inkişafı dəyişdikcə təhsil sahəsində də dəyişikliklər baş vermişdir.

İnformasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi və bilik iqtisadiyyatına keçid şəraitində təhsil sistemində idarəetməyə olan tələblər dəyişmiş və yenilənmişdir. Bildiyimiz kimi, təhsil modeli ənənəvi və müasir olmaqla iki növ təsnif olunur. Ənənəvi təhsil modeli ilə müasir təhsil modeli arasında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər var. Ənənəvi təhsil modeli müəllim yönümlü, avtoritar idarəetmə üslubunda idisə, müasir təhsil modeli şagirdyönümlü, demokratik idarəetmə üslubundadır. Ənənəvi idarəetmə modeli daha çox inzibati nəzarət və plan tapşırıqlarına əsaslanan bilik yönümlü fəaliyyət modelidir. Lakin müasir təhsil idarəetmə modeli çevik, innovasiya və nəticəyə yönəlmiş yanaşmalarla əvəz olunmuşdur.

Müasir pedaqoji prosesin idarə olunması çoxkomponentli bir sistemdir. Yəni burada, müasir pedaqoji prosesin idarə olunmasında təhsil fəaliyyətinin məqsədyönlü planlaşdırılması, təşkili, koordinasiyasını, monitorinq-nəzarət və nəticələrin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu prosesin əsas məqsədi təhsildə keyfiyyət və nəzarəti gücləndirmək üçün təlim-tərbiyənin səmərəliliyini artırmaq, insan kapitalının formalaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Pedaqoji prosesin idarə olunması anlayışı və funksiyaları

İlk öncə pedaqoji prosesin idarə olunması nədir?

Tədris və tərbiyə fəaliyyətinin məqsədyönlü, sistemli şəkildə təşkili və istiqamətləndirilməsi, planlaşdırılması, nəticələrin qiymətləndirilməsi pedaqoji prosesin idarə olunması deməkdir. Elmi ədəbiyyatlarda pedaqoji idarəetmə “Təhsil prosesinin səmərəliliyini təmin edən məqsədyönlü təsir mexanizmi”

kimi də adlandırılır. Başqa sözlə desək, bu prosesin əsas məqsədi təhsil iştirakçılarının (müəllim, şagird, valideyn və s.) fəaliyyətlərini bir məqsəd ətrafında birləşdirməkdir. Pedaqoji idarəetmə klassik idarəetmə elminin prinsiplərinə əsaslanır. Lakin fərqli cəhəti ondadır ki, burada obyekt də subyekt də insandır. Obyekt dedikdə - insan fəaliyyəti, Subyekt dedikdə isə - təhsil verən və təhsil alan nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də pedaqoji idarəetmə həm psixoloji, həm də sosial xarakter daşıyır.

Pedaqoji idarəetmənin bir sıra funksiyaları var:

1. Planlaşdırma;
2. Təşkilətmə;
3. İcra, əlaqələndirmə;
4. Nəzarət, monitoring;
5. Qiymətləndirmə və dəyərləndirmə funksiyaları.

Planlaşdırma funksiyası – Tədris və tərbiyə prosesinin məqsəd və məzmununun, nəticələrin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Bu mərhələ idarəetmənin əsasını təşkil edir və düzgün planlaşdırma olmadan effektiv idarəetmə ola bilməz.

Təşkilatlandırma funksiyası – Pedaqoji prosesin iştirakçıları (subyektləri) arasında əlaqələr formalaşdırılır. Təşkilatlandırma funksiyası pedaqoji prosesin məqsədyönlü şəkildə düzgün həyata keçirilməsini təmin edir.

İcra və əlaqələndirmə funksiyası – Planlaşdırılmış fəaliyyətin həyata keçirilməsi və qarşılıqlı əlaqənin təmin olunmasıdır. Burada müəllim həm idarəedici, həm də istiqamətverici fasilitator rolunu oynayır.

Nəzarət və monitoring funksiyası – Bu funksiya vasitəsilə öyrənmə nəticələri analiz edilir, problemlər aşkar olunur və korreksiya tədbirləri görülür. Müasir dövrdə bu mərhələdə rəqəmsal analitik platformalardan geniş istifadə olunur.

Qiymətləndirmə və dəyərləndirmə funksiyası – Sonuncu yekun funksiya olan qiymətləndirmə və dəyərləndirmə funksiyasında nəticələrin təhlili və düzəlişlərin edilməsini təmin edir.

Müasir dərslər necə olmalıdır?

Müasir dərslər şagirdlərin maraqları əsasında qurulub, onların tələbatlarının ödənməsinə istiqamətlənən, səmimi atmosferdə təşkil olunan, fəal təlim metodlarından istifadə edilən, əyani vəsaitlərin elmi informasiyanı müşayiət edən, şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti əsasında qurulan dərslər olmalıdır [1, s.17].

Müasir pedaqoji idarəetmədə bir sıra yeni tendensiyalar var. Hazırkı təhsil sistemi nəticəyönlü, rəqəmsallaşmış və keyfiyyət əsaslı xarakter daşıyır. Ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq müəllim, rəhbər və şagird arasındakı münasibət “əmr-nəzarət” prinsipindən “əməkdaşlıq - motivasiya” prinsipinə keçmişdir.

Bildiyimiz kimi XXI əsr təhsili “bilik ötürən” mərhələsindən “inkışaf yönümlü öyrənmə” mərhələsinə keçmişdir. Müasir təhsildə artıq müəllim tək bilikləri ötürməklə kifayətlənmir, həm də idarəedici, komanda lideri, fasilitator-istiqləndirici, menecer rolunda çıxış edir.

Müasir pedaqoji idarəetmədə təhsil prosesinin məqsədyönlü və səmərəli keçməsinə təmin etmək üçün bir sıra yanaşmalar da mövcuddur [7]. Bunlardan bir neçəsi ilə tanış olaq:

– İnsan yönümlülük - burada qərarlar insanların (müəllim, şagird, rəhbərlik) maraqlarına və potensialına əsaslanır.

– İnnovativlik və rəqəmsallıq - bu yanaşmanın məqsədi yenilikçilikdir. Yəni müasir, yeni texnologiyaların tətbiqindən çevik idarəetməyi bacarmaq.

– Nəticəyönümlülük - fəaliyyətin ölçülə bilən tədris nəticələrinə yönəldilməsidir.

Müasir pedaqoji idarəetmə sisteminin idarə olunmasında istifadə olunan müasir yanaşmalardan biri də təlim texnologiyalarından istifadə olunmasıdır. Yeni təlim texnologiyaları özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir ki, bunlara da şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. daxildir [2, s.103]. Təlim texnologiyalarının vəzifəsi təlim prosesini məqsədyönlü prosesə çevirməkdir.

İnnovativ texnologiyaların idarəetmədə rolu

Müasir dövrdə təhsil sisteminin idarə olunmasında ən vacib, önəmli ünsürlərdən biri də innovativ texnologiyalardır. Müasir həyatı texnologiyasız təsəvvür edə bilmədiyimiz kimi, təhsili də texnologiyasız təsəvvür edə bilmək qeyri-mümkündür. Rəqəmsal transformasiya və informasiya cəmiyyətinin inkişafı təhsil sistemini də klassik inzibati modellərdən çıxararaq çevik, elektron yönümlü təhsilə istiqamətləndirmişdir. Təhsildə innovativ texnologiyalar dedikdə təlim və idarəetmədə rəqəmsal vasitələr, süni intellekt və informasiya kommunikasiya vasitələri nəzərdə tutulur. Müasir pedaqoji idarəetmədə innovativ texnologiyalar 2 əsas istiqamətdə tətbiq olunur: Təşkilati idarəetmə və tədrisin idarə olunması. Təşkilati idarəetməyə: məktəb və ya təhsil müəssisəsinin struktur fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması aiddir. Tədrisin idarə olunması dedikdə isə tədrisin planlaşdırılması, monitorinqi və qiymətləndirilməsi prosesi üçün lazım olan elektron vasitələrdən istifadə nəzərdə tutulur.

Elektron idarəetmə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini elektron platformalar üzərində idarəetməyə imkan verir. Hazırda təhsil müəssisələrinin bir çoxu elektron jurnallardan və e-dərs sistemindən istifadə edir. Bundan başqa bir sıra rəqəmsal təhsil platformaları da mövcuddur ki, onlayn və məsafədən təhsil sistemini asanlaşdırır. “Microsoft Teams”, “Zoom Education”, “Moodle”, “e-Təhsil portalı” kimi platformalardan təhsil

sistemində geniş istifadə olunur. Bu platformaların bir sıra üstün, müsbət cəhətləri var ki, müəllim şagird əlaqələrinin analitik izlənməsinə, tapşırıqların avtomatik yoxlanmasına, tədris resurslarının çevik paylanmasına şərait yaradır [6, s.37].

Innovativ, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi pedaqoji idarəetməyə çoxşaxəli təsir göstərir. Əməkdaşlığı artırır. Müəllim-şagird və rəhbərlik arasında kommunikasiya güclənir. Motivasiya və iştirakçılıq artır, yəni şagird və müəllim prosesin fəal iştirakçısına çevrilir. Səmərəlilik olur. Vaxt və resurs itkisi azalır və idarəetməni daha çevik hala gətirir. Şəffaflıq və nəzarət güclənir, qiymətləndirmədə obyektivlik yaradır. Bu təhsil modeli sayəsində təhsil sistemində idarəetmə çevik, adaptiv, şəffaf və inkişafyönlü modelə çevrilir.

Azərbaycan təhsil sistemində müasir təhsil idarəetmə təcrübələri

Ölkəmizdə son illərdə bir sıra islahatlar keçirilir. Bu islahatların arasında təhsillə bağlı olanlar da mühüm yer tutur. Son onillikdə həyata keçirilən islahatlar idarəetmənin məzmununda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində, eləcə də “Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (2013) əsas istiqamət olaraq, keyfiyyət yönümlü və səmərəli idarəetmə modeli müəyyən edilmişdir.

Bu modelin həyata keçirilməsi nəticəsində təhsil sisteminin strukturunun çevikləşdirilməsi, rəqəmsallaşma və müəllimlərin liderlik potensialının artırılması başlıca hədəfə çevrilmişdir.

Azərbaycan təhsilində rəqəmsal idarəetmə təcrübəsi sürətlə genişlənməkdədir. “Elektron məktəb”, “e-kitabxana” sistemləri, “Virtual məktəb” platforması, “Müəllim portalı” və “Təhsil TV” kimi kommunikasiya vasitələri, idarəetmə prosesini şəffaflaşdırmış, şagirdlərin məlumatları vaxtında izləməsinə şərait yaratmış, resurs və vaxt bölgüsünə qənaət etmişdir.

Hazırda müasir idarəetmə inkişaf baxımından mühüm mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələ təhsili modernləşməsinə və şagirdlərin potensialının daha da yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu mərhələ gələcəyə yönəlmiş bir mərhələdir və gələcəkdə daha da səmərəli olması üçün bir sıra istiqamətlərdə prioritet olması önəmlidir.

1. Rəqəmsal idarəetmənin region məktəblərində də inkişafı;
2. Müəllim və rəhbərlərin liderlik üzrə peşəkar inkişafının güclənməsi;
3. Təhsil və cəmiyyət arasında idarəetmə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və s.

Müasir idarəetmədə ən vacib məsələ tək-cə texnologiyalardan istifadə etmək deyil, eyni zamanda bu bacarıqları pedaqoji məqsədlərdə səmərəli istifadəni və inteqrasiya etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva. F., Məmmədova Ü. “Müasir Təlim Texnologiyaları” Bakı – 2014. səh. 194.
2. Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 94 illiyinə həsr olunmuş ümumi pedaqogika kafedrasının “Təhsil, Təhsilin Təşkili və İdarə Edilməsinin Müasir Problemləri: Reallıqlar, Perspektivlər” Mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, Bakı – 2017. səh. 276.
3. UNESCO. (2023). *Transforming education: the power of ICT policies. UNESCO Education Reports.*
4. <https://president.az/az/articles/view/50474>
5. <https://kayzen.az/blog/aforizmler/28197/%C3%BCm%C3%BCmmilli-lider-heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-t%C9%99hsil-haqq%C4%B1nda-k%C9%99lamlar%C4%B1.html>
6. https://adpu.edu.az/images/adpu_files/elm/elmi-jurnallar/05magistrant/magistrant-2-2025.pdf
7. <https://science.gov.az/az/news/open/28665>

Nuri N.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarnuri22@gmail.com

ÜMUMİ TƏHSİL ŞƏXSİYYƏTİN KARYERA İMKANLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA ƏSAS AMİL KİMİ

Xülasə

Ümumi təhsil fərdin karyera imkanlarının və ümumi şəxsiyyət inkişafının formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu təhsil mərhələsi şəxsi intellektual və sosial bacarıqlarla təmin edərək, kritik düşüncə, yaradıcılıq və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir ki, bunlar peşəkar uğur üçün çox vacibdir. Akademik biliklərlə yanaşı, ümumi təhsil sosial və ünsiyyət bacarıqlarını, liderlik keyfiyyətlərini və mənəvi dəyərləri formalaşdıraraq, hərtərəfli şəxsiyyətin inkişafına töhfə verir. Həmçinin, şagirdlərə öz istedad və maraqlarını kəşf etmək imkanı yaradaraq, onların düzgün peşə seçimi etməsinə kömək edir. Sürətlə dəyişən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmağı təmin etməklə, ümumi təhsil fərdlərin müxtəlif peşə mühitlərində uğur qazanmasına hazırlıq görür. Beləliklə, ümumi təhsil həm şəxsi məmnuniyyət, həm də peşəkar nailiyyət üçün vacib platforma rolunu oynayır.

ОБЩЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ КАРЬЕРНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Общее образование играет ключевую роль в формировании карьерных возможностей и общего развития личности. Этот этап обучения обеспечивает человека необходимыми интеллектуальными и социальными навыками, развивая критическое мышление, креативность и умение решать проблемы, которые являются важными для профессионального успеха. Помимо академических знаний, общее образование способствует развитию социальных и коммуникативных навыков, лидерских качеств и моральных ценностей, что в свою очередь помогает формировать всестороннюю личность. Также оно предоставляет ученикам возможность раскрыть свои таланты и интересы, помогая сделать правильный выбор профессии. Обеспечивая адаптацию к требованиям быстро меняющегося рынка труда, общее образование готовит людей к успешной работе в разных профессиональных средах. Таким образом, общее образование выступает важной платформой как для личного удовлетворения, так и для профессиональных достижений.

GENERAL EDUCATION AS A KEY FACTOR IN SHAPING CAREER OPPORTUNITIES FOR INDIVIDUALS

Summary

General education serves as the cornerstone for shaping an individual's career opportunities and overall personal development. This foundational stage

equips individuals with essential knowledge and skills, fostering critical thinking, creativity, and problem-solving abilities that are crucial for professional success. Beyond academics, general education nurtures social and interpersonal skills, leadership qualities, and moral values, all of which contribute to building a well-rounded personality. It also plays a pivotal role in guiding students toward discovering their talents and interests, helping them make informed career choices. By aligning with the demands of a rapidly changing job market, general education ensures individuals are prepared to adapt and thrive in diverse professional environments. Thus, it acts as a vital platform for both personal fulfillment and professional achievement.

Açar sözlər: *ümumi təhsil, şəxsiyyətin inkişafı, karyera imkanları, təhsil və karyera, sosial bacarıqlar*

Ключевое слово: *общее образование, развитие личности, карьерные возможности, образование и карьера, социальные навыки*

Key words: *general education, personal development, career opportunities, education and career social skills*

Giriş

Ümumi təhsil insanın həyatında əsas mərhələlərdən biri olmaqla, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına və gələcək karyera perspektivlərinin müəyyən edilməsinə dərin təsir göstərir. Bu təhsil pilləsi yalnız akademik biliklərin əldə olunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, fərdin intellektual, sosial və emosional inkişafına şərait yaradır. Müasir dövrün dinamik və rəqabət dolu cəmiyyətində ümumi təhsil, insanı əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlamaq, onun maraqlarını və istedadlarını üzə çıxarmaq üçün güclü vasitə rolunu oynayır [1].

Eyni zamanda, ümumi təhsil mərhələsi gənclərə öz dəyərlərini, məqsədlərini və maraqlarını müəyyən etməyə kömək edir, onların analitik düşünmə, problemlərin həlli və qərarvermə kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu proses yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətin tərəqqisini təmin edir. Təhsil sisteminin təmin etdiyi bilik və bacarıqlar, insanın gələcəkdə uğurlu bir peşə sahibi olması və cəmiyyətdə fəal rol oynaması üçün möhkəm təməl yaradır.

Beləliklə, ümumi təhsil, şəxsiyyətin karyera seçimlərini və inkişaf perspektivlərini formalaşdıran əsas amillərdən biri kimi xüsusi önəm daşıyır. Bu prosesin mahiyyətini və əhəmiyyətini araşdırmaq, həm fərdi inkişaf, həm də ümumi cəmiyyət üçün olduqca vacibdir [2].

İnsan həyatının ən mühüm mərhələlərindən biri olan ümumi təhsil onun şəxsi inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına və karyerası ilə bağlı seçimlərinə təsir göstərir. Təhsil insanın əxlaqi prinsiplərini, ictimai qabiliyyətlərini, bilik verməklə yanaşı, onun gələcək həyatının ilkin

təyinedicilərini formalaşdırır. Bu məqalədə ümumi təhsilin insanın peşəkar perspektivlərinə necə təsir etdiyi, karyera yüksəlişi üçün hansı dəyərli qabiliyyətləri inkişaf etdirdiyi və bununla bağlı təhsil sisteminin funksiyasından bəhs ediləcək.

Ümumi təhsilin şəxsiyyətin inkişafına təsiri

Ümumi təhsil sadəcə bilik verməklə yanaşı, fərdin intellektual, emosional və sosial inkişafına təkan verir. Bu zaman gənc müxtəlif həyat bacarıqlarını öyrənir, cəmiyyəti və özünü dərk etməyə başlayır. Məktəbdə öyrənilən məlumatlar təkcə akademik dərslərlə məhdudlaşmır; o, həm də insanın ünsiyyət və sosial qabiliyyətlərinin böyüməsinə təkan verir. Bu qabiliyyətlər şəxsiyyətin gələcək peşəkar uğurları, eləcə də sosial qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılması üçün çox vacibdir. Eyni zamanda, ümumi təhsil səviyyəsində qərar qəbul etmə, problem həll etmə bacarığı və şəxsi məqsədlərə nail olmaq həvəsi kimi xüsusiyyətlər yetişdirilir. Karyeranın inkişafı müəyyən bacarıqlar tələb edir. Ümumi təhsil müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini formalaşdırmaqla insanı uğurlu bir mütəxəssis olmağa hazırlayır [3].

Ümumi təhsilin məşğulluq perspektivlərinə təsiri

Ümumi təhsil məşğulluq perspektivlərinə geniş və kompleks təsir göstərir. Təhsil alan gənclər işçi qüvvəsinə daxil olmaq üçün lazım olan fundamental bilik və bacarıqlarla təchiz olunurlar. Müasir əmək bazarının daim dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün daha çox texnoloji təcrübə, tənqidi düşüncə və innovativ metodlara ehtiyac var. Bu gözləntiləri ödəmək üçün lazım olan ilk hazırlıq ümumi təhsil tərəfindən təmin edilir.

Bundan əlavə, ümumi təhsil təcrübə və faydalı bacarıqların əldə edilməsi üçün həlledici mərhələdir. Müxtəlif peşələrə maraqların erkən aşkarlanması daha düşünülmüş və mənalı karyera seçimlərinin inkişafına kömək edir. Təhsilin bu funksiyası uzunmüddətli peşəkar inkişafa zəmanət verir və fərdin karyera planlaması zamanı ən yaxşı qərarlar qəbul etməsinə kömək edir.

Ümumi təhsil informasiya ilə yanaşı, həm də insanlara öz şəxsiyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir ki, bu da iş imkanları açır. Məktəb illərində gənclər əməkdaşlıq etmək, məsuliyyət daşımaq və öz mühakimələrini vermək bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu sosial qabiliyyətlər onların peşəkar uğurları üçün vacib olan əlavə xüsusiyyətlərə çevrilir. Təhsildən gələn biliklərlə yanaşı, insanlar iş yerində qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif ssenarilərdə necə davranmağın əsaslarını da öyrənirlər.

Ümumi təhsilin karyera seçiminə təsiri

İntellektual inkişafı təşviq etməklə yanaşı, ümumi təhsil iş qərarlarına təsir etməkdə əhəmiyyətli rola malikdir. İnsanın diqqət sahəsi onun ilk məktəbdə oxuduğu dövrdə qazandığı bilik və bacarıqlarla müəyyən edilir. Məsələn, düzgün məlumat və bacarıqla savadlı insan müəyyən bir peşənin

mütəxəssisi ola bilər. Ümumi təhsil mərhələsində insanın özünəməxsus maraq və qabiliyyətlərinin inkişafı gələcək məşğulluq qərarlarına da təsir göstərir. Bundan əlavə, şagirdlərin məktəbdə yaşadıkları sosial təcrübələr onların peşə seçiminə təsir göstərir. Məktəbdə müxtəlif ictimai təşkilatlarda iştirak edən gənclər əmək bazarında komanda işi, ünsiyyət və şəbəkələşmə bacarıqları əldə edirlər. İstənilən iş sahəsində bu qabiliyyətlər həlledici və praktikdir [6].

Nəticə

Bir insanın fərdi inkişaf və iş perspektivləri yaratmaq qabiliyyəti onun ümumi təhsilindən çox asılıdır. Təhsil bilik verməklə yanaşı, insanın sosial, emosional və peşəkar qabiliyyətlərinin inkişafına təkan verir. Bu qabiliyyətlər gənclərin cəmiyyətin məhsuldar üzvlərinə çevrilməsi və gələcəyin əmək bazarında rəqabətədavamlı olması üçün zəmin yaradır. Təhsil sisteminin quruluşu insanın maraq və qabiliyyətlərini göstərir və onun karyera qərarlarını istiqamətləndirir. Bu, insanın maddi və şəxsi məqsədlərinə çatmasına imkan verir. Bundan əlavə, insan kapitalının inkişafı ölkənin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini yüksəltdiyi üçün ümumi təhsil cəmiyyətin iqtisadi yüksəlişi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ona görə də bir daha müəyyən edilir ki, ümumi təhsil insanın şəxsiyyətinin formalaşması və məşğulluq imkanlarının artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insanın həyatda və özünüdərkədə nailiyyətləri üçün möhkəm zəmin onun təhsil boyu əldə etdiyi bilik və bacarıqlarla qoyulur. Şəxsin, eləcə də bütövlükdə millətin yüksəlişi cəmiyyətin taleyini formalaşdıran güclü alət olan təhsilin əhatə dairəsindədir.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərova, S. (2010). *“Təhsil və iş dünyası: Karyera inkişafı və təhsil sisteminin rolu.”* Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
2. Məmmədova, L. (2015). *“Ümumi təhsil və şəxsiyyətin inkişafı.”* Bakı: Elm və Təhsil.
3. Həsənov, S. (2013). *“Karyera planlaşdırması və təhsil. Gənclərin peşə seçimi.”* Bakı: Nəşriyyat Elnur.
4. Quliyev, A. (2018). *“Təhsil və sosial bacarıqların inkişafı.”* Bakı: Təhsil İnstitutu.
5. Əliyev, R. (2017). *“Təhsil və iş dünyası əlaqələri: Şəxsiyyətin peşə və sosial inkişafı.”* Bakı: Elm və İntellekt.
6. Zeynalov, T. (2014). *“Təhsilin iqtisadi və sosial rolu.”* Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
7. Rəhimova, N. (2019). *“Ümumi təhsilin karyera inkişafında rolu.”* Bakı: Karyera və Təhsil Mərkəzi.
8. Əhmədov, V. (2012). *“Peşə seçimi və karyera inkişafı: Təhsil sisteminin təsiri.”* Bakı: Elm və Təhsil.

Rəsulova K.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kamala.rasulovaa@gmail.com

MƏKTƏB DİREKTORUNUN QƏRARVERMƏ PROSESİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTDƏN İSTİFADƏ

Xülasə

Süni intellektin (Sİ) təhsil sistemində, xüsusilə məktəb direktorlarının qərarvermə proseslərində tətbiqi idarəetmənin yeni mərhələsinə keçidi simvolizə edir. Dördüncü Sənaye İnqilabının məhsulu olan Sİ texnologiyaları idarəetmədə məlumat əsaslı, çevik və şəffaf qərarvermə mexanizmlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Direktorların fəaliyyətində Sİ-nin istifadəsi təkcə inzibati əməliyyatların avtomatlaşdırılması ilə məhdudlaşmır; həmçinin öyrənmə analitikası, resursların optimallaşdırılması, risklərin proqnozlaşdırılması və fərdiləşdirilmiş təhsil strategiyalarının hazırlanması kimi funksiyaları da əhatə edir. Bu prosesdə süni intellekt idarəetmə qərarlarını sübutlara əsaslandırmağa, tədris keyfiyyətini yüksəltməyə və məktəb–valideyn–icma əlaqələrində etimadı möhkəmləndirməyə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası da bu istiqamətdə milli yol xəritəsini müəyyənləşdirərək təhsildə etik, hüquqi və texnoloji əsasları möhkəmləndirir. Məqalədə bu məəsələlər, həmçinin Sİ-nin tətbiqi məktəb direktorunu əvəz edən deyil, onun liderlik gücünü artıran vasitə olduğu göstərilmişdir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДИРЕКТОРА ШКОЛЫ

Резюме

Применение искусственного интеллекта (ИИ) в системе образования, особенно в процессе принятия решений школьными директорами, символизирует переход к новому этапу управления. Технологии ИИ, являющиеся продуктом Четвёртой промышленной революции, создают условия для формирования основанных на данных, гибких и прозрачных механизмов управления. Использование ИИ в деятельности директоров школ не ограничивается лишь автоматизацией административных операций; оно также охватывает функции анализа обучения, оптимизации ресурсов, прогнозирования рисков и разработки персонализированных образовательных стратегий. В этом процессе искусственный интеллект служит инструментом для обоснования управленческих решений на основе доказательств, повышения качества обучения и укрепления доверия в отношениях между школой, родителями и сообществом. Стратегия Азербайджанской Республики по искусственному интеллекту на 2025–2028 годы определяет национальную дорожную карту в этом направлении, укрепляя этические, правовые и

технологические основы образования. В статье III рассматривается не как замена директора школы, а как партнёр, усиливающий его лидерские способности.

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE DECISION-MAKING PRO

Summary

The application of artificial intelligence (AI) in the education system, particularly in the decision-making processes of school principals, symbolizes a transition to a new stage of management. As a product of the Fourth Industrial Revolution, AI technologies create conditions for the development of data-driven, flexible, and transparent decision-making mechanisms in administration. The use of AI in the work of school principals is not limited to the automation of administrative operations; it also encompasses functions such as learning analytics, resource optimization, risk forecasting, and the development of personalized education strategies. In this process, AI serves to base managerial decisions on evidence rather than intuition, enhance the quality of teaching, and strengthen trust in school–parent–community relations. The Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028 also defines the national roadmap in this direction, reinforcing ethical, legal, and technological foundations in education. Consequently, the implementation of AI acts not as a replacement for the school principal but as a partner that enhances their leadership capacity.

Açar sözlər: *süni intellekt, qərarvermə prosesləri, məktəb idarəetməsi, təhsil texnologiyaları, liderlik və innovasiya*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, процессы принятия решений, школьное управление, образовательные технологии, лидерство и инновации*

Key words: *artificial intelligence, decision-making processes, school management, educational technologies, leadership and innovation*

Süni intellektin (Sİ) yaranması və inkişaf trayektoriyası insan cəmiyyətinin tarixi inkişafı ilə istehsal münasibətləri və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Ovçuluq-toplayıcılıq dövründən əkinçilik mərhələsinə keçid, minilliklərə yayılan təkamül prosesi kimi yavaş tempə irəliləmiş, insanın təbiətlə münasibətləri müşahidə və təcrübəyə əsaslanmışdır. Lakin sənaye inqilabları bu ritmi radikal şəkildə dəyişdirərək, istehsal vasitələrini, bilik istehsalını və idarəetmə strukturlarını köklü surətdə yenidən formalaşdırmışdır.

Birinci Sənaye İnqilabı buxar mühərrikinin ixtirası və mexanikləşmənin tətbiqi ilə insanın fiziki gücünü texnoloji vasitələrlə yüksəltməyə yönəlmişdir. İkinci Sənaye İnqilabı elektrik enerjisi, kimya sənayesi və kütləvi istehsal vasitəsilə iqtisadi sistemləri modernləşdirmişdir. Üçüncü Sənaye İnqilabı

“rəqəmsal inqilab” - kompüterlərin və informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi ilə məlumat istehsalını avtomatlaşdırmış və “informasiya cəmiyyəti”nin əsasını qoymuşdur. Bu inkişaf xəttinin növbəti mərhələsi olan Dördüncü Sənaye İnqilabı isə süni intellekt, böyük verilənlər, robototexnika, əşyaların interneti yüksək sürətli, kvant hesablama və biotexnologiyanın integrasiyası nəticəsində texnoloji tərəqqini artıq xətti deyil, həndəsi artım formasına gətirmişdir. Nəticədə, bu mərhələ yalnız istehsal münasibətlərini deyil, həm də informasiya, təhsil, səhiyyə və idarəetmə sistemlərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir.

Beləliklə, müasir dövr artıq “informasiya cəmiyyəti” mərhələsini arxada qoyaraq “innovasiya cəmiyyəti” adlanan yeni bir sosial-texnoloji mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə süni intellekt sadəcə məlumatın toplanması və emalı vasitəsi deyil, həm də bilik istehsalının, qərar qəbuletmənin və yaradıcılığın mərkəzi elementi kimi çıxış edir [4, s. 100]. İnsan tarixinin bu nöqtəsində Sİ artıq təkə texnoloji bir alət deyil, insan düşüncəsinin və mədəni inkişafın davamı kimi dəyərləndirilir. O, bilik, intuisiya və məntiq arasındakı əlaqəni sistemləşdirərək, yeni bir epistemoloji mərhələ – “ağıllı sistemlər dövrü”nü formalaşdırır.

Sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində süni intellekt əşyaların interneti (IoT), kiber-fiziki sistemlər (CPS) və avtonom maşınların sintezində əsas integrativ qüvvə kimi çıxış edir. Bu texnoloji triada böyük verilənlər və bulud hesablama arxitekturaları ilə birləşərək, “insansız fabriklər” və real vaxt analitikası kimi yeni idarəetmə modellərinin yaranmasına şərait yaradır. Bu integrasiya nəticəsində idarəetmədə insanın subyektiv qərarverməsindən irəli gələn dəyişkənlik azalır, məlumat əsaslı qərarvermə və optimallaşdırma modelləri ön plana çıxır. Beləliklə, süni intellekt yalnız sənaye istehsalında deyil, sosial və təşkilati sistemlərdə də rəasional qərarvermə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir [4, s. 100-103].

Ümumilikdə, süni intellektin inkişafı üç əsas mərhələdə izah olunur: Dar Sİ (Narrow AI), Ümumi Sİ (AGI) və Super Sİ (ASI). Dar Sİ müəyyən sahələrdə (məsələn, üz tanıma, tərcümə və axtarış sistemlərində) yüksək dəqiqliklə fəaliyyət göstərsə də, kontekstlərarası adaptasiya qabiliyyətindən məhrumdur. Ümumi Sİ artıq insan idrakına bənzər çoxsahəli öyrənmə və çevik uyğunlaşma bacarığı ilə fərqlənir. Super Sİ isə nəzəri mərhələdə olmaqla, insan idrakını aşmaq potensialına malik yaradıcı və özünü təkmilləşdirən sistemlər səviyyəsini ifadə edir [3, s. 10]. Bu mərhələlilik süni intellektin yalnız texnoloji deyil, həm də idrak yönümlü inkişaf trayektoriyasına malik olduğunu göstərir.

Süni intellekt ekosistemi insan idrakını modelləşdirən bir neçə alt sahənin qarşılıqlı əlaqəsindən formalaşır: qayda-əsaslı sistemlər, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, təbii dilin emalı (NLP), kompüter görməsi (CV) və robot texnologiyaları (RT). Qayda-əsaslı sistemlər süni intellektin ilkin

mərhələsində hüquq, tibb və maliyyə kimi sahələrdə tətbiq olunaraq qərarvermə proseslərində şəffaflığı təmin edir. Maşın öyrənməsi verilənlərdəki nümunələri müəyyənləşdirərək adaptiv sistemlərin yaranmasına şərait yaradır. Dərin öyrənmə çoxqatlı neyron şəbəkələri vasitəsilə kompleks məlumat növlərini emal etməyə imkan verir, təbii dilin emalı isə insan-maşın əlaqəsini semantik səviyyədə mümkün edir. Kompüter görməsi vizual qavrayışı avtomatlaşdıraraq obyekt tanıma və səhnə analizini təmin edir, robot texnologiyaları isə bu intellektual bacarıqları fiziki müstəviyə daşıyır [7].

Bütün bu alt sahələrin sinxron fəaliyyəti nəticəsində insan idrakını tamamlayan və koqnitiv potensialı genişləndirən çoxqatlı bir ekosistem formalaşır. Bu ekosistem yalnız məhsuldarlığı artırmır, həm də idarəetmədə rəşional qərarvermə, institusional yaddaşın güclənməsi və öyrənən təşkilat modellərinin yaranması kimi strateji üstünlüklər yaradır. Beləliklə, süni intellektin inkişafı texnoloji modernləşmədən çox, insan idrakının riyazi-alqoritmik modelləşdirilməsi və bilik istehsalının rasionallaşdırılması ilə səciyyələnən keyfiyyətə yeni bir mərhələnin əsasını qoyur [4; 7].

Məktəb direktorlarının qərarvermə proseslərində də süni intellektdən (Sİ) istifadə, təhsil sistemində gedən rəqəmsal transformasiyanın ən praktik və yüksək təsirliliyi istiqamətlərindən biridir. Sİ burada yalnız “yeni alət” rolunu oynamır; o, idarəetmənin metodoloji əsaslarını yeniləyən, datanı qərara çevirən və insan amilinin gücünü artıran idrak tərəfdaşı kimi çıxış edir. Müasir Sİ ekosistemi (maşın öyrənməsi, öyrənmə analitikası, təbii dilin emalı, kompüter görməsi və qayda-əsaslı ekspert sistemləri) direktorun gündəlik inzibati işlərini avtomatlaşdırmaqla yanaşı, strateji seçimlər üçün tələb olunan proqnoz və ssenari təhlilini də təmin edir [8].

Sİ-nin ilk və ən görünən təsiri inzibati əməliyyatların yüngülləşdirilməsidir: davamiyyətin real vaxtda izlənməsi, cədvəl və resursların optimallaşdırılması, qiymətləndirmə axınlarının koordinasiyası, eləcə də məktəb–valideyn kommunikasiya kanallarının avtomatlaşdırılması bu çərçivəyə daxildir [5]. Bu avtomatlaşma təşkilati “sürtünmə”ni azaldır, direktorun vaxtını bürokratik işlərdən pədaqoji liderliyə yönəldir. Əsas dəyər isə Sİ dəstəklili analitikanın qərarları sübutlara bağlamasında ortaya çıxır: sinif və fənn kəsimində öyrənmə boşluqları, müəllim yükünün balanslı, risk qrupları və kurikulumun faktiki təsirliliyi vizual panellərdə aydın görünür [6].

Qərarvermənin “idrak mərkəzi” olan öyrənmə analitikası direktor üçün iki strateji xətt açır. Birincisi, erkən xəbərdarlıq sistemləri vasitəsilə riskin proaktiv idarə olunmasıdır: davamiyyət, tapşırıq davranışları və formativ qiymətləndirmə siqnallarının birləşdirilməsi məktəbdən yayınma və performans enişini vaxtında aşkarlamağa imkan verir. İkincisi, səmərəliliyin optimallaşdırılmasıdır: auditoriya doluluğu, laboratoriya və İT resurslarının istifadəsi, müəllimlər arasında dərş bölgüsü kimi göstəricilərə əsasən Sİ

alternativ cədvəl ssenarilərini hesablayır. Beləliklə, direktor intuisiya deyil, nəticəyənlü məntiqi optimallaşdırma ilə hərəkət edir.

Pedaqoji müstəvidə Sİ fərdiləşdirilmiş öyrənməni miqyaslayır: adaptiv platformalar şagirdin öyrənmə trayektoriyasını modelləşdirir, zəif bəndlər üzrə “mikro-müdaxilə” siqnalları yaradır və müəllimə hədəfli dəstək üçün xəbərdarlıqlar göndərir. Direktor bu siqnalları sinif və məktəb səviyyəsində toplayaraq “öyrənmə istilik xəritələri”nə çevirir, bunun əsasında məqsədli dəstək proqramları və müəllim inkişafı təlimlərini planlaşdırır. Nəticədə qiymətləndirmə daha formativ xarakter alır, idarəetmə isə ədalət və şəffaflıq mədəniyyəti üzərində qurulur.

Sİ eyni zamanda kommunikasiya və hesabatlılığı gücləndirir. Təbii dilin emalına əsaslanan “idarəetmə köməkçiləri” şura protokollarını xülasələyir, göstəricilərdəki yayınmaları aşkarlayır, qısa siyasət məruzələri tərtib edir və valideynlər üçün aydın geribildirimlər hazırlayır. Bu, direktorun “məlumatı mənaya çevirən” lider funksiyasını möhkəmləndirir və məktəb–valideyn–icma üçbucağında etimadı artırır.

Bununla belə, etik, hüquqi və təşkilati məsuliyyətlər qaçılmazdır: məlumat məxfiliyi və uşaq hüquqlarına riayət (məlumatın minimallaşdırılması, məqsədə bağlılıq, rol-əsaslı giriş, saxlanma müddəti, audit), alqoritmik qərəzin monitorinqi və izahlılıq tələbləri, habelə “insan nəzarət halqası” ilə qərarların təsdiqi əsas prinsip kimi qorunmalıdır. Sİ nə müəllimi, nə də direktorun mühakiməsini əvəz edir; o, qərarı hazırlayan, ssenarini göstərən və nəticəni izah edən etibarlı tərəfdaş kimi çıxış edir.

Bu baxımdan Azərbaycanın 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası təhsildə rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirən milli çərçivə rolunu oynayır: yüksək hesablama gücü, açıq məlumat ekosistemi, Azərbaycan dilində Təbii Dil Emalı və insan kapitalının inkişafı yerli kontekstə uyğun Sİ həllərini mümkün edir. Dil suverenliyi sayəsində qiymətləndirmə, yazı analizi, valideynlərlə rəqəmsal ünsiyyət və idarəetmə mətnlərinin emalı daha dəqiq lokallaşdırılır; nəticələr həm ədalətli, həm də daha anlaşılan olur [1].

Praktiki idarəetmə baxımından “Sİ-hazır məktəb” üçün yol xəritəsi bir-birinə bağlı altı mərhələdən ibarətdir:

- **Məlumat arxitekturası və məxfilik təsir qiymətləndirməsi** – hüquqi-etik tələbləri təmin edən baza qurulur.

- **Prioritet istifadələrin seçimi** – erkən xəbərdarlıq, cədvəl optimallaşdırması, resurs planlaması, formativ analitika və kommunikasiya xülasələri kimi yüksək təsirli sahələr müəyyənləşdirilir.

- **Pilotlarla iterativ irəliləyiş** – “kiçikdən başla — ölç — öyrən — genişlət” prinsipi və əvvəlcədən razılaşıdırılmış göstəricilərlə risklər idarə olunur.

• **İnsan kapitalının gücləndirilməsi** – direktor və metodistlər üçün Sİ-savadlılığı üzrə hədəfli təlimlər təşkil edilir.

• **İdarəetmə rutininə inteqrasiya** – həftəlik brifinqlər, aylıq ssenari şuraları və rüblük keyfiyyət təminatı ilə Sİ tapıntıları qərarverməyə sistemli şəkildə daxil edilir.

• **Şəffaflıq və cavabdehlik** – Sİ-nin nə etdiyi/etmədiyi, məlumatların necə qorunduğu barədə aydın izahlar və səmərəli şikayət-düzəliş mexanizmləri qurulur.

Beynəlxalq təcrübə də bu yanaşmanı təsdiqləyir. Məsələn, Sinqapur və Cənubi Koreyada Sİ yalnız şagird yönümlü alət deyil, həm də idarəetmədə performans monitorinqi və tədris yükünün balanslaşdırılması üçün tətbiq olunur; nəticədə STEAM fənlərində göstəricilər yüksəlir, müəllimlərin rutin işə sərf etdiyi vaxt azalır. Çin və ABŞ nümunələri isə adaptiv sistemlərin milyonlarla şagird üçün fərdi öyrənmə marşrutlarını formalaşdırmaqla kütləvi təhsildə individual dəstəyi avtomatlaşdırdığını göstərir [2].

Risqlərin idarə edilməsi üçün “təhlükəsiz uduzma” dizaynı əsas prinsip kimi qəbul edilməlidir: avtomatik qərarların əvəzinə “tövsiyə + insan təsdiqi” modeli, həssas qruplar üçün ikiqat yoxlama, sistem nasazlıqlarına qarşı “manual rejim” ehtiyat planları, həmçinin etik audit və qərəz testlərinin qeydiyyatı. Bu çərçivə ədalət və etimadı qoruyur, miqyaslanma prosesində dayanıqlılığını təmin edir.

Beləliklə, Sİ ilə güclənən direktor liderliyi “insanı sistemdən çıxarmaq” deyil, insanı daha təsirli mərkəzə gətirmək deməkdir. Sİ-nin sürət, dəqiqlik və proqnoz qabiliyyəti müəllimlərin pedaqoji mühakiməsi və direktorun kontekst biliyi ilə birləşdikdə, məktəb idarəetməsi ədalətli, şəffaf və nəticəyönlü bir sistemə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 19 mart 2025-ci il, №530. <https://e-qanun.az/framework/59218>*
2. *İsmayilova, N. Ş. – Təhsildə süni intellektin rolu. İçində: Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri. Elmi Əsərlər Toplusu, XXIII buraxılış, Bakı, 2025, s. 310–314.*
3. *Koç, H. – Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı: Bir Meta-Sentez Çalışması. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, 2024.*
4. *Öztemel, E. – Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği. İçinde: Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği (Ed. Muzaffer Şeker, Yasin Bulduklu, Cem Korkut, Mürsel Doğrul). Ankara: TÜBA Yayınları, 2020, s. 96–112.*

5. *Provvidenza, S. – Key Fundamentals of AI Development. DragonSpears Blog, 2024. <https://www.dragonspears.com/blog/fundamentals-of-ai-development>*
6. *SMU – How Artificial Intelligence in Education is Transforming Classrooms. Learning Sciences Blog, 2025. <https://learningsciences.smu.edu/blog/artificial-intelligence-in-education>*
7. *Stryker, C., & Kavlakoglu, E. – What is Artificial Intelligence (AI)? IBM Think Blog, 2025. <https://www.ibm.com/think/topics/artificial-intelligence>*
8. *University Canada West – Advantages and Disadvantages of AI in Education. UCW Blog, 2025. <https://www.ucanwest.ca/blog/education-careers-tips/advantages-and-disadvantages-of-ai-in-education>*

Seyidəhmədova R.R.
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
seyidehmedovareqsane@gmail.com

YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARINDA GƏNCLƏRİN SOSIAL- MƏDƏNİ FƏALLIĞI VƏ TURİZM İDARƏÇİLİYİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə yeni dövrün çağırışlarının nələr olduğu, onların əhəmiyyəti, baş verən dəyişikliklər, innovasiyalar və onların cəmiyyətə təsiri araşdırılır. Ardınca, bu çağırışlar kontekstində gənclərin sosial-mədəni fəallığı vurğulanır. Azərbaycan gənclərinin ölkəmizin adını müxtəlif ölkələrdə tanımaq sahəsində göstərdikləri təşəbbüslər və fədakarlıqları da bu məqalədə qeyd olunur. Xüsusilə, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı qəhrəmancasına şəhid olan gənc hərbcilərimizin xatirəsi ehtiramla yad edilir. Məqalənin sonunda isə gənc könüllülərin, sahibkarların, bloggerlərin və bələdçilərin Azərbaycanda keçirilən müxtəlif tədbirlərdəki fəallıqları, turizmin inkişafına verdikləri töhfələr və gələcəyə olan ümidləri əhatə olunur.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖИ И ЕЕ РОЛЬ В УПРАВЛЕНИИ ТУРИЗМОМ В УСЛОВИЯХ ВЫЗОВОВ НОВОЙ ЭПОХИ

Резюме

В статье рассматриваются вызовы новой эпохи, их значение, произошедшие изменения и нововведения, а также их влияние на общество. Далее подчёркивается социально-культурная активность молодёжи в контексте этих вызовов. Также в статье отмечаются инициативы и жертвы, проявленные азербайджанской молодёжью в продвижении имени нашей страны в различных странах. В частности, с уважением читается память наших молодых солдат, героически погибших в 44-дневной Отечественной войне. В конце статьи освещается деятельность молодых волонтеров, предпринимателей, блогеров и гидов в различных мероприятиях, проводимых в Азербайджане, их вклад в развитие туризма и их надежды на будущее.

YOUTH'S SOCIAL-CULTURAL ACTIVITY AND THEIR ROLE IN TOURISM MANAGEMENT IN THE CHALLENGES OF THE NEW ERA

Summary

The article explores the main challenges of the new era, their significance, ongoing changes, innovations, and their impact on society. It emphasizes the socio-cultural activity of youth in the context of these contemporary challenges. The initiatives and dedication of Azerbaijani youth in promoting the country's image

across different nations are also highlighted. In particular, the memory of young soldiers who heroically became martyrs during the 44-day Patriotic War is honored with deep respect. Finally, the article covers the active participation of young volunteers, entrepreneurs, bloggers, and tour guides in various events held in Azerbaijan, their contributions to the development of tourism, and their hopes for the future.

Açar sözlər: *gənclik, sosial-mədəni fəallıq, turizm, idarəetmə, çağırışlar, inkişaf, innovasiya*

Ключевые слова: *молодежь, социально-культурный активизм, туризм, управление, проблемы, развитие, инновации*

Key words: *youth, socio-cultural activity, tourism, management, challenges, development, innovation*

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, yeni dövrün çağırışları geniş qavramdır. Hər dövr özündən qabaqkı dövrün yeni dövrüdür və hər dövrdə də problemlər, çətinliklər, innovasiyalar və s. olub. Hazırkı dövrümüz də bu dövrdən əvvəlki dövr və dövrlərin yeni dövrüdür desək yanılmırıq. Bu dövrü 10 il kimi də, 50 il kimi də, 100 il, yəni 1 əsr kimi də götürə bilərik.

Yeni dövrün çağırışları da məhz bunlardır. Yəni yeni dövrün çağırışları, həm də yeni dövrün tələbləridir. Şübhə yox ki, hazırkı dövrümüzdə də ondan qabaqkı dövr və dövrlərdən fərqliliklər var. Məsələn, yeni dövrümüzdə bizi ən çox qürurlandıran bir hadisə baş verdi. Bu qürurlandırıcı hadisə heç şübhəsiz, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsidir. Bu hadisə yalnız hərbi, siyasi hadisə deyil, həm də sosial, mədəni və iqtisadi hadisədir. Çünki məhz bu hadisə ilə siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi, mədəni sahələrdə böyük dəyişikliklər baş verib və verməkdə də davam edir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz torpaqlarını geri qaytararaq ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş və regionda yeni bir reallıq yaranmışdır.

Vətən müharibəsi zamanı gənclərin rolunu heç kəs dana bilməz. Həmin gənclər vasitəsilə biz öz torpaqlarımızı geri qaytarmağı bacardıq. Bu müharibə zamanı şəhidlik dərəcəsinə ucalanlar da məhz gənclərimiz idi. Allah onlara rəhmət etsin.

Gənclərin sosial-mədəni fəallığı isə onların cəmiyyətin inkişafı üçün fəaliyyətləri, mədəni tədbirlərə qoşulmaları, sosial təşəbbüsləridir. Vətən müharibəsi kontekstində gənclərin rolu artmalıdır. Onlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki yenidənqurma işlərində aktivlik göstərməli və ən əsası, Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdırmalıdırlar.

Yeni dövrdə Azərbaycanda gənclər siyasəti xeyli inkişaf etmişdir. Bu inkişafın bünövrəsini isə Ümumilli lider Heydər Əliyev qoyub. Məhz Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra gənclərin inkişafı, fəaliyyət istiqamətləri, məqsədlərini, prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev

gənclərə xüsusi bir diqqətlə yanaşırdı. Çünki o bilirdi ki, ölkənin inkişafı məhz gənclərin inkişafı ilə mümkündür.

Hazırda Prezident İlham Əliyev də həmin siyasəti uğurla davam etdirir. Prezident İlham Əliyev 20-dən çox sənəddə gənclərlə bağlı strategiyaları müəyyən edib. Ölkəmizdə gənclər üçün Prezident Mükafatı təsis olunması, 2007-ci il “Gənclər ili” elan edilməsi, Azərbaycan Gənclər Fondunun yaradılması, “Gənclər evi” sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsi yaradılması, gənclərin beynəlxalq tədbirlərdə təmsil olunması, ideya və təşəbbüslərinin dəstəklənməsi üçün dövlətin dəstək mexanizmləri formalaşdırılması, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının (AHİK) yaradılması və s. ölkəmizdə gənclər siyasətinin güclü inkişaf etdirilməsinin göstəricilərindəndir.

2005–2009-cu illəri əhatə edən “Azərbaycan gəncliyi Dövlət Proqramı”, eləcə də 2006–2010-cu illər üçün “Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq imkanlarının genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, bundan əlavə “Azərbaycan gəncliyi 2011–2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı, “2015–2025-ci illər üçün Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası” və “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı kimi sənədlər ölkədə gənclərlə bağlı siyasətin sistemli şəkildə formalaşmasına təkan verən əsas dövlət təşəbbüsləri sırasında yer alır [4].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev bununla bağlı çıxışlarında qeyd edib: *“Bu gün Azərbaycan gəncləri cəmiyyətimizin fəal hissəsidir. Biz haqlı olaraq gənclərimizlə fəxr edə bilərik. Bizim gənclərimiz torpaq uğrunda, Vətən uğrunda vuruşurlar. Bizim şəhidlərimizin böyük əksəriyyəti gənclərimiz olubdur. Bizim gənclərimiz hərbi qələbələrimizi şərtləndiriblər”* [2].

Azərbaycanda gənclərin rolunu artırmaq və sosial cəmiyyətimizdə potensialını gücləndirmək məqsədilə bir neçə forum keçirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür [2].

I Forum – 2 fevral 1996-cı ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan gənclərinin ilk forumu keçirilmişdir və bu forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etmişdir [2].

II forum – 1999-cu ildə paytaxtımız Bakı şəhərində keçirilib. Forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ümummilli lider Heydər Əliyev iştirak edib. Bu forumda gəncliyin bugünkü vəziyyəti, mövcud nöqsanlar və qarşıda duran vəzifələr ətraflı müzakirə edilmiş və nəticələrə gəlinmişdir [2].

III forum – 13 oktyabr 2003-cü ildə, IV forum 2005-ci ildə, V forum 03 oktyabr 2008-ci ildə, VI forum 25 oktyabr 2011-ci ildə, VII forum 2-3 iyun 2014-cü ildə, VIII forum 16 noyabr 2018-ci ildə, IX Forum isə 25 dekabr 2020-ci ildə keçirilib. Bu forumların hər biri Bakı şəhərində keçirilib [2].

Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin əlverişli olması, zəngin sərvətlərinin olması, dünyada qəbul olunmuş 11 iqlimin 9-nun Azərbaycanda mövcud olması, Azərbaycanın bir çox tədbirlərə ev sahibliyi etməsi və s. turistlərin Azərbaycana axın etməsinə səbəb olur.

Şübhə yox ki, bu da Azərbaycanın iqtisadiyyatına, gənclərin fəallığına, ölkənin inkişafına öz təsirini göstərir.

Turizmin inkişafı həm də dövlət büdcəsinin formalaşmasına, işsizliyin aradan qaldırılmasına, ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsinə, başqa mədəniyyətlərin öyrənilməsinə və s. çox böyük təsir göstərir.

Gənclərin turizm sahəsində inkişafına istiqamətlənmiş bir çox tədbir keçirilmişdir. Bunlara 2012-ci ildə təşkil olunan “Turizmin inkişafı sahəsində gənclərin rolunun artırılması” layihəsini, 2014-cü ildə təşkil olunan “Azərbaycanda gənclər turizminin formalaşması və dünyaya inteqrasiyası” adlı layihəni nümunə göstərə bilərik.

2011-ci ildə Almaniyada keçirilən Avroviziya mahnı müsabiqəsində çıxış edən gənc ifaçılarımız Nigar Camal və Eldar Qasimovun göstərdikləri möhtəşəm performansla Azərbaycan həmin müsabiqənin qalibi olmuşdur. Bu, ölkəmizin gənc ifaçılar yetişdirdiyinin bariz nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, ifaçılarla yanaşı Azərbaycanın bir çox gənc idmançıları da Azərbaycanın adını müxtəlif bölgələrdə səsləndiriblər, bu gün də səsləndirirlər və səsləndirməyə davam edəcəklər. Mən bu sıradan idmançılarımızı qeyd etmək istərdim. Müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycanı təmsil edən Xetaq Qazyumov, Mariya Stadniki, Mövlud Mirəliyevi, Şahin İmranov, Rövsən Bayramov, Elnur Məmmədini, Toğrul Əsgərov, Məhəmmədrəsul Məcidov, Hacı Əliyevi, Sabah Şəriətini, Rəsul Çunayevi, Natalia Sinişini, Rafael Ağayevi, Loren Alfonsonu, Zöhrə Ağamirovanı, Hidayət Heydərovu, Eduard Məmmədovu, Zabit Səmədovu və s. misal çəkə biləm. Məhz onlar gənc yaşlarında Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil ediblər və etməyə də davam edirlər. Bu, təkcə onların yox, bütün Azərbaycanın uğurudur.

2012-ci ildə Azərbaycanda keçirilən Avroviziya Mahnı Müsabiqəsində, 2015-ci ildə ilk dəfə Azərbaycanda təşkil olunan Avropa Oyunlarında, 2017-ci ildə keçirilən İslam Həmrəyliyi Oyunlarında və 2017-ci ildən ardıcıl olaraq hər il Azərbaycanda təşkil olunan Formula-1 oyunlarında gənclərin fəallığı önə çıxdı. Həmin vaxt ölkəmizə müxtəlif ölkələrdən, müxtəlif mədəniyyətlərdən, müxtəlif xalqlardan turistlər gəlmişdi. Həmin vaxt ən önə çıxan şəxslər gənc könüllülərimiz idi. Onların könüllü şəkildə belə bir mötəbər yarışın mükəmməl təşkil edilməsində rolları əvəzsizdir.

11–22 noyabr 2024-cü il tarixlərində paytaxtımızda keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP 29) gənc iştirakçıların bu cür konfranslarda iştirak

təcrübəsilə yanaşı, onlar “yaşıl” enerji, “yaşıl” iqtisadiyyata keçid kimi “yaşıl vəədlərə” yiyələndilər və bu terminləri daimi yaddaşına həkk etdilər.

Bu konfrans müddətin Azərbaycana təqribən 70-80 min xarici turistin gəldiyi bildirilir. Bu da şübhə yox ki, olduqca böyük bir rəqəmdir.

Könüllülərlə bərabər gənc bələdçilər də gələn yerli və xarici turistlərə xidmət göstərərək bununla həm də turizm təcrübəsinə yiyələnirlər. Bunlarla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə səfər çərçivəsində “Yolumuz Qarabağa” layihəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu layihələrlə gənclər həm iştirakçı kimi, həm də təşviqatçı kimi yer alırlar. Belə gənclər arasında xüsusilə bloggerləri vurğulamaq istərdim. Məhz onların çəkilişləri, canlı yayımları ilə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinə sosial media platformalarında da insanlar rahatlıqla “gəzə bilirlər”.

Bunlarla yanaşı, gənclər Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini tanıdan festivallarda iştirak edərək bununla həm də belə festivalların inkişafına səbəb olurlar. Belə festivallarda Azərbaycanın sənətkarlığı, milli mətbəxi, milli geyimləri, musiqisi təqdim olunur və bununla da turistlərin cəlb olunmasına böyük töhfə verir.

Daha sonra, “GoMap”, “Trip to Azerbaijan” kimi “Startup Tourism” layihələrində gənc proqramçılar iştirak ediblər.

Bölgələrimizdə təşkil olunan festivallarda gənc könüllülərin və bələdçilərin iştirakı nəticəsində turistlərin həmin festivallara axını son illərdə çoxalmışdır. Bu həm də Azərbaycanın bölgələrinin tanıtılmasında mühüm rol oynayır.

Gənclərin fəallığı və yenilikçi düşüncələri turizmin inkişafına çox böyük təsir göstərir. Hazırda gənclərin bir çoxu turlar təşkil edərək turistləri Azərbaycanın bölgələri ilə tanış edirlər. Burada əsas rolu da gənc sahibkarlar görürlər.

Bununla belə, bu cür tur şirkətlərində çalışan gənc işçilər, bələdçilər, promouterlər turistlərə bölgələrimizi tanıdır, səfərlərə təşviq edirlər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, COP-un (Tərəflər Konfransı) tarixi.*
2. *Hüseynli Billurə, “Azərbaycan gənclərinin forumları”.*
3. *Hacıyev Cəmil, “Asudə vaxtın səmərəli təşkilinin Azərbaycan gəncliyinə təsirinin təhlili”, 2020.*
4. *İsgəndər Həsənov, “Azərbaycanın gənclər siyasəti”, 525-ci qəzet.- 2022.- 17 iyun. - s.7.*
5. *Rəna Sultanova, “Azərbaycanda Gənclər Siyasəti və Onun Turizmin İnkişafına Təsiri”, 2018.*

6. Sultanova R.P., "Azərbaycan gənclərinin ölkə iqtisadiyyatında rolu", Beynəlxalq kongress, Türkiyə, Muğla Sitki Koçman Universiteti, 2016, 463–467.
7. https://azertag.az/xeber/azerbaycanda_gencler_turizminin_formalasmasi_ve_dunyaya_integrasiyasi_adli_layihenin_teqdimati_olmusdur-53627
8. https://azertag.az/xeber/turizmin_inkisafi_sahesinde_genclerin_rolunun_artirilmasi_layihesi_heyata_kechirilecekdir-180869
9. <https://www.ahik.org/az/fealiyyetimiz/gencler-siyaseti>

Şeydayeva Ş.Ş.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
seydayevaxanim@gmail.com

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ KEYFİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə təhsildə keyfiyyət anlayışı global çağırışlara uyğun olaraq yalnız şagirdlərin biliyinin dövlət standartlarına cavab verməsi ilə deyil, həm də müəllimlərin peşəkarlığı, təhsil müəssisələrinin idarə olunması, infrastruktur, tədris texnologiyaları və xidmətlərin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Azərbaycanda keyfiyyətin təminatı “Təhsil haqqında” qanunda qeyd olunmuş, akkreditasiya xidməti vasitəsilə qiymətləndirilməklə davamlı inkişaf, rəqabət qabiliyyəti və şəffaflığın əsas mexanizminə çevrilmişdir. Keyfiyyətli təhsil üçün əsas şərtlərdən ixtisaslı kadr hazırlığı, innovativ tədris metodlarının tətbiqi, ömürboyu təhsil imkanlarının yaradılması və əmək bazarı ilə uyğunlaşmanın gücləndirilməsi göstərilir. Bu istiqamətdə maliyyə dəstəyinin artırılması və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ПРОБЛЕМЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В современном мире понятие качества образования определяется не только соответствием знаний студентов государственным стандартам, но и профессионализмом преподавателей, управлением образовательными учреждениями, инфраструктурой, образовательными технологиями и уровнем услуг, соответствующим глобальным вызовам. Обеспечение качества в Азербайджане закреплено в Законе «Об образовании» и стало основным механизмом устойчивого развития, конкурентоспособности и прозрачности посредством оценки аккредитационной службы. Основными условиями качественного образования являются подготовка квалифицированных кадров, применение инновационных методов обучения, создание возможностей для непрерывного обучения и усиление адаптации к рынку труда. В этом направлении особое значение имеет увеличение финансовой поддержки и применение механизмов управления, основанных на международном опыте.

QUALITY ISSUES IN AZERBAIJAN EDUCATION

Summary

In modern times, the concept of quality in education is determined not only by the compliance of students' knowledge with state standards, but also by the professionalism of teachers, management of educational institutions, infrastructure, educational technologies and the level of services, in accordance with global challenges. Quality assurance in Azerbaijan is stipulated in the Law “On Education”

and has become the main mechanism for sustainable development, competitiveness and transparency through the assessment of the accreditation service. The main conditions for quality education are the training of qualified personnel, the application of innovative teaching methods, the creation of lifelong learning opportunities and strengthening adaptation to the labour market. In this direction, increasing financial support and the application of management mechanisms based on international experience are of particular importance.

Açar sözlər: *keyfiyyət, təhsildə keyfiyyət, akkreditasiya, beynəlxalq standart, təhsildə islahatlar*

Ключевые слова: *качество, качество образования, аккредитация, международные стандарты, реформы в образовании*

Key words: *quality, quality in education, accreditation, international standards, reforms in education*

Təhsildə keyfiyyətə beynəlxalq diqqət təhsilin təkmilləşdirilməsi konsepsiyasını təhsil inkişafının, islahatların və müzakirələrin fərziyyələrindən giriş, emal və çıxışın birləşməsinə dəyişdi. Bu yeni baxış təhsil müəssisələrinə və onların dəyişən mühitinə daha çox diqqət yetirdi. Təhsilin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac cəmiyyət üçün yeni çağırışlar yaratmış, eyni zamanda təhsildə keyfiyyətin müəyyən edilməsi getdikcə çətinləşmişdir. Keyfiyyət, səmərəlilik və dəyər anlayışları bir neçə şəkildə istifadə olunur. Keyfiyyət son nəticədə fərqli və normativ kimi müəyyən edilir. Təhsildə keyfiyyət təhsil alanların ehtiyac və gözləntilərinə tam və ardıcıl cavab verən xidmətlərin ən qənaətcil şəkildə istehsalı deməkdir.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq texnoloji tərəqqiyə uyğunlaşma çox vacibdir. Buna uyğun olaraq da təhsilin keyfiyyətini səmərəli şəkildə təkmilləşdirmək lazımdır. Təhsil keyfiyyətinin effektiv təmini üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri misal göstərmək məqsədəuyğundur: Təhsil prosesi zamanı əzbərdən daha çox bacarıqların mənimsənilməsinə üstünlük verilməlidir və şagird (tələbə) mərkəzli öyrənmə müəllim mərkəzli öyrənmə üzərində üstünlük təşkil etməlidir; peşə seçimində şagirdlərin maraqları, istedadları və qabiliyyətləri əsas tutulmalıdır [4]. Keyfiyyətin təmin edilməsi təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Keyfiyyəti, bir çox amillərdən asılı olan fasiləsiz təhsil prosesi kortəbii baş verə bilməz. Bu proses idarə olunmalıdır, yəni gözlənilən, planlaşdırılan və sistemativ şəkildə izlənilməlidir. Bu mənada keyfiyyətin idarə edilməsinə proses kimi baxılır [2].

Bir çox başqa ölkələr kimi Azərbaycanda da davamlı və dayanıqlı təhsilin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən milli təhsil konsepsiyası, təhsil sisteminin bütün sahələrinin inkişafını əhatə edən dövlət proqramları həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyəti bunun əsas aspektidir. Təhsilin keyfiyyəti dedikdə sadəcə şagirdlərin biliyinin dövlət standartlarına uyğunluğu başa

düşülməməlidir. Həmçinin də təhsil müəssisəsinin özünün uğurlu fəaliyyət göstərməsi, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün müəllim və rəhbərliyin təşkili nəzərdə tutulur [5].

Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunun 9-cu maddəsində təhsilin keyfiyyət səviyyələri aşağıdakı kimi öz əksini tapır:

– *Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil və peşə standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sistemə (təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir.*

– *Təhsil müəssisəsində kadr hazırlığının keyfiyyət səviyyəsi məzunların milli və beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti, ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında rolu ilə müəyyən edilir.*

– *Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi hər bir tarixi mərhələdə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafba bağlı tələblərdən irəli gəlir və akkreditasiya xidməti tərəfindən müvafiq qaydada qiymətləndirilir [1].*

Bugünkü dünyamızda rəqabət getdikcə güclənir. Ünsiyyət imkanları, texnoloji inkişaf, istehlakçı tələblərinin və gözləntilərinin dəyişdirilməsi, ekoloji profilaktikliyin əhəmiyyətinin artması bunun nəticəsidir. Bu intensiv rəqabət mühitində yaşamaq üçün müəssisələr yeni bir idarəetmə yanaşmasını qəbul etdilər, hansı ki, bu ümumi keyfiyyət yanaşmasıdır. Ümumi keyfiyyət yanaşması müəssisələrə nəinki keyfiyyət üstünlüyü verir, həmçinin xərc, sürət və rahatlıqla da təmin edir.

Ümumi keyfiyyət anlayışı da bu prosesin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyata daxil olmuşdur. Bütün işçilər üçün dəyər və məsuliyyət anlayışına əsaslanan daha çox və daha yaxşı keyfiyyətə nail olmaq müasir istehsalın idarəetmə fəlsəfəsinə çevrilmişdir [7]. Təhsildə ümumi keyfiyyət idarəetməsi aşağıdakı kimi təsəvvür edilir: ümumi keyfiyyət fəlsəfəsi və onun tətbiqi pedaqoqlara özlərini mühakimə edən deyil, dəstəkləyici, ötürücü deyil, bələdçi və direktor kimi görməyə və sinif divarları içərisində təcrid olunmuş işçilər deyil, ailələr, tələbələr, idarəçilər, müəllimlər, iş yerləri və bütün cəmiyyətlə birlikdə işləməkdə kömək etməkdir [10].

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi, planlaşdırılması, qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti aşağıda verilmiş reallıqlarla müəyyən edilir:

- Təhsil müəssisələri arasında artan rəqabət;
- Məzun tələbələrdə sistemli düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ehtiyacı;
- Tələbədə məsuliyyət hissənin artırılması;
- Əmək bazarında müstəqil yaradıcılıq, tənqidi düşüncə tələbi [2].

Beləliklə, keyfiyyət status və dəyər dərəcəsi ilə əlaqələndirilir - “A və ya B məktəbi yaxşı məktəbdir” və ya “A məktəbi B məktəbindən yaxşıdır”. Keyfiyyət həmişə effektivliklə sinonim kimi istifadə olunur. Yüksək keyfiyyət faktiki və ya gözlənilən effektivliyə aiddir. Yəni daha yaxşı giriş, emal və çıxış prosesləridir [6]. Keyfiyyət istehsalında gözləntilərə cavab vermək səviyyəsi müştərilərin məmnuniyyətinin, məmnuniyyət səviyyəsinin və müştərilərin istədiyi şeylərin təmin edilməsi kimi ifadə olunur. Müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından keyfiyyəti təyin etmək mümkündür: keyfiyyət müştərinin ehtiyaclarıdır; keyfiyyət hədəflərə uyğun olaraq təyin edilə bilər; keyfiyyət davamlı uğur deməkdir.

Bir qurumda keyfiyyətə nail olmaq üçün, qurumda çalışan hər kəs keyfiyyəti diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Təşkilatda bir komanda ruhu yaradılmalıdır. Bütün üzvlər bu ümumi mədəniyyətin meydana gəlməsinə töhfə verməlidirlər. Keyfiyyət anlayışı 2 aspektdə - obyektiv və subyektiv keyfiyyət anlayışları kimi nəzərdən keçirilir. Subyektiv keyfiyyət təhsil xidmətləri alanların qavrayışı ilə bağlıdır və insandan insana dəyişə bilər. Obyektiv keyfiyyət təhsil xidmətləri göstərənlərə aiddir və şəxsdən şəxsə dəyişmir. Məsələn, təhsilin keyfiyyəti onu alanların sosial, mədəni və iqtisadi strukturlarından və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Təhsil alanların şəraitinə və şəxsi vəziyyətlərinə görə dəyişən keyfiyyət “subyektiv (şəxsi) təhsil keyfiyyəti” adlanır. Təhsil xidməti təminatçılarının nöqtəyi-nəzərindən onların vəziyyətinə uyğun olan aşağı qiymətli keyfiyyət “obyektiv təhsil keyfiyyəti” adlanır [8]. Bundan əlavə təhsil keyfiyyətinə fərqli yanaşmalar da mövcuddur: 1. Humanist yanaşma standart kurikulumu rədd edib proqramları fərdi öyrənmənin ehtiyacına uyğun hazırlanmasını dəstəkləyir; 2. Behaviorist yanaşmada kurikulumlar təsdiqlənir və qiymətləndirmə meyarlarına davranışın obyektiv ölçüsü kimi baxılır; 3. Tənqidi yanaşmaya görə keyfiyyətli təhsil sosial gücün tənqidi təhlilini təşviq edən, sosial dəyişikliyə təkan verən və formal biliyin istehsal və ötürülməsi əlaqələri və yollarını əhatə edən tədris metodlarını əhatə edir; 4. Yerli yanaşma keyfiyyətli təhsilin sosial-mədəni şəraitə uyğunluğunu nəzərə almaqla əldə oluna biləcəyini müdafiə edən bir yanaşmadır; 5. Böyükələr üçün təhsildə keyfiyyət yanaşması: Böyükələrin təhsil əhəmiyyətində öyrənmə haqqında təcrübə və tənqidi düşüncə keyfiyyətin vacib aspektləridir.

Keyfiyyətə fərqli bir baxış bucağından baxsaq təhsildə keyfiyyət bir qiymətləndirmə prosesidir. Təhsildə keyfiyyət həm də fərdin öz qabiliyyətlərinə nail olmaq və inkişaf etdirmək ehtiyacının yüksəldilməsi və müştərilər tərəfindən gözlənilən hesabatlılıq standartlarına cavab vermə dərəcəsi kimi də müəyyən edilə bilər. Proses kimi keyfiyyət sadəcə giriş və ya nəticə deyil, daha çox müəssisə daxilində müəllimlər, tələbələr və digər

pedaqoqlar arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri, proqramın, məktəbin və ya sistemin “həyat keyfiyyəti”dir.

Ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətini keyfiyyət təminatı sistemi təmin edir. Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı sistemi davamlı təkmilləşdirmə prosesləri ilə yanaşı, təhsilin, təlimin, tədqiqat fəaliyyətinin və inzibati xidmətlərin keyfiyyətinin hərtərəfli, sistemli və müntəzəm qiymətləndirilməsini əhatə edən prosesdir. Verilənlərdən görüldüyü kimi, keyfiyyəti - mükəmməllik kimi keyfiyyət, məqsədə uyğunluq kimi keyfiyyət, təkmilləşdirmə kimi keyfiyyət şəklində qəbul etmək olar. Bunların arasında akkreditasiya agentlikləri ilk növbədə, xüsusən də ali təhsil müəssisələri üçün “keyfiyyətin məqsədə uyğunluğu” anlayışına üstünlük verirlər [11]. Təhsildə akkreditasiya ali təhsil müəssisələrindən məqbul xidmət səviyyələrini saxlamağı, daim təkmilləşdirməyi və beynəlxalq standartlara cavab verməsini tələb edir. Akkreditasiya bütün ali təhsil müəssisələrinin, onların fakültələrinin, şöbələrinin və təhsil proqramlarının müəyyən edilməsinə və qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Keyfiyyət və səmərəliliyin ön planda olduğu bütün sahələrdə akkreditasiya mühüm mexanizm kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də son illərdə akkreditasiya universitetlərdə keyfiyyətin təminatı və səmərəliliyin təmin edilməsi üsullarından birinə çevrilib. Beləliklə, akkreditasiya termini belə müəyyən edilir: “Könüllü şəkildə akkreditasiya agentliyi tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara uyğun olaraq qurum və ya proqramın məqsədlərinə nail olunmasının vaxtaşırı monitorinqi prosesi”. Başqa sözlə desək - akkreditasiya, bir təşkilat, proqram və ya qrupun səlahiyyətli bir təşkilat tərəfindən standart və ya meyarlarla uyğunluğunun araşdırılması və təsdiqini ehtiva edən rəsmi bir prosesdir. Belə monitorinqin, yəni akkreditasiyanın məqsədi qurumların məhsullarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bu kontekstdə işçilərin motivasiyasını artırmaqdır. Keyfiyyət təminatında akkreditasiya qərəzsiz orqan tərəfindən təsdiq və ya tanınma kimi müəyyən edilir.

Akkreditasiyanın bir neçə növü vardır ki, onların hər biri öz unikal standartları və meyarları əsasında konkret sektorları qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Aşağıdakılar ən çox yayılmış akkreditasiya növlərindən bəziləridir:

İnstitusional akkreditasiya: Bu tip akkreditasiya kollec və ya universitet kimi bütöv bir təhsil müəssisəsinin ümumi keyfiyyətini və bütövlüyünü qiymətləndirir. İnstitusional akkreditasiya adətən təşkilatın akademik proqramlarına, fakültə ixtisaslarına, tələbə xidmətlərinə və onun fəaliyyətinin digər aspektlərinə diqqət yetirir.

Proqram akkreditasiyası: Proqram akkreditasiyası təhsil müəssisəsi daxilində xüsusi akademik proqramları və ya şöbələri qiymətləndirir. Bu tip

akkreditasiya adətən proqramın tədris planının keyfiyyətinə və ciddiliyinə, fakültənin ixtisaslarına və tələbə nəticələrinə diqqət yetirir.

Peşəkar akreditasiya: Peşəkar akreditasiya hüquq, tibb və ya mühəndislik kimi peşəkar lisenziya və ya sertifikat tələb edən sahələrdə proqram və ya qurumları qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Peşəkar akreditasiya adətən proqramın kurikulumuna və nəticələrinə, eləcə də professor-müəllim heyətinin və işçilərin ixtisaslarına diqqət yetirir.

Milli akreditasiya: Milli akreditasiya qurumları milli səviyyədə fəaliyyətlərinə və nəticələrinə əsasən qiymətləndirir. Milli akreditasiya adətən peşə təhsili və ya distant təhsil kimi sahələrdə istifadə olunur.

Beynəlxalq akreditasiya: Beynəlxalq akreditasiya təşkilatları qlobal səviyyədə fəaliyyətlərinə və nəticələrinə əsasən qiymətləndirir. Akreditasiya müxtəlif sənaye və sektorlar üzrə təşkilat və qurumlarda keyfiyyəti təmin etmək və davamlı təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün mühüm vasitədir. İstifadə olunan akreditasiya növü qiymətləndirilən konkret sənaye və ya sektordan və akreditasiya orqanının məqsəd və vəzifələrindən asılı olur. Akreditasiya standartlarına cavab verməklə təşkilatlar keyfiyyətə və davamlı təkmilləşdirməyə sadıqlıq nümayiş etdirə və onların fəaliyyətinin və nəticələrinin xarici təsdiqini təmin edə bilirlər [12].

Avropa akreditasiya agentliyinə görə, akreditasiya üçüncü tərəfin qiymətləndirilməsi və səriştənin nümayişidir. O, müəyyən edilmiş fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün qurumun müstəqilliyini, qərəzsizliyini və səriştəsini qiymətləndirir. Akreditasiya göstərilən xidmətlərin tələb olunan keyfiyyət standartlarına cavab verdiyinə daha çox inam verir [8]. Getdikcə “ali təhsil proqramlarının keyfiyyət səviyyəsinin nümayiş etdirilməsi, tələbələrin və əmək bazarının – bu qurumların müştərilərinin məlumatlandırılması prosesini özündə ehtiva edən sistem ali təhsil müəssisələrinin nəzarəti və qiymətləndirilməsi üçün yeni alternativ kimi görünür” [7].

Akkreditasiya proqramlarının yüksək keyfiyyətli olduğuna zəmanət verilə bilməz. Həmçinin akkreditə edilə bilməyən proqramların keyfiyyətsiz olduğu qənaətinə də gəlmək olmaz. Bu, yalnız akkreditə olunmuş təşkilatların minimum standartlar verdiyini göstərir. Akkreditasiyanın məqsədi aşağıdakı kimidir:

– Bütün tədris proseslərində davamlı təkmilləşməni təmin etməklə təhsil müəssisəsinin mükəmməllik axtarışında olmasını təmin etmək;

– Təhsil müəssisəsinin aydın şəkildə müəyyən edilmiş məqsəd və standartlara uyğun olaraq beynəlxalq səviyyədə daha keyfiyyətli təhsil proqramını təmin etmək;

– Təhsil müəssisəsinin bütün maraqlı tərəflərinin öz güclü və zəif tərəflərini bilməsini və elmi təhlil metod və üsulları vasitəsilə davamlı inkişaf yolu ilə onları təkmilləşdirməsini təmin etmək;

– Bu, təhsil müəssisəsinin beynəlxalq səviyyədə oxşar qurumlarla özünü müqayisə etməsinə və qlobal mühitdə özünü sınamasına şərait yaratmaqdır [8].

Təhsil sahəsində akkreditasiyanın məqsədləri aşağıdakı kimi də sadalana bilər: a) qurumun fəaliyyətinin müəyyən edilmiş standartlara və ölçmələrə uyğunluğu əmin etmək; b) təlim proqramlarının hazırlanmasında bu qurumlara rəhbərlik etmək; c) həmin ölkədə təhsil sahələrində təhsilin davamlı inkişaf mədəniyyəti qazandırmaq [9]. Aydındır ki, akkreditasiya cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri üçün fərqli, lakin bir-birini tamamlayan mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bəzi qurumların və peşəkar qrupların özünütənzimləməsi və onların müəyyən standartlara nail olmaq istəyi bu çərçivədə nəzərdən keçirilə bilər. Akkreditasiyanın təhsil müəssisələri üçün faydalarına bir neçə misal göstərmək olar. Məsələn, rəqabət mühitində müəssisənin güclü mövqə əldə etməsi, təhsil proqramlarının (proqram akkreditasiyası edildikdə) dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə daha çox tələbənin cəlb edilməsi, əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq yeni ixtisaslar açılmasını demək olar. Həmçinin akkreditasiya prosesi çərçivəsində hazırlanan özünüqiymətləndirmə hesabatı təhsil müəssisəsinin inkişafına mühüm töhfə verir. Müəssisəsinin üzvləri öz çatışmazlıqlarını və zəif tərəflərini dərk edir və onları düzəltmək üçün davamlı səy göstərirlər. Nəticədə akkreditasiya prosesi ilə təhsil müəssisəsinin bütün aspektləri yüksək standartlara uyğunlaşdırılır və müəssisə daha yüksək səviyyədə tanınma imkanı əldə edir.

Təhsil keyfiyyətinin nə olduğunu, keyfiyyətin necə ölçüldüyünü müəyyənləşdirdikdən sonra toxunmaq istədiyim digər bir məqam isə keyfiyyətli təhsilə təsir edən amillərdir. Keyfiyyətli təhsilə təsir edən faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar: ixtisaslı müəllim yetişdirmək; məktəblərin, universitetlərin sayı; təhsil proqramları və metodlar; ömürboyu təhsil; cəmiyyətdə təlim və tədrisə üstün dəyər olaraq yer verilməsi; ümumtəhsil müəssisələrində peşə seçimi işinə geniş yer verilməsi; təhsil və təlim qərəzli təcrübədən azad olması; qabiliyyətlərə və istedadlara uyğun istiqamət və rəhbərlik edilməsi; vaxtından səmərəli istifadə etmək vərdisinin öyrədilməsi; tədqiqatçı, yenilikçi və proqressiv ruh; resurslar və maliyyə təminatı. Ümumi bir baxış formalaşdırdıqdan sonra isə ölkəmizdə təhsilimizin keyfiyyətli olması üçün bir neçə məqamı vurğulamaq istəyirəm. Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təhsil sektoruna ayrılan maliyyə resurslarının artırılması, keyfiyyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübə əsasında yeni idarəetmə və nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi vacibdir. Yeni nəşr olunan kitablar, elmi nəşrlər, jurnallar və qəzetlər, xüsusən də təhsilin idarə edilməsi və keyfiyyətin təminatı ilə məşğul olanlar üçün ali təhsil müəssisələri daxilində xüsusi otaqlar və ya şöbələr yaratmaq və bu işdə daimi dəstək göstərə biləcək mentorların təyin edilməsi keyfiyyətin yüksəldilməsinə zəmanət verir. Həmçinin müxtəlif şirkətlərdən, təşkilatlardan,

səhiyyə müəssisələrindən nümayəndələrin ali təhsil müəssisələrinə dəvət olunmasını təmin etmək, onların təcrübəsinə əsaslanmaq, mövcud ixtisaslar üzrə potensial kadrlar hazırlamaq və tələbələrin bilik və bacarıqlarına uyğun sahələrə maraq yaratmaq məqsədyönlü hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri ilə müqayisədə ölkəmizin təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaq üçün dövlətin təhsil siyasətinə ictimai dəstək təmin edilməlidir. Keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün lazım olan resursların bölüşdürülməsi və səmərəli istifadəsi mexanizmi yaradılmalı və bu sahədə kompleks modernləşdirmə işləri aparılmalıdır. Bu ona görə həlledici əhəmiyyət kəsb edir ki, dövlətin təhsil siyasətinin fundamental prinsiplərini, sosial inkişaf meyillərini çağırışlarını, sosial-iqtisadi siyasətin fundamental aspektlərini əks etdirən strateji yol təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsindən keçir.

Yekun olaraq bir fikir çıxarmış olsaq təhsildə keyfiyyət anlayışı müasir dövrdə global diqqət mərkəzinə çevrilib və bu da müəllim mərkəzli təlimdən şagird mərkəzli təlimə keçidi zəruri etmişdir. Ümumiyyətlə keyfiyyət anlayışı yalnız tələbələrin biliklərinin dövlət standartlarına uyğunluğu deyildir. Həmçinin təhsil müəssisəsinin uğurlu fəaliyyəti, müəllimlərin peşəkarlığı, infrastruktur, tədris texnologiyaları və xidmətlərin keyfiyyəti nəzərdə tutulur. Təhsildə ümumi keyfiyyət idarəetməsi komanda işi, davamlı təkmilləşmə, pedaqoqların bələdçi və dəstəkləyici rolu, həmçinin tələbələrin məsuliyyətinin artırılması kimi prinsiplərə əsaslanır. Nəticə etibarilə Azərbaycanın “Təhsil haqqında” Qanununda təhsilin keyfiyyət səviyyələri dövlət və beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə müəyyən olunub. Bu da akkreditasiya xidməti vasitəsilə qiymətləndirilir. Akkreditasiya isə təhsil müəssisələrinin xidmətlərinin standartlara uyğunluğunu təsdiqləyən, keyfiyyəti artırmağa yönəlmiş mühüm mexanizmdir. Akkreditasiyanın məqsədi təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafını, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini və şəffaflığını təmin etməkdir. Onun faydaları sırasında təhsil müəssisələrinin nüfuzunun artması, daxili inkişaf, şöbəlararası əməkdaşlıq və özünüqiymətləndirmə mühüm yer tutur. Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təklif olunan tədbirlərə maliyyə resurslarının artırılması, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan idarəetmə mexanizmləri, universitetlərdə xüsusi keyfiyyət mərkəzlərinin yaradılması, əmək bazarı ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və təhsil sisteminin kompleks modernləşdirilməsi daxil edilir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” qanunu. “Bakı Çap evi” 2012, 64 s.*
2. *Əhmədov İ. (2014). Ali təhsil keyfiyyətinin planlaşdırılması, idarə edilməsi və ölçülməsində yeni tendensiyalar. Azərbaycan müəllimi.- 2014.- 4 iyul.- s.8.*

3. Həşimova A. (2022). *Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər. Azərbaycan məktəbi. № 2(132), səh.21–28.*
4. Kərimli A. (2021). *Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması problemləri və onların həlli istiqamətləri. Azərbaycan məktəbi. № 2(695), səh.32–42.*
5. Adams, D. (1998). *Eğitimde kalitenin tanımlanması. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 14(14), 233–248.*
6. Doğan, İ. (1999). *Eğitimde kalite ve akreditasyon sorunu: Eğitim fakülteleri üzerine bir deneme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 20(20), 503-519.*
7. *Eğitimde Kalite ve Akreditasyon. (n.d.). (n.p.): Nobel Bilimsel Eserler.*
8. Hesapçioğlu, M. (2006). *Eğitim kurumlarında kalite olgusu ve kalite güvence sistemleri. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 23(23), 143–160.*
9. Özdemir, S. (1995). *Eğitimde verimlilik ve toplam kalite yönetimi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 3(3), 377–388.*
10. Yiğit, T. (2017). *Türkiye’de sosyal hizmet eğitim/öğretiminde kalite güvence sistemi ve akreditasyon standartlarına ilişkin bir model çerçeve önerisi. Toplum ve Sosyal Hizmet, 28(1), 151–168.*
11. <https://accreditation.us/az/info/general/what-are-the-types-of-accreditation/>

Vəlizadə F.Ç.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatima.valizada98@gmail.com

LİDERLİK VƏ MENTORLUĞUN BİRGƏ TƏTBİQİ: FƏRDİ VƏ TƏŞKİLATI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə liderlik və mentorluğun şəxsi inkişaf və təşkilati uğurdakı rolunu araşdırır. Liderlik komandaları məqsədə yönəlməkdən ibarət olduğu halda, mentorluq təcrübəli bir şəxsin daha az təcrübəli birinə dəstək olduğu inkişaf prosesidir. Mentorluq proqramları işçilərin bacarıqlarını inkişaf etdirmək, karyera keçidlərini dəstəkləmək və liderlik bacarıqlarını gücləndirmək üçün istifadə olunur. Bu proqramlar mentilər üçün motivasiya, karyera planlaması və problem həll etmə bacarıqlarını artırarkən, mentorlar üçün bilik və nüfuzun genişlənməsi kimi üstünlüklər təmin edir. Effektiv liderlik fərdi və təşkilati inkişafda mühüm rol oynayır. Liderlik və mentorluğun birləşdirilməsi peşəkar inkişafı sürətləndirir. Xüsusilə təhsil sahəsində mentorluq proqramlarının genişləndirilməsi liderlik inkişafını və uzunmüddətli uğuru gücləndirə bilər.

СОВМЕСТНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ЛИДЕРСТВА И НАСТАВНИЧЕСТВА: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЛИЧНОСТНОГО И ОРГАНИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В данной статье рассматривается роль лидерства и наставничества в личностном развитии и организационном успехе. Лидерство заключается в направлении команд к достижению целей, тогда как наставничество представляет собой процесс развития, при котором более опытный человек поддерживает менее опытного. Программы наставничества используются для развития навыков сотрудников, поддержки карьерных переходов и укрепления лидерских качеств. Эти программы повышают мотивацию, помогают в карьерном планировании и улучшают навыки решения проблем для подопечных, а для наставников обеспечивают расширение знаний и авторитета. Эффективное лидерство играет ключевую роль в индивидуальном и организационном развитии. Сочетание лидерства и наставничества ускоряет профессиональный рост. Расширение программ наставничества, особенно в сфере образования, может способствовать развитию лидерских качеств и долгосрочному успеху.

THE COMBINED APPLICATION OF LEADERSHIP AND MENTORING: ENSURING PERSONAL AND ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

Summary

This article examines the role of leadership and mentoring in personal development and organizational success. Leadership involves guiding teams toward achieving goals, whereas mentoring is a developmental process in which a more experienced person supports a less experienced one. Mentoring programs are used to develop employees' skills, support career transitions, and strengthen leadership abilities. These programs enhance motivation, career planning, and problem-solving skills for mentees while providing mentors with knowledge expansion and increased influence. Effective leadership plays a crucial role in individual and organizational growth. Combining leadership and mentoring accelerates professional development. Expanding mentoring programs, especially in the education sector, can foster leadership development and long-term success.

Açar sözlər: liderlik, mentorluq, liderlik inkişafı, mentorluq proqramları, fərdi inkişaf, təşkilati inkişaf, karyera inkişafı, peşəkar inkişaf, motivasiya

Ключевые слова: лидерство, наставничество, развитие лидерства, программы наставничества, личностное развитие, организационное развитие, карьерный рост, профессиональное развитие, мотивация

Key words: leadership, mentoring, leadership development, mentoring programs, personal development, organizational development, career growth, professional development, motivation

Bu gün liderlik və mentorluq iş dünyasında və şəxsi inkişafda ən mühüm mövzular arasında yer alır. Liderlik, insanları və komandaları bir məqsədə yönəltmək və onları uğura aparmaq üçün lazımlı bacarıq və davranışları özündə birləşdirərkən, mentorluq daha təcrübəli bir şəxsin daha az təcrübəliyə yönəldiyi və ona dəstək olduğu bir inkişaf prosesidir. Hər iki proses bir-birini tamamlayaraq, şəxslərin və təşkilatların potensialını ən yüksək səviyyəyə çatdırmağa kömək edir. Bu işdə məqsəd, liderlik və mentorluğun effektiv istifadəsi ilə fərdi inkişafı necə dəstəkləyə biləcəyimizi və təşkilatların uğuruna necə töhfə verəcəyini öyrənməkdir.

Mentorluq təşkilatlar tərəfindən yeni işçiləri yönləndirmək, işçilərin bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və özünü dərk etməni artırmaq üçün geniş istifadə olunan bir alətdir. Mentorluq proqramları ümumiyyətlə karyera inkişafına fokuslansa da, bir çox təşkilat gələcək liderləri yetişdirmək üçün də mentorluğu bir alət kimi istifadə edir. Mentorluq, keçmişdən bu günə qədər mövcud olmuş bir fəaliyyətdir. Həmçinin, adı mentorluq olmasa da, fərqli adlarla oxşar tətbiqlərin həyata keçirildiyi də məlumdur. Mentorluq, ehtiyacı olan şəxslərə yol göstərən bir fəaliyyətdir. Fars İmperatorluğu, Şərqi

Roma İmperatorluğu, Səlcuq və Osmanlı dövləti kimi idarəetmə sistemlərində, “vəzirlik”, “müşavir”, “məsləhətçi” kimi yol göstərənlərin olduğu bilinir.

Mentorluq, iki fərd arasında peşəkar və inkişaf etdirici bir əlaqədir [Allen və Eby, 2008]. Bu əlaqə müxtəlif formalarda ola bilər, məsələn, iş yerində mentorluq, gənclərə mentorluq və ya akademik mentorluq [Eby və digərləri, 2013] və müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər. Təşkilatlar ənənəvi olaraq daha təcrübəli bir fərdi daha az təcrübəli bir fərd ilə əlaqədə saxlayır ki, bu da mentorun fəaliyyəti nəticəsində öyrənən tərəfin inkişafı sürətləndirilir [DuBois və Karcher, 2005].

Mentorluq iki funksiyani həyata keçirir: instrumental dəstək və psixososial dəstək [Eby və Robertson, 2020; Kram 1985]. Instrumental dəstək, mentorların mentilərə karyera məqsədlərinə çatmalarına kömək etməsini əhatə edir [Mathieu, Eschleman və Cheng, 2019]. Təşkilatlar öz ehtiyaclarına uyğun müxtəlif məqsədlərlə mentorluq proqramlarında istifadə edə bilərlər. Bu proqramlar mentor üçün bir öyrənmə imkanı olsa da, əsas məqsədin mentinin öyrənməsi olduğu söylənə bilər. Mentorluq sahəsində araşdırmaları olan Özlem Balkan və Avropa Mentorluq və Koçluq Dərnəyinin (EMCC) prezidenti Rıza Kadılar mentorluq proqramlarının məqsədlərini aşağıdakı kimi sıralamışlar:

- Fərdlərin öz bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini təmin etmək;
- Yeni vəzifəyə gələnlərin dəstəklənməsi və inkişafını təmin etmək;
- Qadın idarəçilərin dəstəklənməsi və təşviq edilməsini təmin etmək;
- Təcrübə proqramlarının daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə dəstək olmaq;

- Layihə meneceri olan şəxslərin inkişafını təmin etmək;
- Miqrantların uyğunlaşmasını təmin etmək və s.

Mentorluq məqsədlərinin sıralandığı bu maddələrə baxıldıqda, mentinin qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üzərində cəmlənmiş bir yanaşmanın üstünlük təşkil etdiyi görünür. Mentorluq əlaqəsində mentinin əldə edə biləcəyi bir çox faydanın olduğu araşdırmalarda qeyd edilir. Bu prosesdə mentinin psixoloji və peşəkar cəhətdən inkişaf etdiyi, öyrənmənin artdığı və daha məhsuldar hala gəldiyi ifadə edilir. Mentorluq əlaqəsinin mentilərə təmin edəcəyi faydalar aşağıda sıralanmışdır:

- Motivasiya və özünə inamın artması;
- İşinə duyduğu məmnuniyyətin artırılması;
- Karyera planlamasına dəstək verilməsi;
- Şəxsi və peşəkar inkişaf üçün imkanlar yaradılması;
- qarşılaşılan problemləri həll etmə bacarığının artması;
- Özünə bir rol model seçilməsi və s.

Mentorluğun mentor üçün faydalarına baxıldıqda, prosesin mentora bilik və təcrübə artırma imkanı, ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirmə, iş

məmnuniyyətini artırma və yeni karyera fürsətləri təqdim etmə baxımından faydalı olduğu görülür. Eyni zamanda, mentorun fəaliyyətdə olduğu insan sayısının artması onun təşkilat daxilində daha görünür olmasına kömək edə bilər. Bütün bu aspektlər nəzərə alındıqda, mentorluğun həm menti, həm də mentor üçün şəxsi və peşəkar inkişaf və öyrənmə imkanı təşkil etdiyi söylənilə bilər.

“Liderliyi tərif etmək üçün bir çox mümkün yollar var. Lakin liderliyin tərifini, xidmət edilməsi lazım olan məqsədlərə əsaslanmalıdır” [Bass, 2009: 25].

Ümumiyyətlə, liderlik, əsas məqsədin bir qrup üzvünü birgə məqsədə nail olmaq üçün təsir etmək olduğu bir proses kimi başa düşülə bilər [Northouse, 2018; Yukl, 2013; Horner, 1997]. Bundan əlavə, liderlik davranış, xüsusiyyət və eyni zamanda bir hərəkət kimi təyin olunur və şəxsiyyət, bacarıqlar və informasiya işləmə aspektlərini əhatə edir [Northouse, 2013]. Daha da irəliləyərək, liderlərin bəzi əsas vəzifələri müəyyən edilə bilər, yəni komandalar və fərdlər üçün məqsədlər qoymaq və formalaşdırmaq, təşkil etmək və qərar vermək [Malik, 2014]. Bundan əlavə, liderlər işçiləri idarə etmək, qiymətləndirmək, inkişaf etdirmək kimi vəzifələrə diqqət yetirməlidirlər [Malik, 2014].

Mentor və liderin olması, fərdlərin karyeralarının inkişafında olduqca faydalı bir vəziyyətdir. Mentor, fərdin karyerası üçün faydalı olan mövzulara çatmasında və lazımı fürsətləri əldə etməsində rəhbərlik edir. Aktual bir problem olan qadın işçilər, qeyri-rəsmi komandalar və əlaqə şəbəkələrinə qatılmaqda çətinlik çəkdiyələri üçün bir mentora da sahib ola bilmirlər. Bu vəziyyət, yüksək rəhbərlərin diqqətini çəkdiyində isə üst səviyyə rəhbərliyində yer almaqlarını çətinləşdirir [Doğru, 2010; s. 78].

Effektiv bir mentor, nəinki tək qadın işçilərin, hər kəsin karyera inkişaflarında onlara rol model olaraq və cəsarətlərini artıraraq ilham qaynağı ola bilər. Aparılan bəzi tədqiqatlar göstərir ki, mentor sahibi olan fərdlər, mentorluq olmayanlara nisbətən karyera pilləkənlərində daha sürətli və asan irəliləyirlər. Eyni zamanda, mentorları olan işçilərin iş məmnuniyyətlərinin müsbət istiqamətdə olduğu da göstərilən araşdırmalar arasında yer alır [Akdöl, 2009; s. 77].

Beləliklə, liderlik inkişafı təşkilatların və fərdlərin uğurunda mühüm rol oynayır. Effektiv liderlər yalnız təşkilatları uğurla idarə etməzlər, həm də gələcək liderlərin yetişdirilməsi və inkişafını təmin edirlər. Mentorluq, bu inkişafın vacib bir vasitəsi olaraq, liderlik bacarıqlarını təkmilləşdirmək, yeni perspektivlər qazanmaq və gələcək liderləri yetişdirmək üçün əhəmiyyətli bir platformadır.

Gələcəkdə liderlik inkişafına yönəlmiş mentorluq proqramlarının daha geniş şəkildə tətbiqi və araşdırılması, bu yanaşmanın effektivliyini daha aydın

şəkildə ortaya çıxaracaqdır. Bu proqramlardan məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində istifadəsi təhsil sahəsində inkişaf üçün böyük rol oyanayacaqdır. Müəllim, məktəb və ali məktəb liderliyi anlayışları üçün effektiv bir yol olaraq qəbul etmək olar. Beləliklə, təşkilatlar və təhsil müəssisələri üçün liderlik inkişafı üçün strukturlaşdırılmış mentorluq proqramları, həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə davamlı inkişafı təmin etmək üçün vacib bir vasitə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Atak, Y. (2022). *Kadın yöneticilerde cam tavan sendromuna neden olan faktörlerin dematel yöntemi ile incelenmesi: Sağlık kurumları örneği (Master's thesis, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).*
2. DEMİR, Cengiz; YILMAZ, Mustafa Kemal; ÇEVIRGEN, Aydın. *Liderlik yaklaşımları ve liderlik tarzlarına ilişkin bir araştırma. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 2010, 2.1: 129–152.*
3. Grocutt, A., Gulseren, D., Weatherhead, J. G., & Turner, N. (2022). *Can mentoring programmes develop leadership?. Human Resource Development International, 25(4), 404–414.*
4. Koç, N., & Akdemir, A. (2023). *Kadın insan kaynaklarının tepe yönetimi kademelerinde görev alamamalarına yönelik nedenlerin cam tavan sendromu bağlamında araştırılması. Disiplinlerarası Yenilik Araştırmaları Dergisi, 3(2), 99–116.*
5. Mustafayev Təyyar; Əlizadə Zaur. *Müəssisələrdə insan resurslarının inkişafında davamçıların hazırlanması mexanizminin yaradılması. Journal of Baku Engineering University, 6.2: 107.*
6. Schünemann, A. (2020). *The Effect of Culture on Female Leadership: Towards Equality Everywhere?.*
7. Serhat, U. R. A. N.; Çiçək, DR Niyazi. *Arşiv stajı yapan öğrencilerin iş süreçlerinin mentorluk kapsamında analizi.*

Abdullayeva S.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sanammammad02@mail.ru

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə rəqəmsal texnologiyaların müasir tədris prosesində tətbiqinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və təsir mexanizmləri araşdırılmışdır. Qloballaşma və texnoloji inkişafı paralel olaraq təhsildə baş verən transformasiyalar rəqəmsal vasitələrin tədrisə inteqrasiyasını zəruri etmişdir. Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların tədrisdə istifadəsinin tədris keyfiyyətinə, müəllim-şagird münasibətlərinə, öyrənmə motivasiyasına və nəticələrinə təsiri elmi əsaslarla təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, bu texnologiyaların tətbiqində mövcud çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, rəqəmsal texnologiyalar tədris prosesini daha interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş hala gətirərək öyrənmənin effektivliyini artırır. Məqalədə bu sahədəki təkmilləşdirmələr üçün elmi əsaslı təkliflər də irəli sürülmüşdür.

ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Резюме

В данной статье рассматривается сущность, значение и механизмы влияния внедрения цифровых технологий в современный учебный процесс. На фоне глобализации и технологического прогресса трансформации в сфере образования сделали использование цифровых инструментов в преподавании необходимым. В статье научно обоснованно анализируется влияние цифровых технологий на качество преподавания, взаимодействие между учителем и учеником, мотивацию к обучению и учебные результаты. Также рассмотрены существующие трудности при применении этих технологий и возможные пути их преодоления. Исследование показало, что цифровые технологии делают учебный процесс более интерактивным, гибким и персонализированным, тем самым повышая эффективность обучения. В статье также представлены научно обоснованные предложения по дальнейшему совершенствованию в данной области.

APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND RESULTS

Summary

This article explores the essence, significance, and impact mechanisms of integrating digital technologies into the modern educational process. Alongside globalization and technological advancements, transformations in education have

made the use of digital tools in teaching inevitable. The article analyzes the influence of digital technologies on teaching quality, teacher-student interactions, learning motivation, and educational outcomes based on scientific foundations. Additionally, the challenges encountered during the implementation of these technologies and possible solutions are discussed. The research concludes that digital technologies make the teaching process more interactive, flexible, and personalized, thus enhancing learning effectiveness. The article also presents scientifically grounded suggestions for further improvement in this field.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, tədris prosesi, təhsil, innovasiya, pedaqoji effektivlik, interaktiv öyrənmə*

Ключевые слова: *цифровые технологии, учебный процесс, образование, инновации, педагогическая эффективность, интерактивное обучение*

Key words: *digital technologies, teaching process, education, innovation, pedagogical effectiveness, interactive learning*

Giriş

Müasir dövrün ən mühüm çağırışlarından biri cəmiyyətin sürətlə rəqəmsallaşması və bu prosesin bütün sahələrə, xüsusilə təhsilə təsir göstərməsidir. XXI əsrin texnoloji inkişafı tədris prosesində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, təhsil ənənəvi metodlardan uzaqlaşaraq daha çevik, interaktiv və texnologiya əsaslı bir istiqamətə yönəlmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası təkcə dərslərin təşkili formasını deyil, həmçinin müəllim və şagird münasibətlərini, öyrənmə üsullarını və qiymətləndirmə mexanizmlərini də dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər, xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunmuş və onlayn təhsilin geniş şəkildə tətbiq olunması ilə rəqəmsal texnologiyaların əhəmiyyətini bir daha ön plana çıxarmışdır [3, s.106].

Rəqəmsal texnologiyalar dedikdə, əsasən kompüterlər, planşetlər, smartfonlar, interaktiv lövhələr, təhsil proqram təminatları, onlayn platformalar, simulyasiya və oyun əsaslı öyrənmə sistemləri nəzərdə tutulur. Bu texnologiyalar təhsildə yalnız vasitə kimi deyil, həm də məzmunun ötürülməsi və tədris prosesinin təşkili baxımından funksional rol oynayır. UNESCO-nun hesabatına əsasən, rəqəmsal texnologiyalar təhsildə iştirak imkanlarını genişləndirir, öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir və fərdi inkişaf üçün geniş fərsətlər yaradır [2, s.48]. Məhz bu səbəbdən bir çox ölkələr öz milli təhsil strategiyalarında rəqəmsallaşmanı prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirmişlər.

Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ənənəvi tədris modelləri ilə müqayisədə daha çevik və tələbəyönümlü öyrənmə mühiti yaradır. Rəqəmsal resurslar vasitəsilə şagirdlər istənilən mövzunu daha dərinlən və vizual formada mənimsəyə bilir, bu isə onların təfəkkür və analiz qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Brunerin (1966) konstruktivist nəzəriyyəsinə əsaslanaraq deyə

bilərik ki, biliklərin qurulması prosesində interaktiv və vizual alətlərdən istifadə, şagirdin biliyi mənimsəmə səviyyəsini artırır və təlim prosesini daha məhsuldar edir [7, s.142]. Bu mənada rəqəmsal texnologiyalar təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün vacib vasitə hesab olunur.

Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə təsiri yalnız pedaqoji deyil, həm də psixoloji, sosial və iqtisadi aspektlərdə özünü göstərir. Şagirdlərin motivasiyası, müəllimlərin texnoloji savadlılığı, valideynlərin texnoloji dəstəyə münasibəti və təhsil müəssisələrinin texniki imkanları bu sahədə uğur üçün müəyyənədicə amillərdir. Saljo (2010) qeyd edir ki, rəqəmsal texnologiyalar təkcə tədris metodlarını deyil, həm də bilik anlayışını dəyişdirir – artıq biliklər şagirdin passiv qəbul etdiyi məlumat deyil, aktiv şəkildə araşdırdığı və qurduğu bir mənbədir [6, s.95]. Beləliklə, müasir tədris prosesində rəqəmsal vasitələr təkcə texniki vasitə deyil, öyrənmə fəlsəfəsinin bir hissəsi halına gəlmişdir.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, rəqəmsal texnologiyaların təhsildə istifadəsi ilə bağlı bir sıra problemlər və çətinliklər də mövcuddur. İnfrastrukturun yetərsizliyi, müəllimlərin texnologiyaya adaptasiya problemi, rəqəmsal savadsızlıq və resurs çatışmazlığı bu sahədə qarşıya çıxan əsas problemlərdəndir. Anderson (2008) bu çətinlikləri təhsil sistemlərinin rəqəmsal keçidə tam hazır olmaması ilə əlaqələndirir və bildirir ki, texnologiyanın effektiv istifadəsi üçün sistemli hazırlıq və davamlı dəstək mexanizmləri zəruridir [1, s.39].

Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi bu günün və gələcəyin ən aktual məsələlərindən biri kimi çıxış edir. Bu texnologiyaların hansı formalarda və nə dərəcədə tətbiq olunduğunu, onların tədrisə təsirini və nəticələrini araşdırmaq, həm mövcud problemləri müəyyənləşdirmək, həm də bu sahədə gələcək inkişaf istiqamətlərini dəyərləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə də məhz qeyd olunan istiqamətlər üzrə rəqəmsal texnologiyaların təhsildəki rolu təhlil ediləcək və geniş elmi əsaslarla qiymətləndirilməyə çalışılacaqdır.

1. Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi: ümumi baxış.

Rəqəmsal texnologiyalar təhsilin hərtərəfli inkişafında mühim bir amil kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar yalnız məlumatın çatdırılmasında deyil, həm də şagirdlərin interaktiv şəkildə iştirakını təmin etməklə tədris prosesini daha effektiv edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsil sahəsində tətbiqi şagirdlərin təhsilində dəyişikliyə yol açır, daha fəal, kreativ və şəxsiyyətə uyğunlaşdırılmış öyrənmə imkanları yaradır. Anderson (2008) qeyd edir ki, rəqəmsal texnologiyalar təhsilin demokratikləşməsinə təmin edərək, məlumatın qlobal miqyasda yayılmasına kömək edir [1, s.34]. Bu baxımdan

rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təhsil sisteminin yalnız strukturu deyil, həm də tədris metodologiyasını dəyişdirir.

Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, əsasən, onlayn təhsil platformaları, interaktiv dərsliklər, video tədris resursları, simulyasiya və oyunlaşdırma kimi tətbiq sahələrində özünü göstərir. Həmçinin, müəllimlər üçün müxtəlif onlayn alətlər və proqramlar, şagirdlərə verilən fərdi tapşırıqlar və interaktiv qiymətləndirmə metodları da tədrisin keyfiyyətini artırır.

2. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiq formaları və vasitələri.

Rəqəmsal texnologiyalar tədris prosesində müxtəlif formalarda tətbiq edilir və müxtəlif vasitələrlə təhsil mühitini zənginləşdirir. Bu texnologiyalar yalnız müəllimlər üçün deyil, həm də şagirdlər üçün geniş imkanlar açır. Aşağıda rəqəmsal texnologiyaların təhsildə tətbiq olunma formalarına və vasitələrinə nəzər salınır:

– Onlayn təhsil platformaları: Zoom, Microsoft Teams, Google Meet kimi onlayn platformalar dərslərin keçirilməsi üçün ən geniş istifadə edilən vasitələrdən biridir. Bu platformalar şagirdlərə dərslərə qoşulmaq, dərslər materiallarına daxil olmaq və müəllimlərlə asan əlaqə qurmaq imkanı verir. Həmçinin, bu platformalar üzərindən interaktiv testlər və müzakirələr də həyata keçirilir.

– İnteraktiv dərsliklər və resurslar: Dərsliklərin rəqəmsal formaları və interaktiv dərslər resursları şagirdlərə dərslər mövzusunun daha ətraflı öyrənmək və müxtəlif yanaşmalarla məlumat əldə etmək imkanı verir. Belə resurslar animasiyalar, videolar və simulyasiyalarla təchiz olunur.

– Simulyasiya və oyunlaşdırma: Təhsil oyunları və simulyasiya proqramları şagirdlərin dərslərə marağını artıran vasitələrdəndir. Bu texnologiyalar, şagirdlərin öyrənməsini əyləncəli və interaktiv hala gətirərək, onları dərslərə aktiv şəkildə cəlb edir.

– Müəllimlər üçün proqramlar və alətlər: Müəllimlər dərsləri daha effektiv şəkildə təşkil etmək və qiymətləndirmək üçün müxtəlif rəqəmsal alətlərdən istifadə edirlər. Məsələn, Google Classroom, Edmodo kimi alətlər dərslər materiallarını paylaşmaq, tapşırıqlar vermək, qiymətləndirmə aparmaq və şagirdlərin inkişafını izləmək imkanı yaradır.

– Mobil tətbiqlər və elektron kitablar: Mobil tətbiqlər və elektron kitablar təhsilin daha çevik və əlçatan olmasını təmin edir. Şagirdlər dərslər materiallarına mobil cihazlarından asanlıqla daxil ola bilirlər, bu da onların təhsilini daha sərbəst və istənilən yerdən davam etmələrini təmin edir.

3. Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə təsiri.

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə təsiri çoxşaxəlidir və onların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini müsbət şəkildə dəyişdirir. Aşağıda bu təsirlərin bəzi əsas sahələrə təsirini qeyd edirik:

– Şagirdlərin aktivliyi və motivasiya: Rəqəmsal texnologiyalar şagirdlərə daha interaktiv və əyləncəli şəkildə dərs öyrənmək imkanı verir. Bu, onların dərsə olan marağını artırır və təhsil prosesinə daha fəal iştirak etmələrinə səbəb olur. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal resurslarla tədris şagirdlərin dərsə olan həvəsini artırır və onların diqqətini cəlb edir [5, s.72].

– Əlçatanlıq və bərabərlik: Onlayn təhsil və rəqəmsal resurslar təhsil prosesinə daxil olmaqda bərabərsizlikləri azaldır. Bu texnologiyalar uzaq bölgələrdə yaşayan və ya imkanı olmayan şagirdlər üçün təhsili daha əlçatan edir. Anderson (2008) rəqəmsal təhsilin qlobal miqyasda şagirdlərə təhsil imkanlarını artırdığını bildirir [1, s.34].

– Fərdiləşdirilmiş öyrənmə: Rəqəmsal texnologiyalar şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun öyrənmə imkanları təqdim edir. Onlayn dərslər və interaktiv platformalar vasitəsilə şagirdlər öz sürətlərində öyrənmə bilir, dərs mövzularını daha dərinlən öyrənmək üçün müxtəlif resurslardan istifadə edə bilərlər.

– Təlim metodlarının inkişafı: Rəqəmsal texnologiyalar, ənənəvi təlim metodlarını yeniləyir və daha səmərəli, interaktiv metodlarla əvəz edir. Bu, şagirdlərin tədrisə daha çox maraq göstərmələrinə və müxtəlif tədris metodlarına açıq olmalarına gətirib çıxarır.

4. Qarşılaşılan problemlər və çətinliklər.

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində istifadəsi ilə bağlı bəzi problemlər ortaya çıxmaqdadır. Aşağıda bu problemləri daha detallı şəkildə təqdim edirik:

– Texniki təchizatın kifayət etməməsi: Xüsusən regionlarda və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, rəqəmsal texnologiyalarla bağlı texniki təminatın qeyri-kafi olması təhsil prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, şagirdlər və müəllimlər üçün bir maneə yaradır.

– Rəqəmsal savadsızlıq: Müəllimlərin və şagirdlərin rəqəmsal texnologiyalarla bağlı yetərli bilik və bacarığa malik olmaları tədris prosesini əngəlləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal savadlılığı artırmaq üçün müəllimlərə xüsusi təlimlər və dəstək verilməsi vacibdir [4, s.51].

– Təhsil resurslarının çatışmazlığı: Rəqəmsal texnologiyaların effektiv istifadə oluna bilməsi üçün zəngin və müxtəlif təhsil resursları mövcud olmalıdır. Bunun olmaması tədris keyfiyyətini azaldır və şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini məhdudlaşdırır.

5. Gələcək perspektivlər və yönəlişlər.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sistemində daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi gözlənilir. Gələcəkdə təhsil sahəsində rəqəmsal innovasiyalar daha çox rol oynayacaq. Şagirdlərin və müəllimlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəlməsi, təhsil infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və daha çevik təhsil sistemlərinin qurulması əsas hədəflərdən biridir. Ölkələr

arasında təhsil bərabərsizliyini aradan qaldırmaq və təhsili qlobal miqyasda daha əlçatan etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin artırılması vacibdir.

Nəticə və təkliflər

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi, təhsilin keyfiyyətini artırmaq, şagirdlərin və müəllimlərin daha effektiv öyrənmə və tədris təcrübələri yaşamasını təmin etmək baxımından müsbət təsirlər yaratmışdır. Təhsilin rəqəmsal sahəyə doğru inkişafı, daha çox məlumatın əlçatanlığını təmin etməklə yanaşı, təhsil prosesini interaktiv, fərdiləşdirilmiş və cəlbədicə hala gətirir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə şagirdlər, dərsləri daha müstəqil şəkildə öyrənməyə bilir, eyni zamanda müəllimlər üçün tədris metodlarını yeniləyən və təhlil etməyə imkan verən alətlər təqdim edir. Bütün bunlar təhsil mühitindəki yeniliklərin və inkişafın rəqəmsal texnologiyalarla təmin olunmasının vacibliyini bir daha ortaya qoyur.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şagirdlərin daha fəal, motivasiyalı və özünə inamlı olmasına təsir edir. İnteraktiv dərslər, video və oyun əsaslı öyrənmə metodları şagirdlərə tədris materiallarına daha yaxşı şəkildə yiyələnmək və bu materialları praktikada tətbiq etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, təhsil prosesinin əksər hallarda virtual mühitdə həyata keçirilməsi, şagirdlərə hər hansı bir fiziki məhdudiyyət olmadan təhsil almaq imkanı tanıyır və beləliklə təhsilin qlobal miqyasda daha bərabər şəkildə yayılmasını təmin edir.

Bununla belə, rəqəmsal texnologiyaların tədrisdə tətbiqi bəzi çətinliklər və problemlərlə də üzləşir. Əvvəlki hissələrdə qeyd olunduğu kimi, texniki çatışmazlıqlar, rəqəmsal savadsızlıq və təhsil resurslarının qeyri-kafi olması kimi məsələlər tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün təhsil sistemində ciddi islahatlar və inkişafın həyata keçirilməlidir.

Bu məsələləri nəzərə alaraq, rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə daha da daxil edilməsi üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. **Texniki təminatın yaxşılaşdırılması:** Təhsil müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların effektiv tətbiqi üçün texniki infrastrukturun gücləndirilməsi vacibdir. Bu, həm təhsil ocaqlarının, həm də şagirdlərin və müəllimlərin düzgün işləyən texnoloji avadanlıqlara malik olmalarını təmin edəcəkdir.

2. **Rəqəmsal savadlılığın artırılması:** Müəllimlərin və şagirdlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyələrinin yüksəldilməsi önəmlidir. Müəllimlər üçün xüsusi təlimlər və kurslar təşkil olunmalı, şagirdlərə isə rəqəmsal resurslarla işləmə bacarıqları öyrədilməlidir.

3. **Fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarının yaradılması:** Tədris metodlarının şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması, rəqəmsal

texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür. Hər bir şagirdin öz sürətində və maraqları üzrə öyrənə bilməsi üçün müxtəlif rəqəmsal resurslar təqdim olunmalıdır.

4. Müəllimlərə dəstək verilməsi: Müəllimlərin yeni texnologiyalardan istifadəyə təşviq edilməsi və onlara bu texnologiyaların effektiv istifadəsi üzrə dəstək verilməsi əhəmiyyətlidir. Müəllimlərin təhsil alətləri ilə tanış edilməsi və bu sahədə daimi inkişaflarına şərait yaradılması tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

5. İnnovativ təhsil modellərinin tətbiqi: Təhsil sisteminə daha çox innovativ yanaşmaların daxil edilməsi vacibdir. Oyunlaşdırma, simulyasiya və digər interaktiv metodlar şagirdlərin marağını artıracaq və onların dərslə olan münasibətlərini müsbət şəkildə dəyişdirəcəkdir.

6. Qlobal təhsil əlçatanlığının yaradılması: Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə təhsil hər yerdən əlçatan olmalıdır. İnternetin və texnologiyanın inkişafı, təhsilin dünya səviyyəsində bərabər və əlçatan şəkildə yayılmasına şərait yaratmalıdır. Xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilin rəqəmsal vasitələrdən istifadə edərək daha geniş təbəqələrə çatdırılması vacibdir.

7. Təhsil resurslarının artırılması: Təhsil materiallarının rəqəmsal formalarının zənginləşdirilməsi və müxtəlif tədris resurslarının yaradılması, təhsilin effektivliyini artırmaq baxımından mühüm rol oynayır. Şagirdlər müxtəlif növ resurslardan istifadə edərək, tədris mövzularına daha dərinlən yanaşa bilərlər.

Rəqəmsal texnologiyaların tədrisdə tətbiqi bir tərəfdən şagirdlərin öyrənmə prosesini təkmilləşdirir, digər tərəfdən isə təhsil sahəsindəki müxtəlif problemləri aradan qaldırmağa kömək edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə təhsilin hərtərəfli inkişafı və dünya səviyyəsində təhsil imkanlarının bərabərləşdirilməsi mümkündür. Lakin bunun həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli planlaşdırma, davamlı inkişaf və uyğun təhsil infrastrukturunu vacibdir. Gələcəkdə təhsilin rəqəmsallaşması yalnız şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirməklə kifayətlənməyəcək, həm də təhsil sisteminin ümumi səmərəliliyini artıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Athabasca University Press.
2. UNESCO. (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. Paris: UNESCO Publishing.
3. OECD. (2021). *The State of School Education: One Year into the COVID Pandemic*. OECD Publishing.
4. Aydın, C. H. (2007). *Uzaktan Eğitim*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
5. Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrants*. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.

6. Säljö, R. (2010). *Digital Tools and Challenges to Institutional Traditions of Learning: Technologies, Social Memory and the Performative Nature of Learning. Journal of Computer Assisted Learning*, 26(1), 53–64.
7. Bruner, J. S. (1966). *Toward a Theory of Instruction*. Harvard University Press.
8. Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., & Rumble, M. (2012). *Defining Twenty-First Century Skills*. In Griffin, P., McGaw, B., & Care, E. (Eds.), *Assessment and Teaching of 21st Century Skills* (pp. 17–66). Springer.
9. Quliyev, N. (2020). *Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə rolu*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
10. Məmmədova, G. (2021). *Müasir təhsil mühitində rəqəmsallaşmanın əhəmiyyəti*. *Təhsil Problemləri*, 2(13), 25–32.
11. Tofiqova, S. (2019). *Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
12. Nəbiyev, R. (2021). *Təhsildə texnologiyanın tətbiqi: imkanlar və çağırışlar*. *Təhsil və Cəmiyyət*, 3(27), 14–21.
13. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. (2022). *Rəqəmsal bacarıqların inkişafı və təhsil sistemində tətbiqi*. Bakı: Təhsil İnstitutu Nəşriyyatı.

Alışova A.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysu.alisova@mail.ru

CALLAN METODUNUN MÜASİR VƏ ƏNƏNƏVİ METODLARLA QARŞILAŞDIRILMASI: CALLAN METODU VƏ NEUROLANGUAGE COACHING (BEYİN ƏSASLI DİL KOUCİNQİ)

Xülasə

Bu məqalədə ənənəvi Callan Metodu ilə müasir Neurolanguage Coaching metodu müqayisə edilir. Callan Metodu sürətli danışmaq və təkrarlara əsaslanan strukturlaşdırılmış yanaşmadır, tələbələrin düşünmədən danışmasına və səhvlərini dərhal düzəltməsinə yönəlmişdir. Neurolanguage Coaching isə fərdi yanaşmaya, sinir elmlərinə və koçinq texnikalarına əsaslanır. Hər iki metodun üstünlükləri və çatışmazlıqları müzakirə olunaraq, onların öyrənmə prosesindəki effektivliyi analiz edilir. Nəticə etibarilə, tələbənin məqsədlərinə və öyrənmə tərzinə əsasən ən uyğun metod seçilməlidir.

СРАВНЕНИЕ МЕТОДА CALLAN С СОВРЕМЕННЫМИ И ТРАДИЦИОННЫМИ МЕТОДАМИ: МЕТОД CALLAN И NEUROLANGUAGE COACHING (НЕЙРОЯЗЫКОВОЙ КОУЧИНГ)

Резюме

В данной статье сравниваются традиционный метод Каллана и современный метод Neurolanguage Coaching. Метод Каллана представляет собой структурированный подход, основанный на быстром темпе речи и повторении, что помогает студентам говорить без колебаний и сразу исправлять ошибки. Neurolanguage Coaching, напротив, базируется на индивидуальном подходе, нейронауке и коучинговых техниках. Рассматриваются преимущества и недостатки обоих методов, анализируется их эффективность в процессе изучения языка. В конечном итоге выбор метода должен зависеть от целей и стиля обучения студента.

COMPARISON OF THE CALLAN METHOD WITH MODERN AND TRADITIONAL METHODS: THE CALLAN METHOD AND NEUROLANGUAGE COACHING (BRAIN- BASED LANGUAGE COACHING)

Summary

This article compares the traditional Callan Method with the modern Neurolanguage Coaching approach. The Callan Method is a structured technique

focused on fast-paced speech and repetition, helping students speak without hesitation and correct mistakes immediately. Neurolanguage Coaching, on the other hand, is based on individualized learning, neuroscience, and coaching techniques. The advantages and disadvantages of both methods are discussed, analyzing their effectiveness in the language learning process. Ultimately, the most suitable method should be chosen based on the learner's goals and learning style.

Açar sözlər: *Callan metodu, Neurolanguage Coaching, dil öyrənmə, danışmaq bacarıqları, qrammatika, fərdi yanaşma, öyrənmə metodları, koçinq, sinir elmləri, sürətli öyrənmə*

Ключевые слова: *Метод Каллана, Neurolanguage Coaching, изучение языка, разговорные навыки, грамматика, индивидуальный подход, методы обучения, коучинг, нейронаука, быстрое обучение*

Key words: *Callan method, Neurolanguage Coaching, language learning, speaking skills, grammar, individualized approach, learning methods, coaching, neuroscience, fast learning*

Xarici dil öyrənmə metodları arasında fərqli yanaşmalar və fəlsəfələr mövcuddur. Bu məqalədə ənənəvi Callan metodu ilə müasir yanaşmalardan biri olan Neurolanguage Coaching (NLC) müqayisə ediləcək. Callan metodu sürətli danışmaq və təkrarlara əsaslanan sisteməlik bir metod olduğu halda, Neurolanguage Coaching fərdi yanaşma və beyin elmlərinə əsaslanan öyrənmə prosesini nəzərdə tutur. Bu iki metodun fərqli və oxşar cəhətləri nümunələrlə izah ediləcək və onların effektivliyi müzakirə olunacaq.

Neurolanguage Coaching (NLC) beynin öyrənmə prosesini nəzərə alaraq fərdi və adaptiv dil öyrənmə metodudur. Bu yanaşma Rachel Paling tərəfindən inkişaf etdirilmiş və sinir elmləri (neuroscience), koçinq texnikaları və dil tədrisinin kombinasiyasına əsaslanır. Əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, bu metodda hər bir tələbənin beyin tipləri və öyrənmə üsulları nəzərə alınır. Dərslər beynin məlumatları necə qəbul etdiyini və saxladığını nəzərə alaraq aparılır. Müəllimdən daha çox bir koç (mentor) kimi çıxış edir və tələbəni öyrənmə prosesinə aktiv cəlb edir. Neurolanguage Coaching-in üstünlüklərindən biri fərdi öyrənmə sürətidir. Hər tələbənin güclü və zəif tərəflərinə uyğun strategiyalar qurulur. Digər bir avantajı isə öyrənməyə motivasiya artır, hansı ki, tələbə öz öyrənmə prosesini idarə etdiyi üçün daha çox motivasiya hiss edir. Həmçinin akademik və praktik bacarıqların balanslaşdırılması da avantajlardan biridir. Burada qrammatika və praktiki bacarıqlar fərqli strategiyalarla öyrədilir.

Neurolanguage Coaching-in dezavantajlarından danışsaq, ilk növbədə yüksək dərəcədə fərdi yanaşma tələb edir. Bu metod siniflərdə tətbiq edildikdə çətinlik yarana bilər, çünki hər bir tələbəyə uyğunlaşdırılmış dərslər keçmək vaxt və resurs tələb edir. Digər tərəfdən daha uzunmüddətli proses olması bu

metodun çatışmazlıqlarındandır. Callan metoduna nisbətən daha uzunmüddətli öyrənmə tələb edə bilər, çünki tələbələr öz öyrənmə proseslərini idarə etməyi öyrənməlidirlər. Həmçinin, bu metod ilə dərs keçən müəllimlərin xüsusi hazırlığa ehtiyacı var, yəni, müəllimlər koçinq və neyroelmlə bağlı xüsusi biliklərə malik olmalıdırlar.

Neurolanguage Coaching metoduna aid verilmiş nümunəyə nəzər yetirək:

Müəllim: *What do you think is the best way to improve your Arabic?*

Tələbə: *"I think listening to podcasts can be quite instructive."*

Müəllim: *That's a great idea. Why do you think it works for you?*

Bu halda tələbə öz düşüncələrini ifadə edir və müəllim onu düzgün istiqamətə yönəldir.

Neurolanguage Coaching (Neyro-dil koçinqi) üsulu ilə verilmiş nümunə dərsə nəzər yetirək:

Mövzu: Fikirləri ingilis dilində ifadə etmək.

Səviyyə: Orta / Orta-yuxarı.

Məqsəd: Tələbənin fikirlərini inamla və axıcı şəkildə ifadə etməsinə kömək etmək, stressi azaltmaq və beynin dil öyrənmə potensialını artırmaq.

Dərs müddəti: 45 dəqiqə

1. Rahat öyrənmə mühitinin yaradılması (5 dəqiqə) - Kouç tələbəni isti və dostyana qarşılayır, rahat atmosfer yaradır (məsələn, yumşaq fon musiqisi, dərin nəfəs məşqi). Kouç tələbənin dərsə emosional bağlanmasını təmin etmək üçün şəxsi sual verir:

– *"İngilis dili öyrənməkdəki irəliləyişin haqqında nə düşünüürsən?"*

– *"Bugünkü dərsdə hansı mövzuya fokuslanmaq istərdin?"*

Tələbə öz fikirlərini bölüşür və kouç hisslərini təsdiqləyir, beləliklə, tələbənin motivasiyası artır.

2. Öyrənmə məqsədlərinin müəyyən edilməsi (5 dəqiqə) - Kouç dərsin əsas məqsədini bildirir: *"Bu dərsin sonunda fikirlərini daha inamlı ifadə edə biləcəksən və cümlələrini daha axıcı quracaqsan"*.

Tələbə fərdi mikro-məqsəd təyin edir (məsələn, *"Mən fikrimi daha aydın ifadə etmək üçün yeni ifadələri rahat istifadə etmək istəyirəm"*).

3. Asan izah (10 dəqiqə) - Kouç mövzunu beynin dil öyrənmə üsuluna uyğun şəkildə izah edir (çox detallı qrammatika yox, praktik yanaşma). Kouç tələbədən soruşur:

– *"Adətən fikrini ingilis dilində necə ifadə edirsən?"*

– *"Hal-hazırda hansı ifadələrdən istifadə edirsən?"*

Tələbə bildiklərini bölüşür, kouç isə mövcud biliklər üzərində quraraq yeni anlayışlar əlavə edir.

4. Vizual öyrənmə: Kouç zəka xəritəsi (mind map) yaradır və tələbəyə bu ifadələri gündəlik həyatla əlaqələndirməyə kömək edir.

5. Beyni aktivləşdirən real həyat tapşırıqları (15 dəqiqə) - Kouç emosional və yaddaşı hərəkətə gətirmək üçün real mövzulardan istifadə edir:

- *“Səncə, sosial media faydalıdır, yoxsa zərərli?”*
- *“Məktəblərdə daha çox praktiki bacarıqlar öyrədilməlidir?”*

Tələbə yeni ifadələri istifadə edərək öz fikrini bildirir. Kouç səhvləri incə və dəstəkləyici şəkildə düzəldir: *“Bu çox yaxşı fikirdir! Amma daha təbii səslənməsi üçün belə deyə bilərsiniz...”*

6. Zehni dəstəkləyən ev tapşırığı və növbəti addımlar (5 dəqiqə) - Ənənəvi tapşırıq əvəzinə, kouç beynin öyrənmə mexanizmlərinə uyğun tapşırıqlar verir:

- *“Bu gün öyrəndiyin ifadələri istifadə edərək 1 dəqiqəlik səs yazısı hazırla.”*

- *“TED Talk dinlə və oradakı çıxışçının fikirlərini necə ifadə etdiyinə diqqət yetir.”*

- *“Gündəlik həyatında bir dostunla qısa müzakirə apar və bu ifadələri istifadə et.”*

Dərs müsbət notla yekunlaşır, tələbənin özünə inamı artırılır və motivasiya yüksək tutulur.

Callan metodu 1960-cı illərdə Robin Callan tərəfindən yaradılmış və əsasən danışmaq və təkrarlara əsaslanan intensiv öyrənmə metodudur. Bu metodun əsas prinsipləri bunlardır:

- **Sürətli danışmaq və təkrarlama:** Müəllim sual verir, tələbə dərhal cavab verməlidir. Gecikmə və düşünməyə vaxt verilmir.

- **Qrammatikanın öyrənilməsi kontekstdə:** Qrammatik qaydalar tələbələrə izah edilmir, əvəzinə onlar danışmaq əsnasında öyrənilir.

- **Müəllimin rolu:** Müəllim daim danışır və tələbələrin yanlışlıqlarını dərhal düzəldir.

Callan metoduna aid verilmiş nümunəyə baxaq:

Müəllim: *Where do you live?*

Tələbə: *I live in Baku.*

Müəllim (təkrar edir): *I live in Baku. Good. Where do you live?*

Burada tələbə sürətli şəkildə cavab verməlidir və səhv etdikdə dərhal düzəliş edilir.

Callan metodu və Neurolanguage Coaching dil öyrənmə yanaşmalarında fərqli fəlsəfələrə malikdir. Callan metodu daha çox sürət və təkrarlama üzərində qurulmuş sistemlik bir yanaşma təklif edir. Bu metodda tələbələr daim müəllimin suallarına sürətli şəkildə cavab verməyə təşviq olunur. Burada əsas məqsəd dilə qarşı olan qorxunun aradan qaldırılması və tələbələrin düşünmədən danışmağa alışdırılmasıdır. Bununla belə, Callan metodunda fərdi ehtiyaclara xüsusi diqqət yetirilmir və bütün tələbələr eyni strategiya ilə öyrədilir. Neurolanguage Coaching isə beyin elmlərinə əsaslanan və fərdi yanaşmanı ön plana çıxaran bir metoddur. Bu yanaşma tələbələrin

öyrənmə tərzlərini, güclü və zəif tərəflərini nəzərə alaraq fərdiləşdirilmiş tədris planı qurur. Tələbələr dil öyrənmə prosesində daha çox iştirak edir və öz inkişaflarına nəzarət edə bilirlər. Qrammatika və danışıq bacarıqları tələbənin ehtiyaclarına uyğun şəkildə öyrədilir və müəllim klassik müəllim rolundan çıxaraq mentor və koç rolunu oynayır. Hər iki metodun özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Callan metodu sürətli və intensiv öyrənmə təmin etsə də, tələbələrin qrammatika və sərbəst nitq bacarıqlarını dərinləşdirməkdə məhdudiyət yarada bilər. Eyni zamanda, dərslər standartlaşdırılmış olduğundan, fərqli öyrənmə tərzlərinə malik tələbələr üçün uyğun olmaya bilər. Digər tərəfdən, Neurolanguage Coaching tələbələrin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq daha uzunmüddətli və dərin bir öyrənmə təcrübəsi təqdim edir, lakin bu proses daha çox vaxt və müəllim hazırlığı tələb edir. Callan metodu daha çox qısa müddət ərzində sürətli nəticə əldə etmək istəyən tələbələr üçün effektiv sayıla bilər, çünki burada əsas diqqət daim danışmağa və səhvlərin dərhal düzəldilməsinə yönəldilir.

Callan metodu ilə nümunə dərs:

Mövzu: Gündəlik rutinlər

Səviyyə: Başlanğıc / Elementary

Məqsəd: Tələbələrin danışıq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, cavab vermə sürətini artırmaq.

1. Warm up (2-3 dəqiqə) - Müəllim tələbələri salamlayır və sürətli şəkildə dərslərə başlayır. Öncəki dərslərin qısa təkrarı aparılır, tələbələrə sürətli suallar verilir. Həmçinin müəllim dərslərdə ana dildən istifadə etmir.

2. Sual-cavab təlimi (10-15 dəqiqə) - Müəllim sürətli tempdə suallar verir və dərhal cavab gözləyir. Eyni zamanda tələbələr isə cavabları tam cümlələrlə verməlidirlər. Müəllim səhvləri dərhal düzəldir, tələbə isə düz cavabı təkrarlayır.

Müəllim: *Axşamlar müətaliyə edirsən?*

Tələbə: *Bəli, hər axşam yatmadan əvvəl bir saat müətaliyə edirəm.*

Müəllim: *Çox vaxt saat neçədə yatırsan?*

Tələbə: *İşdə çox yorulanda saat 11-də.*

3. Təkrarlama və tələffüz təlimi (5 dəqiqə) - Müəllim açıq və aydın şəkildə cümlə deyir, tələbələr bütöv cümləni təkrarlayır. Bu zaman tələffüz və intonasiyaya xüsusi diqqət yetirilir.

– **Müəllim:** *Mən saat yeddidə oyanıram. (Tələbələr təkrarlayır)*

– **Müəllim:** *Səhər yeməyindən sonra işə gedirəm. (Tələbələr təkrarlayır)*

4. Yeni lüğət sözü tədrisi (5 dəqiqə) - Yeni sözlər kontekst daxilində öyrədilir, tələbələr yeni sözləri dəfələrlə təkrarlayırlar.

5. Diktə məşqi (5 dəqiqə) - Müəllim cümlələri diktə edir, tələbələr isə yazırlar. Bu fəaliyyət dinləmə, yazı və cümlə quruluşunun öyrənilməsinə kömək edir.

Diktə cümlələri:

- 1) *Mən saat 7-də oyanıram.*
- 2) *İşdən əvvəl duş qəbul edirəm.*
- 3) *Saat 12-də nahar fasiləsi edirəm.*

Yazı bitdikdən sonra tələbələr cümlələri ucadan oxuyurlar.

6. Sürətli təkrar və nəticə (2-3 dəqiqə) - Müəllim əsas sualları yenidən verir, tələbələr çox tez cavab verməlidir.

Evdə tapşırıq: Eyni suallara yüksək səsle cavab verməyi məşq etmək.

Neurolanguage Coaching uzunmüddətli öyrənməyi və tələbənin dilə dair anlayışının daha dərin olmasını təmin edir. Bu metod tələbəyə öz inkişafını idarə etmək imkanı verdiyi üçün öyrənmə motivasiyasını artırır. Beləliklə, Callan Metodu daha strukturlaşdırılmış və sürətli öyrənmə metodu kimi nəzərdən keçirilə bilər, Neurolanguage Coaching isə daha fərdi yanaşma və koçinq metodlarından istifadə etməklə dilin dərin mənimsənilməsinə şərait yaradır. Tələbənin məqsədlərinə, öyrənmə üslubuna və mövcud imkanlarına görə bu iki metoddan biri seçilə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Dr. Emily Thompson, "Comparative Analysis of Traditional and Modern Language Teaching Methods".*
2. *Katalin Kováts, "Language Coaching: Bridging the Gap Between Traditional Teaching and Brain-Friendly Learning".*
3. *Rachel Marie Paling, "Neurolanguage Coaching: Brain-Friendly Language Learning".*
4. *Robin Callan, "The Callan Method: The Direct Method for English".*
5. *Dr. Paul Braine, "The Impact of Neurolanguage Coaching on Language Learning: A Study".*

Baxşiyev Y.T.
Bakı Slavyan Universiteti
yasarbaxsiyev2003@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ESTETİK ZÖVQÜN VƏ VƏTƏNDAŞLIQ KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatın mühüm tərbiyəvi vasitə kimi rolu ön plana çəkilir, onun tələbələrdə həm estetik zövqün, həm də vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasındakı əhəmiyyətindən bəhs olunur və bu istiqamətdə müxtəlif tövsiyələr irəli sürülür. Müəyyən bədii əsərlərin təhlili əsasında göstərilir ki, ədəbiyyat dərsləri tələbələrin daxili aləmini zənginləşdirməklə yanaşı, onların vətəndaşlıq ləyaqətinin möhkəmlənməsinə də güclü təsir göstərir. Eyni zamanda vurğulanır ki, Vətənin tərəqqisi naminə çalışmaq, torpağa bağlılıq, Vətən sevgisi və fədakarlıq kimi ideyaların aşılması daim aktuallığını qoruyur. Bu səbəbdən ədəbiyyat müəllimi üzərinə xüsusi vəzifələr düşür və tələbələrə vətənpərvərlik ruhunun formalaşdırılması yolları müxtəlif nümunələr əsasında izah olunur.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВКУСА И ГРАЖДАНСКИХ КАЧЕСТВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

В статье освещается роль литературы как важного средства воспитания, рассматривается её значение в формировании эстетического вкуса и гражданских качеств учащихся, а также предлагаются различные рекомендации в этом направлении. На основе анализа отдельных произведений искусства показано, что уроки литературы не только обогащают внутренний мир учащихся, но и оказывают сильное влияние на укрепление их гражданского достоинства. При этом подчёркивается, что воспитание таких идей, как труд на благо Отечества, преданность земле, любовь к Родине и бескорыстие, всегда остаётся актуальным. В связи с этим на учителя литературы возлагаются особые обязанности, и на различных примерах объясняются способы формирования патриотического духа у учащихся.

FORMATION OF AESTHETIC TASTE AND CITIZENSHIP QUALITY IN LITERATURE LESSONS

Summary

The article highlights the role of literature as an important educational tool, discusses its importance in the formation of both aesthetic taste and civic qualities in students, and puts forward various recommendations in this direction. Based on the analysis of certain works of art, it is shown that literature lessons, in addition to enriching the inner world of students, also have a strong impact on strengthening their

civic dignity. At the same time, it is emphasized that the instillation of ideas such as working for the progress of the Motherland, devotion to the land, love for the Motherland and selflessness always remains relevant. For this reason, special duties fall on the literature teacher, and ways to form a patriotic spirit in students are explained based on various examples.

Açar sözlər: *estetik tərbiyə, vətəndaşlıq keyfiyyəti, milli qürur, vətən sevgisi*

Ключевые слова: *эстетическое воспитание, качество гражданственности, национальная гордость, любовь к Родине*

Key words: *aesthetic education, quality of citizenship, national pride, love of homeland*

Ədəbiyyatla tərbiyəni bir-birindən ayrı düşünmək, məzmunla formanı, həyatı fəaliyyətlə, günəşi işıqdan ayırmaq qədər mümkünsüzdür. Şəxsi kamillik və dünyagörüşünün formalaşmasında tərbiyə əvəzolunmaz rol oynayır. Ədəbiyyat da özlüyündə güclü tərbiyə vasitəsi hesab olunur. Onun əsas missiyası insanlara mənəvi həzz bəxş etmək, düzgün əxlaqi dəyərlər aşılamaq və həyatda doğru mövqe seçməyə istiqamət verməkdir. Ədəbiyyatın “mənəviyyat məktəbi” və ya “insanşünaslıq elmi” kimi qiymətləndirilməsi də təsadüfi deyildir; bu, onun gənclərə həyatı bacarıqlar öyrətməkdəki əvəzsiz rolundan xəbər verir. Bədii əsərlər oxucunu düşünməyə sövq edir, həssaslığını gücləndirir, yüksək insani hisslər aşılایır və yeni mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına təkan verir. Elə buna görə də bir çox mütəfəkkirlər ədəbiyyatı, xüsusilə də mütaliəni, insanın daxili dünyasını zənginləşdirən və estetik duyumunu inkişaf etdirən ən təsirli vasitələrdən biri kimi dəyərləndirmişlər. Ədəbiyyat fənni tələbələrdə bədii zövq formalaşdırmaq, onların estetik hisslərini oyatmaq və gözəlliyi qiymətləndirmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Estetik tərbiyə insan şəxsiyyətinin ümumi tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsidir. “Estetika” termini yunan dilindəki “estezis” sözündən yaranmışdır və “hiss etmək”, “dərk etmək” mənalarını ifadə edir. Estetik tərbiyə dedikdə isə insanın həyatda mövcud gözəllikləri qavramasına, estetik zövq və qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş təsir və fəaliyyətlər bütövlükdə nəzərdə tutulur. O, insanın əxlaqına təsir göstərərək mənəvi dünyasını zənginləşdirir, onda humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik kimi ali insani dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Tələbələrin estetik zövqünün inkişafında və mənəvi aləminin zənginləşməsində müəllim əsaslı təsir gücünə malikdir. Bu baxımdan, “*Dərs müəllimin yaradıcılıq nümunəsi, pedaqoji sənət əsəridir*” fikri tamamilə əsaslı görünür [3, s.60]. Yəni, bədii əsərin gözəlliklərinin hiss etdirilməsi, müəllifin ideya niyyətinin və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərk olunmasında müəllim rəhbər və istiqamətverici rol oynayır.

Mövzunu qavramaqda çətinlik çəkən tələbələr üçün müəllimin əsəri daha sadə və aydın izah etməsi, onun bədii ruhunun və estetik dəyərinin açılmasına, həmçinin tələbələrin daxili aləminə təsir göstərməsinə şərait yaradır. Xüsusilə lirik janrdə yazılmış əsərlər uca ideyaları və mənəvi-estetik duyğuları ifadə etdiyindən, onların tərbiyəvi rolu daha güclü olur. Belə nümunələri oxuyarkən tələbələr şeiri emosional şəkildə qəbul edir, bu prosesdə təxəyyül, duyğu və düşüncə fəaliyyətinin birgə iştirakı onların ümumi inkişafını dəstəkləyir. Nəticədə, tələbələr poeziyanın həyatla sıx bağlı olduğunu anlaşırlar.

Bədii ədəbiyyatda ülvi duyğuların və yüksək insani hisslərin obrazlı şəkildə təqdim olunması onların gənc nəslin vətəndaşlıq şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynamasına şərait yaradır. M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatı *“millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl güzgü”* adlandıraraq onun əvəzsiz dəyərini vurğulamışdır [2, s.55]. Ədəbiyyat xalqın mənəvi sərvətinin, qüdrət və qürurunun göstəricisidir. Vətən sevgisindən məhrum olan şəxsin əxlaqi baxımdan kamilləşməsi də mümkün deyil. Bu hissənin böyüklüyünü Xalq şairi S.Vurğun belə ifadə edir: *“Xalq sevgisi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir... Əgər insan ömrünü yaşadan ən qüdrətli qüvvə vətən eşqidirsə, bu duyğu bugünkü uşaqların və gələcək nəsillərin tərbiyəsinin əsas dayağı, qəlbinin döyüntüsü, beyninin düşüncəsi olmalıdır”* [1, s.145]. Beləliklə, gənc nəslə vətənpərvərlik ruhunun düzgün aşılınması təlim-tərbiyənin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biridir və bu məqsədlə bütün vasitələrdən səmərəli istifadə olunmalıdır. Ədəbiyyatdakı müsbət qəhrəmanlar sayəsində tələbələrdə vətənə bağlılıq, vətəndaşlıq dəyanəti və milli həmrəylik kimi dəyərlər formalaşdırılır.

Belə mətnlərin öyrədilməsi zamanı müəllim qəhrəmanların xarakter xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. O, dərsi elə qurmalıdır ki, tələbə əsərin tərbiyəvi dəyərini özü anlayaraq qəhrəmanları bir-birindən ayırmağı, ən başlıcası isə obrazlarda özünü görməyi bacarsın. *“Milli mənlilik şüurunun, milli qürur və ləyaqət hissənin formalaşdırılması ədəbiyyat dərslərinin həm başlanğıc nöqtəsi, həm də son məqsədi olmalıdır”* [2, s.61]. Tələbələr bilməlidirlər ki, mənsub olduqları xalq tarixən böyük mübarizələrdən keçmişdir və Vətənə sevgi, yurda bağlılıq insanın mənəviyyatını saflaşdıran ali keyfiyyətdir. Unudulmamalıdır ki, Vətənə xidmət etmək əslində xalqa xidmət deməkdir. Əgər bir insan xalqın yaddaşında əbədi yaşayarsa, deməli, o, həqiqi vətəndaş kimi dəyər qazanmışdır.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni – iki canda bir ürəyik biz.
Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək,
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.
Mənim ürəyimi qanatsın gərək,

Sənin dırnağına dəyən çırtma daş.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı tələbələrdə vətəndaşlıq duyğularının formalaşdırılması baxımından geniş imkanlar yaradır. Bu kontekstdə onun “Vətəndaş” adlı şeiri xüsusi diqqətə layiqdir. Şair hər bəndi “Vətəndaş” sözü ilə başlayaraq, insanın Vətən qarşısındakı məsuliyyətini Allah qarşısındakı borcu ilə eyniləşdirir, ölkə vətəndaşlarını isə bir ailənin üzvləri kimi təqdim edir. Şeirdə insanın öz doğma yurdunda qüdrətli olması ideyası ön plana çəkilir, xalqın hər bir nümayəndəsinin fərdi anası deyil, ümumi anası – Vətən olduğu vurğulanır. Şairin “*Bəs vətəndaş nəyə cavabdehdir?*” sualına cavabı isə belədir: “*Vahid anamızın – Vətənimizin xoşbəxtliyinə.*” Tələbələrdə vətənpərvərlik hisslərini inkişaf etdirmək üçün şeirə başlamazdan əvvəl belə suallar ünvanlana bilər: “*Vətənpərvər insanlara həsr olunmuş hansı əsərləri xatırlayırsınız?*”, “*Sizcə, həyatda əsl vətəndaş kimdir?*”, “*Vətəndaşlıq borcu anlayışını necə izah edərdiniz?*” Şeirin müzakirəsindən sonra isə “*Bu əsər vətəndaşlıq məsuliyyəti haqqında təsəvvürünüzə hansı yeni fikirləri əlavə etdi?*” sualına cavab vermək məqsədəuyğun olar. Ev tapşırığı kimi isə tələbələrə yaradıcı fəaliyyət göstərərək “Vətən əxlaqının yüksəkliyi milli həmrəyliyin əsasıdır” mövzusunda təqdimat hazırlamaq tapşırılı bilər.

Vətənpərvərlik yalnız doğma yurda sevgi ilə yaşamaq deyil, həm də onun inkişafı və tərəqqisi üçün bütün bacarığını və gücünü sərf etmək deməkdir. Rus pedaqoqu K.D. Uşinski vaxtilə bildirirdi ki, vətənpərvərlik hissi yalnız təhlükə zamanı özünü göstərir. Halbuki bu duyğu hər zaman güclü olmalı, vətəndaşın gündəlik vəzifələrini yerinə yetirməsində də öz təsirini göstərməlidir [5, s.369]. Ədəbiyyatımızda belə vətən aşığı qəhrəmanların sayı az deyil. Bu baxımdan Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun yaradıcılığı bütövlükdə vətən sevgisi, azadlıq idealları, istiqlal arzuları və milli dəyərlərlə yüklənmişdir. Torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda gedən döyüşlərdə şəhidlərin çantasından Xəlil Rzanın vətənpərvər ruhlu şeir kitablarının tapılması, söz sənətinin güclü tərbiyə vasitəsi olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Tələbələrdə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında yalnız şairin əsərləri deyil, həm də onun həyat yoluna dair faktların, əhəmiyyətli məqamların öyrədilməsi mühüm rol oynayır.

Şair gənc yaşlarından xalqına və Vətəninə bağlı, azad və müstəqil bir ölkə arzulayan vətəndaş mövqeyi ilə seçilirdi. O, Xalq Cümhuriyyətinin qaldırdığı bayrağın endirilməsi ilə heç vaxt barışmamış, bu bayrağın yenidən ucalara qalxması üçün xalqın başı üzərində dalğalanacağı günün həsrəti ilə yaşamış, sözünün və səsinin gücünü bu amal uğrunda səfərbər etmişdi. Buna görə də Ulutürk həyatı boyu çətinliklər, təqiblər və tənhalıqla üzləşmiş, sınaqlardan keçmişdir. Amma bütün bunlar onun əqidəsini sarsıda bilməmiş, mübariz ruhu onu daim azadlıq uğrunda savaş meydanına çağırmışdır. Tələbələr anlamalıdırlar ki,

Xəlil Rza yalnız yaradıcılığı ilə deyil, eyni zamanda əməli fəaliyyəti ilə də Vətən azadlığına xidmət göstərmişdir. Hətta o, bu yolda öz övladını qurban verməkdən belə çəkinməmişdir. “Oğul həsrəti” şeirində ilk baxışda diqqəti çəkən ata yangısı, kövrək və sarsıdıcı duyğulardır. Şair gənc oğlunun ölümünə inanmaq istəmir, bu həqiqəti özünə yaxın buraxmaqdan imtina edir. Gül-çiçəklə bəzənmiş məzar ananı və atını təsəlliyyə bənzəsə də, qısa zamanda övlad itkisi yenidən ürək yarasını qanadır. Oğlunun məzar qonşularını xatırlayan şairin qəlbindəki dərin kədər intiqam hissəsinə çevrilir. Ulutürk bu qanlı cinayətin cavabsız qalmayacağına inanır, oğlunun şəhadətini onun əbədi ömrü və özü üçün qürur mənbəyi hesab edir:

Məzar qonşuların yüz-yüz
Namiq, Elşad, Aydın, Gündüz.
Yerdə qalmaz bu qan, sözsüz,
Zülm, Təbrizim, Təbrizim!

Əsərin təhlili zamanı tələbələrin həm qruplarda, həm də ümumi müzakirələrdə aşağıdakı suallar üzərində düşünmələri vacibdir:

- Ata nə üçün şəhid övladını “bəxtəvər” və “üzüağ” kimi təqdim edir?
- Şeirdə Qarabağla bağlı hadisələrin “cinayət” kimi qiymətləndirilməsinin səbəbi nədədir?
- Şairin dərini və kədərini daha aydın göstərən ifadələr və misralar hansılardır? Sizcə, nə üçün məhz həmin sözlər daha təsirlidir?
- Bu şeir sizdə hansı duyğular və düşüncələr oyatdı?

Ədəbiyyat dərslərinin uğurlu və təsirli olması çox vaxt əyani və texniki vasitələrin düzgün seçilib tətbiq edilməsindən asılıdır. Bu vasitələrdən istifadə müəllimin məqsədinə – sənətkarın şəxsiyyətini, həyat və yaradıcılıq yolunu tələbələrə daha dərinləndirən öyrətməsinə xidmət edir. Yuxarıda qeyd olunan əsərin müzakirəsi zamanı müəllim internet mənbələrindən yararlanaraq, 27 yaşlı Milli Qəhrəman Təbriz Xəlilbəyliyə həsr olunmuş videosüjeti nümayiş etdirə bilər. Beləliklə, tələbələr həm görmə, həm də eşitmə duyğuları vasitəsilə öyrəndiklərini daha aydın və təsirli qavrayır, mövzunun geniş və hərtərəfli mənimsənilməsi təmin olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblərdə keçirilən ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik duyğularını güclü şəkildə əks etdirən nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Belə epizodların öyrənilməsi müasir gənclərin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda formalaşması üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu məqamların tələbələrə çatdırılması isə müəllimdən həm dərin elmi hazırlıq, həm də yüksək pedaqoji bacarıq tələb edir. Müharibə insanlıq üçün faciə və fəlakət olsa da, Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur. Qarabağın işğaldan azadlığı uğrunda döyüşlərdə yüzlərlə igid övladımız şəhidlik zirvəsinə ucalmışdır. Onların əziz xatirəsi xalqımız üçün daim uca və doğmadır. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan əsgərinin göstərdiyi

igidlik və qəhrəmanlıq dünya miqyasında böyük heyranlıq doğurmuşdur. Bu zəfər xalqımızın qürur mənbəyinə çevrilmiş, illərdir gözlənilən torpaqlarımızın azadlığına qovuşma sevinci milləti bir yumruq kimi birləşdirmişdir. Doğma şəhər və kəndlərimizin həsrətinə son qoyulması, müqəddəs torpaqlarımızda zəfər sədalarının ucılması tələbələrdə də qürur və iftixar hissələrini gücləndirmişdir. Ədəbiyyat əsərlərində həmin qəhrəman oğulların bədii obrazlarının yaradılması isə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə əvəzsiz töhfə verə bilər.

Vətənə bağlılıq, yurda sevgi, torpaqlarımızın qorunması kimi mövzuları əks etdirən çoxsaylı bədii əsərlərin təhlilinin yaradıcı şəkildə təşkili və uyğun təlim metodlarının seçilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına imkan verir. Tələbələrin vətəndaş kimi formalaşmasında “Vətən mənə oğul desə...”, “Atalarımızın və babalarımızın qəhrəmanlıq yolu bizim üçün nümunədir” və oxşar mövzularda yazılarının təşkili mühüm tərbiyəvi rol oynayır.

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, ədəbiyyat dərsləri tək-cə bilik vermək vasitəsi deyil, həm də gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm pedaqoji alətdir. Ədəbiyyatın tərbiyəvi gücü sayəsində tələbələrdə həm estetik zövq, gözəlliyi dərk etmək bacarığı, həm də vətəndaşlıq ləyaqəti, milli qürur və Vətən sevgisi kimi ali dəyərlər möhkəmlənir. Bu məqsədlə müəllim dərsləri yaradıcı şəkildə qurmalı, bədii əsərlərin ideya-məzmununu dərinləndirməli, qəhrəmanların obrazında milli mənlik şüurunu və vətənpərvərlik keyfiyyətlərini tələbələrə aşılamağa çalışmalıdır. Ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik mövzularının öyrənilməsi gənclərin yalnız milli kimlik və dəyərlərini dərk etməsinə deyil, həm də cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini anlamasına şərait yaradır. Bu baxımdan, bədii nümunələrin seçimi, onların müzakirəsi və yaradıcı fəaliyyətlərin təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim pedaqoji ustalıqla bu prosesə rəhbərlik etdikdə, tələbələr estetik zövqə yiyələnməklə yanaşı, Vətənə sədaqətli, məsuliyyətli vətəndaşlar kimi formalaşırlar.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Y. *Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik*. Bakı – 2011, 162 s.
2. Əliyev A. *Vətəndaşlıq ləyaqəti tərbiyəsi üzrə işin təşkili*. Bakı – 2005, 135 s.
3. Həsənlı B.A. *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. Bakı – 2016, Müəllim. 452 s.
4. Həsənov A., Ağayev Ə. *Pedaqogika*. Bakı – 2007, Nasir nəşriyyatı. 496 s.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. *Pedaqogika*. Bakı – 2010, Elm və təhsil. 464 s.

Bayramova A.P.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysunbayramova29@gmail.com

БИОЛОГИЯНИН ТӘДРИСИНДӘ СӘМӘРӘЛІ ОХУ СТРАТЕГИЯЛАРИНИН ТӘТБИҚІ

Хüласә

Strategiyalı oxu ifadəsi məqsədli oxu mənasına gəlir. Bu, oxu prosesində məqsədli, planlı və şüurlu yanaşmanı ifadə edir. Yəni, bir mətn və ya material oxunarkən müəyyən məqsədlə, xüsusi üsullarla və istiqamətlərlə oxumaqdan bəhs edir.

Strategiyalı oxunun əsas xüsusiyyətləri:

- *Oxu məqsədinin müəyyənləşdirilməsi: Nə üçün oxuyursan? Məlumat əldə etmək, əylənmək, analiz etmək, mövzunu dərk etmək?*
- *Öncədən hazırlıq: Mətnin başlığını, alt başlıqları, şəkilləri və giriş hissəsini oxuyaraq ümumi məlumat əldə etmək.*
- *Oxu zamanı strategiyalardan istifadə: Vacib sözlərin altını cızmaq, qeydlər aparmaq, suallar vermək, əsas fikirləri ayırmaq.*
- *Mətnin strukturu ilə işləmək: Giriş, əsas hissə və nəticə hissələrinə diqqət yetirmək.*
- *Oxu sonrası təhlil və qiymətləndirmə: Oxunan materialı xülasə etmək, fikir bildirmək, tənqidi yanaşmaq.*

ПРИМЕНЕНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ ЧТЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Резюме

Стратегическое чтение означает целенаправленное чтение. Это выражает осознанный, плановый и целенаправленный подход к процессу чтения. То есть при чтении текста или материала речь идёт о чтении с определённой целью, с использованием специальных приёмов и подходов.

Основные особенности стратегического чтения:

- *Определение цели чтения – зачем ты читаешь? Чтобы получить информацию, развлечься, проанализировать или понять тему?*
- *Предварительная подготовка – просмотр заголовка, подзаголовков, иллюстраций и введения для получения общей информации.*
- *Использование стратегий во время чтения – подчёркивание важных слов, ведение заметок, постановка вопросов, выделение основных идей.*
- *Работа со структурой текста – обращение внимания на введение, основную часть и заключение.*
- *Анализ и оценка после чтения – составление резюме, выражение мнения, критический подход.*

APPLICATION OF EFFECTIVE READING STRATEGIES IN TEACHING BIOLOGY

Summary

Strategic reading means purposeful reading. It expresses a conscious, planned, and intentional approach to the reading process. In other words, when reading a text or material, it is about reading with a specific goal, using certain techniques and directions.

Key features of strategic reading:

- *Defining the purpose of reading – Why are you reading? To get information, for entertainment, to analyze, or to understand the topic?*
- *Pre-reading preparation – Looking at the title, subtitles, images, and introduction to gain general information.*
- *Using strategies during reading – Underlining key words, taking notes, asking questions, identifying main ideas.*
- *Working with text structure – Paying attention to the introduction, main body, and conclusion.*
- *Post-reading analysis and evaluation – Summarizing, giving opinions, and approaching critically.*

Açar sözlər: *oxu, gözləmə bələdçisi, frayer modeli, dörd künc, cornell qeydləri, qarşılıqlı tədris*

Ключевые слова: *чтение, ожидающий гид, модель фрейера, четыре угла, конспект по системе корнелла, взаимное обучение*

Key words: *reading, anticipation guide, frayer model, four corners, cornell notes, reciprocal teaching*

Müasir təhsil prosesində şagirdlərin yalnız mətnləri oxuyub əzbərləməsi kifayət etmir. Effektiv öyrənmə üçün oxu prosesi məqsədli, planlı və şüurlu aparılmalıdır. Bu baxımdan, oxu strategiyaları şagirdlərin mətnlə aktiv işləməsini, əsas məqamları seçməsini və öyrəndiklərini dərk etməsini təmin edir. Strategiyalı oxu həm biliklərin mənimsənilməsini gücləndirir, həm də tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir. Biologiya dərslərində Cornell qeydləri, Frayer modeli və digər oxu strategiyaları şagirdlərin fəal iştirakını və mövzunu daha dərinlən qavramasını təmin edən effektiv vasitələrdir. Bu strategiyalar həm nəzəri, həm də praktiki biliklərin öyrənilməsini asanlaşdırır və şagirdlərin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını artırır. Nəticədə, oxu strategiyaları tədrisin səmərəliliyini yüksəldir və şagirdləri öyrənməyə daha motivasiyalı edir [2].

➤ Oxudan əvvəl

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, oxudan əvvəl şagirdlərin mövzu ilə bağlı əvvəlki biliklərini aktivləşdirməklə oxuduqları başa düşməyi yaxşılaşdırmaq olar. Müəllimlər şagirdlərdən bir mövzu haqqında nə bildiklərini soruşa bilər,

onlardan bu biliklərə əsaslanmağa hazırlaşır. Bununla belə, bu məsləhət bir xəbərdarlıqla gəlir: əvvəlki yanlış təsəvvürlər yanlış anlamaya səbəb ola bilər.

➤ **Oxu zamanı**

Oxuyub-anlama oxu zamanı istifadə olunan xüsusi strategiyalardan da faydalana bilər. Məqsəd, şagirdləri düşünərək oxumağa və anlamalarına nəzarət etməyə məcbur etməkdir. Şagirdlərin öz ön mülahizələri ilə mətnin faktiki məzmunu arasındakı fərqləri müəyyən etmək üçün köməyə ehtiyacı ola bilər.

➤ **Oxuduqdan sonra**

Şagirdlər mətnin sonuna çatdıqda başa düşmə prosesi dayanmır. Tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlər mətni oxuduqdan sonra onun əsas məzmununu ümumiləşdirib təşkil etdikdə, onların başa düşməsi və xatırlaması yaxşılaşır.

Şagirdlərin oxuduqları haqqında danışması başqa bir təsirli strategiyadır. Şagirdlər ya yazı təklifi ətrafında, ya da öyrənmə triadaları kimi fəaliyyət vasitəsilə kiçik qrup müzakirələrində iştirak edə bilərlər. Yaxud tələbələrin öyrəndiklərini yoxlamaq üçün bütün sinif müzakirəsi və ya debat təşkil edə bilərsiniz. Şagirdlər nəinki oxuduqlarını sintez etdikcə, həm də digər şagirdlərin fikirlərinə cavab verdikcə, onlar materialı daha dərinlən dərk edəcəklər [3].

Startegiyalı oxu zamanı istifadə olunan bir neçə üsula baxaq:

➤ **Gözləmə bələdçisi**

Gözləmə təlimatları şagirdlərin elmi anlayışları haqqında əvvəlki biliklərini aktivləşdirmək və tələbələrin diqqətini mətndəki əsas məzmunu yönəltmək üçün faydalıdır.

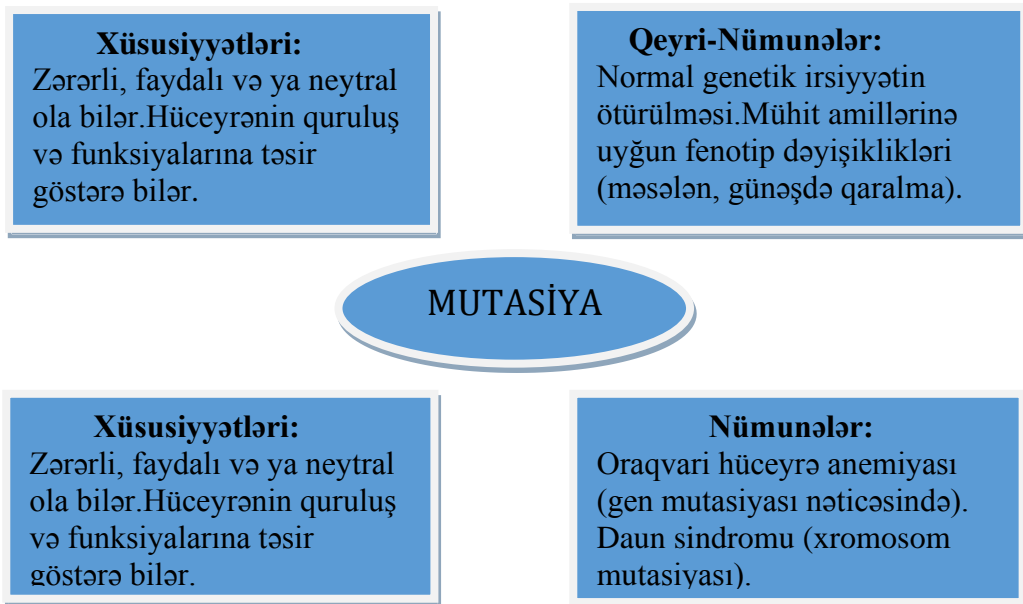
Müvafiq sinif səviyyəsində mətn və ona əsasən 4-8 əsas anlayış seçirik. Bu anlayışların hər biri haqqında, bəziləri doğru, bəziləri də yalan olan ifadələr tərtib edib cədvəlin sol tərəfində qeyd edirik. Şagirdlərdən mətni oxumazdan əvvəl onlardan hər bir ifadənin doğru və ya yalan olduğunu düşündüklərinə qərar veririk. Şagirdlər mətni oxuduqdan sonra, onlardan mətndən sübutları qeyd edərək, gözləmə təlimatındakı hansı ifadələrin doğru və ya yanlış olduğunu yenidən qiymətləndirmələrini xahiş edirik.

İFADƏ	DOĞRU	YANLIŞ	MƏTNI OXUDUQDAN SONRA FİKRİM
Fotosintez yalnız gecə baş verir.			
Fotosintezin əsas məhsulu oksigendən			

ibarətdir.			
Xlorofil olmadan fotosintez prosesi baş verə bilməz.			
Fotosintez həm bitkilərdə, həm də bəzi bakteriyalarda müşahidə olunur.			

➤ **Fruyer modeli**

Fruyer modeli şaqirdlərə fotosintez, buxarlanma, kimyəvi dəyişiklik və s. kimi əsas anlayışları anlamağa kömək edən qrafik təşkilatçıdır. Bu strategiya, xüsusilə də bir çox elmi nərsədə mürəkkəb prosesləri və ya anlayışları yekunlaşdırən isimləri özündə cəmləşdirən nominallaşdırmaları açmaq üçün xüsusilə faydalı ola bilər. Tədqiq ediləcək söz modelin mərkəzində yerləşir, onun ətrafında dörd kvadrant var, burada tələbələr tərif yazır, konsepsiyanın xüsusiyyətlərini təsvir edir, misalları və qeyri-nümunələri sadalayır. Qeyri-nümunələr faydalı ola bilər, çünki bir proses və ya qurum nə olduğu kimi, nə olduğu ilə də müəyyən edilir.

[8, s.62–63]

➤ **Dörd Künc**

Tipik dörd künc fəaliyyətində sinif otağının hər küncü hansısa müzakirə mövzusu ilə bağlı fərqli iddianı təmsil edir və hər bir tələbə onun fikrinə ən çox uyğun gələn küncdə dayanır. Əlbəttə ki, tam olaraq dörd iddianın olması lazım deyil - üç, dörd və ya daha çox ola bilər, nə qədər ki, tələbələr sinifdə qruplar yarada bilsinlər və hər mövqə fərqli olsun.

Tələbələr ilkin mövqələrini tutduqdan sonra hər bir qrup öz iddialarını dəstəkləyən sübutları və əsaslandırmaqları müzakirə etməlidir. Sonra müxtəlif qrupların nümayəndələri bütün sinifə öz mövqələri üçün arqumentlər təqdim edə bilərlər. Müəllim və ya digər tələbələr hər bir mövqə üçün əsaslandırmanı yoxlamaq üçün suallar verə bilərlər. Daha sonra tələbələrə hansı arqumentləri daha inandırıcı hesab etdiklərinə əsasən mövqeyini dəyişməyə icazə verilməlidir. Bundan sonra sinif bu müzakirə, təqdimat və yerləşdirmə dövrünü təkrarlamağa bilər.

Bənzər arqument xətləri fəaliyyətində olduğu kimi, dörd künc fəaliyyəti də bir mövzu haqqında çoxlu inandırıcı iddialar olduqda daha yaxşı işləyir. Bütün sinfi bir “ən yaxşı” cavabda razılaşdırmaqdan əlavə, məqsəd şagirdlərə bir-birini dinləməyə kömək etmək, həm razılaşdıqları, həm də razılaşmadıqları fikirləri ədalətli şəkildə izah edə bilmək və onların hansı sübut və arqumentləri ən inandırıcı hesab etdiklərini nəzərdən keçirməkdir [4].

Əvvəlcə bu fəaliyyəti qeyri-elmi müzakirələr vasitəsilə təqdim etmək faydalı ola bilər. Məsələn, aşağıdakı iddialarınız ola bilər: “İtlər ən yaxşı ev heyvanlarıdır”, “pişiklər ən yaxşı ev heyvanlarıdır”, “balıqlar ən yaxşı ev heyvanlarıdır” və “quşlar ən yaxşı ev heyvanlarıdır”. İtlər ən yaxşı küncü seçən tələbələr bir-biri ilə danışa bilər və sonra bütün sinifə itlərin ən mehriban ev heyvanları olduğunu və gəzən itlərin bəziləri üçün yaxşı mübarizə apara biləcəyini söyləyə bilər. İnsanların itlərə qarşı allergiyası var, it sevnələrə cavab verin, bəzi itlər var ki, balıq həvəskarları deyirlər ki, balıqları hər gün yemləmək lazım deyil, buna görə də bir ev heyvanı almadan uzaqlaşa bilərsiniz.

Mövzu – Klonlaşdırma.

Müəllim lövhəyə sual yazır:

“Klonlaşdırma insanlar üçün faydalıdır?”

Sinifin dörd küncü işarələnir:

1. Tam razıyam.
2. Qismən razıyam.
3. Qismən razı deyiləm.
4. Heç razı deyiləm.

Şagirdlər öz mövqələrinə uyğun küncə keçirlər. Hər qrup mövqeyini müdafiə etmək üçün arqumentlər hazırlayır.

Mümkün arqumentlər:

Tam razıyam → Klonlaşdırma orqan köçürməsində həyat qurtara bilər.

Qismən razıyam → Yalnız heyvanlarda tətbiqi faydalıdır, insanlarda etik problemlər var.

Qismən razı deyiləm → Klonlaşdırma təbiətdə tarazlığı poza bilər.

Heç razı deyiləm → İnsan klonlaşdırılması dini və etik cəhətdən qəbul edilməzdir.

➤ **Cornell qeydlərindən istifadə**

Cornell qeydləri şagirdlərə müəllimlə və ya mühazirələri anlamağa kömək etmək üçün bir format (istək sütunu, qeyd alma sahəsi və xülasə sahəsi) təmin edir. Mətdəki əsas termin və ideyalara diqqət yetirmək üçün Cornell Notes-dən istifadə etməyin bir yolu budur: Soldakı işarə sütununda tələbələr əsas terminlər və ya başlıq başlıqları yazır. Müəllimlər replika sütunu üçün əsas şərtləri tövsiyə etməklə tələbələrə lazımı şəkildə diqqət yetirməyə kömək edə bilər. Sonra, oxuyarkən və ya oxuduqdan sonra tələbələr işarə sütununun yanındakı qeydlər sahəsinə şərtlərlə bağlı qeydlər yazır. Aşağıda mətnin və ya mühazirənin əsas ideyalarını ümumiləşdirmək üçün boşluq da var [6, s.144].

QEYDLƏR	SUALLAR
<p>Fotosintez yaşıl bitkilərdə xloroplastlarda baş verir. İşıq enerjisi kimyəvi enerjiyə çevrilir. Xlorofil işığı udur, elektronları həyəcanlandırır. Ümumi tənlik: $CO_2 + H_2O \rightarrow C_6H_{12}O_6 + O_2$ İşıq və qaranlıq mərhələlərdən ibarətdir.</p>	<p>Fotosintez harada gedir? Enerji hansı formada çevrilir? Fotosintezin ümumi tənliyi necədir? İşıq və qaranlıq mərhələlər nədir?</p>
NƏTİCƏ	
<p>Fotosintez bitkilərdə günəş işığının köməyi ilə qlükoza sintezidir. Bu proses ekosistemdə enerji dövrünün əsasını təşkil edir və oksigenin yaranmasına səbəb olur.</p>	

➤ **Qarşılıqlı tədrisdən istifadə**

Qarşılıqlı tədris, tələbələrin mətni oxumaq və başa düşməkdə bir-birinə dəstək olmaq üçün dörd müxtəlif rolda fərdləşən kiçik qrup fəaliyyətidir. Dörd rolu yerinə yetirmək və mətdəki sübutlara diqqət yetirmək (yalnız öz fikirləri ilə ombadan atəş açmaq əvəzinə) tələbələrə bu fəaliyyət vasitəsilə çox şey öyrənməyə imkan verir [5].

Qarşılıqlı tədris dörd tələbədən ibarət qruplarda aparılır, onların hər biri eyni anda bir rol oynayır. Tələbələr vaxtaşırı bir oxu zamanı və ya hər yeni oxu seansı üçün rolları dəyişdirərlər, fəaliyyət ən təsirli olur.

Budur dörd rol:

– Proqnozçu: Bu adam ilk danışır. Mətni oxumazdan əvvəl proqnozlaşdırıcı başlığa baxır və mətnin nə haqqında olacağına dair proqnozlar verir.

– Xülasə: Mətni oxuduqdan sonra, bu şəxs mətnin nə haqqında olduğunu düşündüyünü, paraqraf-paraqraf söyləməklə başlayır. Məqsəd xülasə edənin əsas məqamları söyləməsi və onları başqa fikirlərlə əlaqələndirməsi və ya onların nə demək olduğunu izah etməsidir.

– Sual verən: Sual verən aydın olmayan və ya çaşdırıcı olan hissələr haqqında suallar verir. Sual verən şəxs həmçinin söhbəti mətnin izah etdiyi şeyə və ya digər məlumatlarla necə əlaqələndirdiyinə yönəltmək üçün suallar verə bilər, məsələn, əlavə məlumat istəmək, razılaşılan və ya razılaşmayan və ya sübut istəmək.

– Aydınlaşdırıcı: Aydınlaşdırıcı sual verənə cavab vermək və mətnin nə haqqında olduğunu izah etmək üçün cavabdehdir.

Mövzu - Hüceyrə Bölünməsi (Mitoz və Meyoz).

Proqnozlaşdırma: Şagirdlərdən soruşulur: “Mitoz və meoz hansı oxşar və fərqli cəhətlərə malik ola bilər?”

Sualvermə: Bir qrup soruşur: “Mitozda neçə mərhələ var?”, digər qrup cavablandırır.

Aydınlaşdırma: “Profaz” və “Anafaz” mərhələləri qarışdırıldıqda, qrup üzvləri birlikdə izah edirlər.

Xülasə: Dərsin sonunda şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər:

Mitoz → bədən hüceyrələrində baş verir, nəticədə 2 eyni hüceyrə yaranır.

Meyoz → cinsi hüceyrələrdə baş verir, nəticədə 4 müxtəlif hüceyrə yaranır.

Tədris strategiyaları dərsin mətnlə bir qədər şagirdin məşğul olmasını tələb etdikdə müəllimləri üçün faydalı ola bilər. Bəziləri xüsusilə oxudan əvvəl, digərləri oxuyarkən, bəziləri isə oxu tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra tez-tez istifadə edildikdə təsirli olur.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, N. (2018). *Təhsil prosesində oxu strategiyalarının rolu*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənova, S. (2020). *Biologiya dərslərində fəal oxu metodlarının tətbiqi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Смирнов, А.В. (2017). *Технологии развития навыков чтения в учебном процессе*. Москва: Академия.
4. Козлова, Е.Ю. (2019). *Формирование стратегий чтения в образовательной среде*. Москва: Просвещение.

5. Иванова, Т.Н. (2020). *Метакогнитивные стратегии чтения для школьников*. Санкт-Петербург: Питер.
6. Harvey, S., & Goudvis, A. (2007). *Strategies that work: Teaching comprehension for understanding and engagement*. Portland, ME: Stenhouse Publishers.
7. Duke, N. K., & Pearson, P. D. (2002). *Effective practices for developing reading comprehension*. In A. E. Farstrup & S. J. Samuels (Eds.), *What research has to say about reading instruction* (pp. 205–242). Newark, DE: International Reading Association.
8. Nüşabə Məmmədova, Brilyant Həsənova, Köniil Mahmudova, Leyla Fətiyeva - *Biologiya fənni üzrə 10-cu sinif üçün dərslik*.

Dövlətova H.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hemidedovletova@gmail.com

MÜASİR TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA LAYİHƏ METODUNUN YERİ

Xülasə

XXI əsrin təhsil sistemi informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verməli, şagirdlərin yaradıcılıq, tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq və praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlməlidir. Bu baxımdan ənənəvi təlim metodları yerini daha çox interaktiv, tələbəyönümlü yanaşmalara verir. Bu yanaşmalar arasında layihə metodu (və ya layihə əsaslı təlim - PBL, Project-Based Learning) müasir pedaqoji texnologiyaların əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Məqalədə layihə metodunun mahiyyəti, tətbiq yolları və onun analitik düşüncə ilə tədqiqat bacarıqlarının inkişafındakı rolu təhlil olunur.

МЕСТО МЕТОДА ПРОЕКТОВ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Система образования XXI века должна отвечать требованиям информационного общества и быть ориентированной на развитие у учащихся творческих способностей, критического мышления, умения сотрудничать и практических навыков. В этой связи традиционные методы обучения уступают место более интерактивным, ориентированным на учащихся подходам. Среди этих подходов метод проектов (или проектное обучение - PBL) выступает одним из основных направлений современных педагогических технологий.

В статье анализируется сущность метода проектов, способы его применения, его роль в развитии аналитического мышления и исследовательских навыков.

THE ROLE OF THE PROJECT METHOD IN THE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION

Summary

The education system of the 21st century must respond to the demands of the information society and aim to develop students' creativity, critical thinking, collaboration, and practical skills. In this regard, traditional teaching methods are increasingly being replaced by more interactive, student-centered approaches. Among these approaches, the project method (also known as Project-Based Learning – PBL) stands out as one of the main directions of modern pedagogical technologies.

This article analyzes the essence of the project method, its implementation strategies, and its role in the development of analytical thinking and research skills.

Açar sözlər: layihə metodu, analitik düşüncə, tədqiqat bacarıqları, tənqidi təfəkkür

Ключевые слова: метод проектов, аналитическое мышление, исследовательские навыки, критическое мышление

Key words: project-based method, analytical thinking, research skills, critical thinking

Ənənəvi təlim metodları tələbələrin müstəqil təhlil, problem həlli və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını tam şəkildə inkişaf etdirməkdə kifayət qədər səmərəli olmur. Bu baxımdan layihə metodu tələbələrin fəal iştirakını və təcrübə öyrənməsini təmin etməklə onların tədqiqat və analitik bacarıqlarını gücləndirir.

Layihə metodu ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində amerikalı pedaqoq Con Dyui və onun ardıcılı Uilyam Kilpatrik tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu metodun əsas ideyası biliklərin yalnız öyrənilməsi deyil, tətbiqi və yaradılması yolu ilə mənimsənilməsidir. Layihə fəaliyyəti tənqidi düşüncə, əməkdaşlıq və yaradıcı yanaşma kimi XXI əsr bacarıqlarını inkişaf etdirir. Layihə fəaliyyəti zamanı nəzərə alınmalı əsas prinsiplər bunlardır:

- Problemyönümlülük;
- Müstəqil fəaliyyət;
- Əməkdaşlıq və qrup işi;
- Praktik nəticə yönümlülük.

Layihə metodu tələbələrin real problemlər üzərində işləməsi, informasiya toplaması, təhlil etməsi, nəticə çıxarması və təqdimat bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradan pedaqoji texnologiyadır. Bu metod şagird və tələbə fəaliyyətini təşkil edən aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Problemin müəyyənləşdirilməsi;
2. Məqsədin və vəzifələrin qoyulması;
3. İnformasiyanın toplanması və təhlili;
4. Nəticələrin işlənməsi və təqdimatı;
5. Refleksiya və qiymətləndirmə.

Layihə fəaliyyəti zamanı tələbələr:

- Mövcud informasiyanı araşdırır və təhlil edir;
- Fərziyyələr irəli sürür və onların doğruluğunu yoxlayır;
- Məlumatlar arasında əlaqə yaradır və nəticələr çıxarır;
- Alternativ həll yollarını müəyyənləşdirir.

Bu proseslər onların analitik düşüncə vərdişlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Tələbə yalnız informasiyanı qəbul edən deyil, onu analiz edən və yaradan subyektə çevrilir. Analitik düşüncə – mürəkkəb vəziyyətləri təhlil etmək, səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq və dəlillərə əsaslanan qərar vermək bacarığıdır. Layihə fəaliyyəti zamanı tələbə:

- Problemi parçalayır və hissələrə ayırır;

- Məlumatları müqayisə və sintez edir;
- Fərziyyələr qurur və onları təcrübədə yoxlayır;
- Statistik və ya məntiqi çıxarışlar edir.

Bu fəaliyyətlər analitik düşüncənin tədris mühitində sistemli şəkildə inkişafına səbəb olur.

Tədqiqat bacarıqlarının inkişafında layihə metodunun əhəmiyyəti:

Tədqiqat bacarıqları – sual vermək, hipotez irəli sürmək, araşdırma aparmaq, nəticə çıxarmaq və təqdim etmək – layihə işinin əsas elementlərindəndir. Beləliklə, layihə fəaliyyəti onların elmi düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edir.

Tədqiqat bacarıqları və onların formalaşma mərhələləri: Tədqiqat bacarığı tədqiqat sualı qoymaq, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirmək, informasiya toplamaq, təhlil etmək, nəticə çıxarmaq və təqdim etmək kimi mərhələlərdən ibarətdir. Layihə metodu vasitəsilə formalaşan tədqiqat bacarıqları bunlardır:

- Sorğu və müşahidə aparmaq;
- Mənbələrlə işləmək (kitab, internet, arxiv, eksperiment);
- Nəticələri cədvəl, qrafik və ya diaqram şəklində təqdim etmək;
- Elmi dil və üslubda nəticə çıxarmaq.

Layihə metodu tələbələrin müstəqil düşüncə, təhlil, problem həll etmə və tədqiqat aparmaq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən effektiv pedaqoji yanaşmadır. Təhsil müəssisələrində bu metoddan geniş istifadə edilməsi tələbələrin analitik və tədqiqat potensialını reallaşdırmağa imkan verir. Layihə metodunun nə cür işlədiyini belə izah edək:

1. Problemin və ya layihənin mövzusunun müəyyənləşdirilməsi:

Müəllim və ya şagirdlər birgə şəkildə gündəmdə olan, real həyata uyğun və maraqlı bir mövzu seçirlər. Bu mövzu həm fənn proqramına uyğun, həm də şagirdlərin maraqlarına yaxın olmalıdır.

2. Tədqiqat suallarının hazırlanması: Şagirdlər mövzu ətrafında cavab axtaracaqları açıq suallar formalaşdırırlar. Bu suallar onların tədqiqat prosesini istiqamətləndirir.

3. Planlaşdırma və tapşırıqların bölüşdürülməsi: Layihə qrupu təşkil edilir və iş planı hazırlanır. Hər bir şagirdə və ya qrupa konkret vəzifə verilir (araşdırma, təqdimat, dizayn, sorğu, hesabat və s.).

4. Tədqiqat və məlumat toplama: Şagirdlər müxtəlif mənbələrdən (kitablar, internet, mütəxəssislərlə müsahibə və s.) məlumat toplayır, sorğular keçirir, müşahidə aparır və nəticələri analiz edirlər.

5. Layihənin məhsulunun hazırlanması: Toplanmış məlumatlar əsasında konkret bir nəticə – təqdimat, poster, video, maket, model, hesabat və ya digər vizual məhsul hazırlanır.

6. Təqdimat və qiymətləndirmə: Şagirdlər layihə nəticələrini sinif və ya məktəb ictimaiyyətinə təqdim edirlər. Qiymətləndirmə həm müəllim, həm də digər şagirdlər tərəfindən həyata keçirilir və əsasən bu meyarlar nəzərə alınır:

- Mövzunun əhatəliliyi;
- Tədqiqatın dərinliyi;
- Yaradıcılıq;
- Komanda işi;
- Məhsulun keyfiyyəti və təqdimatı.

Layihə metodu tədris prosesinə bir çox müsbət təərəflə təsir göstərir. Bu metod yalnız tələbələrin deyil, həm də müəllimlərin və ümumilikdə təhsil müəssisələrinin inkişafına faydalıdır. Aşağıda tədris prosesinə müsbət təsir göstərən əsas amillər sadalaya bilərik:

1. *Öyrənmə aktivliyini artırır:*

Layihə metodu tələbələri passiv dinləyicilərdən aktiv iştirakçılara çevirir. Tələbələr dərslər zamanı yalnız məlumatı qəbul etməzlər, həm də həmin məlumatları real problemlərə tətbiq edirlər. Bu, tələbələrə dərslərin məzmununu daha dərinləndirən başa düşmək və aktiv öyrənmə prosesinə qoşulmaq imkanı yaradır.

2. *Tələbələrin yaradıcı fikirləşmə bacarıqlarını inkişaf etdirir:*

Layihə metodu tələbələrə yalnız verilən məlumatları qəbul etməyi deyil, eyni zamanda yaradıcılıq və innovasiya tələb edən fikirlər təqdim etməyə imkan verir. Tələbələr mövcud biliklər əsasında yeni həll yolları təklif etməyə, yeniliklər yaratmağa və məsələləri yaradıcı şəkildə həll etməyə təşviq olunur.

3. *Tənqidi düşünmə və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir:*

Layihə metodunun tətbiqi tələbələrə real həyatda qarşılaşdıqları problemləri daha yaxşı başa düşmək və onlara analitik yanaşmalar tətbiq etmək imkanı yaradır. Tələbələr layihə əsnasında müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayır, bu məlumatları təhlil edir və qiymətləndirirlər. Bu, tənqidi düşünmə və analitik bacarıqların inkişafını stimullaşdırır.

4. *Komanda işini və əməkdaşlığı gücləndirir:*

Layihə metodu adətən qrup işini tələb edir. Bu, tələbələrə komanda şəklində işləmək, əməkdaşlıq etmək və fərqli perspektivləri birləşdirmək imkanı verir. Bu proses sosial bacarıqların və kollektiv işin əhəmiyyətini vurğulayır, həmçinin liderlik və məsuliyyət paylaşımı kimi bacarıqların inkişafına kömək edir.

5. *Praktiki bacarıqların inkişafına dəstək verir:*

Layihə metodu tələbələrə nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etməyə imkan yaradır. Bu, onların praktiki bacarıqlarını artırır, həmçinin gələcəkdə qarşılaşacaqları iş problemlərinə daha yaxşı hazırlanır. Tələbələr layihə üzərində çalışarkən real dünyada istifadə olunan bacarıqları öyrənir və təcrübə qazanırlar.

6. *Özünüidarəetmə və məsuliyyət hissini artırır:*

Layihə metodu tələbələrə öz öyrənmə proseslərinə nəzarət etmə imkanı verir. Tələbələr layihə planlarını hazırlayır, tapşırıqları bölüşdürür və layihənin icrasına nəzarət edirlər. Bu da onların özünüidarəetmə və məsuliyyət hissini gücləndirir. Hər bir tələbə layihənin uğurlu olması üçün öz vəzifələrini yerinə yetirməyə məsuliyyət daşıyır.

7. *Şagirdlərin ictimai danışiq və təqdimat bacarıqlarını gücləndirir:*

Layihənin sonunda tələbələr hazırladıqları məhsulu və nəticələri təqdim edirlər. Bu da onların prezentasiya və ictimai danışiq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tələbələr müzakirələrə qatılır, öz fikirlərini aydın və inandırıcı şəkildə təqdim edirlər. Bu bacarıqlar, həm də gələcək karyera imkanları üçün vacibdir.

8. *Tədrisin fənlərarası inteqrasiyasını təmin edir.*

Layihə metodu müxtəlif fənlər üzrə biliklərin inteqrasiyasını təmin edir. Məsələn, bir layihə üzərində işləyərkən tələbələr həm riyaziyyat, həm biologiya, həm də coğrafiya və ya digər fənlərdən istifadə edirlər. Bu, şagirdlərə fənlərarası əlaqəni anlamağa və öyrənilən bilikləri bir-biri ilə əlaqələndirməyə kömək edir.

9. *Şagirdlərin marağını artırır:*

Layihə metodu tələbələrin tədrisə olan marağını artırır, çünki onlar real həyatda qarşılaşdıqları problemləri həll edirlər. Bu yanaşma dərsləri daha maraqlı və cəlbedici edir, çünki şagirdlər yalnız nəzəri məlumatları deyil, həm də praktiki məsələləri öyrənirlər.

10. *Tədris keyfiyyətini artırır:*

Layihə metodu müəllimlərin tədris keyfiyyətini artırmağa kömək edir, çünki bu yanaşma tələbələrə daha çox interaktiv və müstəqil öyrənmə imkanı verir. Müəllimlər yalnız bilik verən şəxs olmur, həm də öyrənməni yönləndirən və dəstəkləyən bələdçi rolunda çıxış edirlər. Bu, təhsil sistemində keyfiyyətin artırılmasına xidmət edir.

Nəticə

Müasir təhsilin inkişafında layihə metodu, təhsil prosesinin təşkilində və inkişafında mühüm yer tutur. Bu yanaşma, tələbələrə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də praktik bacarıqlar qazandırmağa imkan verir. Layihə metodu, təhsil prosesini daha interaktiv, tələbə mərkəzli və tətbiqi təlimə yönəltdir. Bu metod, tələbələrin problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların təhsil mövzularına daha dərinlən yanaşmalarını təmin edir və real dünya ilə əlaqələndirir.

Layihə əsaslı öyrənmə tələbələrin öz təhsil prosesinə fəal şəkildə cəlb edilməsinə, əməkdaşlıq və komanda işinin inkişafına, həmçinin kritik düşünmə və yaradıcı yanaşmaların formalaşmasına kömək edir. Təhsil müəssisələri

layihə metodunu tətbiq edərək, tələbələrə kompleks problemləri həll etmə, tədqiqat aparma və müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

Layihə metodu, eyni zamanda təhsil proqramlarının çevikliyini və uyğunluğunu artırmağa imkan verir. Müasir təhsil texnologiyalarının istifadəsi ilə layihə metodunun inteqrasiyası, tədris prosesinin daha dinamik və müasir ehtiyaclara uyğun olmasını təmin edir.

Son olaraq, layihə metodunun tətbiqi, yalnız təhsil prosesini deyil, həm də təhsil müəssisələrində tədris və idarəetmə yanaşmalarını dəyişdirir. Bu metod, həm təhsilçini, həm də tələbəni yeni tədris metodlarına hazırlayır, onlara daha geniş perspektivlər təqdim edir və gələcəkdəki peşə həyatlarına daha yaxşı inteqrasiya olunmalarını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. (2018). *Təhsildə innovativ texnologiyalar*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənova, R. (2021). "Layihə əsaslı öyrənmənin təhsildə tətbiqi və onun səmərəliliyi". *Azərbaycan Təhsil Jurnalı*, №4.
3. Qasimov, E. (2020). *Analitik düşüncə və tədqiqat metodları*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
4. Muradov, T. (2016). *Yaradıcı və tənqidi düşüncə bacarıqları*. Bakı: Müəllim. (Tələbələrdə yaradıcı və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafı yolları və metodikası.)
5. <https://www.hellojob.az/post/analitik-dusunce-nedir-bu-bacarigi-nece-inkisaf-etdirmek-olar>

Əliyeva A.Y.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ahunuraliyeva4@gmail.com

MÜASİR GƏNC AİLƏLƏRDƏ DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI VƏ SOSIAL PROBLEMLƏR

Xülasə

Müasir ailə insan varlığının əsas prinsipini təşkil edən, dəyərlər və davranış normaları sistemi kimi çıxış edən sosial fenomen hesab olunur. Lakin qloballaşma və sənaye inqilabının təsirləri nəticəsində ailələr getdikcə daha həssas və böhranlara meyilli hala gəlmişdir. Cəmiyyətdə gedən transformasiya prosesləri və onun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, ailənin insanın həyat mühiti kimi rolunun, həmçinin sosial dəyərlərin formalaşmasının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu araşdırmada gənc ailə strukturunda baş verən dəyişikliklər və bu prosesin doğurduğu sosial problemlər təhlil olunur. Bu dəyişikliklər özliyiündə gənc ailələrdə sosial-iqtisadi, psixoloji problemlər yarada bilər. Bu problemlərin kökündə iqtisadi çətinliklər, adaptasiya, daxili konfliktlər, ailə dəyərlərinin dəyişməsi dayanır.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

Современная семья рассматривается как социальное явление, составляющее основу человеческого существования и выступающее системой ценностей и норм поведения. Однако в результате последствий глобализации и промышленной революции семьи становятся все более уязвимыми и подверженными кризисам. Трансформационные процессы, происходящие в обществе и обеспечивающие его устойчивое развитие, требуют переосмысления роли семьи как среды жизнедеятельности человека, а также формирования социальных ценностей. В настоящем исследовании анализируются изменения, происходящие в структуре молодой семьи, и социальные проблемы, обусловленные этим процессом. Эти изменения сами по себе могут создавать социально-экономические и психологические проблемы в молодых семьях. Корни этих проблем кроются в экономических трудностях, адаптации, внутренних конфликтах и изменении семейных ценностей.

TRANSFORMATION OF VALUES IN MODERN YOUNG FAMILIES AND SOCIAL PROBLEMS

Summary

The modern family is considered a social phenomenon that constitutes the basic principle of human existence and acts as a system of values and behavioral norms. However, as a result of the effects of globalization and the industrial

revolution, families have become increasingly vulnerable and prone to crises. The transformation processes taking place in society and ensuring its sustainable development necessitate a reconsideration of the role of the family as a human living environment, as well as the formation of social values. This study analyzes the changes occurring in the structure of the young family and the social problems caused by this process. These changes in themselves can create socio-economic and psychological problems in young families. The roots of these problems lie in economic difficulties, adaptation, internal conflicts, and changes in family values.

Açar sözlər: ailə dəyərləri, qloballaşma, gənc ailə, adaptasiya, sosial rifah

Ключевые слова: семейные ценности, глобализация, молодая семья, адаптация, социальное обеспечение

Key words: family values, globalization, young family, adaptation, social welfare

Giriş

Ailə hər zaman dövlətin məhsuldar və tərbiyəvi əsasını təşkil edən, eyni zamanda cəmiyyətin bütün təməl struktur və institutlarının formalaşdığı bünövrə rolunu oynamışdır. Ailənin rifahı və bütövlüyü dövlətin sərvətini və birliyini müəyyən edir. Beləliklə, ailə hər hansı bir dövlətin pedaqoqları, sosioloqları, psixoloqları, politoloqları və liderləri tərəfindən cəmiyyətin vəziyyətini və inkişaf meyllərini qiymətləndirməyə imkan verən bir göstərici funksiyasını daşıyır. Hər bir ayrı-ayrı ailəyə nəzər saldıqda cəmiyyətin hərəkət etdiyi eyni ziddiyyətlərin və təzadların miniatür mənzərəsini görmək olar. Öz növbəsində, sosial-siyasi şərait ailənin inkişafına təsir göstərir. Ailə, kiçik bir sosial qrup olaraq, bu gün mənəvi, maddi və etik əsasları aşındıran çətin sosial-iqtisadi şəraitlə üzləşir. O, digər sosial qruplardan daha çox əmək bacarıqlarının, mənəvi dəyərlərin və ənənələrin davamlılığının gələcək nəsli ötürülməsində mühüm rol oynayır. Uşağın gələcəkdə cəmiyyətə verəcəyi töhfə onun cəmiyyətin bu mikro vahidi daxilində əldə etdiyi təcrübələrdən, öyrəndiyi davranış və dəyərlərdən, eləcə də böyüdüüyü sosial və ətraf mühit şəraitindən asılıdır. Təbii ki, bu istiqamətdə gənc ailələrin problemləri də diqqətdən kənar qala bilməz.

Gənc ailə gələcək cəmiyyətin sosial və mədəni əsaslarını formalaşdırmaq baxımından mühüm rol oynayır, lakin onun üzvləri adətən həm yetərli həyat təcrübəsinə malik deyillər, həm də əksəriyyətinin maddi müstəqilliyi kifayət qədər təmin olunmamışdır. Gənc ailələrin əsas problemləri adətən digər sosial cəhətdən həssas kateqoriyalarla oxşarlıq təşkil edir (məsələn, mənzil çatışmazlığı, işlə təmin olunma problemləri, psixoloji çətinliklər, maliyyə-iqtisadi çətinliklər, konfliktlər və s.). Bu problemlərin yaranma səbəbləri isə həm qloballaşma, həm də sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi şəraitlə əlaqədar ola bilər. Buna görə də, gənclərin nikaha daxil olma yaşının

artması, maddi çətinliklər, sosial rifahın aşağı səviyyədə olması, azad münasibətlərin üstünlük təşkil etməsi kimi faktorlar gənc ailələrin dayanıqlılığını və sosial adaptasiyasını risk altına qoyur. Eyni zamanda, ailə institutunun mənəvi rolunun azalması da sosial inkişafa birbaşa təsir göstərir.

Bu baxımdan gənc ailələrin problemlərinin öyrənilməsi, onların səbəblərinin müəyyən edilməsi nəinki gənc ailələrin rifahının artırılması, həmçinin cəmiyyətin sosial stabilliyi və davamlı inkişafı, ailə dəyərlərinin qorunması üçün aktual və strateji əhəmiyyətə malikdir.

Gənc ailələrdə sosial rolların və dəyərlərin transformasiyası

Hazırda cəmiyyətimizdə aktual problemlərdən biri ailənin yaradılması, onun formalaşması, dinamikası və funksiyalarıdır. Alim S.İ. Qolodun təqdim etdiyi klassik konsepsiyaya əsasən, ailə *“birbaşa qohumluq əlaqələri ilə bağlı olan və yetkin üzvləri uşaqlara qulluq etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürən insan qrupudur”* [8, s. 118]. Ailəyə başqa bir tərif sosioloq A.Q.Xarçov tərəfindən verilmişdir: *“Ailə cütlüklər, valideynlər və uşaqlar arasında tarixən spesifik münasibətlər sistemidir, üzvləri nikah və ya valideyn münasibətləri, ümumi həyat və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan və sosial zərurətini əhalinin fiziki və mənəvi inkişafı üçün cəmiyyətin ehtiyacı ilə müəyyən edilən kiçik sosial qrupdur* [10, s. 49].

Məlum olduğu kimi, ailə həmişə uşaqların tərbiyəsi üçün ən əlverişli mühit kimi tanınıb, təkcə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına deyil, həm də əhalinin müəyyən həyat tərzinin yenidən qurulmasına cavabdehdir. Məhz ailədə müəyyən birgə fəaliyyət növləri vasitəsilə uşaqlar əxlaqi ideallara və mənəvi dəyərlərə yönəldilir, bununla da onlar sosial inkişafı optimallaşdırır və əxlaqi davranış bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Professor İ.A. Xomenkonun fikrincə, gənc ailələr üç növdür. Birinci növ ənənəvidir. Bu ailə tipi həyat yoldaşlarının ailə dəyərlərinə xüsusi diqqət yetirməsi və iki və ya daha çox uşaqlı ailə ilə xarakterizə olunur. Burada kişi, formal baxımdan, ailənin rəhbəri və ya başçısı kimi qəbul edilir. Bununla belə, ailədə liderlik daha çox onun fəaliyyətinin iqtisadi və məişət sferasında (maliyyə, mənzil) rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilir. Həyat yoldaşlarının dost dairəsi adətən ortaq və kifayət qədər məhduddur, hətta müvəqqəti olaraq ailə məsələlərindən uzaqlaşmaq da mümkündür. İstirahət fəaliyyətləri çox vaxt ortaq və şəxsi olur.

İkinci növ ailədə həyat yoldaşları ilk növbədə şəxsi inkişafa diqqət yetirirlər və kiçik bir ailəyə qarşı düşüncə tərzinə malikdirlər. Burada sosial-rol balansı müşahidə olunur. Ailə mikromühitə həm açıq, həm də qapalı ola bilər. Ailə idarəetmə tərzini demokratik xarakter daşıyır və ailə həyatının müxtəlif sahələrində qərarlar həm birgə, həm də fərdi şəkildə qəbul edilə bilər.

Üçüncü növdə isə gənc həyat yoldaşları ilk növbədə əyləncəyə diqqət yetirirlər. Eyni zamanda, həyat yoldaşlarının adətən əvvəlki sosial

çevrələrindən gələn həm qarşılıqlı dostları, həm də şəxsi dostları olur. Ailədə rəhbərlik tərzı isə həm avtoritar, həm də demokratik xarakter daşıya bilər [11, s. 91].

Tarixi baxımdan isə ailə strukturları əsasən geniş ailə formasında olmuşdur, burada bir neçə nəsil birlikdə yaşayır və üzvlər həyatın müxtəlif ehtiyacları üçün bir-birinə güvənirdilər [3, s. 119]. Keçmişdə birgə ailə sistemi formalaşmışdır, çünki fərdlər ailə öhdəliklərini kollektiv şəkildə yerinə yetirməli və iqtisadi və sosial ehtiyacları qarşılamaq idilər. Bu cür quruluşlarda rollar dəqiq müəyyən olunmuş, birlikdə yaşamaq isə təhlükəsizlik, qayğı və paylaşılan məsuliyyətləri təmin edirdi. Geniş ailə sistemi sadəcə üstünlük deyil, həm də zərurət idi. Bu, qohumluq bağlarının yüksək qiymətləndirildiyi cəmiyyətlərdə sosial bağlılıq və iqtisadi sabitliyi təmin edirdi.

Lakin müasir cəmiyyətdə ailə strukturları müxtəlif sosial, iqtisadi və mədəni amillər nəticəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramışdır. Yalnız valideynlər və uşaqlardan ibarət olan nüvə ailə anlayışı daha geniş yayılmış və tədricən geniş ailə tərtibatlarının yerini tutmağa başlamışdır. Bu dəyişiklik sənayeləşmə, şəhərləşmə, modernləşmə və qlobalaşma ilə əlaqələndirilir [4, s. 79]. Qərb mədəniyyətinin təsiri, kənddən şəhərə miqrasiya, iqtisadi reallıqların dəyişməsi və qadınların əmək bazarında artan iştirakı geniş ailə sistemlərindən nüvə ailə sistemlərinə keçidi sürətləndirmişdir. Övvəllər uşaqlar geniş ailə üzvləri tərəfindən kollektiv şəkildə böyüdüldüysə, müasir şəhər ailələrinin əksəriyyəti məhdud xarici dəstək ilə nüvə ailə kimi fəaliyyət göstərir [7, s. 9].

Modernləşmə ilə birlikdə ailənin funksiyaları da dəyişmişdir. İqtisadi və sosial dəyişikliklər valideynlik rollarının dəyişməsinə səbəb olmuş, bəzi valideynlər iş və ailə öhdəliklərini balanslaşdırmaqda çətinlik çəkmişdir [6, s. 21]. Ənənəvi olaraq evdar ana və işləyən ata modeli azalmış, bu rolları yerinə yetirməkdə valideynlər iş tələbləri, maliyyə çətinlikləri və ya düzgün rəhbərlik çatışmazlığı səbəbindən çətinliklərlə üzləşmişdir.

Modernləşmə iqtisadi və sosial inkişaf gətirsə də, ailə rollarını, məsuliyyətlərini və münasibətlərini yenidən müəyyən etmişdir. Geniş ailə sisteminin zəifləməsi həm imkanlar, həm də çətinliklər yaratmış, valideynlik üslublarına, nəsillərarası dəstəyə və ailənin ümumi rifahına təsir göstərmişdir.

Bu dəyişikliklər ailə sabitliyi və cəmiyyətə təsirləri ilə bağlı narahatlıqlar doğurmuşdur. Boşanma hallarının artması, tək valideynli ailələrin yayılması və tək şəxslərin yaşadığı evlərin sayının artması ənənəvi ailə strukturlarından uzaqlaşmanı göstərir [5, s. 113]. Bu tendensiyalar uşaqların inkişafı, cəmiyyətin bütövlüyü və ümumi rifah üçün uzunmüddətli təsirlər doğura bilər. Bəzi alimlər hesab edir ki, bu dəyişikliklər ailə dəyərlərinin azalmasına səbəb olmuş və nəticədə yeniyetmə cinayətkarlığı, psixi sağlamlıq problemləri və yaşlıların laqeydliyi kimi sosial məsələlər ortaya çıxmışdır. Digərləri isə bu dəyişiklikləri cəmiyyətin təbii transformasiyası kimi qəbul edir

və irəliləyişin bir hissəsi olaraq qiymətləndirir. Məsələn, tək valideynli ailələrin artması iqtisadi təzyiqlər, cinsiyyət rollarındakı dəyişikliklər evlilik və ailə həyatına dair mədəni münasibətlərin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir. Bəzi ekspertlər bunu fərdləri gücləndirən müsbət bir inkişaf hesab edir, digərləri isə sosial parçalanmaya səbəb olan amil kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda, qadınların əsas gəlir gətirən üzv kimi rolu ənənəvi cinsiyyət rollarını dəyişdirərək ailə dinamikasını pozmuş və bəzən ev daxilində konfliktlərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi patriarxal sistemdə kişilər tək təminatçı idi, lakin bu sistem tədricən zəiflənərək ailə daxilində güc mübarizəsinə və struktur dəyişikliklərinə yol açır.

Bütün bu dəyişikliklərin nəticəsi kimi qeyd etmək olar ki, nüvə ailə modelinə keçid, qadınların sosial və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə qatılması, geniş ailə dəyərinin azalması ailə rollarının yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Bu dəyərlərin azalması isə birlikdə gənc ailələrdə qarşılıqlı anlayış və məsuliyyət hisslərinin zəifləməsinə, sosial və psixoloji cəhətdən bir çox problemlərin üzə çıxmasına səbəb olmuşdur.

Müasir gənc ailələrin sosial və iqtisadi problemləri

Gənc ailə cəmiyyətin formalaşmaqda olan yeni sosial vahididir və bu kiçik qrupun hər bir üzvü vəziyyətləri və hadisələri yeni perspektivdən qiymətləndirir. Gənc cütlüklər və onların ailə münasibətləri bir sıra kompleks sosial, emosional və iqtisadi sınaqlardan keçərək struktur böhranına məruz qala bilər. Gənc ailə digər ailə növlərindən əsasən münasibətlərin strukturuna görə fərqlənir, burada əlaqələrin əsas oxu qohumluq və valideynlik deyil, nikah münasibətləri üzərində qurulur və digər sosial funksiyaların formalaşmasında önəmli rol oynayır [2, s. 7].

Gənc ailələrin dayanıqlılıq problemi bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir. Ailənin stabilliyi, nikahda uşaqların dünyaya gəlməsi və onların hər iki valideyn tərəfindən tərbiyə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif ictimai təşkilatların ailə işləri üzrə fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil edir. Lakin yalnız obyektiv çətinliklər gənc ailənin dağılmasına səbəb olmur, gənclərin ailə həyatına hazır olmamaları, nikahda tərəfdaşdan yüksək tələbkarlıq da gənc ailənin qarşısında duran mürəkkəb məsələlərdəndir. Ailə münasibətlərinə hazırlıqsızlıq tez-tez ailə konfliktlərinin yaranmasına, gənc ailənin valideynlərdən maddi asılılığına gətirib çıxarır.

Müasir gənc ailə bütün sosial problemləri özündə cəmləyir, hansı ki, bu problemlər müasir cəmiyyət və həyat tərzilə bağlıdır. Bu problemlər bir çox aspektdə özünü göstərə bilər. Gənc ailələrin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri iqtisadi resursların məhdudluğu və maliyyə qeyri-sabitliyidir. Ailələrin aşağı gəlir səviyyəsi onların sosial rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Gənclər ailə qurarkən yetərli maddi baza olmadığı üçün valideynlərdən asılı vəziyyətə düşürlər. Onlar adətən öz büdcələrini formalaşdırmaq imkanına malik olmurlar.

Bu isə ailə münasibətlərində gərginlik yaradır və sağlam sosial inkişafı çətinləşdirir [1, s. 1716].

Bir çox gənc ailələr üçün mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması məsələsi də aktualdır. Gənc ailələrin yaşayış şəraiti ailənin motivasiyasını müəyyən edən əsas səbəblərdəndir. Adətən gənc ailələr dövlət dəstəyi olmadan mənzil bazarına çıxış əldə edə bilmirlər. Maddi imkanlarından asılı olaraq hər bir ailə bu məsələni fərqli həll edir. Çox vaxt iki varianta rast gəlinir: gənclər həyat yoldaşlarından birinin valideynləri ilə yaşayır və ya bir mənzil kirayələyirlər. Bu isə gənc ailələrin müstəqillik səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Valideynlərlə eyni mənzildə yaşamaq gənc ailələrdə maddi yükü azaltmaqla yanaşı, onlarda ailədaxili müstəqillik və qərarvermə proseslərinin formalaşdırılmasında müəyyən çətinliklər yarada bilər. Mənzil kirayəsi isə ailənin maddi resurslarını xeyli çətinləşdirə bilər.

Gənc ailələrdə üzə çıxan digər problem isə adaptasiya ilə bağlı problemlərdir. Yeni ailə qurmuş gənclərin bir-birinə uyğunlaşması, vərdişlərini və davranış modellərini qəbul etməsi uzun bir proses ola bilər. Gənc ailələrdə rol bölgüsü, gündəlik məişət işlərinin paylaşılması və ailə dəyərlərinin uyğunlaşması kimi problemlər ailə daxilində anlaşılmaqlara gətirib çıxara bilər. Uşağın ailəyə daxil olması yeni ailə rollarının formalaşmasını tələb edir ki, bu da həm mənəvi, həm də fiziki resursların artan xərcləri ilə əlaqədardır. Xüsusilə tam ailədə və ya ailədən kənar böyüyən cütlüklər üçün ailə adaptasiyası daha çətin olur, çünki onlar atanın rolunu əvvəlki təcrübələrinə əsaslanaraq düzgün dərk edə bilmir, ananın rolu isə çox vaxt yüksək müstəqillik və özünə kifayət etmə xüsusiyyəti ilə səciyyələnir [12, s. 44].

Digər bir problem məşğulluqdur. Gənc mütəxəssislərin iş tapmaq, aşağı maaş, xüsusilə büdcə sahəsində əlavə gəlirlərin yetərsizliyi onların başqa şəhərdə və ya xaricdə iş axtarışına səbəb olur. Uzun müddət evdən kənar iş ailənin möhkəmlənməsinə və qarşılıqlı anlaşma atmosferinin yaranmasına kömək etmir. Məşğulluq olmadığından bir çox gənclər maddi sıxıntıya məruz qalır və təkbaşına ailəni dolandırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu məsələ gənc ailələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, bəzən hətta onların mövcudluğunu təhlükə altına alır.

Gənc ailələrdə evlilik konfliktləri problemi də xüsusilə aktualıq kəsb edir və sosioloqlar, psixoloqlar tərəfindən ayrıca araşdırılır. Ailə konfliktləri bir sıra səbəblərdən yarana bilər: həyat yoldaşların obrazlarının uyğun olmaması, etibarın olmaması, etik norma səviyyələrinin uyğunsuzluğu, ailədə kişi və qadının dominantlığı, istehlak mədəniyyəti, əks cinsə münasibətdə baxışların fərqliliyi, tərbiyə və sosializasiyanın normalarının uyğunsuzluğu və s. Lakin unutmamaq lazımdır ki, konfliktlər həmişə dağıdıcı olmur, onlar ailənin inkişafına da səbəb ola bilər. Uyğun şəkildə idarə olunan konfliktlər həyat

yoldaşları arasında qarşılıqlı anlaşmanı artırır və ailədaxili münasibətləri möhkəmləndirir.

Gələcək cütlüklərin tərbiyə olunduğu ailənin psixoloji iqlimi onların münasibətlərinin qurulmasına, ailə uğurlarına və ya uğursuzluqlarına da təsir edir. Cütlüyün böyüdüüyü ailənin sosial və psixoloji potensialı gələcək ailə münasibətlərinin inkişaf meyllərinin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər, məsələn, valideynlərin boşanması onların övladlarının gələcəkdə boşanma ehtimalını artıran təyinedici amil kimi çıxış edir [12, s. 97].

Bunlar müasir gənc ailənin qarşısında duran əsas problemlərdir və fundamental funksiyaların həyata keçirilməsinə mane olur. Təsadüfi deyil ki, dövlət ailə siyasətinin əsas istiqamətləri arasında ailə strukturunun inkişafının təmin edilməsi, reproduktiv funksiyaların dəstəklənməsi, maddi-maliyyə və mənzil təminatı, məşğulluğun təşkili, ali və orta ixtisas təhsili almaq imkanlarının yaradılması, eləcə də ailənin cəmiyyətin davamlı, planlı və məqsədyönlü inkişafı üçün zəruri olan ilkin sosial vahid kimi diaqnostikası, inkişafı və sosial-psixoloji fəaliyyətinin qorunub saxlanması mühüm yer tutur [9, s. 73].

Nəticə

Ailə hər bir cəmiyyətin təməl daşdır və sosial quruluşların üzərində formalaşdığı əsas baza kimi çıxış edir. Ailə daxilində baş verən dəyişikliklər və problemlər cəmiyyətdəki ümumi vəziyyətin əksidir, yəni ailə münasibətlərindəki problemlər çox vaxt daha geniş sosial transformasiyaların göstəricisi olur. Ənənəvi olaraq ailələr sabit rollar və gözləntilər üzərində qurulurdu, ailə rifahı isə onların istehsal potensialı və yaşadıkları mühitin şəraiti ilə sıx bağlı idi.

Lakin modernlik, qloballaşma dövrünün başlanması həm ailə, həm də cəmiyyətin tarazlığında ciddi dəyişikliklərə səbəb olan yeni problemlər meydana çıxarmışdır. Müasir gənc ailələrin üzləşdiyi ən aktual problemlərdən biri iş və şəxsi həyat arasında tarazlıq yaratmaqdır. Bundan əlavə, maddiyyətin idarə olunması, adaptasiya problemləri, xarakter fərqləri, dəyərlər toqquşması, maliyyə sabitliyinin pozulması, stress, depressiya, davranış pozuntuları halları getdikcə daha çox yayılmaqdadır və bu hallar fərdi, eləcə də sistem səviyyəsində müdaxiləni zəruri edən böhranlara çevrilməkdədir.

Ailədə qeyd olunan mənfi halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması sistemli, məqsədyönlü sosial işin təşkili ilə mümkündür. Bir çox gənc ailələr maliyyə çətinlikləri səbəbindən ikinci və üçüncü uşağı dünyaya gətirməkdən imtina edirlər. Ümumi çətin maddi vəziyyət gənc ailənin harmonik inkişafı və möhkəmlənməsinə çox mane olur. Öz mənzili olub-olmaması, mənzil şəraitinin keyfiyyəti, digər qohumlarla ayrı və ya birlikdə yaşamaq gənc ailənin sosial adaptasiya göstəricilərini formalaşdıran amillərdir.

Ailəyə iqtisadi dəstək onun daşınmaz əmlak əldə etməsi və qanunla qadağan edilməmiş digər gəlir mənbələrinə malik olması üçün şərait yaradılmaqla həyata keçirilməlidir. Bu halda ailədə sağlam uşaqların doğulması üçün ilkin şərtlər formalaşmış olur.

Gənclərə sosial-psixoloji yardım göstərilməsi, oğlan və qızların evliliyə hazırlanması, gənc ailənin dəstəklənməsi, ailə dəyərlərinin və ənənələrinin təşviqi də vacib istiqamətlərdən biridir.

Ölkənin sosial-demoqrafik siyasəti gənc ailələrə yönəlməlidir. Gənc ailənin möhkəmləndirilməsi boşanmaların və natamam ailələrin sayının azalmasına, uşaqlarda və yeniyetmələrdə davranış pozuntularının həllinə və evsizliyin aradan qaldırılmasına kömək etməlidir.

Cəmiyyətin sosial yenidən qurulmasında gənc ailənin rolu ən vacibdir. Gənc ailə sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik və dəyərlərin radikal yenidən qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunan cəmiyyətdə yerləşir ki, bu da ailə həyat tərzinin sosial-psixoloji əsaslarının yenidən qurulması və fərdi həyat strategiyalarının aydın reallaşma yollarının olmaması ilə müşayiət olunur. Sabit və rifah içində olan ailə yalnız gənclərin birgə ailə həyatına müəyyən hazırlığı olduqda fəaliyyət göstərə bilər.

Gənc ailədə yaranan sosial problemlərin həlli sosial işin təşkili, dövlət dəstəyi və gənclər üçün sosial xidmətlərin tətbiqi olmadan mümkün deyil. Beləliklə, gənc ailənin uğurlu mövcudluğu üçün sosial müdafiə və psixoloji və mənəvi yardım göstərmək, dövlət səviyyəsində dəstək mərkəzləri yaratmaq, gənc ailələrə yardım proqramları təşkil etmək, müvafiq qanunlar qəbul etmək, eləcə də hərtərəfli maddi və psixoloji yardım göstərmək həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Aivalioti, I., & Pezirkianidis, C. (2020). *The Role of Family Resilience on Parental Well-Being and Resilience Levels. Psychology, 11, 1705-1728.* <https://doi.org/10.4236/psych.2020.1111108>
2. Chen, G., Zhang, J., Hu, Y., & Gao, Y. (2022). *Gender role attitudes and work-family conflict: A multiple mediating model including moderated mediation analysis. Frontiers in Psychology, 13, 1032154.* <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1032154>
3. Eneh, J., Okoye, U., Ghukwu, N., & Agwu, P. (Eds.). (2017). *Social work with family. In Social work in Nigeria: Book of readings, Enugu: UNN Press. pp. 112-132.*
4. Giddens, A. (2006). *Sociology (5th ed.). UK: Polity Press. 800 p.*
5. Haralambos, M., Holborn, M. (2008). *Sociology: Themes and perspectives (7th ed.). London: HarperCollins. 1104 p.*
6. Luxton, M. (2011). *Changing families, new understandings. Ontario: The Vanier Institute of the Family. 46 p.*
7. Okoye, V. O. (2017), *Fostering family resilience in Nigeria's recessed*

- economy: Challenges, options, and academic perspectives. Keynote address presented at the 18th Annual International Home Economics Research Association of Nigeria (HERAN) Conference, University of Nigeria, Nsukka. 19 p.*
8. Голод С.И. (2008). *Семья и брак: историко-социологический анализ.* – СПб.: Питер, 272 с
 9. Минушкина К.Э., Панкратова Е.А. (2018). *Социальные проблемы российских семей в современных социально-экономических условиях // Молодой ученый. 2018. № 34. с. 73–74.*
 10. Харчев А.Г. (1984). *Некоторые методологические проблемы исследования брака и семьи // Семья как объект философского и социологического исследования.* – Л.: Наука. 155 с.
 11. Хоменко И.А. (2012). *К вопросу об определении понятия «семейное воспитание» // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы. Вып. 1. Т.17. с. 88 – 93.*
 12. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. (2006). *Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Речь. с. 37–104.*

Əliyeva F.S.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
memmedovafidan21211@gmail.com

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OXU BACARIQLARININ TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Xarici dil öyrənmək mürəkkəb və mərhələli bir prosesdir. Bu prosesin əsas komponentlərindən biri də oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Oxu bacarığı dilin öyrənilməsi və istifadəsində vacib rol oynayır. Xarici dildə mətnləri anlamaq və şərh etmək şagirdlərin dil biliklərini gücləndirir. Oxu həm söz ehtiyatını artırır, həm də qrammatikanın praktik tətbiqinə kömək edir.

Oxu bacarıqlarının tədrisi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Müasir tədris yanaşmaları oxu prosesini daha effektiv və məqsədyönlü edir. Hər bir metodun fərqli xüsusiyyətləri və tətbiq sahələri var.

Kommunikativ yanaşma oxu bacarıqlarının inkişafında xüsusi yer tutur. Bu metod şagirdlərin aktiv iştirakını təmin edərək, onların mətnlə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirir. Oxu zamanı istifadə edilən texnikalar oxu prosesinin sürətini və anlama səviyyəsini artırır. Bu metodlar müxtəlif məqsədlərə xidmət etdiyindən, onların tədrisdə kombinasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ НАВЫКАМ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И ИХ АНАЛИЗ

Резюме

Изучение иностранного языка — сложный и постепенный процесс. Одним из основных компонентов этого процесса является развитие навыков чтения. Навыки чтения играют важную роль в изучении и использовании языка. Понимание и интерпретация текстов на иностранном языке укрепляют языковые навыки учащихся. Чтение не только увеличивает словарный запас, но и помогает в практическом применении грамматики.

При обучении навыкам чтения используются различные методы. Современные подходы к обучению делают процесс чтения более эффективным и целенаправленным. Каждый метод имеет разные характеристики и области применения.

Особое место в развитии навыков чтения занимает коммуникативный подход. Этот метод обеспечивает активное участие учащихся, усиливая их взаимодействие с текстом. Приемы, используемые во время чтения, увеличивают скорость процесса чтения и уровень понимания. Поскольку эти методы служат разным целям, их сочетание в обучении имеет большое значение.

METHODS USED IN TEACHING READING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS AND THEIR ANALYSIS

Summary

Learning a foreign language is a complex and gradual process. One of the main components of this process is the development of reading skills. Reading skills play an important role in learning and using a language. Understanding and interpreting texts in a foreign language strengthens students' language skills. Reading both increases vocabulary and helps in the practical application of grammar.

Various methods are used when teaching reading skills. Modern teaching approaches make the reading process more effective and purposeful. Each method has different characteristics and areas of application.

The communicative approach occupies a special place in the development of reading skills. This method ensures the active participation of students, strengthening their interaction with the text. The techniques used during reading increase the speed of the reading process and the level of comprehension. Since these methods serve different purposes, their combination in teaching is of great importance.

Açar sözlər: oxu bacarıqları, metod, kommunikativ yanaşma, tədris, xarici dili

Ключевые слова: навыки чтения, метод, коммуникативный подход, обучение, иностранный язык

Key words: reading skills, method, communicative approach, teaching, foreign language

Giriş

Oxu bacarıqları xarici dil öyrənmə prosesində əsas bacarıqlardan biridir. Dil öyrənmələr oxu vasitəsilə yeni sözlər öyrənir, qrammatikanı dərk edir və dil strukturunu anlayır. Jeremy Harmerin fikrinə, oxu bacarıqlarının inkişafı üçün şagirdlərə müxtəlif mətnlər təqdim olunmalı və onların təhlil etmə bacarığı gücləndirilməlidir [Harmer Jeremy, 2001].

D.Nunan bildirir ki, skimming və scanning texnikaları oxu sürətini artırır və şagirdlərin mətnlərdən lazım olan informasiyanı daha effektiv şəkildə seçməsinə kömək edir [Nunan David, 2004]. Bundan əlavə, Jack C. Richards və Theodore S. Rodgers hesab edirlər ki, şagirdlərin məntiqi düşünmə və təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ədəbi təhlil və diskussiya metodları istifadə olunmalıdır.

H. Douglas Brown'un fikrinə, oxu bacarığını inkişaf etdirmək üçün şagirdlər mətnlərə tənqidi yanaşmalı və mətnin kontekstini tam başa düşməlidirlər. Oxu prosesi yalnız sözləri başa düşmək deyil, həm də məzmunu analiz edərək əsas fikirləri müəyyənləşdirməkdir.

Xarici dil dərslərində oxu bacarıqlarının inkişafı üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodların düzgün tətbiqi nəticəsində şagirdlər

oxu prosesini daha səmərəli şəkildə mənimsəyir və mətnləri dərin anlayışla təhlil edə bilirlər.

Kommunikativ metod xarici dil dərslərində oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün ən təsirli metodlardan biridir. Bu metodun əsas məqsədi şagirdlərin dili yalnız nəzəri bilik kimi deyil, real ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənməsini təmin etməkdir.

Kommunikativ metod çərçivəsində oxu bacarıqlarının inkişafı üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur:

– Müzakirələr və debatlar: Şagirdlər oxuduqları mətnləri müzakirə edir və öz fikirlərini ifadə edirlər [Krashen Stephen D., 1982].

– Rollu oyunlar: Mətn əsasında müxtəlif situasiyalar yaradılır və şagirdlər bu situasiyalara uyğun şəkildə dialoqlar qururlar [Nation I. S. Paul, 2009].

– Qrup işləri: Şagirdlər kiçik qruplarda mətnləri analiz edərək birlikdə işləyirlər.

– Mətnlərin yenidən yazılması və xülasə çıxarılması: Şagirdlər oxuduqları mətni yenidən formalaşdıraraq əsas məqamları vurğulayırlar [Celce-Murcia Marianne, 2001].

Oxunun inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif texnikalar mövcuddur.

Skimming (sürətli oxu). Mətnin ümumi mənasını anlamaq üçün istifadə olunur. Şagirdlər məqalənin və ya kitabın başlıqlarına, əsas cümlələrə və paraqraf başlanğıclarına diqqət yetirərək əsas ideyanı qavrayırlar. N. David bildirir ki, skimming şagirdlərə mətnin ümumi kontekstini tez başa düşməyə və əsas informasiyanı ayırmağa kömək edir.

Scanning (xüsusi informasiyanı axtarma). Şagirdlər mətnin içərisində konkret məlumatları tapmaq üçün bu metodu istifadə edirlər. J. Harmerin fikrincə, scanning metodu tələbələrin mətnlərdə əsas detalları tapmaq bacarığını inkişaf etdirir [J.Harmer, 2001].

Bu metodlar şagirdlərin oxu sürətini artırır və mətnlərdən əsas informasiyanı tez seçmələrinə kömək edir.

Şagirdlərin bilmədikləri sözlərin mənasını öyrənmələrinin ən effektiv yollarından biri kontekstdən məna çıxarma (deducing meaning from the context) metodudur.

Şagirdlər mətnin konteksti əsasında yeni sözlərin mənasını təxmin edir, sözlərin sinonim və antonimlərinə əsaslanaraq mənanı anlayır, cümlənin ümumi strukturunu nəzərə alaraq sözün rolunu başa düşürlər.

H. Douglas Brown qeyd edir ki, kontekstdən məna çıxarma texnikası şagirdlərə söz ehtiyatını təkmilləşdirmək və yeni terminləri yadda saxlamaq üçün güclü üsullardan biridir.

Bu metodun əsas üstünlüyü ondadır ki, şagirdlər mətnləri sadəcə oxumaqla kifayətlənmir, həm də onun əsasında fikir yürüdərək aktiv öyrənmə prosesinə qoşulurlar.

Müasir dil tədrisində müxtəlif metod və yanaşmalar tətbiq olunur ki, bunlardan biri də inferring(məna çıxarma) metodudur. Bu metod, tələbələrin və ya dil öyrənənlərin mətn kontekstində tanımadıqları sözlərin və ya ifadələrin mənasını çıxarma bacarığını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. O, yalnız lüğət biliklərinə əsaslanmayan, eyni zamanda məntiqi təfəkkürə və əvvəlki biliklərə əsaslanan bir prosesdir.

Inferring (məna çıxarma) metodu, oxucu və ya dinləyicinin açıq şəkildə təqdim olunmayan məlumatları kontekst, ümumi biliklər və məntiq vasitəsilə anlama qabiliyyətidir. Bu yanaşma oxucuların mətn daxilindəki ipuclarından istifadə etməsini, tanış olmayan söz və ifadələrin mənasını kontekstdən çıxarmasını, mövcud biliyini yeni məlumatlarla əlaqələndirməsini tələb edir.

Inferring metodunun bir sıra əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

1. Kontekstual ipuclarından istifadə: Mətnə tanımadığı söz və ifadələrin mənasını müəyyən etmək üçün tələbələr onları əhatə edən digər sözlər və cümlələrdən istifadə edirlər.

2. Öncədən mövcud biliklərə əsaslanma: Şagirdlər artıq bildikləri məlumatları yeni mətnlə əlaqələndirərək məna çıxarmağa çalışırlar.

3. Məntiqi təfəkkürün inkişafı: Inferring metodu tələbələri tənqidi və analitik düşünməyə təşviq edir.

Bu metod oxu prosesində tələbələrin mətnləri daha dərinləndirən anlamağına kömək edir. Inferring sayəsində oxucular yalnız açıq şəkildə verilmiş məlumatları deyil, həm də müəllifin dolayı yolla ifadə etdiyi fikirləri də dərk edirlər. Bu bacarıq xüsusilə akademik mətnlərin və bədii ədəbiyyatın öyrənilməsində vacibdir.

Inferensiya (Inferring) metodu oxu bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfələr verir, çünki bu metod vasitəsilə tələbələr mətn daxilində açıq şəkildə ifadə olunmayan, lakin müxtəlif ipucları və məntiqi nəticələr əsasında çıxarıla bilən mənalara müəyyən etməyi öyrənirlər. Bu yanaşma onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını gücləndirir, mətnin dərinliyini anlamaq üçün əvvəlki biliklərindən və kontekstdən istifadə etməyə sövq edir. Eyni zamanda, inferensiya etmə prosesi oxucuların mətnlərdəki məntiqi əlaqələri müəyyən etmələrinə, müəllifin məqsədini və gizli mesajlarını daha yaxşı dərk etmələrinə kömək edir. Bu metod xüsusilə akademik və elmi mətnlərin oxunmasında vacib rol oynayır, çünki tələbələrin əsas ideyaları, səbəb-nəticə əlaqələrini və mühakimə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Beləliklə, inferensiya metodu yalnız mətnin səthi mənasını anlamaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda oxucuların analiz və interpretasiya qabiliyyətlərini artıraraq onların ümumi oxu səriştəsini gücləndirir.

Söz ehtiyatını artırır – Tanımadığı sözlərin mənasını çıxarmaqla tələbələr yeni lüğət öyrənirlər.

Mətnin məzmununu daha yaxşı başa düşməyə imkan yaradır – Kontekstdən mənanı çıxarmaq oxucunun məqalə, kitab və digər mətnləri daha anlaşıqlı oxumasına kömək edir.

Tənqidi düşünmə bacarığını inkişaf etdirir – Oxucu müəllifin fikirlərini analiz edir və öz nəticələrini çıxarır.

Bu metod dil tədrisində mühüm rol oynayan effektiv yanaşmalardan biridir. Bu metodun tətbiqi tələbələrin oxu və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, eyni zamanda onları tənqidi və məntiqi düşünməyə təşviq edir. Müasir dil öyrənmə prosesində Inferring metodundan istifadə etmək, şagirdlərin mətnləri daha yaxşı anlamasına və dil biliklərini inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Ədəbi təhlil metodu tələbələrin mətnlərin strukturunu və məzmununu dərinləndirən anlamaq qabiliyyətini artırır. Mətnlərin analizi və diskussiyalar vasitəsilə tələbələr mətnlərdəki əsas ideyaları və mesajları daha yaxşı qavrayırlar.

Təxmin etmə (Prediction)

Tələbələrin mətni oxumağa başlamazdan əvvəl anlayışlarını artırmaq üçün edə biləcəyi çox şey var. Şagirdlərə oxumağa başlamazdan əvvəl mətnin nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək üçün ipuclarını (məsələn, başlıqlar, sitatlar, şəkillər) deşifrə etməyə kömək edək. Onların bildiyi və başa düşdüyü söz və ifadələri müəyyən etmək də faydalı başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Ümumiləşdirmə

Tələbələr mətni oxuduqdan sonra oxuduqlarının əsas məqamlarını ümumiləşdirməli və sonra həmin məlumatı başqasına çatdırma bilməlidirlər. Bu, onların əsərdən başa düşdüyü hər şeyi təkrarlamağı nəzərdə tutmur – sadəcə əsas mövzuların, arqumentlərin və ya hadisələrin qısa(yəni bir və ya iki cümlə) nəzərdən keçirilməsidir.

Vizuallaşdırma

Vizual öyrənmələrin oxuduqlarını vizuallaşdırmaq üçün onlara dəstək olmaq onların oxu bacarıqlarının inkişafını dəstəkləməkdə çox faydalı ola bilər. Onlardan hekayədəki baş qəhrəmanın necə göründüyünü təsvir etmələrini xahiş edək.

Aktiv oxu metodu

Qeyd aparmaq, suallar vermək və mətnin məzmunu üzərində düşünmək.

Güclü oxu bacarıqlarının formalaşdırılması, tələbələrimizin hədəf dilində səlis danışmaq qabiliyyətinin inkişafının vacib hissəsidir. Təlimatlar, menyular, cədvəllər, görüləcək işlər siyahıları, veb-saytlar, mətn mesajları, kitablar, bloqlar, qəzetlər və jurnallar daxil olmaqla, onların qarşılaşacaqları mətn əsaslı materialların geniş çeşidini deşifrə və başa düşmə bilmələri çox vacibdir. Oxuma həm də tələbələrə lüğət yaratmağa, istifadə olunan müxtəlif

qrammatik konstruksiyaları görməyə və yazı bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Əyləncəli olmaqla yanaşı, güclü oxu bacarıqları bütün dil öyrənənlər üçün çox faydalıdır.

Geniş mənada oxumaq üçün iki fərqli, lakin bir-birini tamamlayan yanaşmalar var. Onlar ekstensiv və intensiv oxu adlanır və hər ikisi tələbələrin oxu bacarıqlarını və dil səlisliyini artırmaq üçün effektiv şəkildə istifadə edilə bilən metodlardır.

Ekstensiv oxu tələbələrin və ya şagirdlərin geniş həcmli materialları oxumasını özündə ehtiva edir.

İntensiv oxu çox vaxt ətraflı məlumat üçün oxumaq kimi müəyyən edilir. Bu, xüsusi olaraq daha qısa mətn parçasına yönəldilmiş, onu sorğulayan və tələbələrə ondan əsas məlumatları çıxarmağa imkan verən yüksək fokuslanmış fəaliyyətdir. Bu yanaşma dil öyrənənlərə hər bir mətnin xüsusiyyətlərini həqiqətən başa düşməyə kömək etmək, həmçinin dilin qrammatikası və sintaksis qaydalarına ciddi diqqət yetirmək məqsədi daşıyır. Julian Bamford və Richard R.Day, 2004-cü ildə bu haqda geniş araşdırmalar aparılmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xarici dildə daha çox müaliə edən tələbələrdə həm oxu həm dinləmə, həm də yazı və danışma qabiliyyətləri daha yaxşı inkişaf edir və söz ehtiyatları daha zəngin olur. Xarici dildə müxtəlif oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması həm də öyrənənlərin motivasiyasını artırır.

Bununla belə, müaliyəyə o qədər də vaxt ayırmayan tələbələr üçün o qədər də təsirli olmaya bilər. Bundan əlavə, mətnləri səthi oxumaq o deməkdir ki, tələbələr mətndəki əsas təfəhissələri, məqamları nəzərdən qaçırırlar. İntensiv oxu tələbələrə mətnin strukturunu daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Yəni, ekstensiv və intensiv yanaşmalarda öyrənənlər dilin strukturu ilə deyil, daha çox məzmununa fokuslanırlar.

Ədəbiyyat

1. Harmer, Jeremy. *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education, 2007.
2. Brown, H. Douglas. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. Pearson Education, 2014.
3. Nation, I. S. P. *Teaching ESL/EFL Reading and Writing*. Routledge, 2009.
4. Grabe, William, and Stoller, Fredricka L. *Teaching and Researching Reading*. Routledge, 2011.
5. Ur, Penny. *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press, 2012.
6. Nuttall, Christine. *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Macmillan, 2005.

Hacıyeva G.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hgulnara1984@gmail.com

ОYUN ƏSASLI TƏLİM VƏ ONUN XARICI DİL TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Oyun əsaslı təlim, tədris prosesində şagirdlərin aktiv iştirakını təmin edən və onların öyrənmə motivasiyasını artıran bir yanaşmadır. Xüsusilə xarici dil tədrisində oyun əsaslı təlim metodları, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əyləncəli və interaktiv yollar təklif edir. Bu yanaşma, dilin tədrisində monotonluğun qarşısını alır və şagirdləri təbii olaraq yeni sözlər, ifadələr və dil quruluşlarını mənimsəməyə təşviq edir.

Xarici dil tədrisində oyunlar, şagirdlərin müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onların dilə qarşı marağını artırır və tədris prosesində motivasiyanı gücləndirir. Oyunlar, həmçinin dil bacarıqlarının müxtəlif sahələrində (sözlük bilikləri, qrammatika, danışmaq, yazı) təcrübə etməyə imkan yaradır. Məsələn, rollu oyunlar, problem həll etmə oyunları və ya dil təlimi üçün xüsusi hazırlanmış komanda oyunları şagirdlərin dil öyrənmə prosesini daha effektiv və əyləncəli hala gətirir.

Beləliklə, oyun əsaslı təlim xarici dil tədrisində şagirdlərin aktiv iştirakı, yaradıcılığı və təbii öyrənmə qabiliyyətlərinin inkişafını stimullaşdırır, bu da uzunmüddətli və daimi nəticələr əldə edilməsinə gətirib çıxarır.

ИГРОВОЕ ОБУЧЕНИЕ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Резюме

Игровое обучение — это подход, который обеспечивает активное участие учащихся в процессе обучения и повышает их мотивацию к обучению. Игровые методы обучения, особенно при преподавании иностранных языков, предлагают увлекательные и интерактивные способы развития языковых навыков учащихся. Такой подход предотвращает монотонность в обучении языку и побуждает студентов естественным образом усваивать новые слова, фразы и языковые структуры.

Игры в обучении иностранному языку развивают у учащихся навыки самостоятельного мышления, повышают их интерес к языку и усиливают мотивацию в процессе обучения. Игры также предоставляют возможность практиковать различные области языковых навыков (словарный запас, грамматику, говорение, письмо). Например, ролевые игры, игры на решение проблем или командные игры, специально разработанные для изучения языка, делают процесс изучения языка более эффективным и увлекательным.

Таким образом, игровое обучение стимулирует активное участие студентов, их творческие способности и развитие естественных

способностей к обучению иностранному языку, что приводит к долгосрочным и постоянным результатам.

GAME-BASED LEARNING AND ITS APPLICATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Game-based learning is an approach that ensures the active participation of students in the teaching process and increases their motivation to learn. Especially in foreign language teaching, game-based learning methods offer fun and interactive ways to develop students' language skills. This approach prevents monotony in language teaching and encourages students to naturally master new words, phrases and language structures.

Games in foreign language teaching develop students' independent thinking skills, increase their interest in the language and strengthen motivation in the teaching process. Games also provide an opportunity to practice in different areas of language skills (vocabulary, grammar, speaking, writing). For example, role-playing games, problem-solving games or team games specially designed for language teaching make the language learning process more effective and fun for students.

Thus, game-based learning stimulates students' active participation, creativity, and the development of natural learning abilities in foreign language teaching, which leads to long-term and permanent results.

Açar sözlər: *oyun, təlim, dil, tədris, şagird*

Ключевые слова: *игра, обучение, язык, преподавание, студент*

Key words: *game, training, language, teaching, student*

Giriş

Xarici dil tədrisi, müasir təhsil sistemində ən vacib sahələrdən biridir və şagirdlərin qlobal dünyada uğurla inteqrasiya oluna bilmələri üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Lakin, dil öyrənmə prosesi bəzən monoton və çətin ola bilər, bu da şagirdlərin motivasiyasını azaldır və onların dilə olan marağını itirmələrinə səbəb ola bilər. Beləliklə, yeni və innovativ tədris metodlarına ehtiyac yaranır. Oyun əsaslı təlim, bu problemin həlli üçün son dövrlərdə geniş şəkildə tətbiq olunan bir yanaşmadır. Oyunlar, tədris prosesini daha interaktiv, əyləncəli və motivasiyaedici hala gətirərək şagirdlərin dil öyrənmə prosesini daha cazibədar və effektiv edir [1].

Xarici dil tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi, şagirdlərin dil bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların sosial və emosional inkişafını da dəstəkləyir. Bu yanaşma şagirdlərin öyrənmə müddətini daha keyfiyyətli və produktiv edir. Oyun əsaslı təlim metodları, dərse yeni yanaşmalar gətirərək şagirdlərin diqqətini cəlb edir və onların dil öyrənməyə olan marağını artırır. Bu işin məqsədi, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində necə tətbiq

olunduğunu araşdırmaq və bu yanaşmanın tədris nəticələrinə olan təsirini qiymətləndirməkdir.

Oyun əsaslı təlim metodlarının tətbiqi, tədris prosesinin şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşmasını təmin edir və onların fərdi öyrənmə sürətinə uyğun olaraq inkişaf etmələrinə imkan verir. Oyunlar, şagirdləri aktiv şəkildə iştirak etməyə təşviq edir, beləliklə, onlar yalnız passiv şəkildə məlumat qəbul etməkdən daha çox öyrənmə prosesinə daxil olurlar. Xarici dil tədrisində bu yanaşmanın ən böyük üstünlüklərindən biri, dilin praktiki şəkildə istifadəsinə imkan verməsidir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər, real həyatda qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif vəziyyətlərdə dil bacarıqlarını sınaqdan keçirə bilirlər.

Bundan əlavə, oyun əsaslı təlim, şagirdlər arasında əməkdaşlıq, kommunikasiya və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil tədrisində oyunlar, həm də qrup halında fəaliyyət göstərməyi təşviq edərək şagirdlərin sosial əlaqələrini gücləndirir. Bu yanaşma, xüsusilə introvert şagirdlər üçün faydalıdır, çünki onlar daha çox özlərini ifadə etməyə və dil öyrənmə prosesində daha aktiv iştirak etməyə başlayırlar.

Oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində uğurlu tətbiqi, tədris resurslarının yaradıcı şəkildə istifadəsini tələb edir. Müəllimlər, şagirdlərin diqqətini çəkmək və onları maraqlandıрмаq üçün müxtəlif növ oyunlardan, simulyasiyalardan və interaktiv fəaliyyətlərdən istifadə etməlidir. Bu oyunlar, tədris planına uyğun olaraq seçilməli və dərsin məqsədlərinə xidmət etməlidir. Nəticədə, oyun əsaslı təlim metodları, xarici dil tədrisində şagirdlərin daha fəal və motivasiyalı iştirakını təmin etməklə yanaşı, onların dil biliklərini daha dərindən mənimsəmələrinə kömək edir [2].

Bu mövzuda aparılan araşdırmalar və tətbiq olunan praktiki nümunələr, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində müsbət nəticələr verdiyini göstərir. Şagirdlər, oyunlar vasitəsilə həm əylənrək öyrənir, həm də daha təsirli və davamlı bir şəkildə dil bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Oyun əsaslı təlimin tətbiqi, tədris prosesində yeni bir dövr açaraq, dil öyrənməyi həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün daha maraqlı və effektiv edir.

Oyun əsaslı təlim metodlarının xarici dil tədrisində tətbiqi, təhsil sahəsində yeni imkanlar və perspektivlər açır. Bu yanaşma, ənənəvi tədris metodlarının sərhədlərini aşır və şagirdlərə dil öyrənməyi daha təbii və maraqlı bir şəkildə təqdim edir. Oyunlar, tədris prosesini yalnız akademik nəticələrlə məhdudlaşdırmır, eyni zamanda şagirdlərin əylənməsini, sosial əlaqələr qurmasını və emosional inkişafını da dəstəkləyir. Bu proses, dil öyrənmənin yalnız bilgi əldə etməkdən daha çox, bir təcrübə və həyat bacarığına çevrilməsinə imkan yaradır.

Xarici dil öyrənmək, sadəcə yeni sözlər və qrammatika qaydaları öyrənmək deyil, həm də fərqli mədəniyyətləri, fikirləri və dünyagörüşlərini anlamaqdır. Oyunlar bu aspektləri də əhatə edə bilər, çünki şagirdlər dil

öyrənməklə yanaşı, müxtəlif rollarda iştirak edərək və simulyasiyalar vasitəsilə mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, onlara digər insanların düşüncə tərzlərini və dünyagörüşlərini daha yaxşı anlamalarını təmin edir və onların daha geniş bir perspektivə sahib olmalarına kömək edir.

Oyun əsaslı təlim, həm də şagirdlərin öyrənmə prosesində özünə inamlarını artırır. Oyunlar, şagirdlərin səhvlərini təzyiq olmadan düzəltmələrinə imkan tanıyır və bu, onların səhvlərdən qorxmadan öyrənmələrinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, oyunlar şagirdlərə müsbət rəqabət mühiti yaradır, bu da onların özlərini daha çox inkişaf etdirməyə və dil öyrənmə prosesində daha irəliləməyə təşviq edir.

Bütün bu aspektlər, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində effektivliyini və üstünlüklərini ortaya qoyur. Oyunlar şagirdlərə yalnız dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək deyil, həm də onlara daha əyləncəli və cəlbedici bir öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Bu yanaşma, tədris prosesinin bir hissəsi olaraq həm şagirdlərə, həm də müəllimlərə yeni imkanlar və yanaşmalar təklif edir. Gələcəkdə oyun əsaslı təlimin daha da inkişaf etməsi və tədris sistemində daha geniş tətbiq olunması gözlənilir [3].

Xarici dil tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi və effektivliyi

Xarici dil tədrisi, qloballaşan dünyada insanların bir-birilə effektiv şəkildə ünsiyyət qurma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün vacib bir sahədir. Lakin ənənəvi tədris metodları, bəzən şagirdlərdə monotonluq və maraqsızlıq hissi yarada bilər, bu da onların öyrənmə motivasiyasını azaldır. Bu problemin həlli üçün müxtəlif yeni yanaşmaların tətbiqi gündəmədədir. Bu yanaşmalardan biri də oyun əsaslı təlimdir. Oyun əsaslı təlim, tədris prosesini daha əyləncəli, interaktiv və şagirdlər üçün daha cəlbedici hala gətirir.

Xarici dil tədrisində oyun əsaslı təlim, şagirdlərin yalnız dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də onların əqli, sosial və emosional inkişafını dəstəkləmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Oyunlar, dil öyrənməyi şagirdlərə daha maraqlı və təbii bir şəkildə təqdim edərək, onların öyrənmə prosesində fəal iştirak etmələrini təmin edir. Bu yanaşma, dilin tədrisini yalnız qrammatika və söz bazasını öyrətməkdən daha çox, şagirdlərin real həyatda qarşılaşacaqları vəziyyətlərdə dil bacarıqlarını tətbiq etmələrinə imkan verir [4].

Bu məqalədə, xarici dil tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqinin əhəmiyyəti və faydaları araşdırılacaq, həmçinin bu metodun şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına və dil bacarıqlarının inkişafına necə təsir etdiyi nəzərdən keçiriləcəkdir. Oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisindəki rolu və perspektivləri bu sahənin inkişafında yeni imkanlar və yanaşmalar təqdim edir. Oyun əsaslı təlim metodları, şagirdlərin öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə daxil olmalarını təmin edir, bu da onların öyrəndikləri məlumatları daha uzun

müddət yadda saxlamalarına və daha dərindən mənimsəmələrinə kömək edir. Dil öyrənmə prosesində oyunlar, şagirdlərin qorxusuz şəkildə səhv etmələrinə imkan verərək, onlara təcrübə vasitəsilə öyrənmə imkanı tanıyır. Oyunlar həmçinin, şagirdlərin bir-birilə əməkdaşlıq etmə bacarıqlarını gücləndirir, sosial qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirir və qrup şəklində fəaliyyət göstərməyi təşviq edir. Bu isə, dilin tədrisində əhəmiyyətli olan bir digər aspekt olan kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına böyük təsir göstərir. Bundan əlavə, oyun əsaslı təlim, şagirdlərin təbii şəkildə dilin müxtəlif aspektlərini – qrammatika, sözlük, danışmaq və yazı – praktiki şəkildə öyrənmələrinə şərait yaradır. Məsələn, simulyasiya oyunları və rollu oyunlar şagirdləri real həyat vəziyyətlərində dil istifadə etməyə məcbur edir, onlara dilin təbii axarını anlamaq və onu düzgün şəkildə istifadə etmək imkanı verir. Bu cür oyunlar, şagirdləri müxtəlif ssenarilərlə qarşı-qarşıya qoyaraq onların kreativ düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir [5].

Oyun əsaslı təlimin təhsil sistemində tətbiqi, həmçinin müəllimlər üçün yeni bir pedaqoji yanaşma təklif edir. Müəllimlər, ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq, dərslərini daha dinamik, əyləncəli və interaktiv hala gətirərək şagirdlərin motivasiyasını artırır və öyrənmə mühitini daha səmərəli edir. Bu yanaşma, müəllimlərə dərslərini daha yaradıcı və fərdiləşdirilmiş şəkildə qurmağa imkan verir, beləliklə hər bir şagirdin ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun öyrənmə təcrübəsi təqdim edə bilirlər. Beləliklə, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində tətbiqi, həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün bir çox fayda gətirir. Oyunlar, dil öyrənməni daha cəlbedici, interaktiv və effektiv bir prosesə çevirərək, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu yanaşma, tədris metodlarını daha əyləncəli və şəxsiyyətə uyğun hala gətirir, həmçinin öyrənmə prosesini daha davamlı və nəticə yönümlü edir.

Oyun əsaslı təlim metodlarının xarici dil tədrisində tətbiqi, müasir təhsil yanaşmalarında mühüm bir yeri tutur. Bu metodun tədrisdə tətbiqinin genişlənməsi, həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin daha səmərəli öyrənmə və tədris təcrübəsi əldə etmələrinə imkan yaradır. Analiz edildikdə, oyun əsaslı təlimin bir neçə mühüm faydası və xüsusiyyəti ortaya çıxır [6].

1. Şagirdlərin motivasiya və fəallığı: Oyunlar, şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün əla bir vasitədir. Ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə oyunlar, şagirdlərin dərslərini maraqlı edir, çünki oyunlar əyləncəli və interaktivdir. Şagirdlər, dil öyrənmə prosesini bir yarış və ya əyləncə kimi qəbul etdikdə, bu, onların dərslərini həvəsini və dərslərini daha fəal iştirak etmələrini təmin edir. Nəticədə, oyunlar şagirdləri daha çox öyrənməyə təşviq edir və tədris prosesini daha az yorucu edir.

2. Dil bacarıqlarının inkişafı: Oyunlar, dilin müxtəlif sahələrində şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, simulyasiya və rollu oyunlar şagirdləri müxtəlif real həyat vəziyyətlərində dil istifadə etməyə təşviq edir.

Bu, onların dilin təbii axarını mənimsəmələrinə və səhvsiz istifadə etməyə yaxınlaşmalarına kömək edir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər, həmçinin daha sərbəst danışmağa və yazmağa alışırlar, çünki oyun zamanı səhvlər təzyiqli olmadan düzəldilir və öyrənmə prosesinin təbii hissəsinə çevrilir.

3. Sosial və emosional inkişaf: Oyun əsaslı təlim, şagirdlər arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə yaradır. Qrup şəklində keçirilən oyunlar, şagirdlərin bir-biriləri ilə sosial münasibətlər qurmasına və öz fikirlərini ifadə etmələrinə imkan verir. Bu, onların həm dil bacarıqlarını, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Emosional baxımdan, oyunlar şagirdlərin özünə inamını artırır, çünki onlar təzyiqli olmadan, əyləncəli və rahat bir mühitdə öyrənirlər. Bu da onların dil öyrənməyə qarşı qorxularını azaldır və daha açıq şəkildə iştirak etmələrini təmin edir.

4. Qeyri-monoton tədris təcrübəsi: Oyun əsaslı təlim, dərs prosesini monotonluqdan xilas edir. Şagirdlər üçün eyni tip tədris metodları, dərslərdə maraqsızlığa səbəb ola bilər. Oyunlar isə hər dəfə yeni təcrübə və stimullar təqdim edərək şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Bu cür dəyişikliklər şagirdləri tədris prosesində saxlamağa kömək edir və onların dərstdən daha çox faydalanmalarını təmin edir.

5. Fərdi yanaşma və yaradıcı tədris: Oyunlar şagirdlərin fərdi öyrənmə tərzlərinə uyğun olaraq tətbiq edilə bilər. Müəllimlər, şagirdlərin müxtəlif öyrənmə sürətləri və tərzləri nəzərə alınaraq fərdi oyunlar və fəaliyyətlər seçə bilərlər. Bu, hər bir şagirdin özünə uyğun şəkildə öyrənməsini və inkişaf etməsini təmin edir. Eyni zamanda, oyun əsaslı təlim müəllimlərə yaradıcılıq və innovasiya imkanları verir, çünki dərs planlarını daha interaktiv və əyləncəli şəkildə təşkil etmək mümkündür.

6. Müəllim üçün yeni tədris yanaşması: Oyun əsaslı təlim, müəllimlərə ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq dərs prosesini daha dinamik və kreativ şəkildə idarə etməyə imkan verir. Müəllimlər, oyunlar vasitəsilə şagirdlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların iştirakını və öyrənmə nəticələrini də yaxşılaşdırırlar. Bu metod, müəllimlərin tədris planlarını daha yaxşı hazırlamalarına və şagirdlərin ehtiyaclarına daha uyğun şəkildə dərs keçmələrinə şərait yaradır.

Oyun əsaslı təlimin faydaları həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün bir çox müsbət nəticələr doğurur. Şagirdlər üçün oyunlar, yalnız öyrənməyi əyləncəli etmək deyil, həm də onların biliyi daha dərindən mənimsəmələrini təmin edir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər, dilin praktiki istifadəsini daha sərbəst şəkildə tətbiq edirlər, bu da onların özünə inamını artırır. Bu tədris metodunda səhvlər təzyiqli olmadan düzəldilir və öyrənmə prosesi daha az stresli və daha yaradıcı olur. Şagirdlər dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən, həm də kommunikasiya bacarıqlarını, qarşılıqlı əməkdaşlıq və sosial münasibətləri inkişaf etdirirlər. Bu, oyunların dil öyrənmənin sadəcə tədris prosesinin deyil,

həm də şagirdlərin sosial inkişafını dəstəkləyən bir vasitəyə çevirir [7].

Oyun əsaslı təlimin şagirdlərə verdiyi bir digər əhəmiyyətli üstünlük, onların tədris prosesinə daha çox cəlb edilməsidir. Ənənəvi tədris metodlarında şagirdlər çox vaxt passiv iştirakçı rolunda olur və dərstdəki informasiya birbaşa müəllimdən alınır. Lakin oyun əsaslı təlimdə şagirdlər aktiv şəkildə prosesə daxil olurlar, bu da onların öyrənməyə daha çox marağ göstərmələrinə səbəb olur. Oyunlar, şagirdləri rəqabətə, problemləri həll etməyə və fərdi inkişaflarına təşviq edir. Onlar, tapşırıqları yerinə yetirərək və müxtəlif rollar oynayaraq, həm biliklərini artırır, həm də dilin müxtəlif aspektlərini praktiki şəkildə öyrənirlər.

Müəllimlər üçün oyun əsaslı təlim, dərş prosesini daha dinamik və yaradıcı şəkildə idarə etmək imkanı yaradır. Oyunlar vasitəsilə müəllimlər, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına və öyrənmə tərzlərinə uyğun dərş mühiti yarada bilirlər. Müəllimlər həm də oyunlar vasitəsilə şagirdlərin irəliləyişini daha yaxından izləyə bilirlər, çünki oyunlar şagirdlərin fərdi bacarıqlarını ortaya çıxarır və onların öyrənmə prosesindəki irəliləyişlərini göstərir. Bu yanaşma müəllimlərə yalnız dərş planlarını daha yaradıcı şəkildə qurmağa deyil, həm də şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq dərş prosesini fərdiləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, oyunlar həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsini və tədris prosesinin keyfiyyətini artırır [8].

Tədris metodlarının dəyişməsi, yeni yanaşmaların tətbiqi təhsil sistemində daha geniş bir inkişafı təmin edir. Oyun əsaslı təlimin tətbiqi, həm tədris, həm də öyrənmə prosesini daha təsirli və cəlbədicidir. Bu metod, dil öyrənməyi daha çox həyat təcrübəsi və sosial bacarıqların inkişafı ilə birləşdirərək şagirdlərin müxtəlif sahələrdə inkişafını dəstəkləyir. Oyunlar, dil öyrənməni həm şagirdlər üçün daha əyləncəli, həm də daha dərin bir təcrübəyə çevirir. Həmçinin, oyun əsaslı təlim şagirdlərə dilin funksional və praktiki istifadəsini təqdim edir, bu da onların real həyat vəziyyətlərində daha rahat və səlis danışmalarına imkan verir. Bu yanaşma, dil öyrənmə prosesini sadəcə akademik bir vəzifə olaraq deyil, həm də şagirdlərin şəxsi inkişafını və sosial əlaqələrini gücləndirən bir fəaliyyətə çevirir [9].

Ümumilikdə, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisindəki rolu artmaqda davam edir və bu yanaşmanın davamlı inkişafı, tədris prosesinin daha effektiv və şagirdlər üçün daha faydalı olmasına səbəb olacaqdır. Oyunlar şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirir, onların motivasiyasını artırır və dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün səmərəli bir vasitə təmin edir. Bu yanaşmanın təhsil sistemindəki tətbiqi, həm tədris metodlarını, həm də şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini yeniləyir, təhsil sahəsində yeni perspektivlər açır [10].

Nəticə olaraq, oyun əsaslı təlimin xarici dil tədrisində tətbiqi, müasir təhsil yanaşmalarında böyük əhəmiyyət kəsb edir və həm şagirdlər, həm də

müəllimlər üçün bir çox üstünlüklər təqdim edir. Bu metod, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artırır, onların fəal iştirakını təmin edir və öyrənmə prosesini daha interaktiv, əyləncəli və effektiv edir. Oyunlar şagirdlərə dil bacarıqlarını təbii şəraitdə tətbiq etməyə imkan verir, sosial əlaqələr qurmağa və qarşılıqlı əməkdaşlıq etməyə təşviq edir. Bununla yanaşı, oyun əsaslı təlim həm də şagirdlərin analitik düşünmə, problem həll etmə və kreativ bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Müəllimlər üçün oyun əsaslı təlim, tədris metodlarını daha yaradıcı və fərdiləşdirilmiş şəkildə qurmağa imkan verir, eyni zamanda şagirdlərin fərdi inkişafını izləməyə və dəstəkləməyə şərait yaradır. Bu yanaşma, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun dərs mühiti yaratmağa və onların öyrənmə təcrübələrini daha dərinləşdirməyə kömək edir. Oyunlar vasitəsilə müəllimlər daha effektiv dərslər keçir və şagirdlərin irəliləyişini yaxından izləyirlər.

Ümumilikdə, oyun əsaslı təlim metodunun xarici dil tədrisində tətbiqi, tədris prosesini daha səmərəli və cəlbedici edir. Bu yanaşma yalnız dil biliklərinin artırılması ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin ümumi inkişafına, sosial və emosional bacarıqlarının gücləndirilməsinə xidmət edir. Oyun əsaslı təlimin gələcəkdə daha da geniş tətbiqi, təhsil sisteminin daha effektiv, inklüziv və motivasiyaedici olmasına kömək edəcəkdir. Bu yanaşma təhsil sahəsində yeni bir dövrün başlanğıcı olaraq, dil öyrənmənin daha müasir və uğurlu bir üsulunu təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Gee, J. P. (2003). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Computers in Entertainment (CIE)*, 1(1), 20–20. <https://doi.org/10.1145/950566.950595>
2. Prensky, M. (2001). *Digital Game-Based Learning. Computers in Entertainment (CIE)*, 1(1), 21-21. <https://doi.org/10.1145/950566.950596>
3. Steinkuehler, C., & Duncan, S. (2008). *Scientific habits of mind in virtual worlds. In Proceedings of the 2008 international conference on the learning sciences (Vol. 2, pp. 281-288). International Society of the Learning Sciences.*
4. Arnab, S., Lim, T., Carvalho, M. B., & Kambouri, M. (2015). *Mapping educational games to learning outcomes: A mapping study. In European Conference on Games Based Learning (p. 35). Academic Conferences International Limited.*
5. Squire, K. D. (2005). *Changing the game: What happens when video games enter the classroom? Innovate: Journal of Online Education*, 1(6), 5.
6. Wouters, P., Van Nimwegen, C., Van Oostendorp, H., & Van Der Spek, E. D. (2013). *A meta-analytic review of the cognitive and motivational effects of serious games. Journal of Educational Psychology*, 105(2), 249.
7. Gee, J. P. (2007). *Good video games and good learning: Collected essays on video games, learning, and literacy. Peter Lang.*

8. *Whitton, N. (2010). Learning with digital games: A practical guide to engaging students in higher education. Routledge.*
9. *Kaplan, M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business Horizons, 53(1), 59–68.*
10. *Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1989). Cooperation and competition: Theory and research. Interaction Book Company.*

Hadiyeva F.C.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidan.gadiyeva@icloud.com

MÜƏLLİMİN KOMMUNİKATİV MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Xülasə

Elmi məqaldə ilkin olaraq müəllimin kommunikativ mədəniyyəti, onun əsas elementləri göstərilmişdir. Tələbələrin auditoriyada dərs prosesini yaxşı qavraması və müsbət təhsil mühiti üçün müəllimin kommunikativ bacarığının olmasının vacibliyi fikri irəli sürülmüşdür. Ünsiyyət fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsi, zəruri atributu olaraq göstərilmiş və müəllimlərin pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələrinin özünü də peşəkarlıqla əlaqələndirmişdir. Pedaqoji ünsiyyətin yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə onun növləri, müxtəlif məqsədləri: fərdi-idraki, emosional göstərilmişdir. Pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyinin onun motivlərindən asılı olduğu sübuta yetirilmişdir. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji ünsiyyətin funksiyalarının ayrı-ayrı formaları qruplaşdırılmışdır.

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ

Резюме

В научной статье впервые рассматривается коммуникативная культура учителя, её основные элементы. Выдвигается идея о важности коммуникативных навыков учителя для хорошего восприятия студентами процесса обучения в классе и позитивной образовательной среды. Общение показано как важный компонент деятельности, необходимый атрибут, а владение педагогами культурой педагогического общения связано с профессионализмом. В соответствии с задачами, выполняемыми педагогическим общением, показаны его виды и различные цели: индивидуально-познавательное, эмоциональное. Доказано, что эффективность педагогического общения зависит от его мотивов. Сгруппированы отдельные формы функций педагогического общения в высших учебных заведениях.

MAIN ELEMENTS OF TEACHER'S COMMUNICATIVE CULTURE

Summary

The scientific article initially shows the communicative culture of the teacher, its main elements. The idea of the importance of the teacher's communicative skills for students' good perception of the teaching process in the classroom and a positive educational environment is put forward. Communication is shown as an important component of activity, a necessary attribute, and teachers' mastery of the pedagogical

communication culture itself is associated with professionalism. According to the tasks performed by pedagogical communication, its types and various goals are shown: individual-cognitive, emotional. It is proven that the effectiveness of pedagogical communication depends on its motives. Separate forms of the functions of pedagogical communication in higher education institutions are grouped.

Açar sözlər: *kommunikativ, ünsiyyət, pedaqoji, üslub, takt, emosional*

Ключевые слова: *коммуникативный, коммуникация, педагогический, стиль, такт, эмоциональный*

Key words: *communicative, communication, pedagogical, style, tact, emotional*

Müəllimin kommunikativ mədəniyyəti xüsusi kommunikativ bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur. Müəllimin tələbələrlə, valideynlərlə və həmkarlarla effektiv şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığını ifadə edir. Belə ki, onun köməyi vasitəsilə müəllim tez bir zamanda kollektivdə psixoloji və pedaqoji çətinliklərin yaranmasının qarşısını alır və şəxsiyyətlərarası, işgüzar peşəkar qarşılıqlı əlaqənin effektivliyini proqnozlaşdırır. Bu, müəllimin səmimiyyət, empatiya, hörmət və peşəkarlıq kimi keyfiyyətlərini, həmçinin pedaqoji ustalığını əhatə edir. Tələbələrin auditoriyada dərs prosesini yaxşı qavraması və müsbət təhsil mühiti üçün müəllimin kommunikativ bacarığı çox vacibdir. O.İ.Roqov hesab edir ki, müəllimin fərdi xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlı olan baza mədəniyyətinin formalaşmasında ən mühüm yerlərdən birini kommunikativ (ünsiyyət) mədəniyyəti tutur. Kommunikativ mədəniyyət adı altında bunlar başa düşülür: 1) nitq mədəniyyəti; 2) davranış mədəniyyəti; 3) birgə fəaliyyətdə empatik münasibət mədəniyyəti. İnsanlar bir-biri ilə münasibətlər qurur, əməkdaşlıq edir, birgə fəaliyyət göstərirlər [5, s.6]. L.Y.Kolominski bu prosesi “ünsiyyət zamanı müvafiq struktur və atributlara malik olan insan fəaliyyəti” adlandırır [3, s.193].

Müəllimin kommunikativ mədəniyyətinin əsas elementləri:

1. Səmimiyyət və hörmət;
2. Empatiya;
3. Pedaqoji ustalığı;
4. İnformasiyanı effektiv şəkildə ötürmək;
5. Məsuliyyətli münasibət.

– Səmimiyyət və hörmət. Müəllim tələbəsinə hörmətlə yanaşmalı, onun fərdiliyini qəbul etməli və səmimi münasibət qurmalıdır.

– Empatiya. Tələbənin psixoloji vəziyyətini anlamaq, onun ehtiyaclarını və çətinliklərini nəzərə almaq bacarığı.

– Pedaqoji ustalığı. İnformasiyanı şagirdə anlaşılıqlı şəkildə ötürmək, dərs prosesini aktivləşdirmək və qrupun mühitinə uyğun metodlar tətbiq etmək qabiliyyəti.

– İnformasiyanı effektiv şəkildə ötürmək. Dərslinin məzmununu təhsilalana başa düşülən dildə və müxtəlif metodlarla çatdırmaq.

– Məsuliyyətli münasibət. Tələbələrin öyrənməsini təmin edən, müsbət yanaşmalar formalaşdırən və istiqamətləndirici şəxs olmaq.

Ən başlıcası isə müəllimin kommunikativ mədəniyyəti onun təhsil prosesinin digər subyektləri ilə peşəkar və pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətidir. O.Əfəndiyevə görə “Pedaqoji ünsiyyət - müəllimin tələbələrinə təlim-tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Pedaqoji ünsiyyət geniş anlayışdır. Ali təhsil müəssisəsinin rəhbər işçiləri ilə müəllim kollektivi arasında, müəllimlər arasında, müəllimlər və tələbələr arasında, tələbələr arasında olan ünsiyyət pedaqoji ünsiyyətdir” [2, s.97].

Ünsiyyətə tələbat digər tələbatların içərisində xüsusi yer tutur. Məlum həqiqətdir ki, şəxsiyyətin inkişafı yalnız fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır. Ünsiyyət fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsi, zəruri atributudur. Ünsiyyət yalnız fəaliyyətə təzahür edir. Tələbə bir şəxsiyyət kimi yalnız insanın ünsiyyət prosesində inkişaf edir, ictimai-əxlaqi münasibət normalarını mənimsəyir. Bu istiqamətdə pedaqoji ünsiyyətin rolu daha böyükdür.

Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji ünsiyyətin funksiyalarını belə bir formada qruplaşdırmaq olar:

– Tələbənin hərtərəfli inkişafını və mütəxəssis kimi formalaşmasını təmin etmək;

– Tələbə kollektivindəki - sosial-pedaqoji-psixoloji prosesləri idarə etmək;

– Ali təhsil müəssisələrində, tələbə qruplarında sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaratmaq;

– Fərdi-idraki funksiya (yerini öyrətmək və ya öyrənmək);

– Emosional funksiya (qiymətləndirmək, təəssüratı bölüşdürmək, münasibət bildirmək və s.)

Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, uğurlu iş üçün müəllimə təkcə fənn və psixoloji və pedaqoji istiqamətdə bilikləri deyil, həm də xüsusi bacarıq-ünsiyyət qurmaq bacarığı lazımdır.

Müəllimlərin pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməsi özü də peşəkarlıq və böyük səy tələb edir. Bu, bir tərəfdən müəllimin özünün bioloji xüsusiyyətləri, temperament tərzini, nitq qabiliyyəti və s. ilə əlaqədardır, digər tərəfdən müəllimin uşaqlara olan humanist və nikbin münasibətinin səviyyəsi, həmçinin ünsiyyət bacarıqlarına nə dərəcədə malik ola bilməsi və s. ilə bağlıdır. Pedaqoji ünsiyyətin düzgün qurulması üçün müəllimin müəyyən texnikalara yiyələnməsi çox böyük önəm daşıyır. Pedaqoji ünsiyyət ümumiyyətlə ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Pedaqoji ünsiyyətin yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə onun aşağıdakı növlərini ayırmaq mümkündür: informasiya mübadiləsi, başqa adamların davranışını tənzim

etmək, şəxsiyyətlərarası anlama. Pedaqoji ünsiyyət müxtəlif məqsədlər daşıya bilər: fərdi-idraki (nə isə yeni bir şey öyrənmək, təlimat almaq), emosional (qiymətləndirmək, münasibəti bildirmək, təəssüratı bölüşmək). Pedaqoji ünsiyyət zamanı məqsəd sadəcə olaraq elə ünsiyyətə girişmək, ünsiyyət saxlamaqdan da ibarət ola bilər (məsələn, kiminləsə birgə olmaq, söhbət etmək).

Pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Motivün düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşması pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir. Pedaqoji ünsiyyət müvafiq normalar çərçivəsində getməlidir. Müəyyən normaların gözlənilməməsi bir növ pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini itirir və ünsiyyət istənilən nəticəni vermir. Müəllimin kommunikativ fəaliyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji ünsiyyətin xarakteri və məzmunu müxtəlif amillərlə şərtlənir ki, bunlardan müəllimin fərdi ünsiyyət üslubu, mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunlar bir növ ünsiyyətin vasitəsi rolunu oynayır. Müəllimlərin hamısında ünsiyyət üslubu eyni olmur. Konkret bir şəxsiyyət kimi hər bir müəllimdə ünsiyyətin təşkili priyom və metodları nisbətən sabit şəkildə cəmlənir. Kommunikativ məsələni həll etməyə yönəldilmiş bu cür davamlı keyfiyyətlər fərdi ünsiyyət üslubu adlanır. Pedaqoji ünsiyyətin məzmununa müəllimin ünsiyyət formaları, ünsiyyətin təşkili, metod və priyomları, bir sözlə, fərdi ünsiyyət üslubu qüvvətli surətdə təsir göstərir. Pedaqoji ünsiyyətin isə avtoritar, demokratik, liberal, qeyri-sabit (ardıcıl olmayan) üslubları vardır. Əlbəttə ki, ən səmərəli ünsiyyət üslubu - demokratik üslubdur. Pedaqoji ünsiyyətdə bu üslubu əsas götürən müəllimlər tələbəni subyekt kimi qəbul edir, tələbə kollektivi ilə hesablaşır, liderlərin təkliflərini qəbul edir, tələbələrin müstəqilliyini, təşəbbüskarlığını dəstəkləyir və müsbət emosional əlaqələrə üstünlük verir. Eyni zamanda tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, şəxsi təcrübələrini, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə alırlar. Belə müəllimlərdə heç vaxt neqativ bir durum olmur və ya onu göstərmirlər. S.Hacıyeva göstərir ki, “təhsilalanların tədrisi və tərbiyəsi prosesində müəllim pedaqoji ünsiyyətin bütün üslublarından istifadə edir” [4, s.206]. O, bu üslublara: “Sokrat”ı, “Qrup müzakirəsinə rəhbərlik etməy”i, “Ustad”ı, “General”ı, “Menecer”i, “Məşqçi”ni, “Bələdçi”ni aid edir. Göstərir ki, “Sokrat” - öz dərslərində apardığı mübahisələri və müzakirələri xoşlayan bir müəllimdir. “Qrup müzakirəsinə rəhbərlik etmək” - tələbələr və müəllimlər arasında əməkdaşlığın qurulmasıdır, burada müəllimin rolu onlar arasında demokratik razılıq tapmaqdır. “Ustad”-müəllim nümunə kimi çıxış edir, təhsilalanlar onu təqlid etməyə çalışırlar. “General”-müəllim tələbkardır, itaətə nail olur, hər şeydə tələbkardır.

“Menecer”-müəllim tələbələri dərstdə hər hansı qərar qəbul edərkən daha müstəqil olmağa, nəyə isə daha çox təşəbbüs göstərməyə istiqamətləndirir. “Məşqçi”-müəllim qrupda ünsiyyətdə sərbəstlik mühiti

yaradır. Qrup bir komandadır. Birlikdə daha çox şey edə bilirlər. Müəllim onların bələdçisidir – məşqçidir. “Bələdçi”-müəllim gəzinti ensiklopediyasının şəklidir; lakonik, dəqiq, təmkinli. O, bütün sualların cavabını da, sualların özünü də əvvəlcədən bilir”.

Düzgün pedaqoji ünsiyyətin yaradılmasında pedaqoji taktin böyük rolu vardır. “Takt” italyan sözü olub, “toxunma”, “qarşılıqlı münasibətlər” mənasını verir. O insanların qarşılıqlı münasibətlərini nizama salmağa kömək edən əxlaqi kateqoriyadır, humanizm prinsipinə əsaslanır və mürəkkəb, ziddiyyətli anlarda belə, insana hörməti saxlamağı kömək edir. Taktlı olmaq – hər bir insana, xüsusilə də, inkişaf edən şəxsiyyətlə ünsiyyətdə olan müəllimə yönəlmiş əxlaqi tələbdir. Pedaqoji takt adı taktadan ona görə fərqlənir ki, o təkcə müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini deyil (uşaqlara hörmət, məhəbbət, nəzakətliklik), həm də onun təhsilalanlara düzgün münasibət seçmək bacarığını əhatə edir, yəni, təhsilalanlara təsir etməyin tərbiyəedici, ən təsirli vasitəsidir. Pedaqoji takt müəllimin müraciət formalarında, tələbənin qururunu incitmədən danışmaq bacarığında, onların fəaliyyətini təşkil etmək və icrasına nəzarət etmək, müəllimin istənilən şəraitdə “özünü idarə etmək“ bacarığında, tələbələrin qiymətləndirilməsində, mükafatlandırmada özünü göstərir. B.J.Bəşirov yazır: “Pedaqoji takt müəllimin tələbələrə yüksək mənəvi münasibəti təzahür edir. Müəllim xırda, təsadüfi amillərdən (inciklik, qanıqaralılıq və s.) uca dayanmağı, xırdaçılığa, hər şeyə irad tutmağa yol verməyib, təmkinli və əzmkar olmağı bacarır, tələbələrə hörmətlə yanaşır, lakin onları ifrat dərəcədə əzizləmir, ciddiyyət nümayiş etdirir” [1, s.181].

Pedaqoji takt əməl edilsə, müəllimin tələbələrə qarşı bəslədiyi hisslərin hər hansı təzahürü – sevinc də, narazılıq da, qəzəb də, yumor da pedaqoji təsirin müsbət elementinə çevrilir. Müəllim öz davranışında pedaqoji taktı gözləməsə (hövsələsizlik, həddən artıq əsəbilik, həddini aşan istehza, tələbənin ləyaqətini alçaltmaq cəhdləri) müəllim-tələbə münasibətlərinə bərpa edilə bilməyəcək ziyan gətirər və bütövlükdə təlim-tərbiyə işinin də səviyyəsini aşağı salar.

Məktəbdə təcrübə və müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, müəllimlərin bir çoxu ünsiyyətdə seçiciliyə yol verirlər. Belə ki, bu da məlum olmuşdur ki, müəllimlər o tələbələrlə daha tez-tez ünsiyyət və münasibət qurur ki, onlar bəzən tələbələrə qarşı müəyyən emosional münasibətdədirlər. Bununla belə müəllim diqqəti cəlb etməyən tələbələrlə az ünsiyyətdə olur və ya onlar diqqətdən kənaradırlar. Bunu da qeyd edək ki, müəllim daha çox intellektual intizamlı, sözə baxan tələbələrlə ünsiyyətdə olur, onlarla əməkdaşlıq edir. Birinci cərgədə, xüsusilə qarşısında oturan tələbələrlə də müəllim daha tez-tez ünsiyyət və münasibətdə olurlar. İkinci yerdə sakit, asılı olan, həmişə “bəli”, “bəli” deyən tələbələrlə ünsiyyət, üçüncü yerdə çətin idarə olunan, səs salan və sakit durmayan tələbələrlə ünsiyyət və nəhayət dördüncü yerdə isə özünə

inamlı, asılılığı sevməyən, müstəqil düşünən, fəal tələbələrlə ünsiyyət və münasibət tutur. Müəllim-tələbə və yaxud da şagird ünsiyyətində əsasən bunun üç növünü ayıra bilərik: dəyişməz-müsbət ünsiyyət, passiv-müsbət ünsiyyət, dəyişən ünsiyyət. Bəzən də dəyişən və dəyişməz mənfi ünsiyyət növlərinə də rast gəlmək olar.

Müəllimin nitqinin tələbələr tərəfindən qavranılması və başa düşülməsi təhsildə dinləmə prosesi ilə bağlıdır. Ona görə də tədris materialının mənimsənilməsinin keyfiyyəti müəllimin nitqinin mükəmməlliyindən asılıdır. Şagirdlər müəllimin nitq xüsusiyyətlərinə çox həssas yanaşırlar. Nitq təkcə savadlı və ifadəli olmamalı, həm də lazımı səslənmə gücünə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətlərlə yanaşı, aşağıdakı detallara da diqqət yetirmək lazımdır: nitqin düzgünlüyü; nitqin aydınlığı; nitqin dəqiqliyi; nitqin təmizliyi; nitqin ifadəliliyi; nitqin zənginliyi; nitqin emosionallığı və s. Tələbənin cəmiyyətə uyğunlaşma qabiliyyəti müəllimin ünsiyyət mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır. Qeyri-verbal ünsiyyət obrazlı və emosional məzmunu çatdıran və jestləri, mimikaları, duruşları, göz təması və toxunuşu özündə cəmləşdirən qeyri-nitq formasıdır.

Qeyri-verbal vasitələr şifahi vasitələr qədər vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, söhbət zamanı məlumatın 45%-i sözlə, 55%-i isə qeyri-verbal vasitələrlə ötürülür. Mimika - üz əzələlərinin hərəkətləri informasiyanın ötürülməsində xüsusi rol oynayır. Üz ifadələri təcrübəli vəziyyətləri və münasibətləri ifadə edir. Araşdırmalar göstərir ki, danışanın siması hərəkətsiz olarsa, 10-15%-ə qədər məlumat itirilir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, bütün insanlar böyüdükləri mədəniyyətin milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, üz konfigurasiyalarını kifayət qədər dəqiqlik və ardıcılıqla müvafiq duyğuların ifadəsi kimi şərh edirlər. Maraqlıdır ki, qaşlar və ağız ətrafı (dodaqlar) əsas informasiya yükünü daşıyır.

Müəllimin psixoloji durumu haqqında əsas məlumat mənbəyi olan üzdən əlavə bədən hərəkətləri müəllimin gizlətmək istədiyi duyğuları daha da üzə çıxarır. Şagirdlər bədən hərəkətlərinin plastikliyi ilə müəllimin əsl hissələrini asanlıqla oxuyurlar. Plastiklik bir insanın etdiyi jest və hərəkətlərin ümumi nümunəsidir. Səsin səsi və üz ifadələri qədər güclü təsirə malikdir.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müəllimin kommunikativ qabiliyyəti, ünsiyyət bacarığı pedaqoji prosədə çox mühüm rol oynayır. Çünki müəllimə məhəbbət fənnə məhəbbətdən əvvəl yaranır. Tələbələr sevdikləri müəllimin dərslərini daha yaxşı oxuyur, onun tapşırıqlarını həvəslə yerinə yetirirlər. Ona görə də hər bir müəllim tələbələrin təmsalında gələcəyin böyük adamını görməyi, auditoriyada sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaratmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Bəşirov, B.J. Ali məktəb didaktikası/B.J.Bəşirov.-Bakı: Maarif,-1992.-224 səh.*

2. Əfəndiyev, O. *Ali məktəb kursu üzrə mühazirələr/O.Əfəndiyev.-Bakı: İqtisad Universiteti, - 2010. -152 səh.*
3. Коломинский,. *Алгоритмы общения / Я.Л. Коломинский.-Москва: Просвещение,-1990.-с.198.*
4. Гаджиева, С.Р.*Коммуникативная культура учителя как важное условие в воспитании учащихся//-Баку: Научные труды Института образования Азербайджанской Республики, -2023. № 3, 2023. -с.204-207.*
5. Рогов, Е.И. *Учитель как объект психологического исследования / Е.И.Рогов.- Москва: Владос, -1998.-с. 496.*

Hüseynova Ü.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynovau117@gmail.com

DASTANLARDA QADIN PSIXOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dastanlarda qadın psixologiyası məsələləri araşdırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarında qadınların cəmiyyət və ailə daxilindəki rolu psixoloji aspektdə təhlil edilir. Burada qadınlar fərqli xarakter xüsusiyyətləri ilə təsvir olunur: qəhrəman, vəfali, qayğıkeş, sadıq və eyni zamanda mənfi xüsusiyyətlərə sahib qadın tipləri təhlil olunur. Dastandakı qadınlar qorxmaz və cəsur xarakterləri ilə seçilir. Onlar öz dəyərlərinə sadıq qalaraq, haqsızlığa boyun əymirlər. Dastanlarda qadınların cəmiyyətdəki, ailədəki yüksək rola malik olduğu və onların psixoloji gücü ön plana çıxararaq qadınlara verilən dəyərlər psixopedaqoji kontekstdə səciyyələndirilir.

ВОПРОСЫ ЖЕНСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В ЭПОСАХ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы женской психологии в эпосах. «В эпосах «Китаби-Дедэ Горгуд» и «Кёроглу» роль женщины в обществе и семье анализируется с психологической точки зрения». Здесь женщины изображены с разными чертами характера: как героические, верные, заботливые, преданные или как женские типы с отрицательными чертами. Женщины в эпосе отличаются бесстрашием и мужеством. Они остаются верны своим ценностям и не терпят несправедливости. В эпосе показана ценность женщин, подчеркивается их высокий статус в обществе и семье, а также их психологическая сила.

ISSUES OF WOMEN'S PSYCHOLOGY IN EPISTLES

Summary

The article examines the issues of female psychology in epics. “In the epics Kitabi-Dede Gorgud and Koroglu, the role of women within society and family is analyzed from a psychological perspective.” Here, women are portrayed with different character traits: as heroic, loyal, caring, devoted, or as female types with negative traits. The women in the epic are distinguished by their fearless and courageous character. They remain true to their values and do not submit to injustice. The epic shows the value given to women by highlighting their high status in society and family, as well as their psychological strength.

Açar sözlər: qadın psixologiyası, ailə, dastan, ailədaxili münasibətlər, vətən sevgisi, oğuz eli, namus və qeyrət

Ключевые слова: женская психология, семья, saga, семейные отношения, любовь к Родине, рука огузов, честь и усердие

Key words: women's psychology, family, saga, family relations, love of country, Oguz people, honor and zeal

Şifahi Xalq yaradıcılığı nümunələri psixoloji fikir tarixində önəmli istiqamətlərdən biridir. Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan dastanlar türk mədəniyyətinin ən qədim xəzinəsidir. Qəhrəmanlıq dastanları içərisində xüsusi rolu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanında qadına münasibət məsələlərinə psixoloji kontekstdən rast gəlmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadın obrazları özünü bədii şəkildə əks etdirir.” Dastan”da göstərilir ki, kişilər və qadınlar eyni hüquqlara malikdirlər. Qadınların hüquqları və azadlıqları mühafizə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadınla bağlı əks olunan fikirlər həmçinin türk etnomədəniyyətində qadına münasibətdən söz açır. Dastanda müxtəlif qadın tipləri də təsvir edilmişdir, onlara nəzər yetirək. Müqəddimədə də qeyd edilir ki, “*Ozan aydır ki, Qarılar dörd dörtlüdür, birisi solduran soydur, birisi dolduran toydur, birisi evin dayağıdır. Birisi necə söyləsən bayağıdır* [4, s.175]. Burada Oğuz elinin qadınlarının xüsusiyyətlərini sadalayır, həmçinin Oğuz elinin həmin qadınlarla bağlı münasibətləri qeyd olunur.

Dastanda psixoloji kontekstdə belə təsvir olunur “*Ozan, evin dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər evdə olmasa, qonağı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım*” [4, s.175]. Psixoloji kontekstdə belə qadınlar şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müsbət xarakter xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qadının başqa adama, qonağa münasibətinə görə səciyyələndirilməsi ictimai fikir tarixində psixoloji xarakteristikanın ilk nümunələri kimi qiymətlidir. Bu cəhət öz əksini ilk dəfə Dədə Qorqud Dastanında tapır. Onlar qonaqpərvərlik, xeyirxahlıq, zəhmətkeşlik, əliaçıqlıq, qayğıkeşlik kimi keyfiyyətlərə malikdirlər. Dastanda eləcə də şəxsiyyətin fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərinin etnik çalarlarla təsvirinə geniş yer verilmişdir. Qadın tiplərinin xarakteristikası ilə əlaqədar fakt bu cəhətdən çox əlamətdardır. İnsanın fərdi-psixoloji xarakteristikasına aid olan bu faktın dərin psixoloji mənası var. Dastanda bu tiplərin hər birinin psixoloji xarakteristikası verilir.

Dədə Qorquda görə “Solduran soydur” qadınlar dedikdə el-obanın adını batıran qadınlardır. Belə qadınlar dastanda “*sabahdanca yerindən uru durar, əlin-üzün yumadan doqquz bazlammac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yeyər...*”. Ocaqlara bu cür qadınlar gəlməsin deyərdilər. Psixoloji aspektdən təhlil etdikdə belə qadınlar uğurlu şəxsiyyətlərarası münasibət qura bilmir. Belə qadınlar üçün öz istəkləri, ehtiyacları daha üstünlük təşkil edir. Ailə üzvlərinin istəklərinə əhəmiyyət vermir.

“Dolduran toydur” qadınlar isə deyingən qadınlar hesab edilirdi. Belə qadınlar adətən ev-eşik qədri bilməz, hər gün qapı pusub, söz gəzdirib, qiybət edərmişlər. Oğuz elinə belə qadınlar gəlməsin deyərlər. Belə qadınlar mənfi xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Xarakterik xüsusiyyətlərinə görə belə qadınlar həmişə başqalarının həyatına müdaxilə etməyi sevir. Həmçinin onlar öz ailə problemləri ilə maraqlanmazlar. Bu da belə qadınların ailədaxili münasibətlərində qarşılıqlı anlaşmanın olmadığını göstərir.

“Bayağı” qadınlar isə tərbiyəsiz, ərinin sözünü eşitməz, deyilənləri yerinə yetirməz qadınlardı. Onlar evə qonaq gəlsə belə ona yemək-içmək hazırlamaz, ərini qonaq yanında da eşitməz. Dastanda bu qadınlar belə səciyyələndirilir: *“evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ər ona desə ki, dur yemək gətir, yeyək, bu da yesin. Deyər bişmiş ətin bəqası olmaz, yemək gərəkdir?...”* Həmçinin biz başqa bir deyimə nəzər yetirsək, burada həmin qadınların qonaq yanında ərləri saymayıb, onları alçatdıqlarının görürük. *“Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmandan gəlmədi... Nə gəlicə, mənim sağrıma gəlsin”, deyər əlini yanına vurur, üzünü o tərəfə, sağrısını ərinə döndərər. Mən söylərsən, birini eşitməz ərin sözünü qulağına almaz...”* [4, s. 175]. Psixoloji kontekstdə bu qadınlar həm ailədaxili münasibətlərdə, həm də cəmiyyət qarşısında ərlərinə qarşı sərgilədikləri mənfi davranışlarla fərqlənilirlər. Burada əsas xüsusiyyətlərdən biri qadının ərinin sözünə əhəmiyyət verməməsidir. Qadınların ərinin sözünə əhəmiyyət verməməsi, psixoloji cəhətdən onların daxili narazılıq hissini, ya da münasibətdən məmun olmadığını göstərir. Ər-arvad arasında bu münasibətlər qarşılıqlı anlaşmanın, hörmətin olmamasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında daha çox “evin dayağı” qadınlar üstünlük təşkil edir. Biz bura Dirsə xanın xatunu, Boyu uzun Burla xatun, Sarı donlu Selcan xatun, Banu Çiçək, Dəli Domrulun xatununu aid edirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadının həm yüksək hörmətə, həm də mənəvi gücə malik olduğunu vurğulanır. Dastanda ən çox diqqəti cəlb edən azadlıq, azad fikirlilik, qadın və kişinin bərabərliyi, qadın uca, yüksək tutulmasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadın obrazlarının analıq şərfi, namus-qeyrəti, at çapmaqda, ox atmaqda kişilərdən geri qalmaması, döyüşkən olmağı, dürüstlük, sadıqlıq kimi müsbət xüsusiyyətlər ilə fərqlənilirlər. Dastanda qadınların iradi keyfiyyətləri aydın təsvir olunur. Bildiyimiz kimi, iradi keyfiyyətlər 3 qrupa bölünür: İlkin iradi keyfiyyətlər, törəmə iradi keyfiyyətlər, üçüncü dərəcəli iradi keyfiyyətlər. Bura təkidlilik, məsuliyyətlik, qətiyyətlilik, dözümlülük, işgüzarlıq, cəsarət, intizamlılıq, təşəbbüskarlıq və s. aiddir. Bunların hər biri dastanda təsvir edilən qadın obrazlarında rast gəlinir.

“Dastan”da əksər qadınlar Oğuz elinin dar günündə ərlərinin yanında döyüşdə iştirak edirlər. Biz bunu Qazan xanın xatunu Burla xatun obrazında görə bilərik. Burla xatun igidlik, cəsurluq nümunəsidir. Burla xatun ən çətin

sınaqlarda ərinin namusunu yüksək tutaraq Qazan xandan əvvəl döyüşə girir: *“Məgər xanım, Boyu uzun Burla xatun oğlancığın andı, qərarı qalmalı, qırx incə belli qız, oğlanla qara aygırın dardırdı, bütün mindi, Qara qılincin quşandı, Başım tacı Qazan gəlmədi deyə izin izlədi getdi. Gələ-gələ Qazan xana yaxın gəldi. Qazan halalını tanımadı...”* deyimində bu aydın təsvir edilir. Psixoloji kontekstdə bu qadınların yüksək əxlaqi hissləri içərisində vətənpərvərlik və milli qürur hissini xüsusi yer tutmasıdır. Onlarda qürur hissi entik özünüdərkətmə ilə çox sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Özünüdərkətmənin inkişafına etnik qürur hissi güclü təkan verir.

“Uruz bəyin dustaq olduğu boy” da biz Burla xatunun analıq iztirablarını, duyğularını görürük. Burada o əri Qazan xanın döyüşdən gəldiyini eşitdi. *“Oğlancığım ilk ovudur, ovu qanlı oğuz bəylərini sevindirir - şənləndirir!”* - dedi. Qazan xanın qarşısına gəlib sağına-soluna göz gəzdirdi oğlu Uruzu görmədi. Ürəyi yerində oynadı. Burla xatun burada öz iztirablarını belə ifadə etdi:

İgid bəyim Qazan!
Qalxıb yerindən sən durdun,
Oğlunla gözəl qara yallı Qazlıq atını mindin.
Boynu uzun vəhşi keyki vurub-yıxdın,
Sən atını yüklətdin geri döndün?
İki getdin, bir gəlirsən, balam hanı?
Qara dövrandə tapdığım oğlum hanı?
Təkcə bəyim görünmür, bağrım yanır [4, s. 230].

Psixoloji kontekstdə burada Burla xatunun oğluna olan dərin bağlılığı və qayğısı onun analıq iztirablarını nümayiş etdirir. Oğlunu görməməsi onda qorxu və narahatlıq hissi yaradır. Burla xatunun həm ərinə, həm də oğluna emosional bağlılığı burada təsvir edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında həmçinin ər-arvad münasibətləri də mühüm rol oynayır. Müxtəlif boylarda qadınların öz ərlərinə hörmətlə yanaşdıqlarını və sevgilərini nümayiş etdiklərini, həmçinin münasibətlərində qarşılıqlı anlaşma olduğunu görürük. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Dirsə xanın arvadının ona müraciətində aydın təsvir edilmişdi:

Başımın baxtı, evimin taxtı, bəri gəl!
Xan atanın kürəkəni,
Xanım anamın seviləni,
Atam-anam verdiyi,
Göz açaraq gördüyüm,
Könül verib sevdiyim, a Dirsə xan! [4,s 181]

“Dastan” da əsas məqamlardan biridə ailədaxili münasibətlərdə ər-arvadın bir-birinə olan sadıq münasibətidir. Buna “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək

boyu”nda rast gəlirik. Burada da aydın olur ki “Dastan” da ər-arvad münasibətlərində dərin ehtiram və hörmət vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında anaya çox yüksək diqqət göstərilmişdir. Bunu “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda Qazan xanın döyüşdən əvvəl əsir düşmüş anasını istəməsi onun anasına qarşı yüksək sevgisini və hörmətini göstərir. Uruzun isə anasının namusu üçün qıyma-qıyma doğranmasına razı olduğu da buna aydın nümunədir: *“Qoy məni qadın ana çəngələ ursunlar, ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx bəy qızının önünə gətirsinlər. Onlar bir yediyində sən iki yegil. Səni kafirlər bilməsinlər, duymasınlar. Təki sən dinli kafirlərin döşəyinə varmayasan, sığrağın sürməyəsen. Atam Qazan namusunu sınımayasan”* [4, s.45]. Burada düşmənlər Burla xatunu əsir götürərək Qazan xanın şərəfinə toxunmaq istəyir. Uruz da bu deyimlə anasına müraciət edərək onun ətimdən yeyib şərəfini üstün tutmağın söyləyir. Burada psixoloji aspektdə o dövrdə şərəf və namusun həyat qədər önəmli bir dəyər olduğu vurğulanır. Qadınların davranışı və əxlaqı Oğuz elinin yüksək əxlaqı dəyərini əks etdirir. Həmçinin burada onların dözümlülüyü, psixoloji gücü və milli dəyərləri də təsvir edilir.

“Dastan” da ilk növbədə, qadın ana kimi yüksək dəyərləndirilir. Ana ailənin, soyun qoruyucusu hesab edilir. Oğuz elində ananın sözü böyük əhəmiyyət daşıyır. Müxtəlif boylarda oğullar analarından məsləhət alar və onların dualarına önəm verərdilər. Psixoloji baxımdan təhlil də bu onlar arasında güvən hissənin olmasını göstərir. Ana obrazı burada həm qoruyucu, həm də tərbiyəçi kimi təsvir edilir. “Dastan” da qadınlar həm daxili xüsusiyyətlər ilə həm də xarici gözəllikləri təriflənir. *“Qaragözlə, Burma saçlı, Əlləri biləyindən xınalı, Səlvi boylu, Çatma qaşlı, Qara saçlı, Qoşa badam sığmayan dar ağızlı”* deyimləri buna nümunədir. Bu cəmiyyətin qadına bütün cəhətləri ilə yüksək dəyər verdiyini və qiymətləndirdiyini göstərir. Həmçinin “Dastan”da qadınlara seçim azadlığı verilir. Onlar öz gələcək həyat yoldaşlarını seçməkdə müəyyən azadlığa malikdirlər. Bu “Bəkil oğlu İmran boyu”nda Bəkil xanın arvadının ona müraciətində aydın təsvir olunmuşdur [4, s.276]. Onlar öz ərnlərini özləri seçib evlənilər. Psixoloji kontekstdə bu qadınların öz həyat yoldaşlarını seçməkdə azad olmaları, onların öz iradi keyfiyyətlərinə və qərarlarına hörmətlə yanaşılmasının göstəricisidir.

Digər dastan Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi-bədii abidələrindən olan “Koroğlu” dastanıdır. Qəhrəmanlıq dastanı kimi səciyyələndirilən “Koroğlu” dastanında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən qadın obrazları mövcuddur. “Koroğlu” dastanında qadınlar kişilərlə birlikdə çiyin-çiyinə döyüşlərdə qəhrəmanlıq, cəsarətlik göstərir, məclislərdə kişilərlə birlikdə otururlar. Psixoloji aspektdə bu qadınların yüksək iradi keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Həmçinin onların döyüşkən və cəsur bir xarakter xüsusiyyətlərinə sahib olduqlarını göstərir. Dastanda təsvir edilən qadın

surətləri həmişə həyat yoldaşlarının sirdaşı, dostu və köməyidir. Bu da onların etibarlı, dəstəkləyici və bir-birlərinə sadıq şəxslər olduğunu göstərir.

“Koroğlu” dastanında təsvir edilən bəzi qadın obrazlarına diqqət yetirək. Burada əsas qadın sürəti Nigar xanımdır. Nigar xanım Koroğlunun həyat yoldaşdır, həmçinin də Çənlibelin bütün qəhrəmanları üçün qayğıkeş anadır. Nigar Osmanlı sultanın qızı olmasına baxmayaraq atasının sarayındakı hiyləgərlik, qəddarlıq və yaltaqlıqdan tənğə gəlmişdi. Buna görə də Nigar xanım Koroğluya məktub yazaraq, ondan xahiş edir ki, əgər sən sultandan qorxusu olmayan bir cəsur igidsənsə, gəl məni özünlə apar. Koroğlu sultanın sarayına gəlir və ağır döyüşdən sonra Nigarı öz atı ilə Çənlibelə gətirir [5, s.36]. Nigar xanım döyüşlərdə igidlərlə birlikdə vətəninin düşmənlərinə qarşı vuruşur. Bu da Nigar xanımın hər addımının qəhrəmanlıq və vətən sevgisinin parlaq nümunəsi olduğunu göstərir. Nigar xanım dastanda ağıllı və tədbirli qadın olaraq müsbət xarakter xüsusiyyətləri ilə təsvir edilir. Nigarın məsləhətləri igidləri xəta və bələdan qoruyardı, hər kəs də onun məsləhətlərini dinləyərdi. Bu da dastanda qadınlara qarşı hörmət və ehtiramın, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı inamın nümunəsidir.

“Koroğlu” dastanında analıq hislərilə də bağlı məsələlərdə diqqətimizi cəlb edir. Nigar xanım dastanda hər kəsə mehriban anadır. Amma Nigarın öz övladı olmur. O Eyvazı övladlığa götürür. Nigar çox fədakar, qayğıkeş, mehriban, müdrik, tədbirli, ağıllı bir ana olaraq təsvir edilir [5, s.40]. Nigar xanımın fədakarlığı onun psixoloji xüsusiyyətlərindəki ən önəmli cəhətdir. Eyvazı övladlığa götürməsi onun sevgi dolu və fədakar bir xarakterə sahib olduğunu göstərir. Bu mehribanlıq, qayğıkeşlik, fədakarlıq kimi xarakter əlamətləri başqalarına münasibətdə də özünü göstərir.

“Koroğlu” dastanında biz Nigar xanım obrazı ilə yanaşı başqa qadınlara da rast gəlirik. Telli xanım, Hürü xanım, Rəfiqə xanım, Leyli xanım, Məhbubə xanım, Dünya xanım, Şirin xanım, Bulqar xanım bura nümunədir. Bu qadınlardan da hər birində mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq, öz yoldaşlarına qarşı sevgi, hörmət, məhəbbət kimi xüsusiyyətlər əks olunur. Telli xanım Cəfər Paşanın bacısı, Dəmirçioğlunun arvadıdır. Telli xanım aşiq Cünunu öz qardaşının zindanında azad etmək üçün kişi paltarını geyir və zindana hücum edərək Aşiq Cünunu azad edir [5, s.38]. Bu qadının fiziki və psixoloji gücünü, eyni zamanda cəsarətini göstərir. Cəsarətdə yüksək iradi keyfiyyət hesab edilir. Bu da dastanda təsvir edilən mərdlik nümunəsidir. Burada qadın obrazlarının öz sevdiklərini qorumaq üçün göstərdikləri cəsarət, onların qəhrəmanlıq xarakterinin əsasını təşkil edir. Qəhrəmanlıq yalnız döyüşdə fiziki güc və döyüşdəki bacarıqlarla deyil, həm də mənəvi və əxlaqi cəhətdən müqavimət göstərməkdə təsvir edilir.

Dastanlarda qadınlar və kişilər arasında qarşılıqlı anlaşma şəraitinə və dərin hörmət hissəsinə əsaslanan ailədaxili münasibətin olduğunu göstərilir.

Azərbaycan xalqının ən dolğun, real və ideal qadın obrazları şifahi xalq yaradıcılığında, dastanlarda təsvir edilmişdir. Bu dastanlar Türk xalqlarında qadının dəyərinin, hörmətinin qədimdən mövcud olduğunu və bunun folklor vasitəsilə nəsildən-nəsilə örtüldüyünü sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev N.Z. *Azərbaycan ailə modeli qloballaşma və millilik kontekstində*. Bakı, 2021, 526 s.
2. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A. *Ailə və gender psixologiyası*. Bakı, ADPU, 2021, 520 s.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, Yazıçı, 1988.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud". *Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər*. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 376 s.
5. Məhəmməd Rza Kərimli. "Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında məşhur qadınlar". *Fars dilindən tərcümə. Tərcüməçi: Afət Rüstəmovə*. Bakı, "Zərdabi" nəşriyyatı, 2014, 96 s.
6. Bayramov S.Ə. *Etnik psixologiya. Dərslük*. Bakı, 2001, 374 s.

Hüseynov Ə.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynovali612@gmail.com

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN MÜASİR TƏDRİS PROSESİNƏ İNTEQRASIYASININ ÜSTÜNLÜYÜ

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların təhsildəki rolu və əhəmiyyəti ətrafı şəkildə araşdırılır. Məqalədə qeyd olunur ki, rəqəmsal texnologiyalar təhsil prosesini daha interaktiv və əlçatan edir, şagirdlərin motivasiyasını artırır və tədrisin keyfiyyətini yüksəldir. Müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının inkişafı, interaktiv platformaların istifadəsi və rəqəmsal alətlərin tətbiqi kimi mövzulara toxunularaq, bu texnologiyaların təhsildəki müsbət təsirləri vurğulanır. Məqalədə həmçinin, interaktiv platformaların, məsələn, STEAM Azərbaycan və Rəqəmsal Məktəb layihələrinin, şagirdlərin tədrisə olan marağını artırmaq və onların öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmalarını təmin etməkdəki rolu qeyd olunur.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИНТЕГРАЦИИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Резюме

В статье подробно рассматривается роль и значение цифровых технологий в образовании. Отмечается, что цифровые технологии делают образовательный процесс более интерактивным и доступным, повышают мотивацию учащихся и улучшают качество преподавания. Подчеркивается положительное влияние этих технологий на образование, затрагиваются такие темы, как развитие технологических навыков учителей, использование интерактивных платформ и применение цифровых инструментов. Также отмечается роль интерактивных платформ, таких как проекты STEAM Azerbaijan и «Цифровая школа», в повышении интереса учащихся к преподаванию и обеспечении их более активного участия в учебном процессе.

ADVANTAGES OF INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES INTO THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The article thoroughly examines the role and importance of digital technologies in education. It is stated in the article that digital technologies make the educational process more interactive and accessible, increase students' motivation, and improve the quality of teaching. Topics such as the development of teachers' technological skills, the use of interactive platforms, and the application of digital

tools are addressed, emphasizing the positive effects of these technologies in education. The article also highlights the role of interactive platforms, such as the STEAM Azerbaijan and Digital School projects, in increasing students' interest in learning and ensuring their more active participation in the learning process.

Açar sözləri: *rəqəmsal texnologiyalar, təhsil, müəllim bacarıqları, STEAM Azərbaycan, müəllim bacarıqları*

Ключевые слова: *цифровые технологии, образование, навыки учителя, STEAM Азербайджан, навыки учителя*

Key words: *digital technologies, education, teacher skills, STEAM Azerbaijan, digital school*

Giriş

Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri texnologiyanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsidir. Təhsil sahəsi də rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə daha da dinamik bir sahəyə çevrilmişdir. Ənənəvi təhsil metodları rəqəmsal vasitələrlə zənginləşdirilmiş və daha interaktiv bir təhsil mühiti yaranmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar tədris prosesində informasiyanın çatdırılmasını sürətləndirir, biliklərin daha aydın və vizual şəkildə ötürülməsini təmin edir. İnternet resurslarının genişlənməsi nəticəsində şagirdlər və tələbələr istənilən mövzu haqqında məlumatı bir neçə dəqiqə ərzində əldə edə bilirlər. Əvvəllər kitabxanalarda uzun saatlar sərf edilməsi tələb olunurdusa, indi elektron kitablar, elmi məqalələr, tədris videoları və müxtəlif platformalar bu prosesi xeyli asanlaşdırır. Bu işə öyrənmə prosesini daha da sürətləndirir. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyalar təhsilin fərdiləşdirilməsini də mümkün edir. Hər bir şagirdin öyrənmə tempi və tərzı fərqlidir. Texnologiya bu fərqləri nəzərə alaraq fərdi yanaşmaların tədrisdə tətbiqinə şərait yaradır. Şagirdlər interaktiv tədris proqramları və fərdi öyrənmə platformaları ilə öz öyrənmə sürətlərinə uyğun şəkildə bilik əldə edirlər. Təhsil müəssisələri üçün də texnologiya böyük imkanlar yaradır. Tədris prosesinin idarə olunması, nəticələrin analizi və qiymətləndirmə prosesləri daha sistemli və şəffaf şəkildə aparılır. Müxtəlif təhsil idarəetmə sistemləri (LMS - Learning Management System) vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin inkişafını asanlıqla izləyə, tapşırıqlar təyin edə və operativ şəkildə məlumat əldə edə bilirlər. Ümumilikdə, rəqəmsal texnologiyaların təhsildə tətbiqi zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldırır, öyrənmə prosesini sürətləndirir, şagirdlərin motivasiyasını artırır və təhsilin keyfiyyətini yüksəldir. Bununla yanaşı, rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi müasir cəmiyyətdə uğurlu olmaq üçün vacib şərtə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də, texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası qaçılmaz və vacib bir proses kimi qiymətləndirilməlidir.

Müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının artırılması. Müasir təhsil sistemində müəllimlər yalnız bilik verən deyil, həm də şagirdlərin təlim-tərbiyə

fəaliyyətini istiqamətləndirən, onların fərdi inkişafını dəstəkləyən və müasir dövrün tələb etdiyi bacarıqları aşılamanı şəxslərdir. Bu funksiyaları uğurla yerinə yetirə bilmək üçün müəllimlərin texnoloji bacarıqlara malik olması vacibdir. Rəqəmsal texnologiyalar tədris prosesinin əsas komponentinə çevrildiyi üçün müəllimlərin də bu sahədə yetərli səviyyədə bilik və bacarıqları olmalıdır. İlk növbədə, müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində baza biliklərinə sahib olması tələb olunur. Bu biliklərə kompüter və planşet kimi cihazlardan istifadə, internetdə effektiv axtarış aparmaq, elektron resurslardan istifadə etmək, onlayn tədris platformalarına inteqrasiya olmaq daxildir. Eyni zamanda müəllimlər öyrənmə prosesində müxtəlif proqram təminatlarından – təqdimat proqramlarından, elektron test sistemlərindən və interaktiv tədris vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bununla yanaşı, müəllimlər rəqəmsal təhlükəsizlik qaydalarını da bilməli və şagirdləri bu mövzuda maarifləndirməlidirlər. İnternetdə təhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması və kibertəhlükələr haqqında biliklər şagirdlərin təhlükəsiz onlayn mühitdə öyrənməsi üçün vacibdir. Müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün davamlı təlimlər təşkil olunmalıdır. Peşəkar inkişaf kursları, seminarlar, vebinarlar və onlayn sertifikatlaşdırma proqramları bu sahədə müəllimlərə kömək edə bilər. Ən yaxşı təcrübələrin paylaşılması, uğurlu layihələrin müzakirə olunması müəllimlər arasında texnologiyadan istifadəyə olan marağı artırır və onları yeni üsulları tətbiq etməyə təşviq edir. Rəqəmsal alətlərdən istifadə, müəllimlərin dərsləri daha interaktiv və maraqlı şəkildə keçmələrinə imkan verir. Video dərslər, interaktiv testlər, simulyasiya oyunları və virtual laboratoriyalar dərş prosesini monotonluqdan çıxarır və şagirdlərin dərslərə olan marağını artırır. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının artırılması təkcə onların şəxsi inkişafı üçün deyil, həm də ümumi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Texnologiyaları effektiv istifadə edə bilən müəllimlər şagirdlərin bilik, bacarıq və yaradıcılıq potensialının daha yaxşı inkişafına şərait yaradırlar.

İnteraktiv platformaların təhsildə istifadəsi. Müasir təhsil sistemində interaktiv platformaların istifadəsi şagirdlərin tədrisə olan marağını artırır və onların öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmalarını təmin edir. İnteraktiv platformalar, şagirdlərin yalnız passiv şəkildə dərş materiallarını qəbul etməmələrini, həm də aktiv şəkildə öz biliklərini sınaqlarını və mövzuları daha dərinləndirən öyrənmələrini təmin edir. Bu platformalar arasında video dərslər, interaktiv testlər, simulyasiya proqramları və rəqəmsal oyunlar yer alır. İnteraktiv dərş materiallarının istifadəsi, şagirdlərin yaddaşlarını gücləndirmək, öyrənilənləri daha yaxşı mənimsəmək və onları real həyatla əlaqələndirmək üçün ideal bir yoldur. Məsələn, fizika və kimya kimi mövzularda interaktiv simulyasiyalar şagirdlərə nəzəri bilikləri praktiki şəkildə tətbiq etməyə imkan

verir. Bu, öyrənmə prosesinin daha dərindən qavranılmasını təmin edir və şagirdlərin müxtəlif mövzuları daha maraqlı bir şəkildə öyrənməsinə şərait yaradır. İnteraktiv testlər və dərs materialları şagirdlərə dərs mövzusunun tam anlaşıqlarını yoxlamağa imkan verir. Bu testlər real vaxtda nəticələri qiymətləndirərək şagirdlərə öz zəif tərəflərini aşmaq üçün təkliflər verir. Bu cür interaktiv yanaşmalar, şagirdlərin dərslərə olan marağını artırmaqla yanaşı, onları daha müstəqil öyrənməyə və öz biliklərini inkişaf etdirməyə təşviq edir. Azərbaycanın təhsil sahəsində interaktiv platformaların tətbiqi getdikcə daha geniş yayılmaqdadır. Bu platformalara Algorithmics, STEAM Azərbaycan, Rəqəmsal Məktəb və digər rəqəmsal təhsil alətlərini misal göstərmək olar. Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və Təhsil Nazirliyinin dəstəyi ilə STEAM Azərbaycan layihəsi 2019-2020-ci ilindən etibarən fəaliyyətə başlamışdır. STEAM təhsil yanaşması, Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat kimi beş əsas sahənin inteqrasiya olunmuş şəkildə öyrədilməsini nəzərdə tutur. Bu metodun əsas məqsədi ümumi təhsil müəssisələrində oxuyan şagirdlərdə XXI əsrin tələb etdiyi kreativ düşüncə, analitik yanaşma və komanda şəklində işləmə kimi mühüm bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Bu yanaşma eyni zamanda şagirdlərə elmi və texnoloji biliklərin gündəlik həyatla necə əlaqələndiyini göstərməyi, mühəndislik bacarıqlarını aşılamağı və proqramlaşdırma dillərinin istifadəsini təşviq etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Algorithmics platforması Azərbaycan şagirdlərinə informatika, riyaziyyat və məntiqi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu platforma, şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar təqdim edərək, onların informatika biliklərini artırmağa imkan verir. Rəqəmsal Məktəb platforması isə müasir təlim texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin edir. Bu platforma, interaktivlik və əlçatanlıq təmin etmək üçün yaradılıb və ilk mərhələdə Bakı şəhərindəki ümumi təhsil müəssisələrində test rejimində tətbiq edilir. Rəqəmsal Məktəb platforması, təhsil və idarəetmə proseslərini təkmilləşdirməklə yanaşı, təhsildə şəffaflığı artırmağı məqsəd qoyur. Platformada “Şagird”, “Valideyn”, “Müəllim” və “Məktəb rəhbəri” üçün fərdi kabinetlər mövcuddur, bu isə istifadəçilərə öz ehtiyaclarına uyğun fərdi funksionallıq təqdim edir.

Şagird motivasiyasının artırılmasında texnologiyanın rolu. Təhsil prosesinin uğurlu olmasında ən vacib amillərdən biri də şagirdin motivasiyasıdır. Şagirdin dərslərə olan marağı, dərs materiallarını öyrənmə istəyi və təhsil prosesində aktiv iştirakı, onun təhsil həyatının keyfiyyətini birbaşa təsir edir. Bu baxımdan texnologiyalar şagird motivasiyasını artırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Texnologiyanın təhsildə istifadəsi şagirdlərin öyrənmə prosesini daha maraqlı və əyləncəli hala gətirir. İnteraktiv dərs materialları, onlayn oyunlar, virtual reallıq və simulyasiyalar şagirdlərin dərslərə olan marağını artırır. Məsələn, tarix və coğrafiya kimi dərslərdə 3D

simulyasiyalar şagirdlərə tarixi hadisələri və coğrafi əraziləri daha yaxından tanımağa imkan verir. Bu, dərsləri monotonluqdan çıxarır və şagirdlərin öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmasını təmin edir. Həmçinin, rəqəmsal texnologiyalar şagirdlərin özlərinin tempi şəkildə öyrənmələrinə şərait yaradır. Onlar öz sürətlərinə uyğun dərsləri keçə, təkrarlaya və əlavə məlumatları asanlıqla əldə edə bilirlər. Bu, xüsusilə mütəmadi olaraq müxtəlif mövzulara aid əlavə məlumatlar istəyən şagirdlər üçün çox faydalıdır. Əgər şagird dərslər mövzusunun dərinədən öyrənmək istəyirsə, internetdə mövcud olan çoxsaylı resurslar ona kömək edəcəkdir. Rəqəmsal texnologiyaların bir digər əhəmiyyətli rolu, şagirdlərə dərslər materiallarını daha interaktiv şəkildə təqdim etməkdir. İnteraktiv dərslər və videolar şagirdlərin mövzuya olan marağını artırır. Eyni zamanda, müasir təhsil platformaları şagirdlərə dərsləri öz sürətlərinə uyğun keçmək, dərslər mövzusunun anlaması və öyrəndikləri məlumatları mütəmadi olaraq yoxlamağa imkan verir. Əlavə olaraq, şagirdlərə öz biliklərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif rəqəmsal oyunlar və yarışmalar təklif etmək, onların öyrənmə motivasiyasını artıran digər effektiv yollardır. Bu oyunlar şagirdlərin təhsil alarkən əylənmələrinə imkan verir və eyni zamanda biliklərini sınaqlarını təmin edir. Onlar öz bacarıqlarını başqa şagirdlərlə müqayisə edə və öyrənmə prosesində daha çox həvəs göstərə bilirlər. Texnologiyanın təhsildə tətbiqi, şagirdlərə müxtəlif resurslardan faydalanaraq öz inkişafını daha səmərəli şəkildə idarə etmələrinə şərait yaradır. Bu cür yanaşmalar, şagirdin öz təhsilinə olan motivasiyasını artırır, onu daha maraqlı və interaktiv öyrənməyə təşviq edir.

Təhsil müəssisələrində rəqəmsal alətlərin tətbiqi. Rəqəmsal alətlər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, tədris prosesinin daha müasir şəkildə həyata keçirilməsi və şagirdlərin inkişafının izlənməsi sahəsində əvəzolunmaz rol oynayır. Təhsil müəssisələrində istifadə edilən rəqəmsal alətlər müəllimlərə və şagirdlərə dərslər mühitini daha yaxşı qurmağa, müxtəlif tədris metodlarını tətbiq etməyə və müxtəlif qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal alətlərin tətbiqi tədris prosesini daha şəffaf edir və qiymətləndirmə sistemlərini daha ədalətli və obyektiv hala gətirir. Müəllimlər rəqəmsal sistemlər vasitəsilə şagirdlərin inkişafını davamlı olaraq izləyə, onların zəif tərəflərini müəyyən edə və tədris prosesini buna uyğun tənzimləyə bilirlər. Bu isə şagirdlərin daha sürətli inkişafına səbəb olur və təhsilin ümumi keyfiyyətini artırır. Təhsil müəssisələrində tətbiq edilən rəqəmsal alətlər yalnız şagirdlər üçün deyil, həm də müəllimlər üçün çox faydalıdır. Müəllimlər dərsləri daha innovativ şəkildə təşkil edə, müxtəlif tədris metodlarından istifadə edə, eyni zamanda şagirdlərə fərdi yanaşmalar tətbiq edə bilirlər. Onlar dərslər planlarını və dərslər materiallarını rəqəmsal mühitdə hazırlayaraq daha çevik və səmərəli bir tədris prosesi təşkil edə bilirlər. Təhsil müəssisələrində rəqəmsal alətlərin istifadəsi həm də vaxtın səmərəli idarə

olunmasına imkan verir. Müəllimlər dərs materiallarını asanlıqla hazırlaya, dərs planlarını onlayn olaraq müzakirə edə, şagirdlərə əlavə tapşırıqlar verə və onların nəticələrini real vaxtda izləyə bilərlər. Bu, tədris prosesinin daha sürətli və effektiv həyata keçirilməsini təmin edir.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, texnologiyanın təhsildə tətbiqi şagirdlərin öyrənməyə olan marağını artırır və onları daha fəal şəkildə öyrənməyə təşviq edir. İnteraktiv resurslar və rəqəmsal alətlər dərs prosesini həm daha dinamik, həm də daha əlçatan edir. Bu yanaşma şagirdlərin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların təhsilə olan motivasiyasını da gücləndirir. Beləliklə, texnologiya müasir təhsilin ayrılmaz və vacib bir tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *STEAM Azerbaijan* (<https://steam.edu.az/az/about-us>)
2. *Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması İdarəsi*
(<https://www.ict.edu.az/az/resources>)
3. *Rəqəmsal təlim texnologiyaları* (<https://azedu.az/news/43607>)

İmanova P.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pusteimanova33@gmail.com

QƏRBI AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ TOPONİMLƏRİN DİLÇİLİK BAXIMINDAN TƏDQIQI

Xülasə

Bu tədqiqat Qərbi Azərbaycan ərazisindəki yer adlarının dilçilik baxımından sistemli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Araşdırmanın əsas məqsədi toponimlərin etimoloji mənşəyini, fonetik quruluşunu və morfoloji xüsusiyyətlərini təhlil edərək onların tarixi və mədəni kontekstdəki rolunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində bu adların leksik-semantik məzmunu, struktur formaları və qədim türk dili ilə əlaqələri araşdırılmış, zamanla baş verən fonetik dəyişikliklər və sosiolingvistik təsirlər nəzərdən keçirilmişdir. Bundan əlavə, bölgədə aparılan toponimik dəyişikliklərin dilin inkişafına və milli kimlik üzərindəki təsirlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəticə olaraq, Qərbi Azərbaycan toponimləri yalnız məkan göstəricisi deyil, həm də dilin tarixi inkişafını və etnik-mədəni yaddaşı əks etdirən mühüm lingvistik elementlər kimi qiymətləndirilmişdir.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОНИМОВ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Данное исследование посвящено системному изучению топонимов на территории Западного Азербайджана с лингвистической точки зрения. Основная цель исследования – проанализировать этимологическое происхождение, фонетический состав и морфологические особенности топонимов, а также определить их роль в историко-культурном контексте. В рамках исследования были изучены лексико-семантическое содержание, структурные формы и связи с древнетюркским языком этих топонимов, а также рассмотрены фонетические изменения и социолингвистические эффекты, произошедшие с течением времени. Кроме того, особое внимание было уделено влиянию топонимических изменений в регионе на развитие языка и национальную идентичность. В результате топонимы Западного Азербайджана были оценены не только как пространственные индикаторы, но и как важные языковые элементы, отражающие историческое развитие языка и этнокультурную память.

LINGUISTIC INVESTIGATION OF TOPONYMS IN THE TERRITORY OF WESTERN AZERBAIJAN

Summary

This study is dedicated to the systematic linguistic analysis of place names in the Western Azerbaijan region. The primary objective of the research is to examine

the etymological origins, phonetic structures, and morphological features of these toponyms in order to reveal their historical and cultural significance. Within the scope of the study, the lexical-semantic content, structural patterns, and connections to ancient Turkic language are explored, alongside phonetic changes and sociolinguistic influences that have occurred over time. Additionally, special attention is given to the impact of toponymic alterations in the region on language development and national identity. As a result, the toponyms of Western Azerbaijan are evaluated not merely as geographical indicators, but as important linguistic elements reflecting the historical evolution of the language and the ethnic-cultural memory of the region.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, toponimika, yer adları, sosiolingvistik, dil tarixi, coğrafi adlar, toponimik dəyişikliklər*

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, топонимия, топонимы, социолингвистика, история языка, географические названия, топонимические изменения*

Key words: *Western Azerbaijan, toponymy, place names, sociolinguistics, language history, geographical names, toponymic changes*

Giriş

Toponimika elmi dilçilik sahəsinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda kompleks və sahələrarası (multidissiplinar) xarakterə malik tədqiqat sahəsi kimi də nəzərdən keçirilir. Terminoloji baxımdan bu anlayış “topos” – məkan, yer və “onoma” – ad sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Toponimika coğrafi obyektlərin adlandırılma prinsiplərini, onların etimologiyasını (mənşəyini), struktur quruluşunu və semantik (məzmun) xüsusiyyətlərini araşdıran elmdir. Bununla belə, bu sahə yalnız dil vahidlərinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır; toponimika həm də tarixi hadisələrin, etnik proseslərin və coğrafi mühitin dilə təsirini üzə çıxarmaq baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Toponimlərin araşdırılması vasitəsilə bir xalqın məskunlaşma coğrafiyası, mədəni inkişaf mərhələləri, ictimai münasibətlər sistemi və tarixi yaddaşı haqqında dəyərli, etibarlı və sistemli məlumatlar əldə olunması mümkün olur. Coğrafi adlar yalnız məkan göstəricisi deyil, həm də kollektiv yaddaşın, milli kimliyin və tarixi təcrübənin dilə həpmiş izləridir. Bu adların formalaşmasında həm yerli etnoslar, həm də müxtəlif dövrlərdə bölgəyə köç etmiş və ya müvəqqəti məskunlaşmış xalqların dil və mədəni təsiri müşahidə edilir. Beləliklə, toponimika sahəsində aparılan tədqiqatlar yalnız dilçilik üçün deyil, həm də tarixşünaslıq, etnoqrafiya, antropologiya və coğrafiya elmləri üçün mühüm elmi mənbə və analitik baza rolunu oynayır.

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin ümumi xarakteristikası

Azərbaycan toponimikasının əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən coğrafi adların öyrənilməsidir. Bu bölgədəki toponimlər yalnız məkan göstəriciləri deyil, həm də dilin tarixi qatlarını, etnik

müxtəlifliyi, mədəni təsirləri və sosial-mədəni əlaqələri əks etdirən zəngin və çoxşaxəli dil materialları təqdim edir. “Qərbi Azərbaycan toponimləri dilin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır” [6, s. 42].

Toponimlər həm leksik baxımdan – yəni söz tərkibi və mənşəyi, həm morfoloji baxımdan – quruluş və formalaşma prinsipləri, həm də semantik baxımdan – məzmun və mənacə daşdığı dəyərlər üzrə təhlil edilir. Bu təhlillər vasitəsilə dilin inkişaf dinamikası, tarixi mərhələləri və xalqın yaddaşında qorunan mədəni izlər üzə çıxarılır. Mahirə Hüseynovanın fikrincə, “toponimlərin semantik təhlili onların yalnız coğrafi deyil, həm də sosial-mədəni funksiyalarını üzə çıxarır” [8, s. 88].

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər qədim türk mənşəli adlarla zəngindir. Məsələn, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba kimi adlar həm coğrafi xüsusiyyətləri, həm də etnik-mədəni kimliyi əks etdirir. Bu adların bir çoxu təbii landşaftla bağlı olub, qədim türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə formalaşmışdır. “Zəngəzur toponimləri türk mənşəli adların qorunub saxlanıldığı nadir bölgələrdən biridir” [11, s. 17].

Toponimlərin fonetik və morfoloji dəyişiklikləri də diqqətəlayiqdir. Zamanla bəzi adlar fonetik baxımdan dəyişdirilmiş, morfoloji quruluşları təhrif olunmuş, bəzən isə tamamilə başqa dillərin təsiri ilə yenidən adlandırılmışdır. Bu proseslər xüsusilə sovet dövründə və sonrakı mərhələlərdə siyasi və ideoloji məqsədlərlə həyata keçirilmişdir. Yerli türk mənşəli adların dəyişdirilməsi, onların erməni və ya rus mənşəli formalarla əvəz olunması bölgənin dil mənzərəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu dəyişikliklər sosiolinqviistik baxımdan milli kimliyin və tarixi yaddaşın silinməsi cəhdləri kimi qiymətləndirilir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən toponimlərin böyük bir qismi qədim türk mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Bu adların bir hissəsi təbii-coğrafi obyektlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq formalaşdırılmış, digər hissəsi isə etnik, tarixi və sosial faktorlarla bağlı olmuşdur. “Qərbi Azərbaycan toponimlərinin əksəriyyəti qədim türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə yaranmış və bu adlar uzun müddət xalq yaddaşında qorunmuşdur” [6, s. 42].

Toponimlərin semantik quruluşu

Toponimlərin semantik quruluşu bölgənin dil və mədəniyyət tarixini anlamaqda mühüm rol oynayır. Yer adlarında tez-tez təbiət hadisələri, rəng simvolikası, coğrafi obyektlər və insan fəaliyyəti ilə bağlı elementlərə rast gəlinir. Bu adlar yalnız məkan göstəricisi deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü, ətraf mühitlə münasibətini və tarixi yaddaşını əks etdirən dil vahidləridir. Məsələn, “Ağbulaq” toponimi ağ rəngli, təmiz və şəffaf bulaq suyuna işarə edir. Burada “ağ” komponenti həm fiziki xüsusiyyəti, həm də simvolik olaraq saflığı və təmizliyi ifadə edir. “Göyçə” toponimi isə “göy” (mavi, səma rəngi)

və “çə” (su, gül) sözlərinin birləşməsindən yaranaraq bölgənin su hövzəsi ilə səma rənginin vəhdətini simvolizə edir.

Bənzər şəkildə “Qızılqaya” toponimində “qızıl” sözü həm rəng, həm də dəyər simvolu kimi çıxış edir. Bu ad ya günəş işığında parıldayan qayaya, ya da ərazinin strateji və estetik əhəmiyyətinə işarə ola bilər. “Sarıdağ” toponimində “sarı” komponenti dağın torpaq və bitki örtüyü ilə bağlı rəng təsvirini verir, eyni zamanda bu rəng türk mifologiyasında müəyyən simvolik anlamlar daşıyır.

“Gülablı” toponimi “gül” və “ab” (su) komponentlərindən ibarət olub, bölgənin flora zənginliyini və su bolluğunu əks etdirir. Bu ad həm estetik gözəlliyi, həm də həyatverici təbiət resurslarını simvolizə edir.

“Qaraçay” toponimində “qara” rəngi çayın dərinliyi və ya torpaq tərkibi ilə əlaqələndirilə bilər. Türk toponimikasında “qara” komponenti tez-tez güc, dərinlik və qədimlik simvolu kimi işlədilir.

Bu nümunələr göstərir ki, toponimlərin semantik quruluşu sadəcə dilçilik baxımından deyil, həm də mədəni və tarixi kontekstlərdə dəyərləndirilməlidir. Hər bir adın arxasında bir mənzərə, bir hadisə və ya bir inanc dayanır. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan toponimləri xalqın ərazi ilə qurduğu mənəvi bağın dilə çevrilmiş formasıdır.

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin morfoloji quruluşu bölgənin dilçilik baxımından zəngin və çoxşaxəli strukturunu əks etdirir. Bu toponimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb formalarda müşahidə olunur.

Toponimlərin morfoloji quruluşu

Toponimlər də quruluşca 3 cür olur:

1. sadə
2. düzəltmə
3. mürəkkəb

Göyçə bölgəsi: Ağbulaq, Dağkənd, Qızılqaya, Qaraqoyunlu, Zod.

Dərələyəz bölgəsi: Ələkli, Əyrivəng, Qarakilsə, Yuxarı Şorca.

Zəngəzur bölgəsi: Sisian, Gorus, Qarakənd.

Qəmərli bölgəsi: Qəmərli, Ağbaba, Qızılhacılı var ki, bu adların morfoloji quruluşuna görə təhlilinə nəzər yetirək.

Sadə toponimlər əsasən bir kök söz əsasında formalaşır və əlavə morfem daşımır. Məsələn, “Zəngəzur”, “Zod”, “Şurud”, “Sisian”, “Gorus” kimi adlar bu qrupa daxildir. Bu adlar qədim türk mənşəli olub, bölgənin coğrafi və etnik tarixini əks etdirir. “Sadə toponimlər adətən bir leksik vahiddən ibarət olur və semantik baxımdan bütöv mənə daşıyır” [1, s. 73].

Düzəltmə toponimlər isə əsasən şəkilçilər vasitəsilə formalaşır. Bu tip adlarda kök sözə əlavə olunan morfemlər yeni mənalar yaradır və ərazi ilə bağlı spesifik xüsusiyyətləri ifadə edir. Məsələn, Ələkli, Qəmərli toponimləri düzəltmə toponimlərdir.

Ələkli - Quruluşca düzəltmə sözdür (kök + şəkilçi). Ələk ilə əlaqəli yer; ələk istehsalı ilə məşğul olan və ya ələyə bənzər coğrafi xüsusiyyətə malik ərazi kimi qeyd olunur.

Qəmərli – “Qəmər” sözü nitq hissəsi kimi isim, şəxs adı və ya ay mənasında işlənə bilər. “-li” isə sifət düzəldən şəkilçidir. Aidlik və ya mənsubiyyət bildirir.

Mürəkkəb toponimlər isə iki və ya daha çox leksik vahidin birləşməsi ilə yaranır. Bu tip adlar həm semantik, həm də morfoloji baxımdan daha geniş mənə daşıyır. Məsələn, “Sarıgöl” toponimi “sarı” və “göl” komponentlərindən ibarət olub, bölgədəki gölün rənginə və təbiətinə işarə edir. “Mürəkkəb toponimlərdə komponentlərin birləşməsi nəticəsində yeni məkan identifikasiyası formalaşır” [10, s. 41].

“Qaraqoyunlu” mürəkkəb toponimdir. Söz iki hissədən ibarətdir:

1. Qara – sifət, rəng bildirir. “Qara” sözünün arxaik mənası qədim türk dillərində bir neçə fərqli anlamda işlənilib. Müasir dövrdə əsasən rəng bildirən sifət olsa da, keçmişdə daha geniş semantikaya malik olub. Bu söz sadə, sırası insanları ifadə etmək üçün istifadə olunub, məsələn “qara camaat” ifadəsində olduğu kimi. Eyni zamanda torpaq, yer, dağlıq sahə mənasında da işlənilib. Bəzi hallarda güc, böyüklük və əzəmət bildirən anlamlar da daşıyıb. Mistik və mənəvi sahədə isə bədbəxtlik, pis ruh və sıxlıq kimi mənələrdə işlənməsi müşahidə olunub. Bu çoxşaxəli mənalar bir çox toponimlərdə və etnotoponimlərdə qorunub saxlanmışdır.

2. Qoyun – isim, heyvan növüdür.

Bu iki söz birləşərək “Qaraqoyun” formasında mürəkkəb isim yaradır. “-lu” – mənsubluq, aidlik bildirir. Qaraqoyuna mənsub, Qaraqoyuna aid mənasını ifadə edir. Bu iki söz birləşərək “Qaraqoyun” formasında mürəkkəb isim yaradır.

Əyriyəng toponimi iki hissədən ibarətdir: “əyri” və “vəng”. “Əyri” sifətdir, düz olmayan, qıvrım mənasında işlənilir. “Vəng” isə qədim türk mənşəli söz olub, ibadətqah, məbəd, qala mənasında istifadə olunub. Bu iki söz birləşərək “Əyriyəng” formasında mürəkkəb söz yaradır və relyefə bağlı toponim sayılır. Yəni qıvrım ərazidə yerləşən ibadətqah və ya qala mənasını verir. Tarixi baxımdan Göyçə gölü ətrafında yerləşən kəndin adıdır və sonradan erməni dilində “Ayrivan” və “Ayrivank” kimi işlənmişdir.

Bəzi hallarda mürəkkəb toponimlər tarixi hadisələr və etnik kimliklə bağlı simvolik anlamlar daşıyır. Məsələn, “Qızılqaya”, “Yanarqala” kimi adlar həm fiziki obyektləri, həm də mədəni yaddaşı ifadə edir. “Toponimlərin morfoloji quruluşu onların funksional və semantik yükünü müəyyənləşdirməkdə əsas göstəricilərdən biridir” [4, s. 112].

“Qızılqaya”, “Daşbulaq”, “Köhnəqala” kimi adlar bu qrupa daxildir. “Bu tip toponimlərdə komponentlər arasında semantik əlaqə qurularaq yeni mənə formalaşdırılmışdır” [Məmmədov N.G., Toponimika, s. 88].

Toponimlərin leksik quruluşu

Leksik baxımdan bu toponimlərdə qədim türk sözləri, yerli dialekt elementləri və bəzən ərəb-fars mənşəli sözlərə də rast gəlinmişdir. Bu, bölgənin tarixi-mədəni qatılığını və dil təbəqələşməsini göstərmişdir.

Toponimlərin formalaşmasında tarixi hadisələr və etnik proseslər mühüm rol oynamışdır. Məsələn, “Türkmən”, “Qarapapaq”, “Əsgəran” kimi toponimlər birbaşa etnik qrupların adları ilə bağlı olmuşdur. “Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər xalqın köç yollarını, məskunlaşma tarixini və sosial strukturunu əks etdirən dil vahidləridir” [5, s. 67].

Bəzi toponimlər isə tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin adlarını daşıyır: “Babək”, “Nərimanlı”, “Şahbulaq” və s. Bu adlar həm yaddaşın qorunması, həm də milli kimliyin ifadəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan toponimikasında tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin adlarını daşıyan yer adları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür toponimlər xalqın yaddaşında iz qoymuş şəxsiyyətləri və tarixi hadisələri yaşatmaqla yanaşı, milli kimliyin və mədəni irsin qorunmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn, “Babək” toponimi Azərbaycan tarixində azadlıq mübarizəsinin simvolu olan Babək Xürrəmi ilə bağlıdır və bu adın bölgədə yaşadılması xalqın qəhrəmanlıq yaddaşının dilə çevrilmiş formasıdır. “Babək toponimi xalqın azadlıq ideallarını və tarixi müqavimət ruhunu simvolizə edir” [2, s. 64].

“Nərimanlı” toponimi isə XIX–XX əsr maarifçilik hərəkatının öncül simalarından biri olan Nəriman Nərimanovun adını daşıyır. Bu ad həm maarifçilik ideyalarının yayılması, həm də milli oyanış proseslərinin yaddaşda saxlanması baxımından əlamətdardır. “Nərimanlı kimi toponimlər milli ideologiyanın və maarifçilik hərəkatının dil yaddaşında yaşamasına xidmət edir” [9, s. 28].

“Şahbulaq” toponimi isə həm tarixi hadisə, həm də memarlıq abidəsi ilə bağlıdır. Qarabağ xanlığının dövründə inşa edilmiş Şahbulaq qalası bu adla yadda qalmış və bölgənin siyasi-mədəni tarixində iz qoymuşdur. “Şahbulaq toponimi Qarabağ xanlığının siyasi irsini və memarlıq tarixini yaşadan dil vahididir” [3, s. 112].

Bundan əlavə, “Cavadxanlı”, “Koroğlu”, “Əhmədli” kimi toponimlər də tarixi şəxsiyyətlərin adlarını daşıyaraq, onların xalq yaddaşında yaşamasına xidmət edir. “Tarixi şəxsiyyət adlarını daşıyan toponimlər milli kimliyin formalaşmasında və tarixi yaddaşın qorunmasında mühüm vasitədir” [7, s. 95].

Nəticə

Nəticə olaraq, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin dilçilik baxımından araşdırılması bu bölgənin tarixi-mədəni və etnolinqvistik

mənzərəsinin dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verir. Yer adları yalnız coğrafi obyektləri tanıtmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dilin tarixi qatlarını, xalqın məskunlaşma tarixini, etnik kimliyini və mədəni yaddaşını özündə ehtiva edən kompleks dil vahidləridir. Bu toponimlər vasitəsilə həm qədim türk mənşəli dil izləri izlənilə bilər, həm də sonrakı dövrlərdə baş vermiş fonetik, morfoloji və semantik dəyişikliklər elmi əsaslarla təhlil oluna bilər.

Toponimlərin morfoloji quruluşu — sadə, düzəltmə və mürəkkəb modellər — bölgənin dil sistemindəki məhsuldar formalaşma prinsiplərini əks etdirir. Bu struktur müxtəlifliyi dilin söz yaradıcılığı imkanlarını, şəkilçi sisteminin funksional yükünü və semantik genişlənməni ortaya qoyur. Leksik baxımdan toponimlərdə təbiət hadisələri, rəng simvolikası, flora və fauna elementləri, tarixi şəxsiyyətlər və sosial hadisələrə dair izlər müşahidə olunur. Bu isə onların yalnız dilçilik deyil, həm də tarix və etnoqrafiya sahələri üçün mühüm mənbə olduğunu göstərir.

Semantik təhlil nəticəsində məlum olur ki, toponimlər konkret məkanla bağlı fiziki göstəriciləri ifadə etməklə yanaşı, xalqın dünyagörüşünü, ərazi ilə qurduğu mənəvi bağları və tarixi yaddaşını da dilə gətirir. Tarixi şəxsiyyətlərin adlarını daşıyan toponimlər, eləcə də müəyyən hadisələrlə bağlı formalaşmış adlar milli kimliyin formalaşmasında və ideoloji yaddaşın yaşadılmasında mühüm rol oynayır.

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Qərbi Azərbaycan toponimləri dilin tarixi inkişafını izləmək, onun struktur və semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin xalqın etnik-mədəni kimliyini və coğrafi yaddaşını bərpa etmək baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Onların sistemli şəkildə öyrənilməsi yalnız akademik maraq doğurmur, həm də milli-mənəvi irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün elmi əsaslar yaradır. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan toponimləri dil, tarix və mədəniyyətin kəsişdiyi nöqtədə dayanan, çoxşaxəli və dəyərli tədqiqat obyektləridir.

Ədəbiyyat

1. Əli Əhmədov. *Azərbaycan toponimikasının əsasları*. Bakı: Təhsil, 2012. - 184 s.
2. Əziz Ələkbərli. *Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlər*. Bakı: Kitab Klub, 2020. - 96 s.
3. Əzəmət Rüstəmli. *Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları*. Bakı: Elm, 2008. - 155 s.
4. Sabir Əsədov. *Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998. - 160 s.
5. İbrahim Bayramov. *Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi*. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2010. - 312 s.

6. İbrahim Bayramov. *Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi*. Bakı: Elm, 2005. - 106 s.
7. Könül Səmədova. *Qərbi Azərbaycanın tarixi toponimləri*. Bakı: Elm, 2006. - 120 s.
8. Mahirə Hüseynova. *Toponimlərin linqvistik-etimoloji təhlili*. Bakı: Elm və Təhsil, 2016. - 255 s.
9. Məmməd Fərmanov. *Qərbi Azərbaycanda tarixi abidələrimiz*. Naxçıvan: Məktəb, 2010. - 64 s.
10. Musa Quliyev. *Zəngəzur toponimləri*. Bakı: Nurlar, 2013. - 120 s.
11. Musa Urud. *Zəngəzur toponimləri*. Bakı: Kitab Klub, 2020. - 120 s.
12. Nadir Gülməmmədov. *Toponimika*. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1980. - 240 s.
13. Səyyad İslamoğlu. *Qərbi Azərbaycan toponimlərinin morfoloji təhlili*. Bakı: Nurlan, 2020. - 132 s.

İsmayılzadə Z.X.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zeyneb.ismailzade@icloud.com

ZƏKA OYUNLARININ İNKLÜZİV SINIFLƏRDƏ DİFERENSİAL TƏLİM STRATEGİYALARINA İNTEQRASIYASI

Xülasə

Bu araşdırmada inklüziv siniflərdə diferensial təlimin effektiv planlaşdırılması və tətbiqi zamanı zəka oyunlarının istifadəsinin rolu və əhəmiyyəti araşdırılır. Müasir təhsil sistemlərində inklüzivlik prinsipi hər bir şagirdin fərdi potensialına uyğunlaşdırılmış tədrisin təmin olunmasını tələb edir. Diferensial təlim isə məhz bu məqsədə xidmət edən pedaqoji yanaşmalardan biridir. Zəka oyunları isə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təlimin təşkili baxımından mühüm alət kimi çıxış edir. Bu işdə zəka oyunlarının inklüziv siniflərdə öyrənməyə motivasiyanı artırması, şagirdlər arasında əməkdaşlığı təşviq etməsi və koqnitiv bacarıqların inkişafına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Metodik yanaşmalar, planlaşdırma meyarları, dərs nümunələri və müxtəlif səviyyəli şagirdlərin iştirakını təmin edən fəaliyyət modelləri təhlil olunmuşdur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, zəka oyunları ilə integrasiya olunmuş diferensial təlim strategiyaları inklüziv siniflərdə tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, sosial inklüzivliyə və emosional rifaha da müsbət təsir göstərir.

ИНТЕГРАЦИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР В ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В данном исследовании рассматривается роль и значение использования интеллектуальных игр при эффективном планировании и реализации дифференцированного обучения в инклюзивных классах. Современные образовательные системы, основываясь на принципе инклюзивности, требуют организации обучения, адаптированного к индивидуальному потенциалу каждого ученика. Дифференцированное обучение является одной из педагогических стратегий, направленных на достижение этой цели. Интеллектуальные игры выступают как важный инструмент в организации обучения с учётом индивидуальных особенностей учащихся. В работе рассматривается влияние интеллектуальных игр на повышение мотивации к обучению, развитие когнитивных навыков и поощрение сотрудничества между учениками в инклюзивной среде. Проанализированы методические подходы, критерии планирования, примеры уроков и модели деятельности, обеспечивающие участие учащихся с разным уровнем подготовки. Результаты исследования показывают, что интеграция интеллектуальных игр в дифференцированные стратегии обучения не только повышает качество

образования в инклюзивных классах, но и оказывает положительное влияние на социальную инклюзию и эмоциональное благополучие учащихся.

INTEGRATION OF INTELLIGENCE GAMES INTO DIFFERENTIATED TEACHING STRATEGIES IN INCLUSIVE CLASSROOMS

Summary

This study explores the role and significance of using intelligence games in the effective planning and implementation of differentiated instruction in inclusive classrooms. Modern education systems, based on the principle of inclusivity, require teaching that is tailored to the individual potential of each student. Differentiated instruction is one of the pedagogical approaches that serves this purpose. Intelligence games act as important tools in organizing instruction according to students' individual characteristics. This study examines how intelligence games enhance learning motivation, foster collaboration among students, and support the development of cognitive skills in an inclusive setting. Methodological approaches, planning criteria, lesson examples, and activity models that ensure the participation of students at various learning levels are analyzed. The findings indicate that differentiated teaching strategies integrated with intelligence games not only improve the quality of education in inclusive classrooms but also have a positive impact on social inclusion and students' emotional well-being.

Açar sözlər: *inklüziv sinif, diferensial təlim, zəka oyunları, yanaşmalar*

Ключевые слова: *инклюзивный класс, дифференцированное обучение, когнитивные игры, подходы*

Key words: *inclusive classroom, differentiated instruction, cognitive games, approaches*

Giriş

Zəka oyunları insanın məntiqi düşünmə, problem həll etmə, strateji planlaşdırma, diqqət və yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirən oyunlardır. Bu oyunlar həm əyləncə, həm də təhsil məqsədilə istifadə olunur və fərqli yaş qruplarına və inkişaf səviyyələrinə uyğunlaşdırıla bilər. Zəka oyunlarının əsas xüsusiyyəti şagirdin və ya oyunçunun düşünmə qabiliyyətini aktivləşdirməsi, qərar vermə bacarıqlarını artırması və yaradıcı həll yolları tapmağa təşviq etməsidir [1, s.12].

Məsələn, şahmat, sudoku, tangram, rubik kubu, məntiq tapmacaları və vizual-strateji oyunlar zəka oyunlarının məşhur nümunələridir. Bu oyunlar şagirdlərin fərdi öyrənmə tərzinə uyğun olaraq dərstdə aktiv iştirakını təmin edir, motivasiyanı yüksəldir və sosial bacarıqların formalaşmasına kömək edir. Xüsusilə inklüziv siniflərdə zəka oyunları müxtəlif qabiliyyət və ehtiyaqlara

malik şagirdlərin birgə işləməsinə imkan verir, əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Zəka oyunlarının tarixi min illərlə ölçülür və onlar müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda mövcud olmuşdur. Misir vəeyubova Mezopotamiya mədəniyyətlərində daş və taxta üzərində oynanan oyunlar insanların strateji düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə hazırlanmışdır. Orta əsrlərdə Şahmat və Go kimi oyunlar populyarlaşmış, həm əyləncə, həm də strateji təlim vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Daha sonralar məntiq və riyaziyyat oyunları ön plana çıxmış, oyunlar daha sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu dövrdə oyunlar təhsil və intellektual inkişaf məqsədilə genişləndirilmişdir. Müasir dövrdə isə, yəni 20-21-ci əsrlərdə zəka oyunları təhsil prosesinə inteqrasiya olunmuş, fərqli yaş qruplarına və fərdi ehtiyaclara uyğun tətbiq edilməyə başlanmışdır. Müasir pedaqogika və psixologiyada zəka oyunları şagirdlərin koqnitiv bacarıqlarını, diqqətini və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir.

Bu tarixi inkişaf göstərir ki, zəka oyunları yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də təhsil, fərdi inkişaf və sosial bacarıqların formalaşması üçün güclü alət hesab olunur [2, s.580].

Bu araşdırmanın əsas məqsədi, inklüziv siniflərdə diferensial təlimin planlaşdırılması və tətbiqi zamanı zəka oyunlarının istifadəsinin effektivliyini qiymətləndirməkdir. Araşdırma, hər bir şagirdin fərdi bacarıqlarını, marağını və öyrənmə tərzini nəzərə alaraq tədris prosesini daha məhsuldar və inklüziv hala gətirməyə yönəldilmişdir.

Araşdırmanın konkret məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Inklüziv sinifdə müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik şagirdlər üçün uyğun zəka oyunlarını müəyyən etmək və dərs prosesinə inteqrasiya üsullarını araşdırmaq;
2. Zəka oyunlarının şagirdlərin məntiqi düşünmə, problem həll etmə, diqqət və yaradıcı bacarıqlarına təsirini qiymətləndirmək;
3. Fərqli fənlərdə – ana dili, riyaziyyat, həyat bilgisi – zəka oyunlarının tətbiqini və onların dərsə inteqrasiyasının metodikasını müəyyənləşdirmək;
4. Diferensial təlimin inklüziv siniflərdə həyata keçirilməsi zamanı zəka oyunlarının şagirdlərin motivasiyasını, sosial inteqrasiyasını və öyrənmə nəticələrini necə gücləndirdiyini təhlil etmək.

Bu məqsədlər əsasında araşdırma, inklüziv siniflərdə tədris prosesində həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində optimal öyrənmə şəraitinin yaradılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

Metodika

Bu araşdırma 1-ci sinifdə təhsil alan 12 şagirddən ibarət bir inklüziv sinifdə aparılmışdır. Sinifdə həm tipik inkişaf göstərən, həm də xüsusi təhsil

ehtiyacı olan şagirdlər mövcud idi. Araşdırmanın metodikası diferensial təlim prinsiplərinə və oyun əsaslı öyrənmə yanaşmasına əsaslanır.

Tədqiqatın əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Seçilmiş sinif: 1-ci sinif, 12 şagird (8 tipik inkişaf göstərən, 4 xüsusi ehtiyacı şagird).

2. Müəllim: 1 müəllim, diferensial təlim və inklüziv sinif təcrübəsinə malikdir.

3. Fənlər: Araşdırma müddətində aşağıdakı fənlər üzrə zəka oyunları tətbiq edilmişdir:

- Ana dili: Söz ehtiyatını artırmaq, cümlə qurma və məntiqi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün söz oyunları və tapmacalar.

- Riyaziyyat: Ədədi ardıcılıqlar, riyazi əməliyyatlar və məntiqi əlaqələrin inkişafı üçün Sudoku, Tangram, məntiq tapmacaları.

- Həyat bilgisi: Heyvanlar, bitkilər və ətraf mühit haqqında biliklərin artırılması və sosial bacarıqların inkişafı üçün strateji və qrup oyunları.

Tətbiq üsulları isə aşağıdakılardır [3, s.85]:

Diferensial yanaşma - hər qrup şagirdin fərdi inkişaf səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təqdim edilmişdir. Məsələn, riyaziyyat dərində bir qrup sadə ardıcılıqları tamamlayarkən, digər qrup daha mürəkkəb məntiq tapmacaları ilə məşğul olmuşdur.

Fərdi və qrup işi - oyunlar həm fərdi, həm də qrup şəklində aparılmış, şagirdlərin əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək bacarıqları gücləndirilmişdir.

Dəyərləndirmə - şagirdlərin iştirakı və öyrənmə nəticələri yalnız test nəticələri ilə deyil, həm də oyun performansını və qrup fəaliyyətləri əsasında qiymətləndirilmişdir.

Fənn	Mövzu	Zəka oyunları və tapşırıqları
Ana dili	Əks mənalı sözlər	“Qutuya uyğun söz at oyunu” cümlədə əks mənsli sözləri tapmaq
Riyaziyyat	Ədədi ardıcılıqlar	Sudoku, tangram, ardıcılıq kartları
Həyat bilgisi	Heyvanlar və yaşayış mühiti	Heyvan şəkilləri ilə uyğunlaşma tapmacası, qrup təqdimat oyunları

Cədvəl 1. Praktiki nümunələr üzrə plan

Bu metodika əsasında aparılan müşahidələr göstərdi ki, zəka oyunlarının diferensial təlim prinsipləri ilə birləşdirilməsi şagirdlərin

motivasiya, diqqət, əməkdaşlıq və koqnitiv bacarıqlarını effektiv şəkildə artırır [4, s.440].

Araşdırma müddətində inklüziv sinifdə fərqli inkişaf səviyyəsinə malik 12 şagird üzərində diferensial təlim və zəka oyunları tətbiq edilmişdir. Şagirdlər fərdi və qrup şəklində fəaliyyət göstərmiş, hər fənn üzrə oyun əsaslı tapşırıqlar onların inkişaf səviyyəsinə uyğun hazırlanmışdır.

1. Ana dili dərsi – “Əks mənalı sözlər”.

Mövzu: Əks mənalı sözlərin mənası və istifadəsi.

Məqsəd: Söz ehtiyatını genişləndirmək, məntiqi və yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirmək.

Şagird qrupu	Tapşırıq növü	Oyun tətbiqi
A (dəstəkli)	Sadə söz cütlərini tapmaq (böyük-küçük, isti-soyuq)	“Qutuya uyğun söz at” oyunu: kartlardakı sözləri əksinə uyğun qutulara yerləşdirmək.
B (orta)	Cümlələrdə əks mənalı sözləri tapmaq	“Kim tez tapsa”oyunu: cümlələrdə gizlənmiş əks sözləri tapmaq.
C (irəlidə)	Öz cümləsində əks mənalı sözlərdən istifadə edərək kiçik hekayə yazmaq	“Söz duel”oyunu: şagirdlər bir-birinə söz deyir, qarşı tərəf əksini cavab verir.

Cədvəl 2. Diferensial yanaşma və oyunlar

Şagirdlər həm oyun vasitəsilə öyrəndi, həm də öz düşüncələrini ifadə etdi. Xüsusi ehtiyacılı uşaqlar vizual kartlardan istifadə etməklə tapşırıqları rahat yerinə yetirdi.

2. Riyaziyyat dərsi – “Ədədi ardıcılıqlar”.

Mövzu: Ədədi ardıcılıqların tamamlanması və riyazi məntiq.

Məqsəd: Məntiqi düşüncə və problem həll etmə bacarığını inkişaf etdirmə.

Şagird qrupu	Tapşırıq növü	Oyun tətbiqi
A (dəstəkli)	Sadə ardıcılıq: 2,4,6,?,?	“Kartla uyğunluq”rəqəm kartlarını düzgün ardıcılıqla düzərək məsələni tamamla.

B (orta)	Qarışıq ardıcılıq: 3,6,9,?,? və ya kvadrat ədədlər:1,4,9,?	“Sudoku”-başlanğınc səviyyə”oyunu:3x3 riyazi sudoku lövhəsində boşluqları doldurmaq.
C (irəlidə)	Öz ardıcılığını yaratmaq və dostlarına tapşırıq vermək.	“Ədədi tapmaca yaradıcısı”oyunu:fərdi tapşırıq yaradıb sinif yoldaşlarına təqdim etmək.

Cədvəl 3. Diferensial yanaşma və oyunlar

Hər səviyyəyə uyğun tapşırıq şagirdlərin dərəcə marağını artırdı. Xüsusi ehtiyacı şagirdlər vizual və sadə oyun kartlarından istifadə edərək tapşırıqları tamamladı.

3. Həyat bilgisi dərəsi – “Heyvanlar aləmi”.

Mövzu: Heyvanların yaşayış mühiti və qidalanması.

Məqsəd: Fərqləndirmə bacarığını və ətraf mühit biliklərini inkişaf etdirmək.

Şagird qrupu	Tapşırıq növü	Oyun tətbiqi
A (dəstəkli)	Sadə şəkildə verilmiş heyvanı tanıyıb yaşayış yerini göstərmək	“Şəkil kimindir?” şəkilləri düzgün yerə birləşdirmək (su- balıq,çöl-şir)
B (orta)	3-4 heyvanın xüsusiyyətlərini müqayisə etmək	“Zəka pazzlı”oyunu: heyvan hissələrinin pazzl şəklində tamamlanmadı.
C (irəlidə)	Bir heyvan haqqında məlumat hazırlayıb təqdim etmək	“Bioloq oyunu”:şagirdlər qrup şəklində heyvan seçir və onun adından təqdim edir.

Cədvəl 4. Diferensial yanaşma və oyunlar

Vizual və oyun əsaslı fəaliyyət bütün şagirdlərin aktiv iştirakını təmin etdi. Xüsusi ehtiyacı şagirdlər də şəkillərlə tapşırığı yerinə yetirərək öyrənmə prosesinə qoşuldular.

Praktiki nümunələr göstərdi ki, diferensial təlim prinsipləri ilə zəka oyunlarının birləşdirilməsi inklüziv sınıfdə şagirdlərin motivasiyasını, əməkdaşlıq bacarıqlarını və koqnitiv inkişafını effektiv şəkildə artırır.

Nəticə

Inklüziv siniflərdə diferensial təlimin planlaşdırılması və tətbiqi zamanı zəka oyunlarının istifadəsi pedaqoji praktikanın effektivliyini artıran mühüm vasitə kimi təsdiq edilmişdir. Aparılan tədqiqat və praktiki təcrübələr göstərir ki, zəka oyunları şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış təlim prosesində motivasiyanı yüksəldir, onların koqnitiv və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, eyni zamanda inklüziv mühitdə əməkdaşlıq və sosial inteqrasiyanı gücləndirir [6, s.149].

Zəka oyunlarının diferensial təlim strategiyaları ilə birləşdirilməsi şagirdlər arasında təhsil bərabərliyini təmin etməklə yanaşı, müəllimlər üçün də çevik və effektiv təlim alətləri yaradır. Bu yanaşma sayəsində müxtəlif qabiliyyət və ehtiyaclara malik şagirdlər öz potensiallarını daha tam şəkildə reallaşdırırlar.

Nəticə olaraq, inklüziv təhsilin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq, fərdi yanaşmanın və oyun əsaslı öyrənmənin sintezi tədrisin keyfiyyətini və inklüziv siniflərin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirir. Gələcəkdə təhsil müəssisələrində zəka oyunlarının metodik olaraq inteqrasiyası, müəllimlərin bu sahədə peşəkar hazırlığının artırılması və fərqli təlim strategiyalarının geniş tətbiqi tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Adalar, H. & Yüksel, İ. (2017). "Sosyal bilgiler, Fen Bilimleri ve Diğer Branş Öğretmenlerinin Görüşleri Açısından Zekâ Oyunları Öğretim Programı" *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12(28):1-24.*
2. Akkaya, S., Kılınç, E., & Kapıdere, M. (2022). *Name Of Article Analysis Of Mind And Intelligence Games For Primary School Mathematics Curriculum Learning Outcomes, Kastamonu Education Journal, 30(3):576-586.*
3. Ayan, S.; Memiş, U. A., Eynur, B. R. & Kabakçı, A. (2012). "Özel Eğitime İhtiyaç Duyan Çocuklarda Oyuncak ve Oyunun Önemi", *Uluslararası Hakemli Akademik Spor Sağlık ve Tıp Bilimleri Dergisi, 2(4):80-89.*
4. Başerer, D. (2017). "Bir Düşünme Türü Olarak Mantıksal Düşünme" *The Journal of Academic Social Sciences, 5(41):433-442.*
5. Bayraktar, V. (2019). "Erken Çocukluk Döneminde Geometrik-Mekanik Oyunlar", (Ed: İbrahim Yüksel), "Uzamsal Becerilerin Gelişimine Yönelik Geometrik- Mekanik Oyunlar", ss:1-12, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
6. Çağır, S. & Oruç, Ş. (2020). *Intelligence and Mind Games in Concept Teaching in Social Studies . Participatory Educational Research, 7(3):139-160.*

7. Demirel, Ö., Başbay A. & Erdem E. (2006). *Eğitimde Çoklu Zekâ: Kuram ve Uygulama*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
8. Devocioğlu, Y. ve Karadağ, Z. (2014). "Amaç, Beklenti Ve Öneriler Bağlamında Zekâ Oyunları Dersinin Değerlendirilmesi", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(1):41-61.
9. Erdoğan, A.; Eryılmaz Çevirgen, A. & Atasay, M. (2017). "Oyunlar ve Matematik Öğretimi: Stratejik Zekâ Oyunlarının Sınıflandırılması", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017 10/Özel Sayı:2.
10. Erduran, N. & Yılmaz M. (2019). *Oyun Dünyam Dünyam Oyun*, Eğiten Kitap, Ankara.
11. Güneş, D. (2021). "Sınıf Öğretmenlerinin Akıl ve Zekâ Oyunlarının İlkokulda Kullanımına Yönelik Değerlendirmeleri", *Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
12. <https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Usaqyonumlu-demokratik-m%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-t%C9%99hsil-1.pdf>
13. <https://www.nmi.edu.az/wp-content/uploads/2025/05/02.05.2025-beyn-konf-materiallari.pdf>
14. <https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Eliyeva-S%C9%99daq%C9%99t-M%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-t%C9%99hsilin-inkisaf-tarixi.pdf>

Kamilli Ş.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kamillisms@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ OXU VƏRDIŞLƏRİNİN VƏ BACARIQLARININ MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Xarici dilin tədrisi olduqca çətin və mürəkkəb prosesdir. Tədircin çətinliyinin ən əsas səbəbi dilin struktur etibarı ilə özünün çox mürəkkəb olması, onun müxtəlif və çoxsaylı qatlardan, səviyyələrdən və bacarıqlardan təşkil olunmasıdır. Xarici dilin effektiv və asan tədrisi hələ də dilçilər, xüsusilə metodistlər üçün ən önəmli tədqiqat mövzudur. Xarici dilin tədrisi üçün hansı dil səviyyəsinin (fonetika, leksika və qrammatika) və ya hansı dil bacarığının (dinləmə, oxu, yazı və danışmaq) daha əhəmiyyətli olduğu və tədris prosesində onlardan hansı birinə daha çox yer verilməli lazım gəldiyi hələ ki, dəqiq məlum deyil. Bu məqalədə xarici dilin tədrisində oxu vərsişlərinin və bacarıqlarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu araşdırılacaqdır.

ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Резюме

Преподавание иностранного языка – очень сложный и многогранный процесс. Основная причина сложности обучения заключается в том, что сам язык имеет очень сложную структуру, состоящую из множества разнообразных слоёв, уровней и навыков. Эффективное и простое обучение иностранному языку по-прежнему остаётся важнейшей темой исследований для лингвистов, особенно методистов. Пока неясно, какой уровень языка (фонетика, лексика и грамматика) или какой языковой навык (аудирование, чтение, письмо и говорение) важнее для обучения иностранному языку, и каким из них следует уделять больше внимания в процессе обучения. В данной статье рассматривается важность навыков чтения и других навыков в обучении иностранному языку.

THE IMPORTANCE OF MASTERING READING HABITS AND SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Teaching a foreign language is a very difficult and complex process. The main reason for the difficulty of teaching is that the language itself is structurally very complex, consisting of various and numerous layers, levels and skills. Effective and easy teaching of a foreign language is still the most important research topic for

linguists, especially methodologists. It is not yet clear which language level (phonetics, vocabulary and grammar) or which language skill (listening, reading, writing and speaking) is more important for teaching a foreign language and which one should be given more space in the teaching process. This article will examine the importance of reading skills and skills in teaching a foreign language.

Açar sözlər: *oxu bacarığı, gözdən keçirmək, axtarmaq, detallı oxumaq, ekstensiv oxu, intensiv oxu*

Ключевые слова: *навык чтения, беглое чтение, сканирование, детальное чтение, интенсивное чтение, экстенсивное чтение*

Key words: *reading skill, skimming, scanning, detailed reading, intensive reading, extensive reading*

Giriş

İnsanlar arasında ən böyük ünsiyyət vasitəsi olan dilin istər ana dili kimi, xarici dil kimi ünsiyyət imkanlarını genişləndirən, onun zaman və məkandan asılılığını aaradan qaldıran, insanlar arasındakı birləşdirici funksiyasını daha da artıran ən əsas tərkib hissələrindən biri oxudur. Təxminən 3.5-3 min il bundan əvvəl mixi yazı formasında Şumerdə meydana gələn yazı və təbii olaraq, onu anlama bilmək zərurətindən meydana gələn oxu bacarığı bütün bəşəriyyətin inkişaf tarixində ən önəmli mərhələdir. Yazılan hər bir daş salnaməni, gil lövhəni, perqamenti və s. oxuya bilmək, bir nəslin, geniş mənada xalqın min bir əziyyətlə əldə etdiyi təcrübənin və biliyin gələcək nəsle, analoji olaraq xalqa ötürə bilməsi deməkdir. Xüsusilə, xarici dildə oxu vərdişlərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsi ən qədim zamanlardan bəri bir xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının və tarixinin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesinin yalnız bir xalqın, ölkənin və ya coğrafi ərazinin daxili ilə sərhədlənməsinə, bir-birlərindən məkan etibarını ilə çox uzaq, mədəniyyət baxımdan çox fərqli olan müxtəlif xalqların da ötürülən bilik və təcrübədən faydalana bilməsinə şərait yaradır. Misal olaraq, bir azərbaycanlının ingilis dilində oxu vərdiş və bacarığına malik olması həmin xalqın mədəniyyəti və tarixi ilə yaxından tanış ola bilməsi üçün giriş qapısı rolunu oynayır. Eyni zamanda hər hansı xarici dildə oxu bacarığını inkişaf etdirmək həmin dilin mənimsənilmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. Sürətlə qloballaşan, beynəlxalq internet şəbəkəsi vasitəsi ilə şərti mənada sərhədləri, demək olar ki, açıq olan dünyada xarici dil, məxsusi olaraq beynəlxalq dil statusuna malik ingilis dil biliyinə yiyələnməyin əhəmiyyətini, yaqın ki, heç kəs təkzib edə bilməz. Xarici dil biliyinə sahib olmaq istənilən dünya vətəndaşının təhsil, iş və səyahət imkanını artırır, sosial həyatına müsbət təsir göstərir.

Oxu bacarıqları və vərdişləri

Oxu bacarığı olduqca kompleks bir hadisə olub, bir çox bacarıq və vərdişin vəhdətindən təşkil olunub. C. Manbi (J. Munby), E. Lanzer (E. Lunzer),

U. Qreyb (W. Grabe), M. Ueyti (M. Waite) və T. Dolan (T. Dolan) kimi böyük dilçi alimlər müxtəlif oxu bacarıq və vərdisləri sahəsində geniş tədqiqat işi aparmışlar. Aparılan tədqiqatlar əsasında aşkarlanan oxu bacarıq və vərdisləri arasında ən çox istifadə olunan üç oxu bacarığından xüsusilə bəhs etmək lazımdır:

1. Axtarmaq (Scanning) – Bu oxu bacarığı mətnin sürətli şəkildə oxunaraq, mətnin hansı dərəcədə dərk olunmasından asılı olmayaraq, lazımı məlumatın axtarılıb aşkarlanmasını ehtiva edir. Bu cür oxu zamanı qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd oxucu üçün vacib olan məlumatın mətndə tapılmasıdır. Xarici restoranların birində həmin restoranın ən məşhur yeməyini yemək üçün menyudan həmin yeməyi sürətli şəkildə axtarıb, qiymətinə baxmaq bu oxu bacarığından istifadəyə ən uğurlu nümunələrdən biri ola bilər.

2. Gözdən keçirmək (Skimming) – Bu oxu bacarığı da axtarmaq bacarığı kimi sürətli şəkildə baş verir. Bu zaman oxucunun xarici dildə oxunulan istənilən mətnin lüğət tərkibini, fonetik və qrammatik quruluşunu bilməsi önəmli deyil, əsas məqsəd mətnin ehtiva etdiyi əsas ideyanı, müəllifin mətni yazmaqda məqsədini anlamaqdır. Xarici ölkədə oxumaq üçün yollanan ərizə üçün təkzib məktubu gəldikdə, onu sürətli şəkildə oxuyub, qəbul olunmama səbəbini tez bir zamanda anlamağa çalışmaq bu bacarığın tətbiqi ilə həyata keçir.

3. Detallı oxu (Detailed Reading) – Yuxarıda izah edilən iki oxu bacarığından olduqca fərqlidir. Bu zaman sürət önəmli deyil, mətnin vaxt məhdudiyətindən asılı olmayaraq tam şəkildə anlaşılması önəmlidir. Bu cür oxu zamanı mətnin hər bir sözü, cümləsi detallı şəkildə oxunur, onların leksik və fonetik quruluşları, onlar arasındakı qrammatik və məna əlaqələrinə diqqət yetirilir. Xarici dilin tədrisində dərs prosesində müəllimlər ən çox bu bacarıqdan istifadə edirlər.

Oxu bacarıq və vərdislərinin mənimsənməsi

Xarici dildə oxu bacarıq və vərdislərinin mənimsənilməsinə iki amil təsir göstərir. Bunlardan birincisi oxunun tədrisi üçün istifadə olunan mətnlər, ikincisi isə oxunun məqsədidir. Xarici dil müəllimi tədris prosesində iki cür mətndən istifadə edə bilər:

1. Dilçi alim, metodist və ya müəllimlər tərəfindən yazılan və dərsliklər üçün nəzərdə tutulan mətnlər.

2. Öz həqiqiliyə ilə seçilən həyatdan götürülən orijinal mətnlər.

Xarici dil öyrənənlərə oxu vərdislərini və bacarıqlarını mənimsədərəkən hansı mətnlərdən istifadə etmək lazım olduğunu müəyyənləşdirmək üçün müəllim bir neçə meyardan istifadə edir. Sınıfın xarici dil bilik səviyyəsi, yaşı, bacarıqları, maraq və ehtiyacları əsas meyarlardır. Eyni zamanda müəllimin tədris prosesində istifadə etdiyi metod və strategiyalar da onun hansı mətnlərdən istifadə etməli olduğunu müəyyənləşdirir. Bütöv dil metodu (The

Whole Language), Mətnə əsaslanan metod (Text-based Method), Kontekst əsaslı metod (Context-based Method), Kontent əsaslı metod (Content-based Method) kimi müasir dövrdə işlənib-hazırlanmış metodlar tədris prosesində orijinal mətnlərin istifadəsini tələb edir. Orijinal mətnlər xüsusi olaraq dil öyrətmə məqsədi daşımayan mətnlərdir [5, s.163]. Onlar real həyatdan götürülür. Swan (Swan) 30 illik elmi araşdırması nəticəsində müəyyənləşdirmişdir ki, xarici dil öyrənənlərin şəxsi həyatlarında istifadəsinə uyğun olan real mətnlərin tədris prosesinə tətbiqi uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur [4, s.2–12].

F.Grellet (Françoise Grellet) xarici dil müəllimlərinin istifadə edə bilməsi üçün aşağıdakı mətn növlərini tövsiyə edir [1, s. 3–4]:

- Bədii ədəbiyyat nümunələri (nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, hekayələr, qısa hekayələr, povestlər, romanlar, şeirlər, poemalar, laylaylar və s.);
- Esselər, tərcümeyi-hallar, məktublar;
- Qəzet və jurnal məqalələri;
- Dərsləklər, metodik vəsaitlər, lüğətlər;
- Orijinal mətnlər (yemək reseptləri, reklam mətnləri, müxtəlif qiymət cədvəlləri, biletlər, menyular, vaxt cədvəlləri, göstərişlər, səyahət kataloqları və s.).

Eyni əsərində Qrellet (Grellet) qeyd edir ki, oxunun iki əsas məqsədi var: əyləncə və məlumat almaq [1]. Onların hər biri öz daxilində geniş anlayışlardır və müxtəlif kateqoriyalara bölünürlər. Məlumat almaq üçün oxuya elmi, iqtisadi və siyasi qəzet və jurnalların oxunması, elmi araşdırma apararkən mövzuyla bağlı müxtəlif ədəbiyyatların oxunmasını misal gətirə bilərik. Əyləncə üçün oxuya isə istənilən növ bədii ədəbiyyatın mütaliəsi, əyləncə üçün nəzərdə tutulmuş jurnalların oxunmasını misal göstərmək olar. Xarici dil müəllimi tədris prosesində bu iki məqsədin hər ikisinə xidmət edən mətnlərdən istifadə edə bilər. O, dərslərdə məlumat xarakterli qəzet və jurnal məqalələrindən və ya sinifin əhvalını yüksəldən əyləncəli qısa hekayələrdən rahatlıqla istifadə edə bilər. Mətnlərin tədris məqsədli sinifdə oxunması intensiv oxu, inkişaf və digər şəxsi məqsədlər üçün sinifdən kənar oxunması ekstensiv oxu hesab olunur.

Ekstensiv oxu dedikdə əsasən əyləncə üçün bədii ədəbiyyat nümunələrinin oxunması ağıla gəlsə də, onun məna və əhəmiyyətini bununla məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Ciddi elmi araşdırmalar üçün elmi-tədqiqat kitablarının oxunması da ekstensiv oxuya daxildir. Ekstensiv oxunun əsas mahiyyəti onun sinifdən kənarında, oxuyucunun müəllimin nəzarəti olmadan öz şəxsi maraq və ehtiyaclarına uyğun, vaxt müddəti olmadan istədiyi mətni oxumasıdır. İntensiv oxu isə müəllimin nəzarəti və isiqamətləndirməsi ilə müəllim tərəfindən sinifin bilik, bacarıq, yaş və ehtiyaclarına uyğun seçilən və tədrisi nəzərdə tutulan fonetik, leksik və qrammatik qaydaları özündə ehtiva

edən mətnlərin dərş müddəti ərzində sinifdə oxunmasıdır. Mətnlər oxunub qurtardıqdan sonra, onlar əsasında müzakirələr aparılır, tapşırıqlar yerinə yetirilir, müəllim tələb edərsə, hətta mətn öyrənənlər tərəfindən səhnələşdirilir. Bütün fəaliyyətlərin nəticəsində isə müəllim öyrənənlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirir.

Oxu vərdişlərinin və bacarıqlarının müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsi

Oxu bacarığının mənimsənilməsi sadəcə sinif otağının sərhədləri ilə məhdudlaşmamalıdır. Xarici dili dərindən mənimsəmək istəyən şəxs müəllim tərəfindən əsas qoyulmuş bu bacarığı özündə müstəqil şəkildə inkişaf etdirməlidir. Bunun çox böyük əsaslı səbəbləri var. İlk olaraq oxu vərdiş və bacarıqları yaxşı inkişaf etmiş şəxslər xarici dili daha tez, asan və rahat şəkildə öyrənirlər. İkincisi isə xarici dildə mümkün qədər çox oxu ilə məşğul olmaq, onların dünyagörüşünü və intellekt səviyyəsini artırır. Xarici dil öyrənənlər özlərində müstəqil şəkildə oxu vərdişlərini və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xarici dildə hər hansı mətni aşağıda təsvir edilən qaydada oxuya bilirlər:

1. **Proqnozlaşdırmaq** – Xarici dildə hər hansı kitabı və ya mətni oxumazdan əvvəl onun adına, qısa xülasəsinə və əgər varsa, kitab və ya mətndəki şəkillər, qrafik təsvirlərə əsasən baş verə biləcək hadisələri, təsvir edilən xarakterlərin daxili aləmini qabaqcadan təxmin etmək oxucuda böyük motivasiya yaradır. O, təxminlərinin nə dərəcədə doğru olduğunu öyrənmək üçün böyük həvəslə oxumağa başlayır. Müəllifin özü, həyatı və digər əsərləri barəsində məlumatlı olmaq, oxucunun özünün geniş dünyagörüşünə və yüksək intellekt səviyyəsinə malik olması verilən proqnozların etibarlılıq səviyyəsini keyli dərəcədə artırır.

2. **Anlamaq** – Xarici dil öyrənən oxuduğu mətni anlamaq üçün ilk əvvəl mətnin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu dərk etməlidir. İngilis dilində oxumağı öyrənmək əlifbadakı hərfləri tanımaq, səs-hərf birləşmələrini öyrənmək və ən nəhayət sözlərin formaları ilə mənalarını əlaqləndirə bilməklə başlayır [3, s.96–113]. O, oxuduğu hər bir sözün səs və hərf tərkibini, sözlər və cümlələr arasındakı leksik və qrammatik əlaqələri başa düşməlidir. Oxucu mətndəki sözləri hərf və səs tərkibinə ayıraraq özündən soruşmalıdır: “Mən bu sözləri anlaya bilirəm mi? Onların mənalarını başa düşürəm mi? Başa düşmürəmsə, nə etməliyəm?” Mətdə oxucuya yad olan sözlər lüğətin və ya sözün təqdim edildiyi kontekst əsasında asanlıqla anlaşıla bilər.

3. **Özünə nəzarət** – Hər hansı xarici dildə oxuyarkən öyrənən tez-tez özünü yoxlamalıdır ki, oxuduğunu başa düşə bilər, yoxsa bilmir. Anlayırsa, nə dərəcədə düz başa düşür. Oxucu öz anlama səviyyəsini yoxlamaq üçün özünə bu cür suallar verməlidir: “Oxuduğu mətni bütövlüklə dərk edə bilirmi? Mətnin oxuduğu hər hissəsi digər hissələri ilə mənə və qrammatik cəhətdən uyğunlaşa bilər mi? Mətdə təsvir edilən hadisələr və xarakterləri düzgün

analiz edə bilirmi? Onlar arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qura bilir mi?” Bu sualları cavablandırdıqdan sonra, mətnin dərkində hər hansı problemlə üzlələşərsə, bu çətinlikləri aradan qaldırmağın ən sadə yolu, təkrar oxumaqdır. Oxucu başa düşənə qədər, anlamadığı sözü, cümləni və ya abzası dəfələrlə təkrar oxuya bilər.

4. **Ümumiləşdirmək** – Öyrənənlər xarici dildə oxuduqları mətni ümumiləşdirməyi bacarmalıdırlar. Onlar ümumiləşdirmə apararaq mətnin əsas ideyasını, mətndə baş verən hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, xarakterləri, onların daxili aləmi və əsərdəki əhəmiyyətini başa düşməlidirlər. Oxuduqları mətnin ümumiləşdirməsini aparmaq üçün oxucular mətni yazılı və ya şifahi təhlil edə bilərlər.

5. **Qiyətləndirmək** – Öyrənənlər xarici dildə mətnləri oxuduqca onlarda qiymətləndirmə bacarığı formalaşır. Onlar özləri üçün oxumağa mətn seçəndə daha peşəkar olurlar. Seçim edərkən rahat şəkildə hansı mətnin onlarda maraq yaradacağını bilirlər. Özlərinin bədii zövqü formalaşır, xarici dildə yalnız mətnləri deyil, hətta müəllifləri də dəyərləndirməyə başlayırlar. Hansısa müəllifin yazı üslubunu, istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrini, dil elementlərini, müraciət etdiyi mövzuları bəyənmə və ya bəyənməyə bilirlər.

Nəticə

Hər bir xarici dil müəllimi öz tədris proqramını hazırlayarkən mütləq mənada oxu vərdişlərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Oxu bacarığının mənimsənilməsi dillə bağlı digər bacarıqların (dinləmə, yazı və danışmaq) inkişafının əsasını təşkil edir. Xarici dil öyrənənlərdə dinləməni formalaşdırmaq üçün ilk vaxtlar dinlənəcək mətnin qabaqcadan oxunması olduqca müsbət nəticələrə səbəb olur. Biz əvvəlcədən oxuduğumuz mətni dinləyərkən daha yaxşı başa düşürük. Oxunun yazı bacarığına təsiri danılmazdır. Bir mənəli şəkildə, yaxşı yazıçılar yaxşı oxuyuculardır. Onlar artıq oxuduqları mətn və kitablar vasitəsi ilə dilin ən dərin qatlarına bələd olur, onun fonetikasını, leksikasını və qrammatikasını ən təbii şəkildə öyrənmiş olurlar. Bu isə, öz növbəsində onların yazı bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Bu gün hər hansı xarici dilin mənimsənilməsinin əsas göstəricisi həmin dildə danışmaq bacarığının olmasıdır. Oxu xarici dildə nitq fəaliyyətinin bazasını təşkil edir. Xarici dildə söz ehtiyatını yalnız oxuyaraq genişləndirmək olar. Heç bir şübhəsiz, xarici dildə çoxlu oxuyan şəxs nitqi ilə, oxu ilə məşğul olmayan şəxs nitqi eyni ola bilməz.

Ədəbiyyat

1. Grellet, F. (1981) *Developing Reading Skills*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Koda, K. (2008) “Impact of prior literacy experience on second language learning to read.” In K. Koda & A. Zehler (Eds.), *Learning to read across*

- languages: Cross-linguistic relationships in first- and second-language literacy development (pp. 68–96). New York, NY: Cambridge University Press.*
3. Roman, A. A., Kirby, J. R., Parilla, R. K., Wade-Woodley, L., & Deacon, S. H. (2009) "Toward a comprehensive view of the skills involved in word reading in grades 4, 6, and 8." *Journal of Experimental Child Psychology*, 102(1). pp. 96–113.
 4. Swan, M. (1985) "A critical look at the Communicative Approach", *ELT Journal*, 39(1), pp. 2–12.
 5. Watkins, P. (2014) *Learning to teach English (2nd ed.)*, Peaslake: Delta Publishing. pp. 163.

Qafarova S.S.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevilqafarova1@gmail.com

EMOSİONAL ZƏKANIN İNKİŞAFINI STİMULLAŞDIRAN STRATEGİYALAR

Xülasə

Emosional zəka (EQ) insanın öz emosiyalarını tanımaq, onları idarə etmək və başqalarının emosiyalarını düzgün anlama bacarığı kimi mühüm psixoloji göstəricidir. Məqalədə emosional zəkanın mahiyyəti, onun fərdi və sosial inkişafdakı rolu, həmçinin inkişafını stimullaşdıran strategiyalar – özünüdərk və refleksiya, empati bacarığının formalaşdırılması, stressin idarə edilməsi və müsbət sosial münasibətlərin qurulması – sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bu strategiyaların tətbiqi fərdin emosional sabitliyini, sosial mühitə uyğunlaşma qabiliyyətini və liderlik potensialını artırır. Emosional zəkanın inkişafı həm şəxsi həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə, həm də kollektiv münasibətlərdə harmoniyanın yaranmasına mühüm töhfə verir. Beləliklə, emosional zəka strategiyalarının məqsədyönlü tətbiqi insanın psixoloji rifahını və sosial səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir.

СТРАТЕГИИ, СТИМУЛИРУЮЩИЕ РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Резюме

Эмоциональный интеллект (EQ) является важным психологическим показателем способности человека распознавать собственные эмоции, управлять ими и правильно понимать эмоции других. В статье системно рассматривается сущность эмоционального интеллекта, его роль в индивидуальном и социальном развитии, а также стратегии, стимулирующие его развитие – самосознание и рефлексия, формирование навыков эмпатии, управление стрессом и построение позитивных социальных отношений.

Результаты исследования показывают, что применение этих стратегий повышает эмоциональную устойчивость личности, способность адаптироваться к социальной среде и лидерский потенциал. Развитие эмоционального интеллекта вносит существенный вклад как в улучшение качества личной жизни, так и в создание гармонии в коллективных отношениях. Таким образом, целенаправленное применение стратегий эмоционального интеллекта значительно укрепляет психологическое благополучие и социальную эффективность человека.

STRATEGIES THAT STIMULATE THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Summary

Emotional intelligence (EQ) is an important psychological indicator of a person's ability to recognize their own emotions, manage them, and correctly

understand the emotions of others. The article systematically examines the essence of emotional intelligence, its role in individual and social development, as well as the strategies that stimulate its development - self-awareness and reflection, the formation of empathy skills, stress management, and the establishment of positive social relationships.

The results of the study show that the application of these strategies increases the emotional stability of the individual, the ability to adapt to the social environment, and the leadership potential. The development of emotional intelligence makes a significant contribution to both improving the quality of personal life and creating harmony in collective relationships. Thus, the purposeful application of emotional intelligence strategies significantly strengthens the psychological well-being and social effectiveness of a person.

Açar sözlər: emosional zəka, idarəetmə, davranış, rifah, özünüdərk, tanıma

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, управление, поведение, благополучие, самосознание, признание

Key words: emotional intelligence, management, behavior, well-being, self-awareness, recognition

Emosional Zəka (Emotional Intelligence) konsepsiyası müasir dövrün psixoloji və sosial tədqiqatlarında ən çox diqqət çəkən, insan davranışlarının və münasibətlərinin mahiyyətini dərinlən anlamağa imkan verən anlayışlardan biridir. Bu konsepsiya fərdin yalnız idrak qabiliyyətləri ilə deyil, həm də emosional, sosial və psixoloji bacarıqları ilə həyatda uğur qazanmasını izah edir. Emosional zəka anlayışının geniş şəkildə tanınmasına və araşdırılmasına səbəb olan əsas amillərdən biri, amerikalı psixoloq Daniel Golemanın 1995-ci ildə nəşr etdiyi “Emotional Intelligence” adlı fundamental əsər olmuşdur. Bu əsər dünya miqyasında böyük rezonans doğurmuş, bir çox dillərə tərcümə edilmiş və həm elmi, həm də praktik dairələrdə insan potensialının dəyərləndirilməsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qəbul edilmişdir.

Goleman öz əsərində vurğulayır ki, insanın həyatdakı nailiyyətləri təkcə onun intellektual göstəriciləri (IQ) ilə deyil, emosional qabiliyyətləri ilə də sıx şəkildə əlaqəlidir. O, göstərir ki, emosional zəka intellektual zəkadan bəzən daha önəmlidir, çünki bu, insanın real həyatdakı münasibətlərini, qərarvermə bacarığını, streslə mübarizə qabiliyyətini və sosial uyğunlaşma səviyyəsini müəyyənləşdirir. Yüksək EQ-yə malik olan fərdlər emosiyalarını dərk edir, onları idarə etməyi bacarır, başqalarının hisslərini anlamağa və empatiya göstərməyə meylli olurlar. Bu xüsusiyyətlər, xüsusilə də, ailə münasibətləri, iş mühiti, təhsil və liderlik kimi sahələrdə fərdin uğur ehtimalını artırır.

Golemana görə emosional zəka — insanın özünü müəyyən məqsədlərə yönəldə bilməsi, qarşılaşdığı uğursuzluqlara baxmayaraq motivasiyasını qoruyub saxlaya bilməsi, emosiyalarını tənzimləyərək vəziyyətə uyğun reaksiya verməsi və digər insanların emosional vəziyyətlərini dərk edərək

münasibət qurması kimi bacarıqların məcmusudur. Bu, həm fərdi, həm də sosial səviyyədə səmərəli qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasına şərait yaradır.

Emosional zəkanın yüksək olması insanın psixoloji davamlılığını artırır, onun çətinliklərə adaptasiya qabiliyyətini, ümid və iradəsini qoruma gücünü, stressə qarşı dayanıqlığını möhkəmləndirir. Goleman qeyd edir ki, emosional zəiflik insanın düşüncə prosesinə mənfi təsir göstərir, çətin vəziyyətlərdə qərarverməni çətinləşdirir və nəticədə həm şəxsi, həm də peşəkar müstəvidə uğursuzluqlara gətirib çıxarır. Əksinə, emosional cəhətdən yetkin fərd problemlərə daha rəasional və sakit yanaşır, çətinliklər qarşısında mənəvi güc nümayiş etdirir.

Goleman emosional zəkani beş əsas komponent üzərində qurur:

1. Özünüdərk (Self-awareness) – insanın öz emosiyalarını tanıması, onların davranış və qərarlarına təsirini anlaması;
2. Özünüidarə (Self-regulation) – emosiyaları idarə etmək, impulsiv reaksiyalardan uzaq durmaq və vəziyyətə uyğun davranmaq bacarığı;
3. Motivasiya (Motivation) – məqsədlərə çatmaq üçün daxili motivasiyanın güclü olması və uğursuzluqlardan ibrət alma bacarığı;
4. Empatiya (Empathy) – başqalarının hissələrini anlamaq və onların emosional vəziyyətinə həssas yanaşmaq qabiliyyəti;
5. Sosial bacarıqlar (Social skills) – münasibətləri düzgün qurmaq, ünsiyyətdə effektiv olmaq və komanda işində səmərəlilik göstərmək bacarığı [7, s.40].

Bu komponentlər birlikdə insanın emosional inkişafını formalaşdırır və onun həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Məsələn, yüksək empatiya bacarığı olan fərd həm ailədə, həm də iş mühitində anlaşma və əməkdaşlıq mühiti yaradır. Özünüidarə qabiliyyəti güclü olan insanlar stresli vəziyyətlərdə sakitliyini qoruyur, münaqişələri konstruktiv şəkildə həll edir.

Müasir dövrdə emosional zəkannın rolu təkcə fərdi inkişafda məhdudlaşmır, o, təhsil, menecment, liderlik, psixoterapiya və sosial siyasət kimi sahələrdə də strateji əhəmiyyət daşıyır. Təhsil sistemlərində şagird və tələbələrə emosional zəka bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi onların həm akademik göstəricilərinə, həm də sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərir. İş dünyasında isə yüksək emosional zəkaya malik menecerlər daha effektiv liderlik nümayiş etdirir, əməkdaşlar arasında qarşılıqlı etimad və motivasiyanı gücləndirirlər.

Daniel Golemanın irəli sürdüyü konsepsiya emosional zəkannın insan həyatının bütün sahələrində uğur üçün vacib amil olduğunu sübut edir. Emosional zəka yalnız fərdin özünü anlama və idarəetmə bacarığını deyil, həm də onun sosial münasibətlərdəki davranış modelini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən, müasir cəmiyyətlərdə emosional zəkannın inkişafı təhsil və sosial siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir və onun

stimullaşdırılması şəxsiyyətin harmonik, psixoloji baxımdan sabit və sosial cəhətdən məsuliyyətli formalaşmasına xidmət edir.

Emosional zəkanın inkişafının təməl mərhələsi özünüdürkdür. Bu mərhələdə fərd öz emosiyalarını, hiss və düşüncələrini tanımağı, onların davranış və qərarlarına necə təsir etdiyini anlamağı öyrənir. Özünüdürk yalnız insanın daxili aləmini dərk etməsi deyil, həm də onun sosial münasibətlərdə öz rolunu, güclü və zəif tərəflərini, dəyərlərini və motivasiyalarını anlaması prosesidir.

Bu konsepsiyanın elmi əsaslarını ilk dəfə Howard Gardner (1983) öz “Çoxsaylı Zəka Nəzəriyyəsi”ndə ortaya qoymuşdur. O, emosional və intrapersonal zəkaya xüsusi yer ayıraraq, insanın öz daxili vəziyyətini anlama və idarəetmə bacarığını “özünüdürk zəka” kimi müəyyənləşdirmişdir. Daha sonra Daniel Goleman (1995) bu fikri inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, emosional zəkanın ən vacib komponentlərindən biri məhz özünüdürkdür. Onun fikrincə, yüksək özünüdürk səviyyəsinə malik olan fərd, emosiyalarını daha asan tənzimləyir, impulsiv qərarlardan uzaq olur və sosial münasibətlərdə balanslı davranış nümayiş etdirir.

Özünüdürk strategiyalarına bir sıra psixoloji və praktiki yanaşmalar daxildir:

– İntrospeksiya (özünü müşahidə etmə): Bu üsul XIX əsrin sonlarında psixologiyanın atası sayılan Wilhelm Wundt tərəfindən elmi tədqiqat metodu kimi işlədilmişdir. İntrospeksiya insanın daxili psixi proseslərinə diqqət yetirməsini və onların şüurlu şəkildə dərk edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, fərd öz hisslərini, qərarlarının səbəblərini və emosional reaksiyalarını analiz etməklə özünü daha dərinləndirən tanıya bilər.

– Refleksiya (daxili təhlil və düşüncə): XX əsrdə amerikalı pedaqoq John Dewey (1933) reflektiv düşüncəni öyrənmə prosesinin əsas elementi kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə, refleksiya insanın keçmiş təcrübələrinə baxaraq onlardan dərs çıxarmasına, gələcək davranışlarını daha şüurlu planlaşdırmasına kömək edir. Refleksiya fərdin emosional zəifliklərini və güclü tərəflərini dərk etməsinə asanlaşdırır.

– Gündəlik yazmaq (emotional journaling): Müasir dövrdə psixoloqlar (xüsusilə James Pennebaker, 1997) gündəlik yazma üsulunu emosional sağlamlığın bərpasında və emosional özünüdürkdə səmərəli metod kimi qəbul edirlər. Fərd gündəlikdə öz hiss və düşüncələrini ifadə etməklə daxili gərginliyi azaldır, emosiyalarını daha obyektiv qiymətləndirir və davranış motivlərini aydınlaşdırır [1, s.39].

– Mindfulness və meditasiya təcrübələri: XX əsrin sonlarından etibarən Jon Kabat-Zinn (1979) tərəfindən inkişaf etdirilən mindfulness texnikaları emosional fərqiindəliyin artırılması üçün geniş istifadə olunur. Bu yanaşma

insanın indiki anı tam şəkildə hiss etməsinə, emosional reaksiyalarını müşahidə etməsinə və onları nəzarətdə saxlamağı öyrənməsinə kömək edir.

Bu strategiyalar fərdin emosional şüur səviyyəsini artırmaqla yanaşı, onun qərarvermə proseslərini də optimallaşdırır. Öz emosiyalarının səbəblərini və nəticələrini anlamağı bacaran şəxs çətin situasiyalarda daha sakit, məntiqli və balanslı davranır. Məsələn, Salovey və Mayer (1990) tərəfindən aparılan tədqiqatlarda göstərilmişdir ki, yüksək özünüdərk səviyyəsinə malik insanlar stresli vəziyyətlərdə daha az emosional çöküntü yaşayır, çünki onlar hissələrini tanımağı və onları adekvat şəkildə idarə etməyi bacarırlar. Bu, həm şəxsi, həm də peşəkar həyatda daha sabit davranış modeli formalaşdırır. Bundan əlavə, özünüdərk bacarığı liderlik və idarəetmə sahəsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Goleman (1998) qeyd edir ki, effektiv liderlər öz emosiyalarını və başqalarının hissələrini dərinlən anlayan insanlardır. Onlar öz davranışlarının digərlərinə necə təsir etdiyini bilir, bu da komanda daxilində empati, qarşılıqlı hörmət və etimad mühitinin yaranmasına gətirib çıxarır [3, s.71].

Emosional tənzimləmə emosional zəkanın əsas komponentlərindən biridir və insanın öz emosiyalarını nəzarətdə saxlamaq, neqativ hissələri müsbət istiqamətə yönləndirmək və gərgin situasiyalarda balanslı davranmaq bacarığını ifadə edir. Bu bacarıq fərdin emosional sabitliyini qorumağa, münasibətlərdə və qərarvermə proseslərində daha səmərəli olmağa kömək edir.

Emosional tənzimləmə anlayışı XIX əsrdə William James (1884) və Carl Lange (1885) tərəfindən irəli sürülən emosiyaların fizioloji nəzəriyyəsinə əsaslanır. Daha sonra James Gross (1998) bu anlayışı sistemləşdirərək “emosional tənzimləmə prosesi” modelini təqdim etmişdir. O, göstərmişdir ki, insan emosiyalarını hadisədən əvvəl (diqqətin yönəldilməsi, situasiyanın dəyişdirilməsi) və sonra (koqnitiv yenidən qiymətləndirmə, reaksiya tənzimlənməsi) mərhələlərdə idarə edə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, koqnitiv reappraisal — hadisələrə fərqli, daha pozitiv baxış bucağından yanaşmaq — emosional gərginliyi azaldır və stressə qarşı davamlılığı artırır. Jon Kabat-Zinn (1979) tərəfindən işlənmiş “Mindfulness-Based Stress Reduction” (MBSR) proqramı da bu sahədə uğurlu nümunədir. Mindfulness praktikasının tətbiqi insanın emosiyalarını müşahidə etməsinə, mənfi reaksiyaları nəzarətdə saxlamasına və daxili sakitliyi bərpa etməsinə şərait yaradır.

Stresin idarə olunması da emosional tənzimləmənin vacib hissəsidir. Hans Selye (1936) stresin uzunmüddətli təsirlərinin orqanizm üçün zərərli olduğunu göstərmişdir. Buna görə nəfəs məşqləri (Jacobson, 1938), müsbət düşüncə texnikaları (Seligman, 2002) və sosial dəstək sistemləri (Cohen & Wills, 1985) kimi üsullar insanın psixoloji dayanıqlığını artırır.

Daniel Goleman (1998) qeyd edir ki, emosiyalarını idarə edə bilən fərdlər iş və sosial mühitdə daha uğurlu olur, çünki onlar çətin situasiyalarda

rasional qərarlar verir və qarşılıqlı münasibətləri harmoniyada saxlayırlar [2, s.60].

Emosional zəkanın inkişafında sosial münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr həlledici əhəmiyyət daşıyır. İnsan sosial varlıq kimi formalaşır və öz emosional bacarıqlarını məhz ictimai mühitdə təcrübə edərək inkişaf etdirir. Sosial münasibətlər fərdin empati qurmaq, emosional siqnalları tanımaq, başqalarının hissələrini anlamaq və qarşılıqlı hörmət əsasında münasibət yaratmaq bacarığını gücləndirir. Bu fikirin elmi əsasları XX əsrin ortalarına qədər gedib çıxır. Lev Vygotsky (1934) sosial inkişaf nəzəriyyəsində qeyd edirdi ki, insanın psixoloji və emosional formalaşması sosial qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində baş verir. Onun “yaxın inkişaf zonası” (Zone of Proximal Development) konsepsiyasına görə, insan başqaları ilə əməkdaşlıq edərək daha yüksək idrak və emosional səviyyəyə yüksəlir. Yəni, sosial mühit emosional öyrənmənin katalizatoru rolunu oynayır.

Daha sonralar Albert Bandura (1977) öz “sosial öyrənmə nəzəriyyəsi”ndə göstərmişdir ki, insanlar davranışları müşahidə və təqlid yolu ilə öyrənirlər. Onun fikrincə, empati, emosional ifadə və münasibət bacarıqları sosial modellər vasitəsilə formalaşır. Uşaqlar, gənclər və böyüklər ətrafdakı insanların emosional reaksiyalarını müşahidə etməklə öz emosional davranış standartlarını yaradırlar. Sosial münasibətlərin emosional zəkanın inkişafına təsiri Daniel Goleman (1998) tərəfindən də geniş şəkildə izah edilmişdir. O, emosional zəkanın beş əsas komponentindən birinin sosial bacarıqlar olduğunu vurğulamışdır. Golemana görə, sosial bacarıqlar insanın başqaları ilə effektiv ünsiyyət qurmaq, əməkdaşlıq etmək, münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək və empatik münasibətlər formalaşdırmaq qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Sosial münasibətlərdə yüksək EQ-yə malik fərdlər liderlik, komanda işi və qarşılıqlı etimad kimi keyfiyyətlərdə üstünlük qazanırlar [4, s.62].

Sosial qarşılıqlı əlaqələrin inkişafını stimullaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyalar mövcuddur. Müasir dövrdə komanda fəaliyyəti, qrup oyunları, sosial məsuliyyət layihələri və könüllü fəaliyyətlər ən səmərəli üsullar hesab olunur. Bu fəaliyyətlər yalnız sosial təcrübəni artırmaqla qalmır, həm də emosional öyrənməni praktik mühitdə tətbiq etməyə şərait yaradır. Məsələn, Johnson & Johnson (1989) tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda göstərilmişdir ki, qrup əsaslı əməkdaşlıq fəaliyyətləri (cooperative learning) tələbələrin həm akademik nəticələrini, həm də empati və emosional tənzimləmə bacarıqlarını gücləndirir.

Eyni zamanda, könüllü fəaliyyətlər və ictimai məsuliyyət layihələri fərdlərdə altruizm və kollektiv məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına kömək edir. Clary və Snyder (1999) bu sahədə göstərmişlər ki, könüllü fəaliyyətlərdə iştirak edən şəxslərin emosional zəka səviyyəsi, xüsusilə empati və sosial əlaqə bacarıqları daha yüksək olur. Bu fəaliyyətlər insanın başqalarının rifahına töhfə

vermə motivasiyasını artırır, sosial inteqrasiyanı və mənəvi məmnunluğu gücləndirir. Bundan əlavə, sosial münasibətlərin emosional zəkanın inkişafına təsiri təhsil mühitində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Elias və digər alimlər (1997) tərəfindən hazırlanmış “Sosial və Emosional Öyrənmə” (Social and Emotional Learning – SEL) proqramları məktəblərdə və universitetlərdə şagirdlərin və tələbələrin sosial münasibətlərdə empati, əməkdaşlıq və emosional özünə nəzarət bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə tətbiq olunur. Bu proqramların tətbiqi nəticəsində həm akademik nailiyyətlər, həm də psixoloji rifah səviyyəsi yüksəlir.

Emosional zəkanın inkişafını stimullaşdıran strategiyalar fərdin həyatının bütün sahələrində balans, harmoniya və uğur yaradır. Bu strategiyalar vasitəsilə insanlar öz emosiyalarını və başqalarının hissələrini daha dərin şəkildə anlayır, sosial münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət və empati qurur, həm şəxsi, həm də peşəkar səviyyədə daha sabit və məhsuldar davranış nümayiş etdirirlər. Nəticədə, emosional zəkanın stimullaşdırılması yalnız fərdi inkişaf üçün deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial rifahı və psixoloji sağlamlığının möhkəmlənməsi üçün mühüm şərtə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Bratton, V. K., Dodd, N. G., & Brown, F. (2011). *The impact of emotional intelligence on accuracy of self-awareness and leadership performance. Leadership & Organization Development Journal, 32(2), 127–149.*
2. Cheraghi, R., Parizad, N., Alinejad, V., Piran, M., & Almasi, L. (2023). *The effect of emotional intelligence on nurses' job performance: the mediating role of moral intelligence and occupational stress.*
3. Doğan, D. S., & Şahin, F. (2007). *Duygusal zekâ: tarihsel gelişimi ve örgütler için önemine kavramsal bir bakış. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 231-252.*
4. Editorial. (2022). *Emotional intelligence: Current research and future perspectives on mental health and individual differences. Frontiers in Psychology, 13, 104943. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.104943>*
5. *Emotional Intelligence and Prosocial Behavior in College Students. (2021). Frontiers in Psychology, 12, 713227. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.713227>*
6. Günsel, A., Çekmecelioğlu, H., & Yıldırım, B. N. (2017). *Duygusal Zekâ Kavramı ve Duygusal Zekânın Yönetmel ve Dönüşümsel Liderlik Türleri İle İlişkisi: Hizmet Sektöründe Bir Uygulama. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (33), 19–32.*
7. Günsel, A., Çekmecelioğlu, H., & Yıldırım, B. N. (2017). *Duygusal zekâ kavramı ve duygusal zekânın yönetmel ve dönüşümsel liderlik türleri ile ilişkisi: Hizmet sektöründe bir uygulama. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33, 19-32.*

Qasımova C.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univeristetini
cavahir_qasimova@icloud.com

MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIQ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN ƏQLİ İNKİŞAFININ FORMALAŞDIRILMASINDA MƏŞĞƏLƏNİN ROLU VƏ YERİ

Xülasə

Bu məqalədə məktəbhazırlıq qruplarında uşaqların əqli inkişafı, onların kommunikativ bacarıqlarını təkmilləşdirmək və düzgün ifadə vərdisləri formalaşdırmaq məqsədilə sistemli yanaşmalar tələb edir. Uşaqları əhatə edən sosial və təbii mühit, orada baş verən dəyişikliklər və inkişaf proseslərini yaş və bilik səviyyələrinə müvafiq şəkildə öyrətmək üçün metod və formalar göstərilir. Eyni zamanda, müxtəlif yaş qruplarına uyğun məşğələlər və guşələr tərtib etmək yollarından bəhs edilir. Tərbiyəçi müəllimlərin uşaqlara fərdi yanaşması, məşğələni düzgün, standartlara uyğun aparmaq ön planda olur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əqli inkişaf daha çox məktəb və bağçalarda formalaşır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əqli inkişaf daha çox məktəb və bağçalarda formalaşır.

РОЛЬ И МЕСТО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К ШКОЛЬНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Резюме

В данной статье психическое развитие детей в дошкольных группах требует системных подходов с целью совершенствования их коммуникативных навыков и формирования навыков правильной выразительной речи. Показаны методы и формы обучения социальной и природной среде, окружающей детей, происходящим в ней изменениям и процессам развития в соответствии с их возрастом и уровнем знаний. В то же время говорится о способах разработки упражнений и уголков, подходящих для разных возрастных групп. На первый план выходит индивидуальный подход воспитателей к детям, правильное и согласно стандартам проведение урока. Психическое развитие детей дошкольного возраста преимущественно формируется в школах и детских садах. Психическое развитие детей дошкольного возраста преимущественно формируется в школах и детских садах.

THE ROLE AND PLACE OF ACTIVITY IN THE FORMATION OF CHILDREN'S MENTAL DEVELOPMENT DURING THE PERIOD OF PREPARATION FOR SCHOOL EDUCATION

Summary

In this article, the mental development of children in preschool groups requires systematic approaches in order to improve their communicative skills and form correct expression habits. Methods and forms for teaching the social and natural environment surrounding children, the changes and development processes taking place in it in accordance with their age and knowledge levels are shown. At the same time, it talks about ways to design exercises and corners suitable for different age groups. The individual approach of the tutors to the children, conducting the lesson correctly and in accordance with the standards is in the foreground. Mental development in preschool children is mostly formed in schools and kindergartens. Mental development in preschool children is mostly formed in schools and kindergartens.

Açar sözlər: *bağça, məşğələ, uşaq, elmi yanaşma, əqli inkişaf*

Ключевые слова: *детский сад, упражнение, ребенок, научный подход, умственное развитие*

Key words: *kindergarten, exercise, child, scientific approach, mental development*

“Hazırda məktəb təliminə hazırlıq ümumdövlət əhəmiyyəti daşıyır. Məktəb təliminə hazırlığın əsas məqsədi beşyaşlı uşaqların tələb və imkanlarını nəzərə almaqla onların məktəbhazırlıq mərhələsində inkişafı, tərbiyəsi və təhsil prosesini təşkil etməkdir” [3, s.1].

Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdislərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsinə, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir. Məşğələ zamanı uşaqları müşahidə etməklə, verdikləri sualları təhlil etməklə onların necə düşündüklərini öyrənmək mümkündür. Uşaqlarla onlara uyğun səviyyədə danışmaq lazımdır. Onlarla körpə kimi danışmayın, körpəyə bəslədiyiniz münasibəti bəsləməyin. Uşaqların köməyə, dəstəyə ehtiyacları olduqlarını hiss edin və situasiyaya müdaxilə edin, ancaq uşaqların əvəzinə onların görə biləcəkləri işi yerinə yetirməyin. Uşaqlarla söhbətə başlamaq üçün onlara açıq suallar vermək lazımdır. Uşaqları söylədiklərini detallarına qədər açıqlamağa, xülasə etməyə, düşünməyə və hipotezlər irəli sürməyə təhrik etmək düzgün haldır. Uşaqların hər birinin maraqlarını anlayın; bu maraqlardan istifadə etməklə uşaqları təlimə və yeni düşüncələrə istiqamətləndirin. Hər bir uşağın sürətinə uyğunlaşın. Emosional

dəstəyə ehtiyacı olan uşaqları ovundurur və onlar üçün elə üsullar tapın ki, bu üsulların köməyiylə onlar özləri-özlərinə yardım edə bilsinlər. Yeknəsək, yorucu məşğələlər zamanı çeviklik göstərin. Uşaq hər hansı bir işi görmək istəmirsə və bu işi başqa bir vaxt, başqa şəkildə yerinə yetirmək üçün imkan axtarırsa və ya bu işi görməkdən, ümumiyyətlə, imtina edirsə, onun arzusuna hörmət edin. Uşaqları vəzifələrin, qaydaların işlənilib hazırlanmasına cəlb edin. Uşaqları həvəsləndirin ki, bir-birilərinə nə isə öyrətsinlər. Onlara imkan verin ki, öz işlərinin nəticələrini nümayiş etdirdinlər və ya uğurlarını başqaları ilə müzakirə etsinlər (məsələn, sinifdə “müəllif kürsüsü”ndən istifadə edin). Uşaqların hər hansı təşəbbüsünü dəstəkləyin. Uşaqların hamısının bir-biriləri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdə olmaları üçün “fikirləşin – cütləşin – müzakirə edin” kimi “kooperativ” təlim metodlarından hətta böyük qrupla işləyərkən də istifadə edin. Uşaqları məqsədə nail olmaq üçün birgə işin tələb olunduğu məşğələlərə cəlb edin. Uşaqlara xoşagəlməz davranış (özünün və ya yoldaşının) haqqında düşüncələri üçün imkan verin və nəyin yaxşı, nəyin pis, nəyin dəyişilməli olması haqda müzakirə aparın. Hər hansı bir uşağın kollektivdən kənarlaşdırılmasına müdaxilə edin, bu uşağın qrupa qayıtması üçün kənarlaşdırılanlarla işləyin. Uşağın mülahizəsində dil formalarına düzəliş etməyin, ancaq bu mülahizəni başqa şəkildə düzgün ifadə edin.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının effektivliyini artırmaq məqsədi ilə təlim məşğələlərində didaktik (öyrədici) oyunların tətbiq edilməsi faydalıdır. Müəllim uşağın oyuna olan marağından istifadə edərək didaktik oyunu təlim məqsədinə yönəltməlidir. Didaktik oyunlar təlimi uşaqlar üçün əlverişli və cəlbədicə formada həyata keçirməyə imkan verir, bu zaman təlim vəzifəsi həm də uşağın oyun vəzifəsi olur. Oyunlar uşaq cəmiyyətinin formalaşmasına, uşaqların öz aralarında ünsiyyət və əməkdaşlıq qurmalarına əvəzsiz kömək göstərir. Oyun zamanı görmə qabiliyyəti, görmə itiliyi yaxşılaşır, daha çox söz və ifadə yadda qalır. Bir sözlə, fəal oynayan uşaqda intellekt güclü inkişaf edir. Oynayarkən uşaq həm də hərəkət edir: əgər uşaq dovşan, siçan, pişik və s. rolundadırsa, istər-istəməz bu heyvanların hərəkətlərini təqlid edir, böyük motorika inkişaf edir. L.Vıqotskinin təbiri ilə desək, oyun uşaq üçün “yaxın inkişaf zonasıdır”: oyun zamanı uşaq öz yaşından daha böyükdür. Oynayarkən o, sanki irəli və yuxarı sıçrayışlar edir. A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun böyük rolunu qeyd edərək, yazırdı ki, “yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq hansı əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir”. Uşaq məktəbhazırlıq qrupuna gələnə qədər ailədə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir. Ailənin uşağın ilk müəllimi kimi qəbul edilməsi gələcəkdə təlim-tərbiyə prosesinin məzmunlu qurulması, əlverişli münasibətlərin yaranması üçün vacib amildir. Valideyn və müəllimlərin ümumi söyləri uşaq haqqında məlumatların əldə olunmasına, uşağın davranışı, rəftarı,

münasibətləri ilə bağlı fikir və mülahizələrin bölüşdürülməsinə, ən əsası, uşağın böyüməsi və inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilir. Valideynlər uşaqlarla keçirilən bütün kütləvi tədbirlərdə, təlimdə, problemlərin həllində iştirak etməyə cəlb edirlər. Valideynlər müəllimlərlə birlikdə uşağın inkişafının stimullaşdırılmasında fəal iştirak edir, səy göstərirlər. Bunun üçün, ilk növbədə, qruplarda mənimsənilən bilik və bacarıqlar ailədə möhkəmləndirilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların hafizəsinin inkişafının ən mühüm yollarından biri yardımçı, xüsusilə simvolik vasitələrin köməyi ilə yadda saxlamadır. Bu zaman uşaq öz hafizəsini idarə edərək, bir əşyadan, məsələn, şəkildən, digər əşyanın əvəzedicisi kimi istifadə etməyi bacarır. Bu xüsusiyyət hafizəni təfəkkür ilə əlaqələndirir və təfəkkürün simvolik funksiyasını inkişaf etdirir. Məktəbəqədər dövr ərzində təfəkkür iki istiqamətdə inkişaf edir: əyani-əmali və əyani-obrazlı. Əyani-əmali təfəkkür məktəbəhazırlıq dönməndə üstünlük təşkil edir. Uşaqlar əyani formada fikirlərini ifadə edirlər, kiçik məktəbli yaş dövründə əyani-əmali növdən əyani-obrazlı təfəkkürə keçid baş verir. Yəni uşaq artıq fikirlərini sözlərlə ifadə etməyi öyrənir. Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda məntiqi-mücərrəd təfəkkürün əsasları qoyulur. Bu, mücərrəd mühakimə yürütmə bacarığı tələb edir. 5-6 yaşlı uşaqlarda məntiqi-mücərrəd təfəkkürün əsasları əyani-obrazlı təfəkkürə əsaslanır və onun təbii davamı kimi inkişaf edir.

Əqli cəhətdən geri qalan uşaqları öyrənən tədqiqatçıların əksəriyyəti bu kateqoriyadan olan uşaqlarda sosial-mədəni inkişaf çətinliklərini ünsiyyət tələbatlarının formalaşmasının mürəkkəbliyi ilə əlaqələndirirlər. Bu uşaqlar digər uşaqlarla, hətta öz yaxınları ilə ünsiyyətə maraq göstərmirlər. Digər uşaqlarla qarşılıqlı fəaliyyət tələbatının olmaması onlarda kommunikativ və sosial vərdişlərin formalaşmasını xeyli çətinləşdirir. Lakin əqli cəhətdən geri qalan uşaqların sosial inkişafının xüsusiyyətlərini aşkarlamaq üçün mütləq onların erkən ontogenez mərhələsini araşdırmaq lazımdır. Əqli cəhətdən geri qalan 3-4 yaşlı uşaqlar demək olar ki, köməksiz olur, onlarda ən sadə özünəxidmət, sanitariya-gigiyenik vərdişlər formalaşmamış olur, onlar kənardan kömək olmazsa, müstəqil yemək, soyunmaq, yuyunmaq və s. bacarmırlar. Uşaqlar böyüklərlə, öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətə girmirlər. Bu onların çoxunda tək-cə nitq inkişafdan geri qalması və ya heç olmaması ilə deyil, həm də verbal öncəsi mərhələdə ünsiyyət formasının məsələn, uşaqların əksəriyyətində situativ-şəxsiyyət və emosional ünsiyyət pozulması böyüklərlə birgə əşya və əşya-oyun fəaliyyəti prosesində meydana çıxan situativ-işçi əlaqələrinin yaranmaması bağlıdır. Bu xüsusiyyət daha çox uşaq evindən və ixtisaslaşdırılmış körpələr evindən məktəbə daxil olan, ana nəvəsi və yaxınları ilə kontaktı olmayan uşaqlarda özünü göstərir. Əqli cəhətdən geri

qalan uşaqlarda nitqdən öncə və nitqli ünsiyyət mexanizmlərinin qurulmaması praktik fəaliyyətdə ondan kifayət qədər yiyələnməməsi ilə sıx bağlıdır.

“Təhsil sisteminin yenidən qurulması zamanı həmişə müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu çətinliklərin dəf edilməsi zamanı tərbiyəçilərin öz sosial missiyasının əhəmiyyətini anlamaları çox mühümdür ki, onlar öz söylərini dəyərlərin formalaşdırılmasına, uşaqların inkişafına və təhsilinə, onların psixoloji müdafiəsinə yönəltsinlər” [4, səh. 1].

Beşyaşlı uşaqlarda mühüm şəxsi və sosial dəyişikliklər olur. Məktəbəqədər müəssisələrdə bu yaşda uşaqlar özlərini artıq digər uşaqlardan böyük hesab edir, qazandıqları bilik və bacarıqları gələcək məktəb təliminə bir hazırlıq olaraq görürlər. Bu dəyişikliklər uşaqların özlərini onlar üçün yeni olan “şagird” mövqeyinə hazırlamaları ilə bağlıdır. Bu gələcək mövqə həyəcanı, eyni zamanda, onların həm həmyaşıdları, həm böyükklərlə olan münasibətlərində öz əksini tapır. Müəllim uşaqlarda baş verən bu dəyişiklikləri təlim və tərbiyə prosesini qurarkən nəzərə almalıdır. O, uşaqlarda formalaşan “böyüklük” hissini dəstəkləməli və bu hissini əsasında onları yeni, daha çətin məsələlərin həllində səy göstərməyə, ünsiyyət və fəaliyyətlərində daha sərbəst və məsuliyyətli davranmağa sövq etməlidir. Uşaq həmyaşıdları və böyükklərlə fəal əlaqələr qurur, başqalarının maraqlarını nəzərə alaraq hərəkət edir, hisslərini idarə etməyə çalışır. O, ətrafdakılara qarşı müsbət münasibət göstərir, digər insanların hisslərinə hörmətlə yanaşır. Birgə fəaliyyət zamanı yaranan problemləri müzakirə edir, qanunlara riayət etməyi öyrənir və digər uşaqları da buna sövq edir, müəyyən mövzu üzərində söhbət qura bilir. Müəllim öz davranışı ilə insanlara qarşı mehriban və qayğıkeş münasibət nümunəsi göstərir. Uşaqları bir-birinə qarşı diqqətli olmağa, öz həmyaşıdlarının halına diqqətlə yanaşmağa (inciyir, darıxır, küsür), şəfqət hissi göstərməyə, yardıma hazır olmağa sövq edir. Tərbiyəçi-müəllim uşaqların diqqətini mimikada, jestlərdə, hərəkətlərdə, səs intonasiyasında hisslərin təzahür formalarına yönəldir. Tərbiyəçi-müəllim xüsusən qrupda uşaqların bir-birinə qayğı, diqqət, yardım göstərməsi üçün humanist istiqamətdə situasiyalar yaradır. Beləliklə, uşaqların əxlaqi təcrübəsi zənginləşir. Kiçikyaşlı uşaqlar əsasən uşaqlarla bir-birindən daha çox öyrənə bilirlər. Bunun üçün tərbiyəçi məşğələni düzgün və səmərəli təşkil etməlidir. Müasir təlim metodlarından sistemli və yaş kateqoriyasını nəzərə almaqla istifadə etməklə uşaqların diqqətini məşğələyə yönəldə bilərik. Düzgün və məzmunlu qurulan məşğələ uşaqların əqli inkişafının daha sürətlə irəliləməsinə və onlarda özünə güvən hissi, özünüifadə hissi aşılmasını olarıq. Tərbiyəçi-müəllim istər ətraf aləm, istər hesab, məntiq, istərsə də hər hansı dil və ya öyrədici hər hansı bir fənnin tədrisi zamanı bütün qrupun səviyyəsini nəzərə almalı, məşğələni maraqlı keçməlidir. Çünki uşaqların inkişafının ən sürətli dövrü sayılan məktəbəqədər yaş dövrü onların

təhsil həyatı üçün çox önəmli bir dövrdür. Bundan effektiv istifadə etmək üçün yüksək pedaqoji ustalığa sahib tərbiyəçi-müəllimlər olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *“Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası”*, Bakı – 2017.
2. *“Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu” (layihə)*, Bakı – 2017.
3. <https://ru.scribd.com/document/814899916/MUHAZ%C4%B0R%C6%8F-M%C9%99kt%C9%99b-t%C9%99limin%C9%99-haz%C4%B1rl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-mahiyy%C9%99ti>
Məktəbəqədər təhsilin perspektivləri

Qəhrəmanova N.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nasiba.qahramanova.ttm2328m@adpu.edu.az

ÜMUMİ ORTA TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ (5-6-CI SİNİF) ÜMİD NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏTBİQİNİN PSIXOPEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Ümid nəzəriyyəsinin 5-6-cı sinif şagirdlərinin akademik və sosial-emosional inkişafına təsiri araşdırılır. Ümid nəzəriyyəsi məqsəd qoyma, strategiyalar qurma və maneələri aşma bacarığını dəstəkləyir. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün müəllimlərin və valideynlərin rolu vurğulanır. Psixoloji dəstək və formativ qiymətləndirmə metodları öyrənmə prosesində vacib amillər kimi qeyd olunur. Araşdırma göstərir ki, bu nəzəriyyənin tətbiqi şagirdlərin özünəinamını və təhsil uğurlarını artırmağa kömək edir.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕОРИИ НАДЕЖДЫ НА УРОВНЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (5-6 КЛАССЫ)

Резюме

В данной статье рассматривается влияние теории надежды на академическое и социально-эмоциональное развитие учащихся 5-6 классов. Теория надежды поддерживает постановку целей, разработку стратегий и преодоление препятствий. Подчеркивается роль учителей и родителей в повышении мотивации учащихся. Психологическая поддержка и формативное оценивание выделяются как важные факторы в процессе обучения. Исследование показывает, что применение этой теории помогает учащимся повысить уверенность в себе и добиться успехов в учебе.

PSYCHOPEDAGOGICAL FEATURES OF THE APPLICATION OF THE HOPE THEORY AT THE GENERAL SECONDARY EDUCATION LEVEL (GRADES 5-6)

Summary

This article explores the impact of Hope Theory on the academic and socio-emotional development of 5th and 6th-grade students. Hope Theory supports goal setting, strategy building, and overcoming obstacles. The role of teachers and parents in enhancing students' motivation is emphasized. Psychological support and formative assessment methods are highlighted as key factors in the learning process. The study indicates that applying this theory helps students increase self-confidence and achieve academic success.

Açar sözlər: maarifləndirmə, motivasiya, şagird, tədris, müəllim

Ключевые слова: образование, мотивация, ученик, обучение, учитель

Key words: education, motivation, student, teaching, teacher

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin akademik uğurlarını artırmaq və onların motivasiyasını yüksəltmək üçün müxtəlif psixoloji və pedaqoji yanaşmalar tətbiq edilir. Bu yanaşmalardan biri də pozitiv psixologiyanın əsas istiqamətlərindən sayılan Ümid nəzəriyyəsidir [6, s.249]. Ümid nəzəriyyəsi fərdin məqsəd qoyma, həmin məqsədə çatmaq üçün strategiyalar qurma və maneələri aşma bacarığı ilə bağlıdır [3, s.20]. Bu nəzəriyyə əsasən, şagirdlərin akademik uğurlarını artırmaqla yanaşı, onların özünəinam hissini və problemlərlə mübarizə aparmaq bacarığını da gücləndirir. Bu baxımdan, Ümid nəzəriyyəsinin ümumi orta təhsil səviyyəsində, xüsusilə 5-6-cı sinif şagirdlərinin inkişafına təsiri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda təhsil sisteminin müasir çağırışları da şagirdlərin akademik və sosial-emosional inkişafını ön planda tutmağı tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Strategiyasında qeyd olunur ki, təhsilalanların fərdi inkişafı və motivasiyasının artırılması təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir [Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2013]. Beləliklə, Ümid nəzəriyyəsinin tətbiqi bu tələblərə cavab verməklə yanaşı, şagirdlərin özlərinə inamını artırır, onların çətinliklərə baxmayaraq məqsədlərinə çatmaq üçün strategiyalar qurmasına kömək edir. Bu araşdırmada ümumi orta təhsil səviyyəsində (5-6-cı siniflər) Ümid nəzəriyyəsinin psixopedaqoji xüsusiyyətləri araşdırılacaq.

Orta təhsil səviyyəsində təhsil alan şagirdlər üçün psixopedaqoji yanaşmaların seçimi onların yaş xüsusiyyətləri və sosial-emosional inkişaf mərhələləri ilə sıx bağlıdır. Yeniyetməlik dövrünün başlanğıcı hesab edilən bu yaş qrupu üçün ümid hissini formalaşdırılması və motivasiyanın artırılması onların təhsil həyatında uğurlu olmalarına mühüm təsir göstərir [1, s.65]. Ümid nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri məqsədqoyma, strategiyaların işlənilməsi və hazırlanması və maneələri aşmaq üçün iradənin gücləndirilməsi bu yaş dövründəki şagirdlərin təhsil və psixoloji inkişafına uyğunluq təşkil edir [3, s.35]. Bu yanaşma insanın məqsəd və hədəflərinə çatmaq üçün daxili motivasiya və planlaşdırma bacarıqlarına əsaslandığını vurğulayır. Belə yanaşma, düşüncə və davranış proseslərinin qarşılıqlı təsirini əks etdirən bir yanaşmadır və insanların problemləri həll etmə, çətinliklərə adaptasiya olma və uğur qazanma bacarıqlarını gücləndirir [4, s.100]. Bu nəzəriyyəyə görə, ümid yalnız müsbət düşüncə və arzularla məhdudlaşmır, əksinə, konkret məqsədlərə çatmaq üçün aktiv şəkildə fəaliyyət göstərməyi tələb edən bir psixoloji prosesdir. Bu problemin araşdırmaçılarından olan Snyder ümidin iki əsas komponentdən ibarət olduğunu irəli sürmüşdür:

1. Agentlik (agency thinking) düşüncəsi,
2. Yol tapma (pathways thinking) düşüncəsi.

Agentlik düşüncəsi (Agency Thinking) insanın məqsədlərinə çatmaq üçün sahib olduğu daxili motivasiyanı və inamı ifadə edir. Bu komponent, fərdin öz gücünə inanmasını və qarşısına qoyduğu hədəfə doğru irəliləmək üçün psixoloji iradəyə malik olmasını ehtiva edir. Yol tapma düşüncəsi (Pathways Thinking) isə fərdin qarşıya çıxan maneələri aşmaq və məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif yollar və strategiyalar müəyyən etmə qabiliyyətidir. Bu komponent insanın problemlər qarşısında alternativ həll yollarını görməsini və dəyişən şəraitə uyğun olaraq yeni strategiyalar yaratmasını ifadə edir [3, s.251].

Orta təhsilin ümumi səviyyəsi, uşaqların inkişafı və təhsil prosesində mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Bu dövrdə həm intellektual, həm də psixoloji və emosional baxımdan əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. 5-ci və 6-cı siniflər, şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmağa başladığı, onların sosial və emosional inkişafının daha dinamik xarakter aldığı mərhələdir. Bu yaşda uşaqlar yalnız akademik biliklər qazanmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda sosial bacarıqlar əldə edir, emosiyalarını idarə etməyi öyrənir və ətraf aləmi daha dərinləndirən dərk etməyə başlayırlar [4, s.105].

Bu yaş qrupunda motivasiya əsas psixopedaqoji çətinliklərdən biri kimi qarşıya çıxır. Şagirdlərin dərslə marağı müxtəlif amillərə görə azala bilər. Müəllimin tədris üsulu, qiymətləndirmə sisteminin onların gözləntilərinə uyğun gəlməməsi, ailə mühitindəki dəyişikliklər və ya fərdi psixoloji amillər motivasiya səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə də müəllimlər hər bir şagirdin təhsil prosesində fəal iştirakını təmin etmək üçün fərdi və diferensial yanaşmalardan istifadə etməlidirlər. Maraqlı dərslər metodlarının tətbiqi, layihə əsaslı öyrənmə və oyunvari üsullar şagirdlərin dərslə marağını artıraraq onların öyrənmə prosesinə daha aktiv qoşulmasına kömək edir.

Sözü gedən yaş kateqoriyasına aid olan əsas çətinliklərdən biri də emosiyaların idarə olunması və streslə mübarizə bacarıqlarının tam formalaşmamasıdır. Şagirdlər akademik maneələr, sosial əlaqələr və ailədaxili vəziyyətlər qarşısında emosional baxımdan həssaslıq göstərə bilərlər [2, s.6]. Onların emosional sabitliyini gücləndirmək məqsədilə məktəblərdə psixoloji dəstək xidmətlərinin mövcudluğu, müəllim və valideynlərin uşaqlarla açıq dialoq aparması, eləcə də onların hissələrini ifadə edə bilmələri üçün uyğun şəraitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

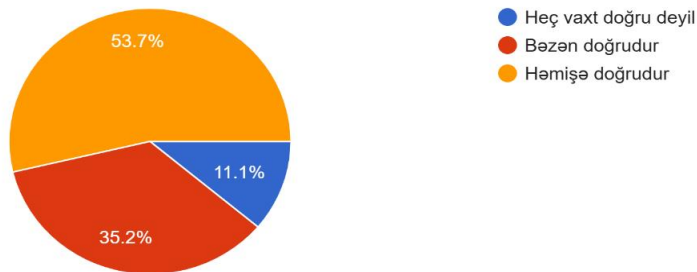
Özgüvən və özünüqiymətləndirmə bu yaş mərhələsində mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Şagirdlər tədricən öz bacarıq və potensiallarını anlamağa başlayır, lakin eyni zamanda, özlərini başqaları ilə müqayisə etmə meyli də artır [6, s.83]. Müəllimlərin və valideynlərin fikirləri və münasibətləri şagirdlərin özlərinə olan inamının formalaşmasında mühüm təsir göstərir. Daimi tənqid və uğursuzluqların vurğulanması, şagirdlərdə “mən bacarmıram”

düşüncəsinin yaranmasına və motivasiyanın zəifləməsinə səbəb ola bilər [4, s.122]. Buna görə də, müəllimlər şagirdlərə dəstək olmalı, onların nailiyyətlərini qeyd etməli və inkişaflarını təşviq etməlidirlər.

Qiymətləndirmə prosesi şagirdlərin həm emosional, həm də akademik inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərdən biridir. Əgər ənənəvi qiymətləndirmə üsulları yalnız yekun nəticəyə əsaslanarsa, bəzi şagirdlər özlərini uğursuz hiss edə bilər və bu da onların dərslə marağının azalmasına səbəb ola bilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün formativ qiymətləndirmə yanaşmalarından istifadə edilməli, şagirdlərin söyləri və inkişaf dinamikası nəzərə alınmalıdır [2, s.67]. Burada təhsilverənlər rəy vermədə daha çox müsbət rəy vermə üsulundan istifadə edə bilərlər. Ümid nəzəriyyəsinin də təklif etdiyi kimi, şagirdin nəyi bacarmadığı üzərinə deyil, nəyi bacara bilər və ya hansı istiqamətdə daha çox çalışmağa, inkişafa ehtiyacı varsa vurğulayar, bu yöndə dəstək ola bilərlər. Alternativ qiymətləndirmə metodları, məsələn, portfoliolar, özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə texnikaları, öyrənənlərin öyrənmə prosesinə daha fəal və müstəqil yanaşmasını təşviq edə bilər.

8. Qiymətləndirmə zamanı aldığım rəylər mənim motivasiyama təsir edir.

54 responses

Mövzu çərçivəsində 5 və 6-cı sinif şagirdləri ilə həyata keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsasən, müəllimlərin şagirdlər haqqında müsbət düşüncələri onların motivasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Sorğuda iştirak edən 5 və 6-cı sinif şagirdlərinin 72.2%-i müəllimlərinin müsbət fikirlərinin onları həmişə motivasiya etdiyini bildirib. Bu, ümumilikdə təhsil prosesində müəllimlərin şagirdlərə yanaşmasının nə qədər önəmli olduğunu vurğulayır. Bununla yanaşı, respondentlərin 22.2%-i bu fikrin bəzən doğru olduğunu ifadə edib ki, bu da motivasiyanın davamlı olması üçün müəllim-şagird münasibətində ardıcıl dəstəyin vacibliyini göstərir. Yalnız 5.6% şagird isə müəllimlərinin müsbət fikirlərinin onları heç vaxt motivasiya etmədiyini bildirib. Bu göstərici, motivasiyanın fərdi faktorlarla da bağlı olduğunu, bəzi şagirdlərin əlavə dəstəyə ehtiyac duyduğunu nümayiş etdirir. Bu nəticələr,

ümid nəzəriyyəsinin məktəb mühitində tətbiqində müəllimlərin şagirdlərə qarşı müsbət yanaşmasının onların özünəinamını və akademik irəliləyişini artırmaq üçün mühüm bir vasitə olduğunu sübut edir. Bu baxımdan, müəllimlərin şagirdlərə daim dəstək göstərməsi və onların nailiyyətlərini qiymətləndirməsi, ümumi orta təhsil səviyyəsində motivasiyanın gücləndirilməsində əsas amillərdən biridir.

Ümid nəzəriyyəsi şagirdlərin akademik və sosial-emosional inkişafına müsbət təsir edərək onların məqsəd qoyma, maneələri aşma və daxili motivasiyanı gücləndirmə bacarıqlarını artırır. Xüsusilə 5-6-cı sinif şagirdləri üçün bu nəzəriyyənin tətbiqi onların akademik nailiyyətlərini və emosional dayanıqlılığını gücləndirir. Ümid nəzəriyyəsinin əsas komponentləri - agentlik və yol tapma düşüncəsi - şagirdlərin öz məqsədlərini müəyyənləşdirib onlara çatmaq üçün effektiv strategiyalar formalaşdırmasına kömək edir. Müəllimlərin motivasiyaedici yanaşmaları və formativ qiymətləndirmə metodları bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, psixoloji dəstək sistemlərinin gücləndirilməsi və valideyn-müəllim-şagird ünsiyyətinin inkişafı şagirdlərin təhsildə daha uğurlu olmalarına kömək ola bilər. Gələcək araşdırmalar bu yanaşmanın digər yaş qruplarında və tədris kontekstlərində effektivliyini öyrənə bilər. Ümumilikdə, Ümid nəzəriyyəsinin tətbiqi yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də təhsil sistemində daha mütərəqqi yanaşmaların formalaşmasına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Ə.Ə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı: "Pedaqogika" 2004.
2. Əlizadə, Ə.Ə. *Yeni pedaqoji təfəkkür*. Bakı: "Pedaqogika" 2007.
3. Kibby, M. *Applying 'hope theory' to first-year learning: A practice report*. *The International Journal of the First Year in Higher Education*, (2015). 6(1).
4. Lopez, S. J., & Snyder, C. R. (Red.). "Oxford handbook of positive psychology". Oxford University Press. 2009.
5. Məmmədzadə, R., Abdullayev, A., Kərimova, F., Cabbarov, R., Rəsulov, S., & Quliyev, Ə. *Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri*. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Bakı. 2008, s.238
6. Reedijk, M.G. *January 24. The definitions, sources, and effects of hope: A scoping review comparing research in psychology and theology (Thesis)*. Faculty of Behavioural, Management and Social Sciences, University of Twente. 2025, pp.48
7. Snyder, C. R. *Hope theory: Rainbows in the mind*. "Psychological Inquiry", 2002. 13(4), pp.249–275.

Quliyev M.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehyeddin08@gmail.com

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİNİN ÖZÜNÜ İNKİŞAFINDA TƏTBİQ OLUNAN TESTLƏRİN NÖVLƏRİ

Xülasə

Kiçik yaşlı məktəblilərin özünü inkişafı, onların idrak, emosional və sosial bacarıqlarının formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesin qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi üçün müxtəlif psixoloji və pedaqoji testlər istifadə olunur. Bu testlər uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, intellektual inkişaflarını, emosional vəziyyətlərini və sosial adaptasiya səviyyələrini ölçmək üçün tətbiq edilir.

Testlər arasında şəxsiyyət və xarakter testləri, intellekt və idrak bacarıqları üzrə testlər, emosional zəka testləri, motivasiya və maraqların dəyərləndirilməsi testləri və sosial bacarıqların dəyərləndirilməsi testləri yer alır. Hər bir test öz sahəsində uşağın fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, tədris prosesinə uyğunlaşmasına və sosial münasibətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

ВИДЫ ТЕСТОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В САМОРАЗВИТИИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Резюме

Саморазвитие младших школьников имеет большое значение с точки зрения формирования их познавательных, эмоциональных и социальных навыков. Для оценки и поддержки этого процесса используются различные психологические и педагогические тесты. Эти тесты применяются для измерения индивидуальных особенностей детей, их интеллектуального развития, эмоционального состояния и уровня социальной адаптации.

Среди тестов можно выделить тесты на личность и характер, тесты на интеллект и когнитивные способности, тесты на эмоциональный интеллект, тесты для оценки мотивации и интересов, а также тесты для оценки социальных навыков. Каждый тест помогает выявить индивидуальные особенности ребенка, адаптироваться к учебному процессу и развивать социальные отношения.

TYPES OF TESTS USED IN THE SELF-DEVELOPMENT OF THE A YOUNG SCHOOLCHILD

Summary

The self-development of young schoolchildren is of great importance in terms of shaping their cognitive, emotional, and social skills. Various psychological and pedagogical tests are used to assess and support this process. These tests are applied to measure children's individual characteristics, intellectual development, emotional state, and level of social adaptation.

Among these tests are personality and character tests, intelligence and cognitive ability tests, emotional intelligence tests, motivation and interest assessments, and social skills evaluations. Each test helps to identify the child's individual traits, adapt to the learning process, and develop social relationships.

Açar sözlər: *uşaq psixologiyası, intellekt və idrak testləri, emosional inkişaf, sosial adaptasiya*

Ключевые слова: *детская психология, тесты на интеллект и познавательные способности, эмоциональное развитие, социальная адаптация*

Key words: *child psychology, intelligence and cognitive tests, emotional development, social adaptation*

Kiçik yaşlı məktəblilər üçün özünü inkişaf prosesi onların idrak, emosional və sosial bacarıqlarının formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaş dövründə uşaqların şəxsiyyəti, motivasiyası, intellektual bacarıqları və sosial adaptasiya səviyyəsi formalaşır. Bu səbəbdən onların inkişafını qiymətləndirmək və dəstəkləmək üçün müxtəlif psixoloji və pedaqoji testlər tətbiq edilir.

Testlər uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların təhsil prosesinə adaptasiyasını qiymətləndirmək, emosional və sosial inkişaf səviyyələrini araşdırmaq üçün istifadə olunur.

– **Şəxsiyyət və xarakter testləri**

Bu testlər uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, temperamentini, emosional vəziyyətini və psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Onlar uşaqların məktəb mühitində davranışlarını və sosial münasibətlərini anlamağa kömək edir.

Əsas testlər:

– Ayzenkin şəxsiyyət testi (uşaqlar üçün adaptasiya) – Uşağın introvert və ya ekstrovert olub-olmadığını müəyyən etməyə kömək edir.

– Lüsserin rəng testi – Uşağın psixo-emosional vəziyyətini və stress səviyyəsini ölçür. Bu test uşağın sevdiyi rənglərə əsasən onun emosional vəziyyətini təyin edir.

– Kettellin uşaq şəxsiyyət testi – 14 əsas xarakter xüsusiyyətini müəyyən edir və uşağın şəxsiyyət tipini təyin etməyə kömək edir.

Bu testlər uşağın emosional vəziyyətini, temperamentini və fərdi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

İntellekt və idrak bacarıqları üzrə testlər

Məktəb dövründə uşaqların idrak qabiliyyətlərinin və təfəkkür səviyyəsinin qiymətləndirilməsi onların tədris prosesinə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu testlər uşağın məntiqi düşünmə, yaddaş, diqqət və analitik bacarıqlarını ölçməyə imkan yaradır.

Əsas testlər:

– Veksler IQ testi (WISC) – Məntiqi təfəkkür, söz ehtiyatı, yaddaş və diqqət səviyyəsini ölçür.

– Ravenin progressiv matrisi – Məntiqi təfəkkür və analitik bacarıqları qiymətləndirir. Bu test xüsusi olaraq qeyri-verbal düşünmə qabiliyyətini ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

– Bine-Simon testi – Uşağın intellektual inkişaf səviyyəsini və onun yaşına uyğun idrak bacarıqlarını müəyyənləşdirir.

Bu testlər uşağın akademik uğurlarını dəstəkləmək üçün onun idrak qabiliyyətlərini müəyyən etməyə və fərdi tədris metodlarının seçilməsinə kömək edir.

Emosional zəkaya yönəlik testlər

Emosional intellekt uşaqların öz emosiyalarını dərk etməsi, onları idarə etməsi və başqalarının hisslərini anlama bacarığını formalaşdırmaq üçün önəmlidir. Bu testlər uşaqların empatiya, özünüidarəetmə və sosial münasibətlərdə davranış tərzlərini ölçməyə kömək edir.

Əsas testlər:

– Daniel Qolemanın EQ testi – Uşağın emosional intellekt səviyyəsini, empatiya qabiliyyətini və sosial münasibətlərdə davranış tərzini müəyyənləşdirir.

– “Mən kiməm?” testi – Uşağın özünü necə qəbul etdiyini və duyğusal vəziyyətini analiz etməyə kömək edir.

– Rozensveyqin Frustrasiya testi – Uşağın stressə və problemlərə reaksiyasını araşdırır.

Bu testlər uşağın emosional tənzimlənməsini və sosial uyğunlaşmasını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur [3, s. 69].

Motivasiya və maraqların dəyərləndirilməsi testləri

Məktəblinin motivasiya səviyyəsi onun uğur qazanmaq istəyi və maraqlarını müəyyən etmək üçün xüsusi testlər vasitəsilə ölçülür. Bu testlər uşağın məktəbdə uğur qazanmaq üçün hansı amillərdən təsirləndiyini anlamağa kömək edir.

Əsas testlər:

– Ə.N.Leontyevin motivasiya testi – Uşağın oxumağa və yeni biliklər əldə etməyə marağını qiymətləndirir.

– Hollandın peşə maraqları testi (uşaqlar üçün versiya) – Uşağın maraqlarına əsasən gələcəkdə hansı peşəyə uyğun ola biləcəyini proqnozlaşdırır.

– Atkinsonun nailiyyət motivasiya testi – Uşağın uğura can atma səviyyəsini ölçür və onun uğura çatmaq üçün nə qədər motivasiyalı olduğunu müəyyən edir.

Bu testlər uşağın akademik və peşə yönümünü dəstəkləmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial bacarıqların dəyərləndirilməsi testləri

Uşaqların sosial adaptasiyası və ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafı üçün müxtəlif sosial testlər tətbiq olunur. Bu testlər uşaqların dostluq münasibətləri, liderlik qabiliyyətləri və qrupdakı mövqeyini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Əsas testlər:

– Moreno sosioqram testi – Uşağın sinif daxilində sosial mövqeyini və liderlik qabiliyyətini analiz edir.

– “Sosiometrik anket” – Uşağın qrupdakı statusunu və dostluq əlaqələrini müəyyənləşdirir.

– Kuper-Smitin özünəqiymət testi – Uşağın özünü dəyərləndirmə səviyyəsini ölçür və onun özünə inamını qiymətləndirir.

Bu testlər uşağın sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün hansı metodların tətbiq edilməli olduğunu müəyyənləşdirir.

Nəticə

Kiçik yaşlı məktəblilərin özünü inkişafında testlərin rolu olduqca böyükdür. Bu testlər uşaqların intellektual, emosional və sosial inkişafını dəyərləndirmək, fərdi xüsusiyyətlərini və güclü tərəflərini aşkar etmək üçün effektiv vasitələrdir.

Bu testlərin tətbiqi bir sıra mühüm nəticələrə səbəb ola bilər:

– Uşaqların fərdi xüsusiyyətləri və təhsil ehtiyacları daha yaxşı müəyyənləşdirilir;

– Onların motivasiya səviyyəsi yüksəlir və maraq dairələri aydınlaşır;

– Akademik göstəricilər artır və təlim prosesinə fərdi yanaşma tətbiq olunur;

– Sosial münasibətlər və emosional tənzimlənmə bacarıqları inkişaf edir.

Testlərin düzgün və sistemli şəkildə tətbiqi uşağın təhsil mühitində daha rahat adaptasiya olmasına və onun potensialını maksimum səviyyədə üzə çıxarmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. “Məktəb psixologiyası” – Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
2. Həsənov Ə. “Uşaq psixologiyası” – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2018.
3. Quliyeva S. “Psixoloji diaqnostika və testlər” – Bakı: Maarif, 2020.
4. Выготский Л.С. “Мышление и речь” – Москва: Педагогика, 1982.
5. Рубинштейн С.Л. “Основы общей психологии” – Санкт-Петербург: Питер, 2000.
6. Леонтьев А.Н. “Деятельность. Сознание. Личность” – Москва: Наука, 1975.
7. Люшер М. “Цветовой тест Люшера” – Москва: Речь, 2003.

Qurbanlı H.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
humayqurbanli70@gmail.com

COĞRAFIYANIN TƏLİM METODLARI VƏ DEBAT DƏRS

Xülasə

Coğrafiya tədrisi, şagirdlərə dünyanın fiziki və sosial xüsusiyyətlərini, təbii və cəmiyyətlə bağlı prosesləri öyrətməklə yanaşı, onların analitik düşünmə, tənqidi təfəkkür və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu məqsədlə müxtəlif təlim metodlarından istifadə olunur. Coğrafiya təlim metodları, şagirdlərin coğrafi anlayışları mənimsəmələri və tətbiq etmələri üçün müxtəlif yanaşmaları əhatə edir. Bu metodlar əsasən şagirdin fəal iştirakı və təcrübə əsasında öyrənməyi ön planda tutur.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ И УРОК ДЕБАТОВ

Резюме

Преподавание географии не только знакомит учащихся с физическими и социальными особенностями мира, природными и общественными процессами, но и развивает их аналитическое, критическое мышление и навыки решения проблем. Для этого используются различные методы обучения. Методы преподавания географии охватывают различные подходы, помогающие учащимся усваивать и применять географические концепции. В этих методах основной упор делается на активное участие студентов и экспериментальное обучение.

GEOGRAPHY TEACHING METHODS AND DEBATE LESSON

Summary

Geography teaching, in addition to teaching students about the physical and social characteristics of the world, natural and societal processes, develops their analytical thinking, critical thinking and problem-solving skills. Various teaching methods are used for this purpose. Geography teaching methods include various approaches for students to master and apply geographical concepts. These methods mainly emphasize active student participation and learning based on experience.

Açar sözlər: vizual metodlar, coğrafiya təlimi, debat dərs

Ключевые слова: наглядные методы, преподавание географии, методика обучения

Key words: visual methods, geography teaching, educational methodology

Giriş

Coğrafiya təlim metodları, şagirdlərin coğrafi bilikləri əldə etmələri və təcrübi olaraq tətbiq etmələri üçün müxtəlif yanaşmalar və strategiyalar təklif edir. Hər bir metodun məqsədi şagirdlərin coğrafi mövzuları anlamaqda və onları gündəlik həyatda tətbiq etmələrində onlara kömək etməkdir. Bu metodların hər biri müxtəlif öyrənmə növlərinə və tədrisin məqsədinə uyğun olaraq istifadə edilir. Aşağıda coğrafiya təlimində istifadə edilən əsas metodlar və onların xüsusiyyətləri haqqında daha ətraflı məlumat təqdim edirəm:

1. Təcrübi (praktik) metodlar: Təcrübi metodlar coğrafiya dərslərində şagirdlərin öyrəndikləri bilikləri real həyat şəraitində tətbiq etmələrini təşviq edir. Bu metodlar şagirdlərə coğrafi anlayışları təcrübə yolu ilə öyrənməyə imkan tanıyır. Ən geniş istifadə edilən təcrübi metodlar sahə işləri və ekskursiyalardır.

– Sahə işləri: Bu metodda şagirdlər coğrafi obyektləri birbaşa müşahidə edirlər. Məsələn, çayların axışı, dağların strukturu və ya kənd təsərrüfatı sahələrinin müxtəlifliyi barədə məlumatlar təcrübə yolu ilə öyrənilir. Sahə işləri şagirdlərə coğrafiyanı real şəraitdə təhlil etməyə kömək edir.

– Ekskursiyalar: Coğrafiya dərslərində təbiət və insan fəaliyyətlərinin coğrafiyaya təsirlərini praktiki şəkildə öyrənmək məqsədilə ekskursiyalar təşkil olunur. Bu ekskursiyalar şagirdlərə nəzəri bilikləri daha effektiv şəkildə mənimsəməyə imkan verir və onları ətraf mühitlə birbaşa əlaqəyə keçirir.

2. Vizual metodlar: Coğrafiyada məlumatların vizual şəkildə təqdim edilməsi şagirdlərin mövzunu daha yaxşı başa düşmələrini təmin edir. Vizual metodlar əsasən xəritələr, qrafiklər və şəkillər vasitəsilə coğrafi məlumatların təqdim olunmasını əhatə edir [3].

– Xəritələr: Xəritələr coğrafiya dərslərinin vacib alətlərindəndir. Onlar vasitəsilə şagirdlər müxtəlif coğrafi obyektlərin yerləşməsinə və onların bir-biri ilə olan əlaqələrini öyrənirlər. Xəritələr dünya və ölkə səviyyəsində ərazilər, dağlar, çaylar, iqlim zonaları və digər coğrafi xüsusiyyətlərin öyrənilməsində əsas rol oynayır.

– Qrafiklər və cədvəllər: Coğrafiyadakı əhali sıxlığı, iqlim dəyişiklikləri, əkinçilik və sənaye haqqında məlumatlar qrafiklər və cədvəllər vasitəsilə şagirdlərə təqdim olunur. Bu metod şagirdlərin verilən məlumatları daha asan təhlil etmələrini və anlama prosesini sadələşdirir.

– Şəkillər və videolar: Təbiət hadisələri (tornado, sunami, zəlzələ və s.) ilə bağlı real şəkillər və videolar şagirdlərə bu hadisələrin təsirlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Vizual məlumatlar şagirdlərin anlayışını gücləndirir.

3. İnteraktiv metodlar: İnteraktiv metodlar şagirdləri dərsə fəal şəkildə cəlb etməyə və onların öz biliklərini tətbiq etmələrini təmin etməyə kömək edir. Bu yanaşma, şagirdlərə mövzu haqqında düşünməyə, fikirlərini bölüşməyə və problemin həlli yollarını müzakirə etməyə imkan verir [2, s.77].

– Qrup işi: Coğrafiya dərslərində şagirdlər müəyyən bir coğrafi mövzunu müzakirə edərək problemlərə həll yolları tapmağa çalışırlar. Bu metod həm şagirdlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir, həm də onların şəxsi fikirlərini ifadə etmələrinə şərait yaradır.

– Sinif müzakirələri: Müəllim tərəfindən açıq müzakirələr təşkil olunur və şagirdlər bu müzakirələrə qoşulurlar. Bu, onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və müxtəlif baxış bucaqlarını anlamağa kömək edir.

– Simulyasiyalar: Coğrafi hadisələrin simulyasiyası şagirdlərə bu hadisələri virtual şəkildə təcrübə etməyə imkan verir. Məsələn, iqlim dəyişikliyinə və ya təbii fəlakətlərin nəticələrini simulyasiya edərək şagirdlər bu hadisələrin ətraf mühitə təsirlərini daha yaxşı başa düşürlər.

4. Simulyasiya və modelləşdirmə: Simulyasiya və modelləşdirmə metodları şagirdlərə coğrafi hadisələri real şəraitdə göstərmək və onları necə baş verdiyini başa salmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Bu metodlar şagirdlərin coğrafi prosesləri daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir.

– Coğrafi modellər: Coğrafiya tədrisində təbii hadisələrin 3D modelləri qurulur və şagirdlərə bu obyektlərin strukturu və xüsusiyyətləri öyrədilir. Bu modellər şagirdlərin təbii mühit və coğrafi xüsusiyyətlər haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmələrinə kömək edir.

– Təbii fəlakətlərin modelləşdirilməsi: Zəlzələlər, sunamilər, tornado və digər təbii fəlakətlərin baş verməsi simulyasiyalar vasitəsilə şagirdlərə izah edilir. Bu simulyasiyalar şagirdlərə bu hadisələrin baş vermə səbəblərini və ətraf mühitə təsirlərini daha yaxşı başa salır.

5. Problema əsaslı öyrənmə (PBL): Problema əsaslı öyrənmə metodunda şagirdlər real həyatda qarşılaşa biləcəkləri məsələləri müzakirə edirlər. Bu metod şagirdlərə yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də bu bilikləri gündəlik həyatda necə tətbiq etməyi öyrədir.

– Həyat məsələlərinin həlli: Şagirdlərə coğrafiya ilə əlaqəli konkret məsələlər təqdim olunur, məsələn, su ehtiyatlarının idarə edilməsi, ətraf mühitin qorunması və ya əhali miqrasiyası kimi məsələlər müzakirə edilir. Bu metod şagirdlərin reallığa əsaslanaraq problem həlli qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Debat, şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən və onlara fərqli baxış bucaqlarını anlamağa kömək edən effektiv təlim üsuludur. Coğrafiya dərslərində debat metodu şagirdlərin ətraf mühit, təbii fəlakətlər, əhali məsələləri, iqtisadiyyat və digər coğrafi məsələlərlə bağlı fərqli mövqeləri müzakirə etmələrinə imkan verir. Bu üsul şagirdlərin tədris prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasını və öz fikir və arqumentlərini təqdim etməyi öyrənmələrini təmin edir.

6. Mövzu seçimi: Coğrafiya dərslərində iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin qorunması aktual və mühüm bir mövzudur. Bu mövzu həm sosial, həm də ekoloji baxımdan vacibdir və müasir dövrdə geniş müzakirə olunur. Bu mövzu

üzərindəki debat şagirdlərə iqlim dəyişikliyinə təsirləri və bununla mübarizə yolları haqqında düşünməyə imkan verəcəkdir. Debatın qaydalı yanaşması:

Şagirdlər iki qrupa bölünür:

- Qrup 1: İqlim dəyişikliyinə ətraf mühitə təsirinin qarşısını almaq üçün fəal şəkildə mübarizə aparmaq lazım olduğunu müdafiə edir.

- Qrup 2: İqlim dəyişikliyi məsələsinin təbii bir proses olduğunu və bəzən müstəqil şəkildə həll olunması lazım olduğunu müdafiə edir.

1. **Dərsin strukturu:** 1. Müəllimə giriş: Müəllim dərsə başlanğıc olaraq iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qısa məlumat verir. O, iqlim dəyişikliyinə nə olduğunu, onun səbəblərini və potensial təsirlərini şagirdlərə izah edir. Daha sonra debatın məqsədini və qaydalarını açıqlayır.

2. **Qruplara bölünmə:** Şagirdlər iki qrupa bölünür. Hər bir qrup müəyyən bir mövzu üzərində müzakirə aparacaq:

- Qrup 1 (İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizəni dəstəkləyənlər): Bu qrup iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizənin vacibliyini və ətraf mühitin qorunmasının zərurliyini izah edəcək.

- Qrup 2 (İqlim dəyişikliyinə təbii bir proses olduğunu müdafiə edənlər): Bu qrup, iqlim dəyişikliyinə bəzən təbii bir hadisə olduğunu və mübarizənin təbii dəyişikliklərə müdaxilə etməməli olduğunu müdafiə edəcək.

3. **Araşdırma və hazırlıq:** Şagirdlərə hər bir mövzu üzrə araşdırma etmək üçün bir neçə dəqiqə verilir. Bu müddət ərzində onlar mövzuları ilə bağlı faktlar, statistikalar və arqumentlər toplamalıdır. Müəllim, hər iki qrupa mövzu ilə əlaqəli əsas mənbələrə yönəlmiş məlumatlar təqdim edir.

4. **Debatın keçirilməsi:**

- Müddət: Hər bir qrup öz mövqeyini təqdim etmək üçün 5 dəqiqəlik vaxt alır.

- Müzakirə: Hər iki qrup öz arqumentlərini təqdim etdikdən sonra qarşı tərəf cavab verəcəkdir. Müəllim, hər iki tərəfin də fərqli baxış bucaqlarını dinlədikdən sonra müzakirəyə şərait yaradır.

5. **Debatın nəticəsi:** Müəllim şagirdlərdən müzakirə etdikləri məsələlərə dair nəticələr çıxarmalarını istəyir. Hər bir şagird öz mövqeyini bir cümlə ilə təqdim edir. Müəllim, nəticə çıxararkən ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyəti, iqlim dəyişikliyi və təbii hadisələrin əlaqəsi haqqında şagirdləri düşündürür.

6. **Refleksiya və yekun:** Müəllim dərsi yekunlaşdırarkən şagirdlərin fikirlərini alır və onların müzakirə nəticələri üzərində təhlil aparır. Şagirdlərdən bu debatın onlara nə öyrətdiyini və hansı yeni fikirləri düşündürdüyünü izah etmələri istənilir.

Debatın faydaları:

- Tənqidi düşünmə: Şagirdlər müzakirə zamanı müxtəlif arqumentləri qiymətləndirməyə və öz fikirlərini əsaslandırmağa öyrənirlər.

- Ətraf mühit haqqında şüur: İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin qorunması haqqında şagirdlərin şüuru artacaq və onlar daha məsuliyyətli olmağa təşviq ediləcəkdir.

- Fikir mübadiləsi: Şagirdlər müxtəlif mövqeləri dinləməklə daha geniş perspektivlər əldə edirlər.

- Komanda işi: Şagirdlər bir-biri ilə əməkdaşlıq edərək komanda şəklində işləyirlər, bu da onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Debat mövzuları nümunələri:

- “Qlobal istiləşmə təbii bir prosesdirmi?”

- “İnsan fəaliyyətləri iqlim dəyişikliyinə daha çox təsir göstərir yoxsa təbii faktorlar daha böyük rol oynayır?”

- “Yenilənə enerji mənbələri gələcəyin enerji təchizatını təmin edə bilərmə?”

- “Coğrafi məlumatların toplanması üçün yeni texnologiyaların istifadəsi ətraf mühitə necə təsir edir?”

Nəticə

Bu metodların hər biri şagirdlərə coğrafiya mövzularını daha dərindən anlamağa, təcrübə etməyə və gündəlik həyatda tətbiq etməyə imkan verir. Müxtəlif metodların birləşməsi coğrafiya tədrisinin daha effektiv və maraqlı olmasına şərait yaradır. Bu metodların hər biri şagirdlərə coğrafiya mövzularını daha dərindən anlamağa, təcrübə etməyə və gündəlik həyatda tətbiq etməyə imkan verir. Müxtəlif metodların birləşməsi coğrafiya tədrisinin daha effektiv və maraqlı olmasına şərait yaradır. Coğrafiya dərində debat metodu şagirdlərə yalnız coğrafiya ilə bağlı biliklər qazandırmaqla yanaşı, onların müzakirə etmə bacarıqlarını, tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini və sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Bu metod, şagirdlərin həm nəzəri, həm də praktiki məlumatlarla bağlı dərin anlayışa sahib olmalarına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, coğrafiya təlimində müxtəlif üsulların birləşdirilməsi, şagirdlərin dərse daha aktiv və maraqlı qatılmalarını təmin edir, onların coğrafiya sahəsində daha geniş və dərin biliklərə sahib olmalarına şərait yaradır. Bu yanaşmaların tətbiqi həm tədrisin effektivliyini artırır, həm də şagirdləri gələcək həyatlarında faydalı biliklərlə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. O.Alxasov, “Coğrafiyanın tədrisi metodikası”, Bakı – 2013, 274 səh.
2. M.Verdieva, “Coğrafiyanın tədrisi metodikası”, Bakı – 2022, 235 səh.
3. N.Seyfullayeva, “Coğrafiyanın tədrisi metodikası”, Bakı – 2011, 227 səh.

Qurbanov R.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rizvanqurbanov6@gmail.com

RƏQƏMSAL TƏLİM MÜHİTİNDƏ MÜƏLLİMİN İNNOVATİV BACARIQLARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Xülasə

Ənənəvi tədris modellərinin yerini getdikcə daha çox rəqəmsal əsaslı təlim modelləri əvəz etmişdir. Müasir müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də texnoloji vasitələrdən, bacarıqlardan istifadə edən, innovativ təlim metodları tətbiq edən və interaktiv təlim mühitini formalaşdırma bilən bir təhsil lideri olmalıdır. Belə bir mühitdə müəllimin fəaliyyətinin effektivliyi onun innovativ bacarıqlarından – rəqəmsal savadlılıq, fərdiləşdirilmiş tədris strategiyalarının hazırlanması, yaradıcı problem həll etmə və onlayn əməkdaşlıq imkanlarından istifadə bacarığından asılıdır. Məqalədə bu bacarıqların inkişaf dinamikası müxtəlif amillər – peşəkar inkişaf proqramları, texnoloji infrastrukturun mövcudluğu, institusional dəstək, sosial-mədəni mühit və müəllimin şəxsi təşəbbüskarlığı prizmasından təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda müəllimlərin bu sahədə qarşılaşdıqları çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Резюме

Традиционные модели обучения постепенно уступают место цифровым образовательным моделям. Современный учитель является не только передатчиком знаний, но и образовательным лидером, который умеет эффективно использовать технологические инструменты, применять инновационные методы обучения и формировать интерактивную учебную среду. В таких условиях результативность деятельности учителя зависит от его инновационных компетенций — цифровой грамотности, способности разрабатывать индивидуализированные стратегии обучения, творчески решать проблемы и использовать возможности онлайн-сотрудничества. В статье динамика развития этих компетенций анализируется через призму различных факторов: программ профессионального развития, наличия технологической инфраструктуры, институциональной поддержки, социально-культурной среды и личной инициативности учителя. Одновременно исследуются трудности, с которыми сталкиваются педагоги в этой сфере, а также пути их преодоления.

THE DYNAMICS OF DEVELOPING TEACHERS' INNOVATIVE SKILLS IN THE DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

Summary

Traditional teaching models are increasingly being replaced by digitally based learning models. A modern teacher is not only a transmitter of knowledge but also an educational leader who can effectively use technological tools, apply innovative teaching methods, and create an interactive learning environment. In such a context, the effectiveness of a teacher's work depends on their innovative competencies — digital literacy, the ability to develop individualized teaching strategies, creative problem-solving skills, and the ability to use online collaboration opportunities. The article analyzes the dynamics of the development of these competencies through the prism of various factors, including professional development programs, the availability of technological infrastructure, institutional support, the socio-cultural environment, and the teacher's personal initiative. The study also explores the challenges teachers face in this field and the ways to overcome them.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, rəqəmsal təlim, innovativ bacarıqlar, rəqəmsal təlim mühiti*

Ключевые слова: *цифровые технологии, цифровое обучение, инновационные навыки, цифровая образовательная среда*

Key words: *digital technologies, digital learning, innovative skills, digital learning environment*

Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə təhsil sistemi də bu dəyişikliklərə uyğunlaşmağa məcburdur. Ənənəvi təlim metodları yerini getdikcə daha çox rəqəmsal təlim mühitlərinə və texnoloji yeniliklərə əsaslanan yanaşmalara verir. Bu kontekstdə müəllimlərin peşəkar hazırlığı və onların innovativ bacarıqlarının inkişafı təhsil prosesinin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Rəqəmsal təlim mühiti — informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) vasitəsilə təmin olunan interaktiv, adaptiv və fərdiləşdirilmiş təhsil mühiti kimi xarakterizə olunur. Belə bir mühit müəllimdən yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də təlim prosesinin təşəbbüskarı, fasilitatoru və innovasiya lideri kimi fəaliyyət göstərməyi tələb edir. Günümüzdə müəllimin innovativ bacarıqları dedikdə, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarığı, rəqəmsal resursların yaradılması və tətbiqi, interaktiv platformaların idarə olunması, onlayn tədris metodologiyalarının tətbiqi, fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmaları və yaradıcı problem həll etmə bacarıqları nəzərdə tutulur. Bu bacarıqların formalaşması və inkişafı müəllim hazırlığı prosesində mühüm yer tutur.

Bu məqalədə rəqəmsal təlim mühitində müəllimin innovativ bacarıqlarının inkişaf dinamikası tədqiq olunur. Məqsəd müəllimlərin rəqəmsal

transformasiya dövründə dəyişən rolları, qarşılaşdıqları çətinliklər, tələb olunan kompetensiyalar və bu bacarıqların inkişaf mexanizmlərini araşdırmaqdır. Elmi tədqiqat həm pedaqoji nəzəriyyə, həm də müasir praktikalar əsasında aparılmışdır.

Rəqəmsal təlim mühiti ənənəvi sinif mühitindən fərqli olaraq daha çevik, adaptiv və interaktiv tədris imkanları təqdim edir. Burada müəllimlər və şagirdlər arasında kommunikasiya texnologiyalar vasitəsilə fasiləsiz əlaqə qurulur. Bu mühit eyni zamanda tədris resurslarının müxtəlifliyi, multimedia alətləri, interaktiv lövhələr, onlayn platformalar və rəqəmsal qiymətləndirmə sistemləri ilə zənginləşdirilmişdir.

Rəqəmsal təlim mühitində tədrisin əsas üstünlükləri bunlardır:

- Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi və fərqli öyrənmə tərzinə malik şagirdlərə uyğunlaşdırılması;
- İnformasiyanın vizual, audial və interaktiv şəkildə təqdim olunması;
- Müəllim və şagird arasında real vaxtda əlaqə və əks-əlaqə imkanları;
- Tədris materiallarının çevik şəkildə yenilənməsi və paylaşılması.

Bu mühiddə müəllim yalnız fənni bilən şəxs kimi deyil, texnoloji bacarıqlara malik olan, daim yeniləşən, çevik və yaradıcı bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır. O, rəqəmsal resurslardan istifadə edərək tədris prosesini planlamalı, şagirdləri motivasiya etməli və onların aktiv iştirakını təmin etməlidir.

Beləliklə, müəllimin bu yeni mühiddə uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün onun innovativ bacarıqları daim inkişaf etdirilməli, mütəmadi təlimlər və təcrübə mübadiləsi həyata keçirilməlidir. İnnovativ bacarıqlar müəllimin rəqəmsal texnologiyalarla işləmək qabiliyyətindən daha geniş məzmun kəsb edir. Onlar həmçinin yaradıcı təfəkkür, dəyişən təhsil şəraitinə adaptasiya və problem həll etmə bacarıqlarını da əhatə edir. Müasir müəllimin innovativ bacarıqları aşağıdakı şəkildə təsnif oluna bilər:

1. Rəqəmsal savadlılıq – müəllimin İKT vasitələrindən effektiv istifadə etmə bacarığı (kompüter bilikləri, proqram təminatı, internet resursları);
2. Multimedia resurslarının yaradılması və tətbiqi – dərslər materiallarının vizual və interaktiv təqdimatı;
3. Onlayn tədris platformaları ilə işləmək – Zoom, Moodle, Google Classroom kimi alətlərlə dərslər planlama və keçmə bacarıqları;
4. Kollaborativ öyrənmə mühitinin təşkili – komanda işinə əsaslanan təlim strategiyalarının tətbiqi;
5. Fərdiləşdirilmiş təlim yanaşmaları – hər bir şagirdin fərdi potensialını nəzərə almaqla tədris strategiyasını qurmaq;
6. Yaradıcı problem həll etmə və tənqidi düşüncə – qarşıya çıxan pedaqoji və texnoloji çətinliklərə yaradıcı yanaşmaq.

Bu bacarıqların formalaşması üçün müəllimlərə nəzəri və praktik əsaslı peşəkar inkişaf proqramları təqdim olunmalıdır. Bu proqramlar davamlı və mərhələli şəkildə həyata keçirilməli, müəllimlərin real ehtiyac və təcrübələrinə əsaslanmalıdır.

Müəllimin innovativ bacarıqlarının inkişaf dinamikası bir neçə amillə şərtlənir. Bu inkişaf tək-cə fərdi təşəbbüs və maraqla deyil, həm də sistemli yanaşma, idarəetmə dəstəyi və pedaqoji mühitlə sıx əlaqəlidir. İnkişaf dinamikasını müəyyən edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- İnstitusional dəstək – məktəbin və ya təhsil müəssisəsinin rəqəmsal infrastrukturunu, rəhbərliyin yanaşması və müəllim hazırlığına verdiyi əhəmiyyət;
- Peşəkar inkişaf imkanları – seminarlar, vebinarlar, onlayn kurslar və təcrübə mübadiləsi proqramları;
- Motivasiya və təşviq – müəllimlərin daxili motivasiyası və təşəbbüskar olmaları, yaradıcı təşəbbüslərin mükafatlandırılması;
- Mədəni və sosial faktorlar – cəmiyyətin təhsilə və texnologiyaya münasibəti, valideynlərin və şagirdlərin texnologiya ilə təması;
- Qlobal trendlər və dövlət siyasəti – milli təhsil strategiyalarının rəqəmsallaşmaya verdiyi önəm.

Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin rəqəmsal bacarıqları əsasən təlim-tədris fəaliyyəti zamanı təcrübə ilə inkişaf edir. Bu səbəbdən təhsil müəssisələri müəllimlər üçün praktiki mühitlər yaratmalı, onların yeni texnologiyaları sınamasına şərait yaratmalıdır.

Rəqəmsal təlim mühitində müəllimin innovativ bacarıqları artıq lüks deyil, zəruri peşə keyfiyyətlərinə çevrilmişdir. Müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də informasiya ilə işləməyi bacaran, şagirdləri istiqamətləndirən və texnologiyalardan yaradıcı şəkildə istifadə edən bir şəxs olmalıdır.

Tövsiyələr:

1. Müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarını artırmaq üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı gücləndirilməlidir;
2. Peşəkar inkişaf proqramlarında praktiki və layihə əsaslı yanaşmalar üstünlük təşkil etməlidir;
3. Təhsil müəssisələri müəllimlər üçün innovativ təcrübələrin paylaşılması məqsədilə müntəzəm forumlar təşkil etməlidir;
4. Yeni texnologiyaların təhsil prosesinə tətbiqi mərhələli şəkildə, təcrübə əsasında həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Rəqəmsal təlim mühitinin sürətli inkişafı müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş və onların innovativ bacarıqlarla təchiz olunmasını qaçılmaz etmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müəllimlərin innovativ bacarıqları – rəqəmsal savadlılıq, çevik tədris strategiyalarının hazırlanması, yaradıcı düşüncə və rəqəmsal əməkdaşlıq

imkanlarından istifadə – müasir təhsilin əsas tələblərindəndir. Bu bacarıqların formalaşması və inkişafı təsadüfi deyil, ardıcıl, planlı və praktik yönümlü peşəkar inkişaf proqramları vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda bu sahədə qarşıya çıxan çətinliklərin – texnoloji resurs çatışmazlığı, metodiki dəstək boşluğu və motivasiya probleminin aradan qaldırılması üçün sistemli yanaşma tələb olunur. Nəticə etibarilə, müəllimlərin rəqəmsal dövrdə uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün onların innovativ bacarıqlarının inkişafı təhsil siyasətində prioritet istiqamət kimi qəbul edilməli, müvafiq dəstək mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Bu yolla həm təhsilin keyfiyyəti yüksələcək, həm də rəqəmsal transformasiya prosesinə uyğunlaşma təmin olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, Ə. (2020). *Rəqəmsal texnologiyalar və təhsilin inkişafında yeni yanaşmalar*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əliyeva, S. (2021). *Müəllimlərin innovativ bacarıqlarının formalaşmasında rəqəmsal mühitin rolu*. *Azərbaycan Müəllimlər Jurnalı*, №3, s. 55–60.
3. Anderson, T., & Dron, J. (2014). *Teaching Crowds: Learning and Social Media*. Edmonton: Athabasca University Press.
4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). *Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge*. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
5. Voogt, J., Fisser, P., Good, J., Mishra, P., & Yadav, A. (2015). *Computational Thinking in Compulsory Education: Towards an Agenda for Research and Practice*. *Education and Information Technologies*, 20(4), 715–728.
6. European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan (2021–2027): Resetting education and training for the digital age*. Brussels: European Union.
7. OECD. (2018). *Teaching for the Future: Effective Classroom Practices to Transform Education*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/9789264293243-en
8. Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). *Teacher Technology Change: How Knowledge, Confidence, Beliefs, and Culture Intersect*. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255–284.
9. Fullan, M. (2013). *Stratosphere: Integrating Technology, Pedagogy, and Change Knowledge*. Toronto: Pearson Canada.
10. Selwyn, N. (2012). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. London: Bloomsbury Academic.

Qurbanova C.B.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
camilagurbanovaa@icloud.com

İNFORMATİKA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON TƏHSİL PLATFORMALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Yenilənməkdə olan mövcud təlim-tədris prosesi günü-gündən inkişaf edərək daha müasir yeniliklərə ehtiyac duyur. Məhz bu amili nəzərə alaraq deyərək ki, məqalədə informatika fənninin tədrisində elektron təhsil platformalarının tətbiqinin əhəmiyyəti və bu platformaların şagirdlərin idrak marağının formalaşmasında rolu araşdırılır. Müasir texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası müəllim-şagird münasibətlərini interaktiv və fərdiləşdirilmiş müstəviyə gətirərək təlimin effektivliyini artırır. Məqalədə Moodle, Google Classroom, Code.org kimi platformaların informatika dərslərində istifadəsi, onların imkanları və yaradılan motivasiya mühiti konkret nümunələrlə izah edilir. Eyni zamanda, tədrisdə bu platformalardan istifadə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları qeyd olunur. Nəticə olaraq, elektron təhsil resurslarının məqsədyönlü tətbiqinin şagirdlərin öyrənməyə marağını artırdığı və təlim nəticələrinə müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinir.

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ В ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ

Резюме

Современный процесс обучения и преподавания, который обновляется с каждым днем, развивается и нуждается в более современных инновациях. Учитывая этот фактор, можно сказать, что в статье рассматривается важность применения электронных образовательных платформ в обучении информатике и роль этих платформ в формировании познавательного интереса учащихся. Интеграция современных технологий в обучение повышает эффективность обучения за счет вывода отношений учитель-ученик на интерактивный и персонализированный уровень. В статье поясняется использование таких платформ, как Moodle, Google Classroom, Code.org на уроках информатики, их возможности и создаваемая мотивационная среда на конкретных примерах. При этом отмечаются трудности, возникающие при использовании этих платформ в обучении, и пути их преодоления. В результате делается вывод о том, что целенаправленное применение электронных образовательных ресурсов повышает интерес учащихся к обучению и положительно влияет на результаты обучения.

THE IMPORTANCE OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL PLATFORMS IN TEACHING COMPUTER SCIENCE

Summary

The current teaching and learning process, which is being updated day by day, is developing and needs more modern innovations. Taking this factor into account, we can say that the article examines the importance of the application of electronic educational platforms in teaching informatics and the role of these platforms in the formation of students' cognitive interest. The integration of modern technologies into teaching increases the effectiveness of teaching by bringing teacher-student relations to an interactive and personalized level. The article explains the use of platforms such as Moodle, Google Classroom, Code.org in informatics lessons, their capabilities and the motivational environment created with specific examples. At the same time, the difficulties encountered when using these platforms in teaching and ways to overcome them are noted. As a result, it is concluded that the purposeful application of electronic educational resources increases students' interest in learning and has a positive effect on learning outcomes.

Açar sözlər: elektron təhsil platformaları, informatika fənni, rəqəmsal resurslar, idrak marağı, təlim texnologiyaları, interaktiv dərs, şagird motivasiyası, distant təhsil, müəllim-şagird əməkdaşlığı, təhsildə İKT

Ключевые слова: электронные обучающие платформы, информатика, цифровые ресурсы, познавательный интерес, технологии обучения, интерактивные уроки, мотивация учащихся, дистанционное обучение, сотрудничество учителя и ученика, ИКТ в образовании

Key words: electronic learning platforms, computer science, digital resources, cognitive interest, learning technologies, interactive lessons, student motivation, distance learning, teacher-student collaboration, ICT in education

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı təhsil sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi tədris metodları ilə yanaşı, elektron təhsil resurslarının tətbiqi təlim prosesini daha səmərəli və interaktiv hala gətirmişdir. Xüsusilə informatika fənnində elektron təhsil platformalarının istifadəsi şagirdlərin idrak marağını artırmaq, fərdi yanaşmanı təmin etmək və praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemində innovasiyalar və texnologiyaların tətbiqi son illərdə qlobal səviyyədə böyük diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmaq, onu daha əlçatan və effektiv etmək məqsədilə müxtəlif texnoloji vasitələrdən və yenilikçi metodlardan istifadə edir.

Elektron təhsil platformaları (ETP) — təlimin təşkilində rəqəmsal vasitələrlə aparılan, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən virtual mühitlərdir. Bu platformalar təhsil prosesinin planlaşdırılması, həyata

keçirilməsi, qiymətləndirilməsi və monitorinqi funksiyalarını özündə birləşdirir. Onlar istifadəçilərə dərslər materiallarını bölüşmək, tapşırıqlar vermək, testlər keçirmək, nəticələri qiymətləndirmək və tədris prosesini interaktiv şəkildə idarə etmək imkanı yaradır.

Elektron təhsil platformalarının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- Tədris materiallarının rəqəmsal formada yerləşdirilməsi (məsələn, mətn, şəkil, video və interaktiv kontentlər);
- Müəllim-şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması (forumlar, çat, sərhlər və s.);
- Tapşırıqların verilməsi və təhvil alınması;
- Avtomatlaşdırılmış və ya müəllim nəzarəti ilə qiymətləndirmə sistemləri;
- Statistika və analitik hesabatlar vasitəsilə tədris prosesinin izlənməsi.

Elektron təhsil platformalarının təsnifatı onların fəaliyyət rejiminə və istifadəçi qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanaraq aparılır. Bu baxımdan, platformalar əsasən sinxron (real vaxtda) və asinxron (fasiləli və fərdi ritmlə) olmaqla iki əsas kateqoriyaya bölünür. Hər iki növ platformanın özünəməxsus xüsusiyyətləri, üstünlükləri və məhdudyyətləri vardır və onlar müxtəlif pedaqoji məqsədlərə uyğun şəkildə tətbiq edilir.

1. Sinxron elektron təhsil platformaları

Sinxron platformalar təlim iştirakçılarının eyni zaman kəsiyində onlayn formada dərslərə qoşularaq müəllim və digər şagirdlərlə birbaşa, interaktiv əlaqə qurmasına imkan yaradır. Bu platformalarda dərslər real vaxtda baş tutur və müəllimin izahları, şagirdin sualları, tapşırıqlar və əks əlaqə dərhal həyata keçirilir. Bu tip platformalar xüsusilə onlayn videodərslər, seminarlar, interaktiv müzakirələr, praktiki məşğələlər və qrup işləri üçün əlverişlidir. Əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Canlı dərslər və video-konfrans imkanı;
- Dərslər zamanı ekran paylaşımı, slayd təqdimatları, lövhə istifadəsi;
- Şagirdlərin dərslərə aktiv cəlb edilməsi və dərhal cavabvermə imkanı;
- Dərslər zamanı sual-cavab, rəy bildirmə və diskussiya mühitinin yaranması.

Məşhur sinxron platformalar:

– **Zoom** – sabit və yüksək keyfiyyətli video dərslər mühiti təqdim edir; müxtəlif interaktiv alətlərlə təchiz olunub.

– **Microsoft Teams** – təşkilatlanmış qruplar və layihələr üçün əlverişlidir; Office 365 ilə inteqrasiya olunmuşdur.

– **Google Meet** – sadə və effektiv video konfrans vasitəsidir, Google Classroom ilə sinxron işləyir.

– **BigBlueButton** – açıq mənbəli platformadır, xüsusi olaraq təhsil üçün hazırlanmışdır (lövhə, test, ekran paylaşımı və s.).

Sinxron platformalar, şagirdlər arasında ünsiyyəti və sosial qarşılıqlı əlaqəni təşviq etsə də, yüksək internet sürətinə və texniki sabitliyə ehtiyac duyur.

2. Asinxron elektron təhsil platformaları

Asinxron təhsil platformaları istifadəçilərə istədikləri vaxt və məkanda dərslər materiallarına baxmaq, tapşırıqları yerinə yetirmək və müəllimlə əlaqə saxlamaq imkanı verir. Bu platformalar əsasən öz sürətində öyrənmə, təkrarlama imkanı, fərdi tədris planı və öyrənməyə uyğunlaşma baxımından üstünlük təşkil edir. Bu növ platformalarda dərslər materialları əvvəlcədən sistemə yerləşdirilir və şagirdlər fərdi şəkildə onlardan istifadə edirlər.

Əsas xüsusiyyətləri:

- Vaxtdan asılı olmadan tədris materiallarına çıxış imkanı;
- Tapşırıqların elektron formada yerinə yetirilməsi və avtomatik yoxlanması;
- Forumlar, şərh bölmələri və e-poçt vasitəsilə müəllimlə əlaqə;
- Dərslərin təkrar izlənməsi və öz tempində öyrənmək imkanı.

Məşhur asinxron platformalar:

➤ **Moodle** – açıq kodlu, geniş imkanlara malik öyrənmə idarəetmə sistemidir. Dərslər modulları, testlər, forumlar və qiymətləndirmə vasitələri təqdim edir.

➤ **Google Classroom** – dərslərin təşkili və sənəd paylaşımı üçün sadə interfeysə malik, Google tətbiqləri ilə inteqrasiya olunan platformadır.

➤ **Edmodo** – sosial şəbəkəyə bənzər mühitdə fəaliyyət göstərən platformadır; müəllim, şagird və valideynlər arasında əlaqə yaradır.

➤ **Schoology** – dərslər planlaşdırması, testlər və müzakirə forumları ilə tədrisin effektivliyini artırır.

Asinxron platformalar öyrənmədə çeviklik və fərdiləşdirmə imkanı yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin məsuliyyət və zaman idarəetmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Bununla belə, interaktivliyin aşağı olması və sosial əlaqənin zəifliyi bu növ platformaların əsas çatışmazlıqları hesab olunur.

Beləliklə, həm sinxron, həm də asinxron elektron təhsil platformaları müasir tədris prosesində mühüm rol oynayır. Tədris məqsədindən, mövzunun xüsusiyyətlərindən və şagirdlərin yaş səviyyəsindən asılı olaraq bu iki növ platforma birgə və ya ayrı-ayrılıqda tətbiq oluna bilər. İdeal halda isə, hibrid (kombinə edilmiş) yanaşma – yəni sinxron və asinxron elementlərin birgə istifadəsi – tədris prosesini daha səmərəli və maraqlı edir.

Elektron təhsil platformaları İnformatika fənninin tədrisində geniş və çoxşaxəli imkanlar yaradır. Bu fənn texnologiyaya ilə birbaşa əlaqəli olduğuna görə, rəqəmsal tədris mühitləri burada həm mövzuya marağın artırılması, həm də praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca səmərəlidir. Elektron platformalar vasitəsilə informatikanın əsas anlayışları – məlumatlar,

alqoritmlər, kompüter qurğuları, proqramlaşdırma dilləri və s. – şagirdlərə vizual və interaktiv şəkildə izah oluna bilər. Təqdimatlar, qrafik modellər, simulyasiyalar və animasiyalar abstrakt anlayışların daha asan qavranmasına kömək edir. Bu üsul, xüsusilə aşağı siniflərdə idrak marağının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

İnformatika fənnində şagirdlərin fərdi tempdə öyrənməsini təmin etmək çox önəmlidir. Elektron platformalar vasitəsilə hər bir şagird öz səviyyəsinə uyğun dərs materiallarını təkrar-təkrar izləyə, testlərdən keçə və bacarıqlarını mərhələli şəkildə inkişaf etdirə bilər. Məsələn, Moodle və ya Google Classroom vasitəsilə fərdi tapşırıqlar, özünüqiymətləndirmə testləri və dərslərin yazılı videoversiyası təqdim edilə bilər. Proqramlaşdırma bölməsi informatika tədrisinin əsas istiqamətlərindən biridir. Müasir platformalarda (*məsələn, Replit, Code.org, Scratch, Python Tutor*) şagirdlər heç bir əlavə proqram təminatı quraşdırmadan, birbaşa onlayn şəkildə kod yazma və sınaqdan keçirə bilərlər. Bu da informatika dərslərinin praktik və dinamik keçirilməsinə şərait yaradır. Əlavə olaraq, müəllimlər tapşırıqları yoxlamaq və şagirdlərin nəticələrini təhlil etmək üçün avtomatik qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə edə bilərlər.

Elektron təhsil platformalarının informatika fənninin tədrisinə inteqrasiyası tədris prosesini müasir tələblərə uyğunlaşdırsa da, bu proses zamanı bir sıra problemlər və çağırışlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu problemlər həm texnoloji, həm pedaqoji, həm də təşkilati səviyyədə özünü göstərir.

Texniki problemlər:

– İnfrastruktur çatışmazlığı: Bir çox məktəblərdə kompüter və digər rəqəmsal texnologiyaların çatışmazlığı elektron platformaların səmərəli istifadəsinə əngəl yaradır. İnternet bağlantısının qeyri-sabit və ya zəif olması dərs prosesində fasilələrə səbəb olur.

– Avadanlıqların köhnəlməsi: İstifadə olunan texnologiyaların bir çoxunun texniki cəhətdən köhnəlməsi müasir platformalarla uyğunluq yaratmır, nəticədə bəzi funksiyalar düzgün işləmir.

– Proqram təminatları ilə bağlı uyğunsuzluqlar: Bəzi platformalar yalnız spesifik əməliyyat sistemləri və ya brauzerlərlə effektiv işləyir ki, bu da istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Platformaların fərdiləşdirilmiş tədrisə tam cavab verməməsi nəticəsində bəzi şagirdlər dərsləri mənimsəməkdə çətinlik çəkə bilər. Onlayn testlərin və tapşırıqların qiymətləndirilməsində obyektivlik və şəffaflıq bəzən şübhə altına alınır. Plagiat və qeyri-etik davranış hallarının qarşısını almaq çətinləşir. Şəhər və kənd məktəbləri, müxtəlif sosial statusa malik ailələr arasında texnoloji imkanlara çıxış baxımından fərqlər böyükdür. Bu, təhsildə bərabərsizliyə səbəb olur. Müasir texnologiyaların tədris prosesinə uğurla inteqrasiyası üçün

müəllimlər üçün müntəzəm təlim və seminarların təşkili zəruridir. Rəqəmsal təhsilin daha effektiv tətbiqi üçün şagirdlərin fərdi maraq və ehtiyaclarını nəzərə alan fərdiləşdirilmiş və hibrid modellərin genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir.

İnformatika digər fənlərlə (riyaziyyat, fizika, coğrafiya və s.) inteqrasiya oluna biləcək fəndir. Elektron platformalar bu inteqrasiyanı daha əlçatan edir. Məsələn, bir layihə çərçivəsində şagirdlər hava məlumatlarının toplanması, qrafikləşdirilməsi və təhlilini informatika dərslərində proqramlaşdırma vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Bu iş həm praktiki bacarıqları artırır, həm də digər fənlərlə əlaqəni gücləndirir. Elektron təhsil mühiti informatika dərslərinin əsas məqsədlərindən biri olan rəqəmsal kompetensiyaların (məsələn, fayl idarəetməsi, onlayn axtarış, təhlükəsizlik, texniki avadanlıqlarla işləmə və s.) formalaşmasına geniş imkan yaradır. Şagirdlər bu platformalarda işləməklə həm texnoloji alətləri tanıyır, həm də məlumatı seçmək, təhlil etmək və təqdim etmək bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Eyni zamanda, internet etikasının və kibertəhlükəsizliyin öyrədilməsi də elektron mühitdə daha təsirli şəkildə həyata keçirilə bilər.

Müasir elektron təhsil platformaları qrup layihələrinin təşkili və şagirdlər arasında əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Məsələn, Microsoft Teams və ya Padlet kimi alətlər vasitəsilə şagirdlər birgə proqram hazırlaya, məlumat bazası qura və ya təqdimat hazırlaya bilərlər. Bu cür fəaliyyətlər yalnız informatika bacarıqlarını deyil, eyni zamanda əməkdaşlıq, liderlik, tənqidi düşüncə və yaradıcı yanaşma kimi XXI əsr bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Nəticə etibarilə, elektron təhsil platformaları informatika fənninin tədrisində yalnız vasitə deyil, eyni zamanda məqsədə yönəlmiş pedaqoji texnologiya rolunu oynayır. Bu platformalar vasitəsilə dərslər daha interaktiv, şagirdyönümlü və effektiv şəkildə təşkil oluna bilər. Tədris prosesinə bu yanaşma informatika fənninin praktiki dəyərini artırmaqla yanaşı, məktəblilərdə idrak marağını, texnologiyaya olan marağı və öyrənməyə motivasiyanı da formalaşdırır.

İnformatika fənnində istifadə olunan əsas elektron təhsil platformalarının müqayisəli cədvəli

Platforma	Təyinatı və funksiyası	İstifadə rahatlığı	Uyğun səviyyə	Əlavə imkanlar
Google Classroom	Təpşiriqlərin verilməsi, dərslər materiallarının paylaşılması, qiymətləndirmə	Yüksək	Orta və yuxarı siniflər	Google Disk, Forms, Docs inteqrasiyası

Moodle	Tam LMS sistemi – kurslar, testlər, resurslar və forumlar	Orta	Ali və ümumtəhsil səviyyəsi	Özəlləşdirilə bilən modullar, zəngin analiz imkanları
Scratch	Blok əsaslı proqramlaşdırmanın öyrədilməsi	Yüksək	Aşağı və orta siniflər	Animasiya və oyun dizaynı üçün əlverişli
Replit	Onlayn proqramlaşdırma (Python, C++, Java və s.)	Orta	Orta və yuxarı siniflər	Onlayn layihələr, əməkdaşlıq üçün mühit
Code.org	Vizual proqramlaşdırma və alqoritm təlimi	Yüksək	Aşağı və orta siniflər	Addım-addım dərslər, motivasiya yönümlü tədris
Microsoft Teams	Videodərslər, sənəd paylaşımı, qrup işləri	Yüksək	Orta və yuxarı siniflər	Office 365 inteqrasiyası, layihə əsaslı öyrənmə
Khan Academy	Videodərslər, testlər, fərdi tədris yolu	Yüksək	Aşağı, orta siniflər	Avtomatik izləmə və proqres hesabatı
Tinkercad	3D modelləmə və elektronika simulyasiyası	Orta	Orta və yuxarı siniflər	STEAM layihələri üçün yararlıdır

Elektron resurslara daxil olan təhsil platformaları barədə bəzi maraqlı məlumatları qeyd edə bilərik:

- **Code.org** platformasında "Hour of Code" adlı beynəlxalq kampaniya çərçivəsində hər il milyonlarla şagird ilk proqramlaşdırma təcrübəsini yaşayır.
- **Scratch** layihələrində istifadə olunan kod bloklarının sayı 5 milyardan çoxdur – bu, uşaqların nə qədər aktiv olduğunu göstərir.
- **Moodle**, dünyada ən çox istifadə edilən açıq mənbəli təhsil platformasıdır və 230-dan çox ölkədə tətbiq olunur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu platformalar şagirdlərin idrak fəallığını artırmaqla yanaşı, onların texnoloji savadlılığını formalaşdırır, müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təlimin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır. İnformatika fənnində istifadə edilən platformalar – Google Classroom, Moodle, Scratch, Code.org, Replit və digərləri – müxtəlif yaş qrupları və səviyyələr üzrə şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun funksiyalar təqdim edir. Bu platformalar vasitəsilə interaktiv dərslər təşkil olunur, proqramlaşdırma bacarıqları mərhələli şəkildə inkişaf etdirilir və müəllim-şagird arasında kommunikasiya sürətlənir. Həmçinin elektron resurslardan istifadə dərslərin daha vizual, maraqlı və mənimsənilməsi asan formada təqdim olunmasına şərait yaradır. Lakin araşdırma göstərdi ki, elektron təhsil platformalarının tətbiqi zamanı müəyyən texniki, pedaqoji və təşkilati problemlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. İnfrastrukturun qeyri-bərabərliyi, müəllimlərin İKT üzrə bacarıqlarının bəzən yetərsiz olması, eləcə də qiymətləndirmə və motivasiya mexanizmlərinin qeyri-səmərəli işləməsi bu istiqamətdə mövcud çağırışlardır. Bu çətinliklərə baxmayaraq, rəqəmsallaşan təhsil mühitində elektron platformaların informatika fənnində tətbiqi şagirdlərdə tənqidi düşünmə, problem həll etmə, innovativ yanaşma və yaradıcı fəaliyyət kimi XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır.

Nəticə olaraq, elektron təhsil platformaları informatika fənninin tədrisində yalnız texnoloji vasitə deyil, eyni zamanda müasir pedaqoji metodologiyaların tətbiqi üçün strateji bir alət kimi çıxış edir. Gələcəkdə bu sahədə müəllim hazırlığı, lokal kontentin zənginləşdirilməsi və tədris resurslarının adaptasiyası istiqamətində görüləcək işlər, elektron təhsilin səmərəliliyini daha da artıracaq və şagirdlərin idrak marağının davamlı şəkildə inkişafını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F.Ə., Hüseynova S.M. *İnformatika və kompüter texnologiyaları*. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
2. Məmmədova T.Q. *Elektron təhsil resursları və onların təhsildə tətbiqi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2020.
3. Qasimov R.R., İsmayilov A.B. *İnformatika fənninin tədrisində innovativ texnologiyalar*. Bakı: Adiloğlu, 2019.
4. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. *Elektron təhsil konsepsiyası*. Bakı: Təhsil Nazirliyi, 2020.
5. Anderson, T., & Dron, J. *Teaching Crowds: Learning and Social Media*. Edmonton: AU Press, 2014.
6. Bates, A. W. *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning*. Vancouver: BCcampus, 2015.

7. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3–10.
8. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). *Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge*. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
9. UNESCO. *ICT in Education Policy Toolkit*. Paris: UNESCO Publications, 2018.
10. Laurillard, D. *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. New York: Routledge, 2012.
11. OECD. (2020). *The Impact of COVID-19 on Education: Insights from Education at a Glance 2020*. Retrieved from www.oecd.org.
12. Warschauer, M., & Matuchniak, T. (2010). *New Technology and Digital Worlds: Analyzing Evidence of Equity in Access, Use, and Outcomes*. *Review of Research in Education*, 34(1), 179–225.
13. Garrison, D. R., & Anderson, T. *E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice*. London: RoutledgeFalmer, 2003.
14. Code.org. (2024). *Computer Science Education Platform Overview*. <https://code.org>
15. Moodle Docs. (2024). *Moodle Features and Pedagogical Uses*. <https://docs.moodle.org>
16. Replit Team. (2023). *Replit: Collaborative Coding Platform for Education*. <https://replit.com/edu>
17. Google for Education. (2024). *Using Google Classroom in Teaching Computer Science*. <https://edu.google.com>
18. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. *Rəqəmsal təhsil mühitinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi*. Bakı: 2022.

Məmmədov Ə.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
efsunmmmdov@gmail.com

TƏDRİS PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN GƏNCLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Şübhəsiz ki, tədris və peşə fəaliyyəti gənclərin formalaşmasında, onların dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə, vətənpərvərlik hissənin aşılınması baxımından təhsil və peşə fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqalədə tədrisin və peşə fəaliyyətinin gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun inkişafına təsiri geniş şəkildə araşdırılacaq.

Vətənpərvərlik hər bir vətəndaşın öz ölkəsinə və millətinə olan sevgisi, sədaqəti və məsuliyyət hissəsidir. Bu hissənin formalaşması və inkişafı isə əsasən təhsil və peşə fəaliyyətindən asılıdır. Təhsil gəncləri milli dəyərlərlə tanış edir, onların vətəna bağlılığını artırır, peşə fəaliyyəti isə bu bağlılığı praktik şəkildə reallaşdırmağa imkan yaradır.

Bu məqalədə tədris prosesinin və peşə fəaliyyətinin gənclərin vətənpərvərlik ruhuna təsiri, bunun sosial və psixoloji aspektləri, həmçinin bu sahədə mövcud problemlər və onların həlli yolları araşdırılacaq.

ВЛИЯНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА РАЗВИТИЕ ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЁЖИ

Резюме

Несомненно, образование и профессиональная деятельность играют важную роль в формировании молодёжи, развитии её мировоззрения и личности. В частности, образование и профессиональная деятельность имеют большое значение в воспитании чувства патриотизма. В данной статье подробно рассматривается влияние образования и профессиональной деятельности на развитие патриотического духа у молодёжи.

Патриотизм – это любовь, преданность и чувство ответственности каждого гражданина за свою страну и народ. Формирование и развитие этого чувства во многом зависит от образования и профессиональной деятельности. Образование приобщает молодёжь к национальным ценностям, укрепляет её преданность Родине, а профессиональная деятельность даёт возможность реализовать эту преданность на практике.

В данной статье будет рассмотрено влияние образовательного процесса и профессиональной деятельности на патриотический дух молодёжи, его социальные и психологические аспекты, а также существующие проблемы в этой сфере и пути их решения.

THE IMPACT OF EDUCATIONAL PROFESSIONAL ACTIVITY ON THE DEVELOPMENT OF PATRIOTISM IN YOUTH

Summary

Undoubtedly, educational and professional activities play an important role in the formation of young people, in the development of their worldview and personality. In particular, educational and professional activities are very important in terms of instilling a sense of patriotism. This article will extensively examine the impact of educational and professional activities on the development of the spirit of patriotism in young people.

Patriotism is the love, loyalty and sense of responsibility of every citizen for his country and nation. The formation and development of this feeling largely depends on educational and professional activities. Education introduces young people to national values, increases their attachment to the homeland, and professional activities provide an opportunity to practically realize this attachment.

This article will examine the impact of the educational process and professional activity on the patriotic spirit of young people, its social and psychological aspects, as well as the existing problems in this area and ways to solve them.

Açar sözlər: *tədris, peşə, vətənpərvərlik, gənclik, milli dəyərlər*

Ключевые слова: *образование, профессия, патриотизм, молодежь, национальные ценности*

Key words: *education, profession, patriotism, youth, national values*

Tədris peşə fəaliyyəti cəmiyyətin inkişafında çox vacib bir rol oynayan mühüm bir sahədir. Bu fəaliyyət sahəsi, müəllimlərin, təlimçilərin və pedaqoqların biliklərini, bacarıqlarını şəkilləndirməyə, şagirdlərin və tələbələrin savadlanmasına, peşəkarlıq səviyyələrinin artmasına xidmət edir.

Bu fəaliyyətin əsas məqsədi ixtisaslı kadrlar yetişdirməkdir. Şəxs hər hansı bir peşəni mənimsəmək, praktiki biliklər qazanmaq və əmək bazarında müsabiqə qabiliyyətli olmaq üçün tədris prosesindən keçməlidir. Peşəkar bilik və bacarıqların öyrənilməsi işəgötürənlər üçün də vacibdir, çünki bu, onlara ixtisaslı kadrlarla iş birliyi yaratmaq imkanı verir.

Bu sahənin başlıca problemləri arasında köhnə tədris metodlarının istifadəsi, ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı, maddi-texniki bazanın yetərinə olmaması və bazar tələblərinə cavab verməyən proqramların mövcudluğu göstərilə bilər [Hacıyev, 2017].

Gələcək perspektivləri baxımından tədris peşə fəaliyyətinin süni intellekt, avtomatlaşdırılmış sistemlər və distant təhsil metodları ilə çox daha effektiv hala gələ biləcəyi proqnozlaşdırılır [Smith, 2016].

Tədris peşə fəaliyyəti həm fərdi, həm də cəmiyyət miqyasında inkişafı təmin edən əsas sahələrdən biridir. Bu fəaliyyət sahəsinin daimi inkişafı, müasir texnologiyaların tətbiqi və şəxsi bacarıqların təkmilləşdirilməsi çərçivəsində dəyişən ehtiyaclara cavab verməlidir. Yaxşı tədris sistemi iş bazarını peşəkar kadrlarla təmin etməklə yanaşı, gələcəyin daha süni inkişafını da şərtləndirir.

Məktəblərdə və universitetlərdə aparılan tədris prosesində aşağıdakı amillər xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

– Tarix və mədəniyyətin öyrədilməsi: Gənclər milli qəhrəmanları, tarixi şəxsiyyətləri və vətənin keçmişini dərinlən dərk etdikdə, onlarda öz ölkəsinə qarşı hörmət və sevgi yaranır.

– Vətənpərvərlik mövzularının dərsliklərə daxil edilməsi: Müasir təhsil proqramlarında vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirən mövzuların olması zəruridir.

– Ədəbi nümunələr vasitəsilə vətən sevgisinin aşılınması: Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri olan əsərlərin (M.Ə.Sabir, S.Vurğun, B.Vahabzadə və s.) tədris edilməsi gənclərin bu mövzuya daha həssas yanaşmasını təmin edir [Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2022].

Məktəblərdə təşkil edilən vətənpərvərlik tədbirləri, müsabiqələr, sərgilər və seminarlar gənclərin bu sahədə biliklərini artırır. Universitetlərdə isə tələbə gənclər təşkilatlarının bu sahədəki fəaliyyəti vətənpərvər ruhlu gənclərin yetişməsinə töhfə verir.

Peşə seçimi insanın cəmiyyətə və vətəninə xidmətinin bir formasıdır. Gənclər öz ixtisaslarını seçərkən ölkənin inkişafına necə töhfə verəcəklərini düşünməlidirlər. Həkim, müəllim, mühəndis, hərbi və digər peşələr gənclərin vətənə xidmət edə bilməsi üçün müxtəlif imkanlar yaradır.

Peşə fəaliyyətinin vətənpərvərlik hissini artıran əsas faktorlar:

– Dövlət və ictimai sektorun təşviqatı: Müəyyən sahələrdə çalışan şəxslərin vətən üçün gördükləri işlərin ön plana çıxarılması gəncləri ruhlandırır.

– Vətən üçün dəyər yaratmaq: Elm, texnologiya, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə çalışan gənclər ölkələrinin inkişafına töhfə verməklə vətənpərvərlik hissini praktik olaraq nümayiş etdirirlər.

– Hərbi və təhlükəsizlik xidmətlərində iştirak: Orduya və hüquq-mühafizə orqanlarına xidmət edən gənclər vətənə olan sevgilərini öz peşə fəaliyyətlərində təcəssüm etdirirlər [European Commission, 2020].

Peşə fəaliyyəti gənclərdə vətənpərvərlik hissini artırmaqla yanaşı, onların məsuliyyət hissini də gücləndirir. Öz ölkəsində işləyən və çalışan bir şəxs vətənə daha bağlı olur, onun inkişafı üçün səy göstərir.

– Milli-mənəvi dəyərlərin tədrisində çatışmazlıqlar: Bəzi tədris proqramlarında vətənpərvərlik mövzusunda yetərinə yer verilmir.

– Müasir texnologiyaların təsiri: İnternet və sosial media bəzən gənclərin diqqətini fərqli istiqamətə yönəldir, bu isə onların milli dəyərlərə olan marağını azalda bilər.

– İxtisaslı kadr çatışmazlığı: Bəzi sahələrdə vətənpərvərlik ruhu ilə çalışan peşəkarların az olması problemdir.

– Gənclərin xaricə üz tutması: Peşəkar kadrların xaricə köçməsi və beyin axını vətənpərvərlik hissinin azalmasına səbəb ola bilər [Təhməzov, 2018].

Həlli yolları:

– Tədris proqramlarında vətənpərvərlik mövzusunda daha çox yer verilməlidir.

– Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları gənclərin vətənə xidmətini təşviq edən proqramlar həyata keçirməlidirlər.

– Gənclərin vətəndə qalması və öz biliklərini ölkənin inkişafına sərf etməsi üçün dövlət tərəfindən dəstək artırılmalıdır.

Vətənpərvərlik hissi əqidəli, ləyaqətli, humanist, fəal ictimai mövqeyə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsində mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində görkəmli ziyalılarımız Məhəmməd Hüseyn Əfəndizadə və Əli İskəndər Cəfərzadə tərəfindən nəşr olunan “Dəbistan” (1906–1907-ci illər) və Qafur Rəşad Mirzəzadə ilə Əbdülrəhim Əfəndizadə tərəfindən çap olunan “Məktəb” (1911–1925-ci illər) kimi ilk maarif jurnallarımızda da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu jurnalların səhifələrində tez-tez görkəmli maarifçilərimizdən Fərhad Ağazadə, Sultan Məcid Qənizadə, Əli Ağə Hüseynzadə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə və digər görkəmli maarifçilərimiz xalqımızın gələcəyi olan uşaqların tərbiyəsinə, o cümlədən vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair əsərlərlə çıxışlar etmişlər. Bu jurnalların səhifələrində vətəni, milləti, torpağı sevmək, namus, vicdan, şərəf məsələləri, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən dönə-dönə araşdırılmışdır. Müəllimin “*Bəs həyat nə üçündür?*” - sualına cavab verən şagird deyir: “*Bəli, həyat üçün mənim fikrim budur ki, vətənsiz, millətsiz, elmsiz, namussuz həyatın olmaması olmasından daha yaxşıdır*” [Abdullayev, 2019].

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin zəruriliyi bütün dünyada yaranmış gərgin vəziyyətlə, vətənpərvərliyin təzahür forması olan qəhrəmanlıq, mərdlik, cəsurluq, qorxmazlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə, Vətənin qeyrətli oğullarını yolundan sapdırmağa çalışanlara qarşı ciddi mübarizə aparmaq, dözümlü və çevik olmaq, qətiyyətlə hərəkət etməklə Vətən torpağını düşmən qəsdindən qorumaq ehtiyacı ilə bağlıdır. Respublikamızda torpaqlarımızın azad edilməsi zərurətə çevrildiyi, hiyləgər, məkrli ermənilərə qarşı mübarizənin aparılması vacib olduğu bir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə sistemli, ardıcıl, məqsədyönlü şəkildə iş getməlidir. Bu gün Azərbaycana

vətənpərvər insanlar daha çox lazımdır. Belə şəxslər xalqın firavan, xoşbəxt yaşaması üçün əlindən gələni etməklə, lazım gələndə canlarından belə keçməyi bacarırlar. Deməli, vətənpərvərlik tərbiyəsini məhz günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq vacib problemlərdən biridir. Gənc nəsildə vətənpərvərlik hissi bu və ya digər səviyyədə təşəkkül tapmışdır. Bu hissi daha da inkişaf etdirmək lazımdır [Əhmədov, 2015].

Qabaqcıl məktəblərimizin iş təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin vətənpərvərlik nüməsində fəaliyyəti prosesində onlarda təşəbbüskarlığı, yerli fakt və materiallardan istifadə etməklə tədqiqatçılıq və qismən axtarıcılıq meyl və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bundan əlavə, yerli materiallardan təlim-tərbiyə prosesində istifadə edilməsi məktəblilərdə elmi biliyə marağı artırır, müstəqil yaradıcılıq keyfiyyətləri tərbiyələndirir, onlarda peşə seçməyə maraq oyadır. Ata-babalarımızın müasir nəslə bəxş etdikləri səadətın çox baha başa gəldiyini gənc nəslə aşılamaq tərbiyə işimizdə çox vacib məsələdir. Buna görə də ata-babalarımızın şanlı döyüş, mübarizə və əmək ənənələrinin varisi olan uşaq, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik hisslərinin inkişaf etdirilməsi tədris müəssisələrinin pedaqoji kollektivlərindən hər gün gərgin, müntəzəm iş aparmağı tələb edir və bu işi zərurətə çevirir [Quliyev, 2020].

Tədris və peşə fəaliyyəti gənclərdə vətənpərvərlik hissənin formalaşmasında və inkişafında əsas faktorlardan biridir. Təhsil sistemi gəncləri milli dəyərlərlə tanış edərək onların vətən sevgisini artırır, peşə fəaliyyəti isə bu sevgini real işlərə çevirmək üçün imkan yaradır. Buna görə də, bu iki amilin vəhdətində gənclərin vətənə bağlı, məsuliyyətli və milli dəyərlərə sadıq şəxsiyyətlər kimi yetişdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

Gələcəyin qurucuları olan gənclərin vətənpərvər ruhda yetişməsi üçün həm təhsil, həm də peşə fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, həm dövlətin, həm də cəmiyyətin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biridir.

Vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış məqalələr, kitablar, dissertasiyalar əsasən ümumtəhsil məktəblərində görülən işləri əhatə edir. Həmin materiallar şagirdlərin, xüsusən yuxarı sinif şagirdlərinin təlim və tərbiyəsi üçün xeyli əhəmiyyətlidir. Lakin o da aydındır ki, ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri üçün yazılmış faydalı əsərlərdən, orada irəli sürülən tövsiyələrdən mexaniki şəkildə istifadə etmək düzgün olmaz [Əliyev, 2018].

Yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik tərbiyəsi haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində problemin bu və ya digər cəhətinə toxunulur, problem tam əhatə edilmir. Həm də onlarda zaman intervalına görə bu məsələnin araşdırılmasının respublikamız üçün indiki dövrdə kəsb etdiyi mənə və əhəmiyyət açılmır. Ona görə də problemi əsaslı şəkildə işləmək, vətənpərvərlik tərbiyəsinin sistemini yaratmaq lazımdır.

Beləliklə, elmi-pedaqoji ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi və təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, həmin əsərlərdə tədqiqat obyektini olaraq tədqiq

etdiyimiz problemin şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini aşılmasının bu və ya digər cəhətləri ya birtərəfli, sistemsiz, ya da mənəvi tərbiyə fonunda araşdırılmışdır [UNESCO, 2021].

Problemin proqram və təlim vəsaitlərində qoyuluşu hər bir xalqın təhsil sistemi onun milli mədəniyyətinə, əxlaqına, psixologiyasına əsaslandığı kimi, totalitar rejimin pəncəsindən qurtularaq, müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızın da təhsil sistemi milli zəminə, islam dininin mənəvi sərvətlərinə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmalı və insanları, xalqını, doğulduğu torpağı, yaşadığı ölkəni sevən və onun daha da möhkəmlənməsi uğrunda hər hansı mübarizəyə hazır olan vətəndaşlar yetişdirməyə qadir olmalıdır.

Ümumtəhsil müəssisələrinin uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti işin təşkilindən çox asılıdır. “Ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə və təlim proqramı”nın tərtibində, xüsusi məşğələlərdə müəyyən materiallar vasitəsilə vətənpərvərlik hissini aşılması imkanlarının şərh olunması olduqca zəruridir. Bu sahədə nailiyyət nöqsanların ilk növbədə proqramda necə əks olunmasından asılıdır. Buna görə də, tədqiqat prosesində son 25 ilin proqramları nəzərdən keçirilmiş və tədqiq edilən problemin müvafiq sənədlərdə necə əks olunduğu öyrənilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. (2018). *Təhsilin nəzəri və metodoloji əsasları*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Quliyev, S. (2020). *Peşə təhsili və əmək bazarı: Problemlər və perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Hacıyev, M. (2017). *Müasir pedaqogika və tədris metodları*. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Abdullayev, E. (2019). *Təhsildə innovasiyalar və texnologiyaların tətbiqi*. Gəncə: Nurlan Nəşriyyatı.
5. UNESCO. (2021). *Technical and Vocational Education and Training (TVET) Policy Review*. Paris: UNESCO Publishing.
6. Əhmədov, N. (2015). *Peşə təhsili və onun sosial-iqtisadi əhəmiyyəti*. Bakı: Elm.
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2022). *Peşə təhsili və təlimi strategiyası (2022–2030)*. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
8. Təhməzov, T. (2018). *Təhsildə keyfiyyət və idarəetmə problemləri*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
9. European Commission. (2020). *The Future of Vocational Education and Training in Europe*. Brussels: European Union.
10. Smith, R. (2016). *Work-based Learning: Bridging Knowledge and Action in the Workplace*. London: Routledge.

Məmişova E.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elza.memisova0@gmail.com

UŞAĞIN MƏKTƏBƏ SOSIAL HAZIRLIĞI

Xülasə

Məqalədə, uşağın məktəbə sosial hazırlığının əhəmiyyətindən bəhs edilir. Məktəbə sosial hazırlıq yanaşma və dəyərləri öyrənmə prosesinin olması haqqında ətraflı izah edilir. Sosial hazırlıq təliminin əsas hədəfi, uşaqların içərisində olduqları cəmiyyətə uyğunlaşmasına sistemli yardım etməkdir. Uşağın yaşadığı cəmiyyətin ondan gözlədiyi və etməsini istədiyi davranışları edəcək tərzdə yetişməsi onun sosial inkişafı ilə əlaqəlidir. Ona görə ki, hər bir uşağın ilk illərdəki sosial inkişafı onun sonrakı sosial davranışlarını formalaşdırmağa davam edir. Uşağın sosial bacarıqları mənimsəməsi təkcə sağlam və öz həmyaşıdları arasında olan sosial inkişaf nəticəsində baş verə bilər. Məqalədə, həmçinin, uşağın məktəbə hazırlıq prosesində ailənin rolu da xüsusi olaraq qeyd edilir. Beynəlxalq yanaşmalar təsvir edilmişdir.

СОЦИАЛЬНАЯ ГОТОВНОСТЬ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ

Резюме

В статье обсуждается важность социальной готовности ребёнка к школе. Подробно рассматриваются подход к социальной готовности к школе и процесс формирования ценностей. Основная цель обучения социальной готовности — систематически помогать детям адаптироваться к обществу, в котором они живут. Развитие ребёнка, позволяющее ему вести себя так, как того ожидает и хочет общество, в котором он живёт, связано с его социальным развитием. Это объясняется тем, что социальное развитие каждого ребёнка в ранние годы продолжает формировать его социальное поведение в дальнейшем. Приобретение ребёнком социальных навыков возможно только в результате здорового социального развития в среде сверстников. В статье также особо упоминается роль семьи в процессе подготовки ребёнка к школе. Описываются международные подходы.

SOCIAL READINESS OF A CHILD FOR SCHOOL

Summary

The article discusses the importance of social readiness for school. It explains in detail the process of learning approaches and values in the context of school social readiness. The primary goal of social readiness training is to systematically assist children in adapting to the society they are a part of. A child's social development is connected to their upbringing in a way that aligns with the behaviors expected by the society they live in. Early social development in a child's life continues to shape their future social behaviors. The acquisition of social skills by a child can only occur through healthy and socially enriching interactions with peers. The article also

emphasizes the significant role of the family in preparing children for school. International perspectives on this subject are also described.

Açar sözlər: *sosial bacarıqlar, məktəb, ailənin rolu, inkişaf, uşaq*

Ключевые слова: *социальные навыки, школа, роль семьи, развитие, ребенок*

Key words: *social skills, school, family role, development, child*

Məktəbə başlama dövrü həm uşaq, həm də ailə üzvləri üçün önəmli xüsusiyyət daşıyan yenilikdir. Bu başlanğıc dövrü üçün uşağın nə dərəcədə hazır olması əsasən, onun gələcəkdəki uğurlarına da mənfi və ya müsbət təsir göstərəcəkdir. Uşaq üçün məktəb şəraiti, heç görmədiyi bir sosial mühitdən ibarətdir. Ancaq lazımı bilik və bacarıqlara sahib olduqda məktəbə uyğunlaşma prosesi o qədər çətin davam etməyə bilər. Uşaq məktəbə başladığı ilk gün heç bir reaksiya verməyə və ya aqressiv ola bilər. Bəzi uşaqlar isə görünən şəkildə uyğunlaşma çətinliklərini ətrafına yansıda bilər. Lakin uşaqların gecikmiş reaksiyalar göstərməsi də mümkün ola bilər. Xüsusilə daxildə gizlədilmiş reaksiyalar sanki uşaq uyğunlaşıb kimi görsənə bilər. Bir müddət sonra isə uyğunlaşma reaksiyası ilə səhv salına biləcəyi üçün belə şəraitdə uşağın köməyə ehtiyacı olduğu hiss olunmur. Buna görə də, pedaqoq və ailələrə uşaqların məktəbə başladığı ilk andan etibarən diqqətli müşahidələr aparmağı və diqqətli olmaları tövsiyə edilir.

Məktəbə hazırlığın formalaşması – uşağın yazının, oxunun öyrənilməsinə formal şəkildə hazırlığı, onun məktəbə psixi hazırlığı, eyni zamanda zehni, emosional və sosial inkişafının əsas göstəriciləri deməkdir. İlk əxlaqi-etik anlayışlar da yaranır. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu anlayır. İntellektual sahədə isə diqqətin cəmlənməsi, eşidilənləri dərkətmə, lüğət fondunun inkişafı, nitqin inkişafı, əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı, fonematik eşitmə, ümumləşdirmələr bacarığı, reallığa emosional yanaşma tərzini, məntiqi dərkətmə tərzini, görmə-hərəkət koordinasiyası inkişaf edir. Məktəb təlim-tərbiyə sahəsində mütəxəssislərin çalışdığı mühüm mərkəz olmaq etibarı ilə özünün fəaliyyət dairəsini daim genişləndirir, ailələrə də hər cəhətdən kömək göstərir. Təlim uşaqların biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir.

Hər bir uşağın sosial hazırlığı, aşağıdakı amillər əsasında təyin edilir:

- Fiziki sağlam olması;
- Emosional inkişaf: sıra gözləməyi bacarmaq, empatiya hissini olması və öz emosiyalarını düzgün ifadə etmək bacarığının formalaşması;
- Öyrənməyə həvəs: təhsilə maraq və istək;
- Nitq inkişafı: dinləmə, danışma, söz bazasının olması;

– Ümumi bilik və idrak bacarıqları: səsle hərfin müqayisəsi, məkan anlayışının formalaşması.

Uşağın məktəbə sosial hazırlığının əsasını onun böyüdüüyü və yaşadığı ətraf mühit təşkil edir. Amerika Uşaq Rifahı Liqası ABŞ üçün önəmli bir layihə hazırlayaraq, burada hər bir uşağın sağlam və təhlükəsiz böyüməyini və öz daxili potensialını formalaşdırır. Uşaqların beş əsas lazımı ehtiyacı bu cür qruplaşdırır:

1. Hər bir uşaq düzgün qidalanmaya, sosial təhlükəsizliyə, uyğun təhsil alma şəraitinə ehtiyac duyurlar;

2. Uşaqlar ailə və ətraf mühitlərində güclü dəstək verən əlaqələrə ehtiyacları var;

3. Uşaqlar öz istedad və bacarıqlarını ortaya çıxarmaq və gələcəyimizə töhfə vermək üçün şərait yaradılmalıdır;

4. Uşaqlar hər zaman öz yaşlıları arasında olmalıdır;

5. Zərər görmüş hər bir uşaq emosional dəstək, fiziki və psixi sağlamlıq xidmətləri ilə təmin olunmalıdır.

Məktəbəqədər hazırlıq dövründə təkcə uşağın bacarıqlarına istiqamətlənməməlidir. Burada eyni zamanda sosial adaptasiyanın formalaşdırılması da mühüm rol oynayır. 5-6 yaşlı uşaqlar arasında inkişaf çox dəyişkən proses kimi davam edir və bu yaşda uşaqları “hazır” və ya “hazır deyil” kimi ayırmaq onların yaxşı bir təhsil mühitindən kənar qalmasına gətirib çıxarar. Araşdırmaya görə, məktəbə yaşına faktoruna görə uyğun olan uşaqların 20%-dən 60%-dək bir qismi hazırlıq testlərində müvəffəqiyyət qazanmadığına görə məktəb həyatına başlamamışdır. Uzun müddət təhlil edildikdən sonra bu cür testlərdən yanlış olduğuna dair qənaət gətirildi.

Ünsiyyət - uşağın sosial keyfiyyətlərinin formalaşması üçün başlıca rol oynayır. Əsasən, bu dövrdə valideyn ilə uşaq daha çox ünsiyyətdə olur. Uşağın sosial tərbiyəsi - sosial tərbiyə uşağın sosial inkişafının əsasını təşkil edir. Məhz, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar və böyüklər arasında qarşılıqlı ünsiyyət yaranır. Erkən uşaqlıqda uşaqlar əşyalardan neçə istifadə etmək lazım olduğunu öyrənirlər. Daha sonra böyüklər onlar üçün bir obyekt olurlar ki, uşaqlar onların hərəkətlərini təkrar edir, onlar kimi davranırlar.

Bəs sosial tərbiyə nədir? Sosial tərbiyə uşağın başqalarının maraqlarına diqqət ayırmaq, işləri ilə maraqlanmaq, hər bir peşəyə, insanlara hörmətlə yanaşmaq, başqalarının kədərinə heyifslənmək, sevincinə sevinmək və s. Bütün bunlar əsasdır çünki, bu dövrdə uşaqlarda həm də paxıllıq hissi formalaşır. Sosial tərbiyə həmçinin uşaqlarda günahkarlıq hissinin formalaşmasıdır. Məsələn, oğlan uşağı öz yaşının əlindən oyuncaq maşını kobudcasına aldığına görə narahat olmalı və etdiyi hərəkətə görə üzr istəməlidir və yaxud qız uşaqları oyuncaq gəlinciklərini zədələməməlidirlər. Onlar anlamalıdırlar ki,

oyuncaqları korlamaq olmaz. Hər bir əşyanın, istər geyim olsun, istərsə də oyuncaq bütün bunların qiymətini bilməlidirlər.

Məktəbəqəddərdən dərhal sonra məktəbə hazırlıq prosesinin sistemli və ardıcıl şəkildə düzgün qurulması nəzərə alınmalı vacib bir amildir. Beynəlxalq araşdırmalar sübut edir ki, uşaqların məktəbdəki var olan hər bir imkandan maksimum dərəcədə istifadə edə bilməsi üçün xüsusi inkişaf vacibdir. Sosial və emosional inkişaf istiqaməti məktəbə hazırlıq baxımından ən önəmli sahələrdir. Oxuma, yazma, rəngləri və ya rəqəmləri bilmə uşağın məktəbə tam hazır olması deyil. Məktəbə başlama, uşağın həyatında atdığı ən önəmli addımlardan biridir. Yeni həyat bacarıqlarını təşkil edən məktəbə qədəm qoyma prosesi və bu prosesin tələb etdiyi adaptasiya və sosial uyğunlaşma, uşağın müəyyən dərəcədə əqli, sosial və emosional yetkinliyə çatması üçün vacib şərtidir. Uşaq üçün məktəb mühiti, öyrəşdiyi və özünü təhlükəsiz hiss etdiyi ailə mühitindən sonra ikinci yerdir. Buna görə də, riayət olmalı olduğu yeni qaydaları, yerinə yetirməli olduğu yeni vəzifələri, yeni insanlar və müəllimi ilə uyğunlaşmağa məcbur olduğu müxtəlif xarakterləri əhatə edən yeni bir sosial çevrədir.

Məktəbə sosial hazırlıq prosesi yalnız uşaq üçün deyil, həmçinin, ailə üçün də yeni bir mərhələni əhatə edir. Ona görə ki, uşaqlar məktəbə ilk addımı, o zamana kimi ailəsi və ətrafı ilə olan əlaqələrdən qazandıqları təcrübə və bacarıqlarla atırlar. Məktəbə sosial adaptasiya prosesinin düzgün idarə edilməsi ailənin ümumi vəziyyətinə təsirli olur. Ailədən asılılıqdan azadlığa doğru sağlam şəkildə addım atmasına təkan verən, yaş və inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun məsuliyyətləri dərk etməsinə və yerinə yetirməsinə şərait yaradılan, oyun və dost təcrübəsi olan bir mühit, uşaqların bu yeniliyə rahat uyğunlaşmalarına təsir edir.

Hər kəs üçün mühüm bir addım olan məktəbə başlama və sosial hazırlıq prosesində təsirli olan başqa bir nüans isə məktəb və müəllim faktorudur. Bu zaman müəllimin uyğunlaşma prosesi ilə əlaqəli olması və uşaqların uyğunlaşma dövrü daha da rahat keçməsi məqsədilə məktəbin ilk ayını yeniliklərə öyrəşmə və lazımı olan yeni bacarıqları qazandırma dövrü kimi qiymətləndirməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbə başlamazdan öncə lazımı xüsusiyyətlər:

- Özünü düzgün ifadə edə bilmək;
- Öz adına qərar verə bilmək;
- Problemləri həll etmə qabiliyyəti;
- Özünə qulluq bacarıqlarını bilməsi;
- İstək və ehtiyaclarını uyğun məkan və zamana kimi təxirə sala bilmək;
- Anıdan və gərgin davranmaq əvəzinə, istək və düşüncələrini məntiqlə ifadə edə bilmək;
- Sosial qaydalara riayət etməyi bacarmaq.

Ədəbiyyat

1. Təranə Sadiqova, “Məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial inkişafı”, Bakı – 2024.
2. Dinç, B. (2010). *Okulöncəsi Eđitimden İlköđretime Geçiř ve Okul Olgunluđu. İlköđretime Hazırlık ve İlköđretim Programları*. Alisinanođu, F. (Ed). I. Baskı, İstanbul: Fastbook.
3. İnal, G. (2010). *Okula Bařlama ve Uyum Süreci. İlköđretime Hazırlık ve İlköđretim Programları*. Alisinanođu, F. (Ed). I. Baskı, İstanbul: Fastbook.
4. Polat, Ö. (2010). *İlköđretime Geçiřte Okul, Öđretmen ve Anne Babalara Düşen Görevler*. İlköđretime Hazırlık ve İlköđretim Programları. Oktay, A. (Ed). Ankara: Pegem Akademi. Tuđrul, B.(2003). *Ve Çocuđunuz Okula Bařladı*. www.pamukyumadı.com (23.05.1011).
5. Knudsen E.I., Heckman J.J., Cameron J.L., Shonkoff J.P. *Economic, neurobiological, and behavioral perspectives on building America’s future workforce*. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2006;103(27): 10155–10162.
6. Heckman J.J. *The economics, technology, and neuroscience of human capability formation*. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2007; 104(33):13250–132554.

Mərdanov S.H.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
merdanovsefa5@gmail.com

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ MİNİATÜR SƏNƏT ƏSƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ PROBLEMİNİN TƏDQIQI SƏVIYYƏSİ (ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ)

Xülasə

Məqalədə Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində miniatür sənət əsərlərindən istifadənin didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyəti şərh edilib. Müxtəlif illərdə müxtəlif müəlliflərin Azərbaycan tarixinin tədrisində miniatür sənət əsərlərindən istifadənin tədqiqi səviyyəsi öyrənilərək ümumiləşdirilib. Eləcə də tarixin tədrisində miniatür sənət əsərlərindən istifadə etməklə şagirdlərdə estetik tərbiyənin formalaşdırılmasının optimal üsulları və metodik yolları tədqiq edilərək müəyyənləşdirilib.

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАННОСТИ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИНИАТЮРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА (В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ)

Резюме

В статье рассматривается дидактическое и воспитательное значение использования миниатюрных произведений искусства при преподавании истории Азербайджана в средних школах. Изучен и обобщен уровень исследований по использованию миниатюрных произведений искусства при преподавании истории Азербайджана различными авторами в разные годы. Также изучены и определены оптимальные методы и методические приёмы формирования эстетического воспитания учащихся посредством использования миниатюрных произведений искусства при преподавании истории.

RESEARCH LEVEL OF THE PROBLEM OF USING MINIATURE ARTWORKS IN TEACHING THE HISTORY OF AZERBAIJAN (IN GENERAL SCHOOLS)

Summary

The article comments on the didactic and educational significance of using miniature works of art in teaching the history of Azerbaijan in secondary schools. The level of research on the use of miniature works of art in teaching the history of Azerbaijan by various authors in different years has been studied and summarized.

Also, the optimal methods and methodological ways of forming aesthetic education in students by using miniature works of art in teaching history have been studied and determined.

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixi, tədris, miniatür əsərlər, müəllim, şagird, məktəb, estetik tərbiyə, incəsənət, tədqiq, vizual, mənəvi tərbiyə*

Ключевые слова: *история Азербайджана, образование, миниатюрные произведения, учитель, ученик, школа, эстетическое воспитание, искусство, исследование, изобразительное, духовное воспитание*

Key words: *Azerbaijani history, education, miniature works, teacher, student, school, aesthetic education, art, research, visual, spiritual education*

Bizim əcdadlarımız ibtidai insanın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən faydalanaraq özünəməxsus zəngin mədəni-mənəvi irs yaratmışlar. Bunu istər Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış abidələr, istərsə də bu günümüzdə qədər gəlib çatmış şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbi irsimiz sübut edir.

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan kurikulumun qarşısında qoyulan tələblərdən biri də şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə təhsil müəssisələrində tədris olunan Azərbaycan tarixi kurslarındakı mədəniyyətə dair təlim materiallarının çox böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Vətən tarixinin orta əsrlər dövrünə aid miniatür sənət əsərlərinə dair materiallar şagirdlərin estetik tərbiyəsində və onların kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasında danılmaz rola malikdir. Bu çox mühüm problemə bu vaxta qədər yetərincə diqqət yetirilməyib. Hansı ki, miniatür sənətinin incəliklərinin şagirdlərə mənimsədilməsi onlarda estetik zövqün formalaşmasına motiv yaradır. Estetik zövq – insanın müxtəlif xassələrə emosional qiymət vermək, hər şeydən əvvəl qəşəngi, gözəli çirkəndən ayırmaq, fərqləndirmək kimi ictimai praktikanın doğurduğu qabiliyyətdir. Həmin qabiliyyət kamil insanın ayrılmaz keyfiyyətlərindən biridir.

Miniatür sənət nümunələrinin gənc nəslə öyrədilməsi zərurəti bizim orta əsrlərdə ulularımız tərəfindən minilliklər ərzində yaradılmış mədəniyyət nümunələrimizin mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyır. Bundan əlavə miniatür sənət nümunələri təhsilalanlarda estetik hissələrin formalaşmasına da motiv yaradır. Bu baxımdan fəlsəfə ensiklopedik lüğətində deyilir. “Estetik hissələr – gerçəklik hadisələrinin və ya sənət əsərlərinin estetik qavranılması prosesində yaranan emosional vəziyyətdir. Estetik hissələr həmin qavramadan törəyən səciyyəvi həyəcandır və onlar gözəllik və ülvilik, faciəlik və ya komiklik hissələri kimi axış edir. Eləcə də insanın estetik şüurunun səviyyəsini əks etdirirlər [1, s.139].

Azərbaycan miniatür sənəti zəngin bədii irsə malik olub, əsasən, kitab illüstrasiyası, xəttatlıq və dekorativ təsvirlər formasında inkişaf etmişdir.

Miniatürlər Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi elmi, dini və ədəbi əlyazmaların tərtibində geniş istifadə olunmuşdur.

Müasir Avropa təsviri sənətində miniatür ölkələrə və milli mənsubiyyətlərə görə təsnif edilir ki, bu da yanlışdır. Çünki bu, müasir yanaşmadır. İslam miniatür sənətini “İran miniatürü”, “türk miniatürü”, “ərəb miniatürü” olaraq ayırmaq problemlidir. Çünki bu zaman miniatürlərin hansı əsaslarla fərqləndirildiyini müəyyən etmək olmur. Bu baxımdan müsəlman şərqində miniatür sənətini aşağıdakı dövrlərə görə təsnif etmək daha məqsədəuyğundur:

- Səlcuqlular dövrü miniatürü (XI–XIII əsrlər);
- Elxanlılar dövrü miniatürü (Elxanlı, Cəlairi, İncu, Müzəffəri dövrləri, XIII–XV əsrin əvvəlləri);
- Teymurilər dövrü miniatürü (XIV–XV əsrlər);
- Qaraqoyunlu-Ağqoyunlular dövrü miniatürü (XV əsr);
- Səfəvilər dövrü miniatürü (XVI–XVIII əsrin əvvəlləri);
- Osmanlı dövrü miniatürü (XV–XIX əsrlər);
- Böyük Moğollar dövrü miniatürü (XVI–XIX əsrin ortaları);
- Səfəvilərdən sonrakı dövrün miniatürü (Əfşar, Zənd, Qacar dövrləri, XVIII–XIX əsrlər).

Bu, müsəlman Şərqinə (Azərbaycan, Orta Asiya, İran və Anadoluya) aid bütün miniatür məktəblərini əhatə etməsi baxımından ən münasib bölgüdür. “Azərbaycan miniatür sənəti” isə müstəqil şəkildə bütün bu dövrləri özündə ehtiva edir [2, s.18].

Azərbaycan tarixi zəngin vizual irsə malikdir və bu irsin əsas hissələrindən biri də miniatür sənətidir. Orta əsrlərə aid Azərbaycan miniatürləri, xüsusilə Təbriz, Şirvan və Naxçıvan məktəblərinə aid nümunələr, tarixi hadisələrin, mədəniyyətin və ictimai həyatın öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdir. Ümumtəhsil məktəblərdə miniatürlərdən istifadənin tarix dərslərinin effektivliyinə təsiri barədə müəyyən araşdırmalar mövcuddur.

Azərbaycan tarixinin tədrisində miniatür sənət əsərlərindən istifadənin əhəmiyyəti bəzi akademik tədqiqatlarda və elmi məqalələrdə tədqiq edilsə də, bu mövzu tarixin tədrisində kifayət qədər işlənilməmişdir. AMEA Tarix İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti kimi ali təhsil müəssisələrində mədəniyyət tarixi istiqamətində elmi tədqiqatlar aparılmışdır.

Azərbaycan incəsənəti tarixində miniatür sənətinin rolu haqqında yazıçı-publisist R.Ağayev yazır: “Azərbaycan kitab rəssamlığının, miniatür sənətimizin inkişaf yolunun başlanğıcını dövrləşdirsək, ilk mərhələni XIII–XIV yüzillərdə Marağa və Rəşidiyyədə yaranmış əsərlər, ikinci dövrü isə XV–XVI yüzillərdə Səfəvilərin paytaxtı Təbrizdə güclü məktəb halında formalaşmış zəngin miniatür irsi təşkil edir.

İbn Bəhtişunun “Mənafi əl-həyavan” əsərinə çəkilmiş 94 miniatürdən indiyə 24-ü salamat çatıb. Miniatür sənətimizin ən əski örnəkləri sırasında olan bu rəsmlərin müəllifləri bəlli deyil. Əlyazmaya daxil olan “İki şir”, “Adəm və Həvva”, “Pələng”, “Fillər” və s. miniatürlər kitab rəssamlığımızın erkən nümunələri kimi araşdırıcılar tərəfindən tez-tez örnək gətirilir, bu şəkildə bir tərəfdən keçmiş Beynəlnəhr, digər tərəfdən Çin miniatür məktəblərinin aşkar təsiri olduğu qeyd edilir.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” adlı kitabına çəkilən miniatür rəsmlər, vaxt baxımından “Mənafi əl-həyavan” kitabındakı rəsmlərdən çox sonra çəkilməsə də, üslub və sənət məktəbi baxımından onlardan çox fərqlənir. Bu rəsmlər mövzu baxımından daha rəngarəngdir, yəni müxtəlif hadisələri, insanları, səhnələri əhatə edir. Onlar Azərbaycan kitab rəssamlığının özünəməxsus cizgilərini daşıyır, yəni artıq burada milli xüsusiyyətlər, yeni yanaşmalar görünür [3, s.102].

Miniatür sənətinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır, lakin Azərbaycanda bu sahə xüsusilə XIII–XVII əsrlərdə çiçəklənmişdir. Bu sənət Şərqi miniatür məktəbləri içərisində fərqlənən üsluba malikdir. Azərbaycan miniatür sənətinin əsas xüsusiyyətləri: rənglərin parlaq və canlı olması, simvolik və nağılvari təsvirlər, xəttatlıq və ornamentlə sıx bağlılıq, məkan perspektivindən çox simvolik məna daşması, insan və təbiət təsvirlərinin poetik üslubda işlənməsi.

Görkəmli miniatür tədqiqatçısı K.Kərimov yazır: “Təbriz miniatür məktəbi İranda və Azərbaycanda təsviri və dekorativ sənət növlərinin inkişafına, onların bədii üslub və ifadə vasitələrinin təkmilləşməsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Təbriz miniatür sənətinin bu təsiri divar boyakarlığı, süjetli xalçalar, bədii metal, parça və keramika sənətində təsviri motivlərin bədii formasında, obrazlı ifadə vasitələrində daha qabarıq gözə çarpar” [4, s.27–28].

Azərbaycan tarixi dərsliklərində miniatürlər əsasən XIII–XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətini izah edərkən istifadə olunur. Azərbaycan miniatür sənəti tarixin vizual izahı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sənət əsərləri vasitəsilə müxtəlif dövrlərə aid hadisələri daha real və canlı şəkildə təqdim etmək mümkündür. Miniatürlər vasitəsilə tarixi hadisələrin daha vizual və anlaşılacaq formada izah edilməsi mümkündür. Məsələn, Nizami Gəncəvinin əsərlərinə çəkilmiş miniatürlər o dövrün sosial-mədəni həyatını daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər. Görmə yaddaşı güclü olan şagirdlər üçün vizual materialların istifadəsi dərslərin daha maraqlı və yadda qalan olmasını təmin edir. Miniatürlər təkcə incəsənət əsəri kimi deyil, həm də dövrün geyim mədəniyyəti, ictimai münasibətləri, hərbi atributları və memarlıq elementləri barədə məlumat verən mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu baxımdan Z.V.Dode yazır:

“Miniatür təsvirlərinə əsaslanan kompozisiyalardan ibarət XVI əsrə aid bədii parça nümunələri daha maraqlıdır. Mənbələrdə sultanlar və şahların diplomatik missiyalar zamanı ipək parçalardan hədiyyə kimi müttəfiqlərini mükafatlandırdıqları və eyni zamanda öz ideologiyalarının, siyasətlərinin təbliği üçün onlardan bir vasitə kimi istifadə etdikləri haqqında məlumat verilir. XVI əsrə aid olan miniatür təsvirli parça nümunəsi məşhur rus arxeoloqu və etnoqrafı B.A. Kuftinin şəxsi kolleksiyasında “İran ipəyi” adı ilə yer almışdır” [5, s.68–76].

Azərbaycan miniatür sənəti, xüsusilə Təbriz məktəbi, Şərq miniatür sənətinə böyük təsir göstərmişdir. XVI əsrdə Hindistanın Böyük Moğollar sarayına gedən azərbaycanlı rəssamlar orada yeni üslubun formalaşmasına töhfə vermişlər. Müasir dövrdə Azərbaycan miniatür sənəti: Müasir rəssamlıqda istifadə olunur, qrafik dizayn və kitab illüstrasiyasında davam etdirilir, xalçaçılıq və dekorativ sənət nümunələrinə təsir edir.

Azərbaycanda miniatür sənətinin tədqiqi və öyrənilməsi ilə əlaqədar C.Həsənzadə yazır: “Azərbaycan sənətsünaslığında ilk dəfə miniatür sənətinin tədqiqi məsələsi 1950-ci illərdə Ə.Salamzadə, K.Kərimov və R.Əfəndiyevin məqalələrində yer almışdır. A.Qazıyevin kalliqrafiya və miniatür sənəti, onların əlyazmaların yaradılması prosesində qarşılıqlı təsirinin tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiyası bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Miniatürün öyrənilməsi istiqamətində Azərbaycan məktəbinin əsası AMEA-nın müxbir üzvü K.Kərimovun 1970–1980-ci illərdə nəşr edilmiş işləri əsasında qoyulmuşdur. Tam mənada demək olar ki, bu işlərdə XVI əsr Təbriz miniatürünün, Sultan Məhəmməd məktəbinin tarixi hərtərəfli əhatə edilmişdir” [6, s. 10].

Təhsildə mədəniyyətə dair biliklərin verilməsinin zəruriliyini özündə ehtiva edən professor M.Əmirov və dosent G.Seyidovanın birlikdə yazdıqları – “Mədəniyyətyönümlü təhsil: mülahizələr və təkliflər” adlı məqalələri tədqiq etdiyimiz problem baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, məqalə birbaşa tarixin tədrisində miniatür sənət nümunələrindən istifadəyə həsr olunmayıb. Lakin məqalənin məzmunu ümumtəhsil müəssisələrində tarixin tədrisində həm Azərbaycan mədəniyyətinin, həm də xarici ölkələrin mədəniyyət nümunələrindən istifadənin həm didaktiv, həm də tərbiyəvi təsirləri pedaqoji ustalıqla şərh edilir. Yazıda təhsillə mədəniyyətin formalaşdırılmasının mahiyyətinə aydınlıq gətirilib. Təhsilalanlarda yüksək intellektin formalaşmasında mədəniyyətə dair bilik və bacarıqların didaktikanın tələbləri səviyyəsində mənimsənilməsi faktlarla əsaslandırılıb. Eləcə də mədəniyyətyönümlü təhsilin səciyyəvi cəhətləri işıqlandırılıb. Müəlliflər təhsilalanların elm və mədəniyyət mərkəzlərinə, muzeylərə, teatr və rəsm qalereyalarına vaxtaşırı ekskursiyaların təşkilini tövsiyə edirlər.

Müəlliflər haqlı olaraq cəmiyyət üzvlərinin yüksək səviyyəsinin zəruriliyini əsaslandıraraq yazırlar: “Hər bir dövlətin gücü, qüdrəti onun əhalisinin intellektual səviyyəsindən asılıdır. Güclü vətəndaşı olan dövlət həmişə güclü və qüdrətli olur” [7, s.41].

Azərbaycan miniatur sənəti yüzilliklər boyu inkişaf edərək, bədii-estetik baxımdan yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu sənət həm milli irsin qorunmasında, həm də Şərqi miniatur məktəbləri arasında Azərbaycan üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yuxarıda sadaladığımız tədqiqatçıların nailiyyətləri ümumtəhsil məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində istifadə məsələlərinə yetərinə işıq salmadığını nəzərə alaraq bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların davamlı olmasını zəruri hesab edirik.

Problemin aktuallığı: Təhsilalanlarda tədris müəssisəsində Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində miniatur sənət nümunələrinin istifadəsi və öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, ümumtəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində Azərbaycan tarixi kurslarının tədrisində miniatur sənət nümunələrindən səmərəli istifadə etməklə şagirdlərdə mədəni və mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə olan boşluğun doldurulmasının həm didaktik, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti var.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi kurslarının tədrisində miniatur sənət nümunələrindən istifadə etmək probleminə dair irəli sürülən fikirlər, ideyalar və əldə olunmuş nəticələr tarixin tədrisi metodikası elminin nəzəri əsaslarının zənginləşməsi və təkmilləşməsinə bir töhfədir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəa və nəticələrdən ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Məqalənin elmi yeniliyi: Mövzunun səciyyəvi cəhətləri ümumiləşdirilərək, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Müasir cəmiyyətdə insanın mənəvi dəyərlərinin ön plana çıxması, insanın əxlaqi dəyərlərindən olan estetik və mənəvi tərbiyənin təlim əhəmiyyətli rolu, həmçinin incəsənətin faydası gündəmə gəlmişdir. Məqalədə miniatur sənət nümunələrinin ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi dərslərində tətbiqinə dair yeni yanaşmaların işlənilib hazırlanması, müasir pedaqoji metodlarla inteqrasiya olunması, təcrübədə tətbiqinin səmərəliliyinin yoxlanılması, şagirdlərin estetik və mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin tədris prosesinə daxil edilməsi vurğulanmışdır. Ümid edirik ki, məqalədəki məlumatlar bu problemlə məsələnin qismən də olsa, həllinə nail olmağa kömək edəcək.

Nəticə: Ümumtəhsil məktəblərində Vətən tarixinin tədrisində miniatur sənət nümunələrindən istifadə probleminin əhəmiyyəti məsələsi araşdırılaraq

ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə bir çox tədqiqatçıların fikir və müddəalarından istifadə edilərək şagirdlərdə estetik və mənəvi tərbiyənin formalaşdırılmasına və müəllimin pedaqoji fəaliyyətində estetik tərbiyənin əhəmiyyətinin rolu təhlil olunmuşdur. Azərbaycan tarixinin tədrisində miniatur sənət nümunələrindən səmərəli istifadə etməklə şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizə dair bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına aid nəşr edilmiş materialların analitik təhlili nəticəsində müəyyən etdik ki, bu aktual problem bu vaxta qədər lazımı səviyyədə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Problemin tədqiqindəki həmin boşluqların doldurulmasına ciddi ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. *Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Müəlliflər kollektivi. "Azərbaycan Ensiklopediyası". Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. B., 1997, 520 səh.*
2. *Həsənzadə C., Göyüşov N., Vasilyeva O., Yastrebova O. Qələmin Sehri. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindən seçilmiş miniatürlər". İstanbul. 2021, – 276 səh.*
3. *Hüseynov R. İmzamız. Sənət düşüncələri. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012. - 800 səh.*
4. *Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, "İşıq", 1980, 221 səh.*
5. *З.В. Додэ. «Шелковый рай» на Северном Кавказе. Иранская лицевая ткань XVI в. из коллекции Б.А.Куфтина // Археоло-гия, этнография и антропология Евразии. Научный журнал. Ново-сибирск, изд. Института Археологии и Этнографии СОРАН, 2005, №2 (22), с. 68-76.*
6. *Гасанзаде Д.Ю. Зарождение и развитие Тебризской мини-атюрной живописи в конце XIII в начале XV вв. Автореферат дис. ... доктора искусствоведения, Баку, 2002, 48 стр.*
7. *Əmirov M., Seyidova G. Mədəniyyətönlü təhsil: mülahizələr və təkliflər. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, №3, 2020, səh 41.*

Muradova A.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nameddini@gmail.com

TEKNOLOGIYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN YARADICILIQ QABİLİYYƏTİNİN ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Texnologiya dərslərində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı, onların müxtəlif texnoloji vasitələrdən istifadə etmə bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, analitik və innovativ düşünmələrini də gücləndirir. Texnologiya dərsləri, şagirdlərə problem həll etmə, yeni ideyalar irəli sürmə, dizayn və inşaat bacarıqlarını inkişaf etdirmə kimi imkanlar təqdim edilir. Komanda işinin və əməkdaşlığın təşviqi, şagirdlərin yaradıcı yanaşmalarını artıraraq daha yaxşı nəticələr əldə etmələrinə kömək edir. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə, şagirdlərə yeni texnologiyaların mənimsədilməsi də onların yaradıcılıq potensialını artırır.

АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Резюме

Развитие творческих способностей учащихся на занятиях по технологии не только повышает их способность использовать различные технологические инструменты, но и укрепляет их аналитическое и инновационное мышление. Занятия по технологиям предоставляют учащимся возможности решать проблемы, предложить новые идеи и развивать навыки проектирования и его реализации. Поощрение командной работы и сотрудничества помогает учащимся достигать лучших результатов за счет повышения их творческих подходов. В эпоху быстрого развития технологий знакомство учащихся с новыми технологиями также повышает их творческий потенциал.

ASPECTS OF STUDENTS' CREATIVE ABILITY IN TECHNOLOGY LESSONS

Summary

Developing students' creativity in technology lessons not only enhances their ability to use various technological tools, but also strengthens their analytical and innovative thinking. Technology lessons provide students with opportunities to solve problems, come up with new ideas, and develop design and construction skills. Encouraging teamwork and collaboration helps students achieve better results by increasing their creative approaches. In this era of rapid technological development, introducing students to new technologies also increases their creative potential.

Açar sözlər: yaradıcı düşüncə, texnoloji bacarıqlar, ideya inkişafı, interaktiv tədris

Ключевые слова: творческое мышление, технологические навыки, развитие идей, интерактивное обучение

Key words: creative thinking, technological skills, idea development, interactive teaching

Texnologiya dərslərinin əsas məqsədlərindən biri əmək tərbiyəsidir. “Təhsil insanda vərdiş və əmək sevgisini inkişaf etdirməlidir. Təhsil şagirdə dünyada özü üçün faydalı iş tapmaq imkanının açılmasına, ona işə qarşı tükənməz istək və həvəsin aşılmasına önəm verilməlidir.

“Texnologiya” fənninin tədris sahəsi tələbələrdə funksional texnoloji savadlılığın, peşə fəaliyyətinin bütün sahələrində zəruri olan ümumi əmək bilik və bacarıqlarının inkişafına kömək edir və zəhmətkeşlik, əməyə hörmətli münasibət, qənaətcillik, məqsədə çatmaqda əzmkarlıq, təşəbbüskarlıq, qərar qəbul etməyə yaradıcı yanaşma kimi mühüm şəxsi keyfiyyətləri formalaşdırır.

Texnologiyada dərslər, hər hansı digər fənn kimi, tədris prosesinin tam, ayrılmaz, vaxtla məhdudlaşan seqmentini, mövzunun, bölmənin və ya kursun məntiqi vahidini təmsil edir. O, zəncirin bir halqasıdır və əmək təlimi proqramı ilə müəyyən edilmiş konkret təhsil və tərbiyə vəzifələrini həll edir. Buna əsaslanaraq, hər bir məktəb səviyyəsində texnologiyanın öyrənilməsi üçün konkret tapşırıqlar formalaşdırmaq olar.

İbtidai sinifdə “Texnologiya” fənninin tədris sahəsi aşağıdakı vəzifələri həll edir: uşaqlarda əmək sevgisi və vərdişi aşılamaq, onda iştirak prosesindən həzz və onun nəticələrindən məmnunluq hissini inkişaf etdirmək, insanların həyatında əməyin rolunu başa düşmək, gündəlik həyatda istifadə olunan materiallar və əl alətləri ilə tanış olmaq, əl bacarıqlarına yiyələnmək. Həmçinin şagirdlərə səliqəlilik, qənaətcillik, zəhmətkeşlik vərdişlərini aşılamaq lazımdır. Təlimin nəticəsi işə ümumi müsbət münasibət, iş haqqında əsas bilik və iş bacarıqları olmalıdır.

Orta məktəb səviyyəsində səmərəli işçi olmaq üçün zəruri olan və bir tərəfdən cəmiyyətə faydalı, digər tərəfdən isə şəxsi istəkləri həyata keçirməyə imkan verən baxışların, dəyərlər sisteminin, psixoloji münasibətlərin, şəxsi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üzərində iş davam etdirilməlidir. “Məktəbin bünövrəsi, onun uğur və təkmilləşməsinin mənbəyi insanın özünü inkişaf etdirməsi, özünü-tərbiyə və özünü-tərbiyəni həyata keçirən prinsip və metodların məktəb təhsilinə tətbiqidir”.

Təlim prosesində xalq təsərrüfatının sahələrinə, əmək növlərinə, ümumi peşələrə bələd olmaq, ən çox istifadə olunan avadanlıq və alətlərdən istifadə qaydalarını öyrətmək, onları ictimai faydalı əməyə cəlb etmək lazımdır. Fəaliyyətin məqsədini əsaslandırmaq bacarığına imkan verməlidir: lazımı məlumatları tapmaq və emal etmək; komandada əməkdaşlıq etmək, peşəkar

imkanlarını obyektiv qiymətləndirmək və onları əmək bazarındakı real vəziyyətlə əlaqələndirməyi bacarmaq; işçi qüvvəsinə daxil olmağa və ya xüsusi təhsil müəssisələrində təhsilini davam etdirməyə imkan verən əsas peşə hazırlığının əldə edilməsi.

Şagirdlər tərəfindən bilik və bacarıqlar ciddi ardıcılıqla, təcridən, artan çətinliyə görə mənimsənilərsə, öyrənmə uğurlu olar.

Şagirdlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

1. Yaradıcılıq prosesinin idarə edilməsi prinsiplərini açmaq;
2. Yaradıcılıq prosesinin strukturunu nəzərdən keçirmək;
3. Şagirdlərdə yaradıcılıq potensialının inkişaf səviyyələrini təhlil etmək;
4. Texnologiya dərində yaradıcı layihənin yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi xərcləri hesablamaq.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu işin gedişində əldə edilmiş inkişaf lar ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də əlavə təhsil müəssisələrində tətbiq oluna bilər.

“Texnologiya” fənni yaradıcı, çoxyönlü şəxsiyyətin inkişafı üçün böyük imkanlar təqdim edən yaradıcı bir fəndir. Biz ənənəvi və qeyri-ənənəvi metodlara, öz pedaqoji yaradıcılığımıza arxalanaraq bu imkanları uğurla həyata keçiririk. Ümumtəhsil məktəblərində Texnologiya fənni vasitəsilə şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün hər cür şərait yaradır: yaxşı maddi-texniki baza, reproduktiv fəaliyyətdən yaradıcı fəaliyyətə keçidə imkan verən sistem, çoxlu əyani vəsaitlər, müəllim yaradıcılığı.

Yaşadığımız dövr məktəb qarşısında azad, yaradıcı, savadlı, mədəni, fəal şəxsiyyət yetişdirmək vəzifəsi qoyub. Ən aktual məsələ insanın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı problemidir. Bunda məktəb böyük rol oynayır və Texnologiya fənni yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına böyük töhfə verir. Axı, insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı, ilk növbədə, işə yaradıcı münasibətin formalaşması deməkdir. Bu zaman iş idrak fəaliyyətinin və qarşıya qoyulan işə müstəqil münasibətin formalaşması mənbəyi kimi qəbul edilir. Əməyə yaradıcı münasibət həm işə məhəbbətin, həm də onun xüsusiyyətlərini dərk etmək istəyinin formalaşmasıdır ki, bu da öz növbəsində insanı öz güclü tərəflərini sınağa və uğur qazanmağa stimullaşdırır. Əməyə yaradıcı münasibət prosesində əzmkarlıq, maraq, qətiyyət, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, ən yaxşı iş üsulunu və metodunu seçmək bacarığı kimi dəyərli keyfiyyətlər inkişaf etdirilir, yəni o keyfiyyətlər ki, onsuz yaradıcılıq mümkün deyil.

“Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı” ona görə aktualdır ki, istənilən vaxt qarşısında duran problemləri fəal və yaradıcı şəkildə həll etməyə qadir olan insanlar cəmiyyətimizə lazımdır.

Aparıcı pedaqoji ideya şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı hesab olunur. Texnologiya fəninin tədrisi prosesində aşağıdakı vəzifələr həll olunur: məişət işində bilik və bacarıqların aşılması, politexnik biliklərin və ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, müstəqilliyin və yaradıcı problemlərin həlli bacarıqlarının inkişafı, tələbələrdə peşəkar öz müqəddəratını təyin etmək imkanı vermək, əməksevərlik və əmək mədəniyyətinin tərbiyəsi, estetik hiss və bədii təşəbbüsün inkişafı. Qarşıya qoyulan vəzifələrə əsasən aşağıdakı fikirləri ifadə etmək olar:

- yaradıcılıq öyrədilə bilər və öyrədilməlidir;
- yaradıcılıq ağılın təbii keyfiyyəti deyil.

Özünü inkişaf etdirə bilən yaradıcı aktiv şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün aşağıdakılardan istifadə olunur:

- şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı;
- şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətə cəlb edilməsi;
- problemlə təlim metodlarından istifadə;
- yaradıcı təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafı: müstəqillik, tənqidilik və s.

Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilə bilər:

- yaradıcı fəaliyyət üçün motivasiyanın inkişafı prinsipi;
- özünütəhsil və özünü inkişaf bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi prinsipi;
- yaradıcı fəaliyyətin prioritetliyi prinsipi;
- pedaqoji prosesin və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin əlaqələndirilməsi prinsipi;
- tələbələrin müstəqilliyini və yaradıcılığını təmin edən təhsil formalarının seçilməsi prinsipi.

20 əsrin sonunda Sovet tədqiqatçıları Q.S.Altşuller və İ.M.Vertkin yaradıcı insan olmaq üçün insanın hansı keyfiyyətlərə malik olması barədə öz qarşılarına problem qoymuşdular. Bu qərarların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yaradıcı insan çox böyük keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, bu da onların məqsədyönlü təhsilini çətinləşdirirdi. Üstəlik, bəzi elm adamları belə bir mövqe tutmuşlar ki, yaradıcılıq qabiliyyətləri valideynlərdən uşaqlara miras qalır və onları tərbiyə etmək olmaz. Bu problemi həll etmək üçün G.S.Altşuller və İ.M.Vertkin yaradıcı şəxslərin mindən çox tərcümeyi-halını təhlil etdilər. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yaradıcı insan aşağıdakı keyfiyyətlərə malikdir:

- yaradıcı məqsəd qoymaq və fəaliyyətini ona nail olmaq üçün tabe etmək bacarığı;
- fəaliyyətlərini planlaşdırmaq və özünə nəzarət etmək bacarığı;
- problemi tapmaq və həll etmək bacarığı.

Şagirdlərin yaradıcı potensialını üzə çıxarmaq üçün bu keyfiyyətlər inkişaf etdirilməlidir.

Layihə mövzunu seçmək və onu tamamlamaqla şagirdlər əvvəllər əldə etdikləri bilik və bacarıqlar üçün tətbiq sahəsi tapır, öz qabiliyyətlərini reallaşdırır və təşəbbüs göstərirlər. Layihə metodu təkə fərdin yatmış yaradıcı meyllərini “oyatmağa” deyil, həm də onların inkişafı üçün şərait yaratmağa imkan verir. Layihə mövzunu seçməzdən əvvəl müəllim şagirdlərə minimum sayda nümunə mövzu təklif edir. Şagirdlərin müstəqil olaraq onlar üçün maraqlı olan mövzu ilə çıxış etmələrinə diqqət yetirilir.

Layihənin “Düşüncə diaqramının tərtib edilməsi” bəndi yalnız diaqramın komponentlərini sadalamağı deyil, həm də diaqramı yaradıcı şəkildə tərtib etməyi təklif edir.

Layihələri tamamlayarkən praktiki işlər görülməlidir. Əsas diqqət şagirdlərin özləri ilə gəldiklərini təcrübi olaraq təqdim etmələridir. Müəllim layihələrin dizaynına böyük diqqət yetirir. Hər hansı bir yaradıcı təxəyyülü təşviq etmək lazımdır, layihələr parlaq və rəngarəng olmalıdır.

Yaradıcılıq qabiliyyətləri ümumi zehni qabiliyyətlərə əsaslanır. Yüksək intellektual inkişafın yaxşı inkişaf etmiş yaradıcılıq qabiliyyətlərini nəzərdə tutması vacib deyil. Ona görə də öyrənmə səviyyəsi aşağı olan şagirdlər təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq nümayiş etdirirlərsə, bu, ancaq dəstəklənir.

Qızların müstəqil işinə xüsusi diqqət yetirilir, bu müddət ərzində onlar yaradıcı təşəbbüs göstərmək və təkə əmək dərslərində deyil, həm də digər fənlərin (tarix, riyaziyyat və s.) öyrənilməsi zamanı əldə etdikləri bilikləri tətbiq etmək imkanı əldə edirlər.

Şagirdlər işi yerinə yetirərkən təsərrüfat işləri üçün zəruri olan praktiki bilik və bacarıqları inkişaf etdirir və təkmilləşdirir, evdə və işdə sanitar-gigiyena qaydalarına şüurlu şəkildə riayət etmək vərdişlərini inkişaf etdirirlər.

Hər bir mövzu üçün müəllim tədris-metodiki kompleks yaradır ki, bura tapşırıqın yerinə yetirilməsi və operativ emal üçün təlimat kartları, məhsul nümunələri, müstəqil, yaradıcı və sınaq işləri üçün tapşırıqlar, əyani vəsaitlər və s. daxildir.

Müəllim dərslərdə problemlə metoddan istifadə edir. Onun mahiyyəti belədir: problem şagirdə təqdim olunur və şagirdlər müəllimin birbaşa iştirakı ilə və ya müstəqil şəkildə həll yollarını araşdırırlar.

İş prosesində dərstdə problemlə vəziyyətlər yaradır. Məsələn, çox vacib bir əməliyyat döngələrin hesablanması və nümunənin seçilməsidir. Bu, təkə bilik və bacarıq deyil, həm də yaradıcılıq tələb edir. Toxuculuq dərslərində qızlar üçün bir problem qoyduq: dizaynı, quruluşunu və iqtisadiyyatını nəzərə alaraq müstəqil olaraq kağız üzərində bir nümunə çəkmədirlər. Bu zaman variantın seçilməsi və izah edilməsində şagirdlərin

fəallığı nümayiş etdirilir. Bu iş qızlara tapşırığı özləri yerinə yetirmək yollarını tapmağa imkan verir.

“Kulinariya” bölməsini öyrənərkən qızlarda yemək bişirmək bacarığını inkişaf etdiririk. Onlar qidalanmanın fiziologiyası, qidaların qida dəyəri, bişirilmə texnologiyası, süfrənin qurulması qaydaları və s. ilə tanış olurlar. Bu dərslərdə biz yaradıcılıq elementlərindən istifadə edirik.

Nümunələr: 5-ci sinifdə şagirdlərə tərəvəz kəsmək üçün öz üsullarını, sendviç hazırlamaq üçün öz reseptlərini və s.

Yaradıcılıq ən yaxşı qabları bəzəyərkən nümayiş etdirilir.

Müəllim yeməklərin bəzədilməsinin üsullarını göstərir və şagirdlərə qabların bəzədilməsi və hazırlanmış yeməyi bəzəmək üçün öz seçimlərini tapmağı tapşırır.

Kulinariya işi zamanı qızlara aşağıdakı ev tapşırığı verilir: sinifdə öyrəndiyiniz yeməyi evdə ailəniz üçün hazırlayın, bəzəyin, süfrə açın. Növbəti dərs üçün şagirdlər valideynlərinin rəylərini yazılı formada onların işlərinin qiymətləndirilməsi ilə gətirirlər. Bu tapşırıq qızlarda böyük maraq oyadır, fəallığı və yaradıcılığı təşviq edir, valideynlərlə uşaqların birləşməsinə kömək edir.

Kulinariya işlərini bitirdikdən sonra qızların müstəqil, yaradıcı şəkildə tapdıqları yeni yeməyin reseptini yaratmaq tapşırığı veririk. Qızlar reseptləri bəzəməkdə çox yaradıcıdırlar (məsələn, balıq şəklində resept və ya hər tortun reseptin tərkib hissəsi olduğu pirojnalar və s.).

“Toxuculuq” bölməsini öyrənərkən müəllim şagirdləri sənətkarların yaradıcılığı, işin icrasında istifadə olunan material və alətlərlə tanış edir. Qızlar saplar və lentlər ilə tikmə tikməkdən, yamaqlar tikməkdən, yumşaq oyuncaqlar tikməkdən zövq alırlar.

Ənənəvi dərslərlə yanaşı, qeyri-ənənəvi formalardan da istifadə olunur, məsələn, oyun dərsi, dialoq dərsi, podium dərsi və s. Dərsdə testlərdən, müstəqil tapşırıqlardan, yaradıcı işlərdən, çertyojlardan, hazır məhsullardan, həmçinin şifahi sorğudan istifadə etməklə materialın mənimsənilmə səviyyəsini yoxlanırlar. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün müəllim şagirdləri nəticələri müstəqil şəkildə yoxlamağa təşviq edir.

Nəticə

1. Texnologiya dərsləri şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir.

2. Şagirdlərin analitik düşünmə, problem həll etmə və yenilikçi ideyalar yaratma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

3. Komanda işi, multimedia tətbiqləri və yeni texnologiyaların istifadəsi şagirdlərin yaradıcı yanaşmalarını təşviq edir.

4. Şagirdlərin yaradıcılığını fəal inkişaf etdirmək üçün Texnologiya fənninin əhəmiyyəti və tədris saatlarının artırılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Kərimov. Y.Ş., “Təlim prosesində yeni texnologiyalar”, Bakı, -Mütərcim, - 2011, 175 s.
2. Qədimova X.M., “İnteraktiv təlim metodları”, Bakı – 2005, 30 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumi təhsilin konsepsiyası. Bakı: 2012, 46 s.
4. Ağazadə Ş.Y., “Təhsil-tərbiyənin müasir problemləri”, Bakı: Mütərcim, 2011, 127 s.
5. Кругликов Т.И. Методика преподавания технологии с практикумом. М.: Академия, 2002, 480 с.

Muradova A.T.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muradovaaysell15@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTORİYADANKƏNAR FƏALİYYƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətin yalnız əlavə tədbirlər deyil, eyni zamanda tələbələrin yaradıcılıq potensialını üzə çıxaran, onların şəxsi maraq və bacarıqlarını inkişaf etdirən mühüm pedaqoji proses kimi nəzərdən keçirildiyi vurğulanır. Bu fəaliyyətlərin tələbələrin intellektual, sosial və mənəvi inkişafında mühüm rol oynadığı, onların liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına, ünsiyyət bacarıqlarının möhkəmlənməsinə, kollektivdə işləmə mədəniyyətinin inkişafına şərait yaratdığı qeyd olunur. Tədqiqatda həmçinin auditoriyadankənar fəaliyyətlərin ali məktəblərdə sağlam mühitin yaradılmasına, tələbələrin motivasiyasının artırılmasına, təhsilə marağın yüksəlməsinə və ümumi akademik nəticələrin yaxşılaşmasına təsir göstərdiyi, bunun üçün isə müasir idarəetmə modellərindən, rəqəmsal texnologiyalardan və beynəlxalq təcrübədən səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyi xüsusi olaraq diqqətə çatdırılır.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ВНЕАУДИТОРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Резюме

В статье подчёркивается, что внеаудиторная деятельность в высших учебных заведениях рассматривается не только как дополнительные мероприятия, но и как важный педагогический процесс, раскрывающий творческий потенциал студентов, развивающий их личные интересы и способности. Отмечается, что такая деятельность играет значительную роль в интеллектуальном, социальном и духовном развитии студентов, способствует формированию лидерских качеств, укреплению коммуникативных навыков и развитию культуры коллективной работы. В исследовании также указывается, что внеаудиторная деятельность положительно влияет на создание здоровой атмосферы в вузах, повышение мотивации студентов, рост интереса к обучению и улучшение общих академических результатов. При этом особо акцентируется необходимость эффективного использования современных моделей управления, цифровых технологий и изучения международного опыта.

WAYS OF IMPROVING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The article emphasizes that extracurricular activities in higher education institutions are considered not only as additional events but also as an important pedagogical process that reveals students' creative potential and develops their personal interests and abilities. It is noted that such activities play a significant role in the intellectual, social, and moral development of students, contribute to the formation of leadership qualities, strengthen communication skills, and foster a culture of teamwork. The study also highlights that extracurricular activities have a positive impact on creating a healthy environment in universities, increasing students' motivation, enhancing interest in education, and improving overall academic performance. At the same time, special attention is drawn to the necessity of effectively using modern management models, digital technologies, and studying international experience.

Açar sözlər: *ali təhsil, auditoriyadankənar fəaliyyət, tədrisdənkənar işlər, tədrisin optimallaşdırılması, sosial fəaliyyət, mədəni tədbirlər, tələbə təşkilatları, könüllülük fəaliyyəti, idarəetmə modelləri, liderlik və yaradıcılıq bacarıqları*

Ключевые слова: *высшее образование, внеаудиторная деятельность, учебно-воспитательная работа, оптимизация образовательного процесса, социальная активность студентов, культурные мероприятия, студенческие организации, волонтерская деятельность, управленческие модели, лидерские и творческие навыки*

Key words: *higher education, extracurricular activities, co-curricular engagement, educational process optimization, student social activity, cultural events, student organizations, volunteering programs, management models, leadership and creativity skills*

Giriş

Ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətin təşkili və təkmilləşdirilməsi müasir pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsi olmaqla, tələbələrin intellektual, sosial və mənəvi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Auditoriyadankənar fəaliyyət dedikdə yalnız dərslər prosesindən kənarında keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulmur, həm də tələbələrin yaradıcılıq potensialını üzə çıxaran, onların şəxsi maraq və bacarıqlarını inkişaf etdirən müxtəlif təşəbbüslər başa düşülür. Bu fəaliyyət sahəsinə tələbə elmi cəmiyyətləri, intellektual və mədəni klublar, sosial layihələr, idman yarışları, könüllülük proqramları, startap və innovativ təşəbbüslər daxildir. Belə fəaliyyətlərin düzgün təşkili tələbələrin biliklərini praktikada tətbiq etməsinə, müstəqil düşüncə tərzinin formalaşmasına, ünsiyyət və kollektivdə işləmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Auditoriyadankənar fəaliyyətin səmərəli təşkili tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, liderlik keyfiyyətlərinin inkişafına, sosial məsuliyyət hissənin güclənməsinə və qərarvermə bacarıqlarının təkmilləşməsinə töhfə verir. Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər onların akademik nəticələrinə də müsbət təsir göstərir. Belə ki, dərsləndənkənar işlərə cəlb olunan tələbələr daha yüksək motivasiyaya malik olur, tədris prosesinə maraqları artır və nəticədə uğurlu akademik göstəricilər əldə edirlər. Digər tərəfdən, auditoriyadankənar fəaliyyətlər universitet daxilində sağlam mühitin formalaşmasına, toleranlığın və əməkdaşlığın güclənməsinə xidmət edir [1, s. 45].

Bu fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tələbələrin maraqlarına cavab verən çevik mexanizmlərin işlənməsi mühüm şərtlərdən sayılır. Universitet rəhbərliklərinin, müəllimlərin və tələbə təşkilatlarının bu prosesdə birgə iştirakı auditoriyadankənar fəaliyyətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, onun davamlılığını da təmin edir. Maliyyə və resurs təminatının gücləndirilməsi, tələbələrin təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, innovativ layihələrin həyata keçirilməsi də bu sahədə mühüm rol oynayır [2, s. 76].

Nəticə etibarilə, auditoriyadankənar fəaliyyətlərin səmərəli təşkili və təkmilləşdirilməsi ali təhsil müəssisələrində yalnız bilik ötürülməsi ilə kifayətlənməyən, əksinə, tələbələrin şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafına, onların əmək bazarına daha yaxşı inteqrasiya olunmasına və cəmiyyətin fəal üzvləri kimi yetişməsinə xidmət edən mühüm pedaqoji istiqamət hesab olunur.

Auditoriyadankənar fəaliyyətlər yalnız tələbələrin asudə vaxtının təşkilinə xidmət etmir, həm də onların sosial adaptasiyasının mühüm vasitəsidir. Müasir dövrdə əmək bazarı yalnız nəzəri biliklərə deyil, həm də çevik düşüncə tərzinə, komanda ilə işləmə bacarığına, liderlik keyfiyyətlərinə və yaradıcılıq qabiliyyətinə malik kadrlar tələb edir. Bu baxımdan ali təhsil müəssisələrində təşkil olunan dərsləndənkənar fəaliyyətlər gənclərin gələcək karyera hazırlığında mühüm rol oynayır. Tələbələrin könüllü fəaliyyətlərdə iştirakı, sosial layihələrə qoşulması onların ictimai məsuliyyət hissini gücləndirir və vətəndaş mövqeyini möhkəmləndirir. Bundan başqa, mədəni və idman tədbirləri tələbələrin sağlam həyat tərzinə marağını artırır, yaradıcılıq yönümlü fəaliyyətlər isə onların estetik zövqünü və fərdi potensialını inkişaf etdirir. Bu fəaliyyətlərin düzgün planlaşdırılması tələbələrin təhsil müəssisəsinə bağlılığını möhkəmləndirir, universitetin imicinə müsbət təsir göstərir və təhsil keyfiyyətini yüksəldir [3, s. 76].

Ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətlər tələbələrin yalnız dərsləndənkənar prosesində deyil, həm də sosial, intellektual və yaradıcılıq potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu fəaliyyətlər tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, liderlik və qərarvermə bacarıqlarının

güclənməsinə, həmçinin cəmiyyətə uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Auditoriyadankənar fəaliyyətlərə tələbə elmi cəmiyyətləri, mədəni və intellektual klublar, sosial layihələr, idman və mədəni tədbirlər, könüllülük proqramları, startap və innovasiya təşəbbüsləri daxildir. Bu fəaliyyətlər tələbələrin fərdi maraqlarına uyğun təşkil olunduqda onların yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq bacarıqları stimullaşdırılır, müstəqil düşüncə və kollektivdə işləmə qabiliyyətləri inkişaf etdirilir [4, s. 32].

Təcrübə göstərir ki, auditoriyadan kənar işlərə cəlb olunan tələbələr akademik nəticələrini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, təhsilə maraqları və motivasiyaları da artır. Eyni zamanda, belə fəaliyyətlər universitet daxilində sağlam sosial mühitin formalaşmasına, tolerantlıq və əməkdaşlıq ruhunun güclənməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə əmək bazarı yalnız nəzəri biliklərə deyil, həm də çevik düşüncə, liderlik, komanda ilə işləmə və yaradıcılıq bacarıqlarına malik kadrlar tələb edir. Bu baxımdan auditoriyadankənar fəaliyyətlər tələbələrin gələcək karyera hazırlığında vacib rol oynayır, onların sosial məsuliyyət hissini gücləndirir və vətəndaş mövqeyini möhkəmləndirir.

Auditoriyadankənar fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tələbələrin maraqlarına cavab verən çevik mexanizmlərin işlənməsi vacibdir. Universitet rəhbərliklərinin, müəllimlərin və tələbə təşkilatlarının bu prosesdə fəal iştirakı fəaliyyətlərin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, onun davamlılığını da təmin edir. Maliyyə və resurs təminatı, tələbələrin təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, innovativ layihələrin həyata keçirilməsi auditoriyadankənar fəaliyyətlərin keyfiyyətini yüksəldir və tələbələrin şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafına töhfə verir [6, s. 33].

Nəticə etibarilə, auditoriyadankənar fəaliyyətlərin səmərəli təşkili ali təhsil müəssisələrində yalnız biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənməyən, tələbələrin sosial, intellektual və mənəvi inkişafına xidmət edən strateji bir prosesdir. Bu fəaliyyətlərin məqsədyönlü və sistemli şəkildə təşkil olunması tələbələrin universitet həyatına inteqrasiyasını asanlaşdırır, onların akademik və şəxsi göstəricilərini artırır və gələcəkdə əmək bazarına uğurlu inteqrasiyasına şərait yaradır. Auditoriyadankənar fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin fərdi və sosial inkişafı, həmçinin ölkənin təhsil və sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir edən vacib amil hesab olunur [8, s. 23].

Nəticə

Beləliklə, ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi yalnız pedaqoji baxımdan deyil, həm də sosial, psixoloji və təşkilati cəhətdən zəruri məsələdir. Bu fəaliyyətlərin müasir tələblərə uyğun təşkil olunması tələbələrin hərtərəfli inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların

cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvləri kimi formalaşmasına, gələcək əmək fəaliyyətində uğur qazanmasına da imkan yaradır. Auditoriyadankənar işlərin sistemli şəkildə idarə olunması, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və tələbələrin maraqlarına cavab verən proqramların hazırlanması ali təhsil müəssisələrinin strateji inkişafında mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, bu sahənin davamlı inkişafı təhsilin keyfiyyətinə, tələbələrin akademik nailiyyətlərinə və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərən amillərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Auditoriyadankənar fəaliyyətlərin inkişafı yalnız tələbələrin fərdi və akademik inkişafına deyil, həm də universitetin ümumi təhsil mühitinə mühüm təsir göstərir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə praktiki bacarıqlar qazandırmaqla yanaşı, onların sosial məsuliyyət, yaradıcı düşüncə və problem həll etmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir. Tələbələrin könüllü fəaliyyətlərdə iştirakı, sosial layihələrə qoşulması onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır, həmyaşıdları ilə ünsiyyət bacarıqlarını artırır və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırır.

Müasir dövrdə əmək bazarı yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətini, liderlik keyfiyyətlərini, komanda işində iştirakını və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarıqlarını qiymətləndirir. Auditoriyadankənar fəaliyyətlər tələbələrə bu bacarıqları real layihələr və tədbirlər vasitəsilə təcrübədə qazanmağa imkan verir. Bu isə onların gələcək peşə və karyera imkanlarını genişləndirir, işə qəbul və professional inkişaf prosesində üstünlük yaradır.

Eyni zamanda, belə fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi universitet daxilində sağlam sosial mühitin formalaşmasına xidmət edir. Tələbələr arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq mühiti yaranır, müxtəlif sosial və mədəni layihələr vasitəsilə tolerantlıq və inklüzivlik prinsipləri güclənir. Bu, universitetin həm yerli, həm də beynəlxalq imicinə müsbət təsir göstərir, tələbələrin ali təhsilə bağlılığını artırır və onların universitet həyatına aktiv iştirakını təmin edir.

Təkmilləşdirmə prosesində müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tələbələrin maraqlarına uyğun çevik proqramların hazırlanması vacibdir. Maliyyə və resurs təminatının gücləndirilməsi, tələbələrin təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və innovativ layihələrin həyata keçirilməsi auditoriyadankənar fəaliyyətlərin səmərəliliyini artırır və onun davamlılığını təmin edir.

Beləliklə, auditoriyadankənar fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi ali təhsil müəssisələrinin strateji inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Bu fəaliyyətlər tələbələrin akademik və sosial bacarıqlarının inkişafına, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, əmək bazarına uğurlu inteqrasiyasına və ümumi cəmiyyət həyatında fəal iştirakına xidmət edir. Auditoriyadankənar fəaliyyətlərin sistemli

şəkildə təşkili və optimallaşdırılması ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin hərtərəfli inkişafı və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir edən əsas amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev M. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə klublarının idarə edilməsi*. Bakı, ADPU, 2022, 338 s.
2. Əliyeva N. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə könüllülük fəaliyyətlərinin təşkili*. Bakı, ADAU, 2022, 351 s.
3. Əhmədov R. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sosial fəaliyyətlərinin inkişafı*. Bakı, BDU, 2020, 305 s.
4. İsmayılova B. – *Ali təhsil müəssisələrində auditoriyadankənar fəaliyyətlərin effektiv təşkili*. Bakı, BDU, 2021, 351 s.
5. İsmayılova B. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə elmi cəmiyyətlərinin fəaliyyəti*. Bakı, BDU, 2021, 336 s.
6. İsayeva R. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə iştirakının müxtəlifliyi və onun təsiri*. Bakı, ADU, 2023, 341 s.
7. Hüseynov F. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə idman fəaliyyətlərinin təşkili*. Bakı, ADBİA, 2020, 287 s.
8. Məmmədov E. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə təşkilatlarının rolu*. Bakı, ADİU, 2021, 312 s.
9. Quliyev T. – *Ali təhsil müəssisələrində tələbə mədəniyyət fəaliyyətlərinin inkişafı*. Bakı, ADMİU, 2021, 329 s.

Mürşüdoğ N.V.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mursudovnurlan14@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SİNİFLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL İDRAK PRİNSİPİNDƏN İSTİFADƏNİN METODLARI VƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə problemin aktuallığı əsaslandırılıb, problemin işlənilməsi səviyyəsi öyrənilib. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən istifadənin təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti şərh edilib. Vətən tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən istifadənin metodları, üsulları və vasitələrinin təsnifatı verilmişdir.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИНЦИПА АКТИВНОГО ПОЗНАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В V–XI КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Резюме

В статье обосновывается актуальность проблемы и изучается уровень ее разработанности. Было отмечено воспитательное значение использования принципа активного познания при преподавании истории Азербайджана в средних школах. Дана классификация методов, приемов и средств использования принципа активного познания в преподавании истории Родины.

METHODS AND MEANS OF USING THE PRINCIPLE OF ACTIVE COGNITION IN TEACHING THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN GRADES V-XI OF COMPREHENSIVE SCHOOLS

Summary

The article substantiates the relevance of the problem, studies the level of development of the problem. The educational and educational significance of using the principle of active cognition in teaching the history of Azerbaijan in secondary schools is commented on. The methods, techniques and means of using the principle of active cognition in teaching the history of the homeland are classified.

Açar sözlər: ümumtəhsil məktəbləri, V–XI siniflər, Azərbaycan tarixi, fəal idrak, metodlar, üsullar, vasitələr

Ключевые слова: *средняя школа, V–XI классы, история Азербайджана, активное познание, методы, приемы, средства*

Key words: *Secondary schools, grades V–XI, history of Azerbaijan, active cognition, methods, techniques, means*

Ölkədə təhsilin modernləşməsinə cəmiyyətin sosial-iqtisadi şəraiti tələb edir. Bu məqsədlə tarixçi metodistlər ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan tarixi fənninin tədrisini təkmilləşdirmək məqsədi ilə çox mühüm vəzifələr həyata keçirməlidirlər. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası o cümlədən “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 19-cu maddəsinin 13-cü bəndi də tələb edir. Qanunda deyilir: “*Ümumi orta təhsilin məqsədi təhsilalanlarda nitq, yazı və ünsiyyət mədəniyyətinin, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasını, onların dövlətə və dövlətçiliyə, Azərbaycan xalqının dəyərlərinə və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasını, insan hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşılmasını, idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürün inkişafın, müvafiq təhsil proqramı üzrə əldə etdiyi bilikləri tətbiq etmək, müasir informasiya – kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək cəmiyyətdə baş verən hadisələri dəyərləndirmək, öz gələcək həyat yolunu və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, müstəqil öyrənmə və qərar qəbul etmə bacarığını, peşə seçmə və əmək fəaliyyətinə hazırlığını təmin etməkdən ibarətdir*” [8, s.38].

Əsas qanunumuzun və “Təhsil haqqında Qanun”un tələblərini nəzərə alaraq ölkədə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təlim-tərbiyənin müasir və ən səmərəli metodlarından istifadə edilməlidir.

Təlim prosesində şagirdlərdə idraki fəaliyyəti inkişaf etdirmək, onlarda müvafiq bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq təhsilin əsas funksiyası kimi diqqətdə saxlanılır. Mənimşənilən nəzəri biliklər o zaman həqiqi bilik hesab edilir ki, şagirdlər bu bilikləri praktikaya tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olsunlar. Dərstdə bilikləri sistemləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərə onların bilik, intellektual və qavrama səviyyələrinə uyğun tədqiqat və elmi araşdırmalar təşkil edilir. Bu isə onlarda sərbəst fikir söyləmək, fikirlərini arqumentlərlə sübut etmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

Müasir məktəbin əsas vəzifəsi hər bir şagirdin bacarıqlarını üzə çıxarmaq, yüksək texnologiyalı, rəqabətli dünyada həyata hazır şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir [7, s. 58]. Müasir təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir. Dərstdə, məşğələdə idraki fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirir. İdraki fəallığın təmin edilməsi interaktiv təlim metodlarının tətbiqindən keçir. İnteraktiv təlim metodlarının

tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqteyi-nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərinin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə, təfəkkürün tənqidliliyinə, müstəqilliyə və çevikliyinə zəmin yaradır. Müasir təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının toplusudur.

Təlimdə idrakı fəallığın təmin edilməsi, yalnız nəzəri biliklərin əldə olunması ilə kifayətlənmir, həm də şagirdlərin bu bilikləri həyatla əlaqələndirmələrini və real dünyada tətbiq etmələrini təmin edir. Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrakın tətbiqi, şagirdlərə yalnız tarix faktlarını öyrətməkdən daha çox, onların tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə və təcrübə əsaslı biliklər əldə etməyə yönəldilməlidir.

Fəal idrak prinsipi. “Bu prinsip tədris prosesi nəticəsində şagirdə idrak fəallığı və yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaradır. İdrak fəallığı ilk növbədə düşüncənin fəallaşdırılmasına əsaslandığından, buna nail olmaq üçün problemləli situasiyalar yaradılmalı və şagird bu problemin həllinə cəlb olunmalıdır” [1, s.39].

Tarix fənni şagirdlərin vətənə layiqli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Fəal idrak prinsipi tədris prosesində şagirdlərin yalnız məlumat alıcıları olmamaları, həm də fəal şəkildə öyrənmə və təhlil etmə prosesində iştirak etmələrini nəzərdə tutur. Bu yanaşma şagirdlərin təhsil prosesinə daha aktiv cəlb edilməsini, onların düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrini təmin edir. Fəal idrakın əsas məqsədi, şagirdləri yalnız biliklərlə təmin etmək deyil, həm də bu bilikləri tətbiq etməyə, tənqidi düşünməyə və yeni ideyalar yaratmağa yönəltməkdir.

Fəal idrak prinsipi, həmçinin, şagirdlərin öz təcrübələrini tədris prosesində tətbiq etmələrini və bununla da nəzəri bilikləri praktiki məsələlərə çevirmələrini təmin edir. Bu yanaşma onların analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları müxtəlif problemləri həll etməyə hazırlayır. Azərbaycan tarixinin tədrisi ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramında mühüm yer tutur. Bu mövzuda fəal idrak prinsipindən istifadə, şagirdlərin tənqidi və analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Fəal idrak, şagirdlərin dərslər prosesinə fəal şəkildə cəlb olunması və onların müstəqil şəkildə nəticələr çıxarmasına imkan verən metodların istifadəsini nəzərdə tutur.

Pedaqoq alimlər qnoseologiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq şagirdlərin idrak fəaliyyətini dörd mərhələyə bölüblər:

1. “Yeni biliklərin verilməsi;
2. Yeni biliklərin başa düşülməsi;

3. Biliklərin praktikaya tətbiqi;
4. Biliklərin mənimsənilməsinə nəzarət” [6, s.115].

Sitatdan məlumdur ki, fəal idrak prinsipi, şagirdlərin yalnız məlumatları öyrənmək deyil, həm də onların mənimsədikləri bilikləri təhlil etməsi, sintez etməsi və tətbiq etməsi prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip təhsil sistemində təkrarlanma və passiv öyrənmədən daha çox interaktiv, şagird mərkəzli yanaşılmasına yönəlmişdir.

Digər tədqiqatçı J.Piaget yazır: “Fəal idrakın tətbiqi xüsusilə şagirdlərin müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. J.Piaget müstəqil düşüncə və tənqidi yanaşmanın şagirdlərin düşünmə prosesini necə inkişaf etdirdiyini izah edərək fəal öyrənmə mühitinin vacibliyini vurğulamışdır” [5, s.45–60].

Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində tarixin tədrisində fəal idrak prinsipinin istifadəsi üçün müəyyən metodlardan, üsullardan və vasitələrdən istifadə edilir. Fəal idrak prinsipinin tətbiqində istifadə edilən metodlar şagirdlərin dərstdə aktiv iştirakını təmin edir. Təlim zamanı fəal idrak prinsipindən istifadə etmək üçün əsasən aşağıdakı metod, üsul və vasitələrdən istifadə olunur.

Təlim metodlarının mahiyyətini, yerini, rolunu, funksiyalarını şərh edən tarixçi-metodist prof. M.Əmirov yazır: “*Təlim metodları təlim prosesində müəllim tərəfindən həyata keçirilən müvafiq fəaliyyət təqdim olunan materialın şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların müxtəlif idrakı və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir. Başqa cür ifadə etmiş olsaq, təlim metodları müəllim və şagirdlərin təlim vəzifələrinin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyətin üsullarıdır*” [2, s.247].

Məlumdur ki, təhsilin inkişafı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən çox asılıdır. Təlimin keyfiyyəti tədris materialının məzmunu və tədrisdə tətbiq olunan metodlarla bağlıdır. Təlimin keyfiyyətini artıran, yüksək təlim nəticələrinin alınmasına xidmət edən metodlardan biri problem situasiyanın yaradılmasını tələb edən problemlə təlim metodudur. Prof. F.İbrahimov yazır: “*Təfəkkür prosesinin başlanğıcı problem situasiyadan ibarətdir. İnsan fikirləşməyə o vaxt başlayır ki, onda nəyi isə bilmək tələbi yaranır*” [6, s.51].

Problemlə təlim metodunun tətbiqi digər metodların tətbiqindən bir qədər çətinidir. Ona görə də metoddan istifadə edən müəllim onun mexanizmini və tətbiqi çətinliklərini dərk etməlidir. Problemlə təlim metodunun tətbiqində birinci şərt problem situasiyanın yaradılmasıdır. Problem müəllimin fasilitasiya, şagirdlərin kəşf edən mövqeyinə uyğun olmalıdır [3, s.312].

Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən istifadə prosesində tətbiq edilən təlim metodları üç qrupa bölünür:

- 1) Passiv metodlar;
- 2) Aktiv metodlar;
- 3) İnteraktiv metodlar.

Həmin şərtləri nəzərə alaraq Vətən tarixinin tədrisində istifadə ediləcək təlim metodlarını aşağıdakı sıralamalarda şərh edirik:

1. Təlim prosesində problem situasiyadan istifadə; 2. İnteraktiv mühazirələr; 3. İnteraktiv seminarlar; 4. Beyin həmləsi metodu; 5. Mühazirələr metodları; 6. Rollu oyunlar; 7. Tədqiqatın aparılması; 8. Təlim prosesində istifadə olunan təqdimatlar; 9. Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəlmiş metodlar; 10. Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəlmiş metodlar; 11. Yaradıcılığa yönəlmiş təlim metodları; 12. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməklə təşkil edilən şagirdlərin müstəqil işləri.

Azərbaycan tarixinin tədrisində idrakı fəallığı təmin edən üsullar təhsilalanlarda gerçəkliyi dərk etməyə motiv yaradır. Həmin üsullar aşağıdakı qaydada sıralanıb:

1. Əqli hücum; 2. BİBÖ; 3. Auksion; 4. Klaster; 5. Anlayışın çıxarılması; 6. Söz assosiasiyaları; 7. Sinetika; 8. Diskussiya; 9. Debat; 10. Müzakirələr; 11. Sokrat dialoqu; 12. Rollu oyun; 13. İşgüzar və didaktik oyunlar; 14. Təlimdə səhnələşdirmə; 15. Esse; 16. Təqdimatlar; 17. Problemin həlli; 18. Konkret hadisənin araşdırılması; 19. Layihələrin hazırlanması; 20. Müsahibə; 21. İdeyalar xalısı; 22. Tapşırıqlar qrupu üçün süjet əsasının yaradılması; 23. Cisim və hadisələrə müxtəlif nöqtəyi nəzərdən baxılması; 24. Fantaziyanın binomu və polinomları və s.

Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən səmərəli istifadə təhsilalanlarda hansı kompetensiyaların formalaşdırılmasına motiv yaradır? Tədqiqat həmin tələbləri aşağıdakı məzmununda müəyyənləşdirmişdir:

1) Azərbaycan tarixinin tədrisində idrakı fəallığı təmin edilmədikdə təbii öyrənmə fəaliyyətinə zəmin yaradır; 2) Təhsilalanlarda fikri fəallıq təmin edildikdə şüurlu mənimsəməyə, motiv yaradır; 3) Təlim prosesində fikri fəallığın yaradılması Vətən tarixinə marağı həm yaradır, həm də yüksəldir; 4) Şagirdlərdə yeni biliklərə yiyələnməyə stimül yaradır; 5) Vətən tarixinin tədrisində kollektiv əməkdaşlığın təmin edilməsi şagirdlər arasında bir-birinə qarşılıqlı hörmət, etibar, dostluq və tolerantlığı təmin edir.

Tədqiqat fəal idrak prinsipindən təlim-tərbiyə prosesində istifadənin aşağıdakı vasitələri müəyyənləşdirdi:

1) Kompüter texnologiyaları və elektron resurslar: Ümumitəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində tarix dərslərində şagirdlərin idrak prinsipindən istifadə etmək üçün bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Bunlara misal olaraq TTV, dərslik, tədris şəkilləri, xəritə, tarixi sənədlərdən və s. istifadə olunur. Tarixi məsələləri daha dinamik şəkildə izah etmək üçün elektron lövhədən istifadə olunur. İnteraktiv lövhə üzərində tarixi xəritələr, fotosəkillər və videolarla şagirdlərin diqqəti cəlb olunur və təlimin səmərəliliyini artırır.

2) Texniki təlim vasitələri (TTV) tədrisin məzmununu, emosionallığını, ifadəliliyini və dinamikliyini artırır, şagirdlərin yaradıcılıq təxəyyülünü və

təfəkkürünü stimullaşdırır. Tarix fənninin texniki vasitələrinə statik (sabit) ekran vəsaitləri (diafilmlər, diapozitivlər, kodoskoplar), kinofilmlər, radio və səs yazıları, televiziya verilişləri kompüter və proyektor aiddir.

3) Dərslərdə xəritədən təkcə tarixi hadisələrin lokalizasiyası, bu hadisələrin inkişaf etdiyi coğrafi mühit haqqında təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edilmir. Xəritə elə bir əyani vasitədir ki, o, tarix materialını başa düşməyə, tarixi hadisələrin gedişini anlamağa, tarixi əlaqələri və qanunauyğunluqları açıb göstərməyə kömək edir. Tarix materialının nəinki şərh, həm də onun təhlili və ümumiləşdirilməsi gedişində istifadə olunan xəritə tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq işinə də xidmət edir. Dərslilər təlimdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas bilik mənbəyi rolunda çıxış edir. Dərslilik və mətn üzərində işləmə şagirdlərin analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etməsinə səbəb olur.

“Müasir texnologiyalarla təşkil olunan dərslər şagirdlərdə müstəqil düşünməyi, sərbəst rəy söyləməyi, şəxsiyyəti qiymətləndirməyi, təhlil etmək qabiliyyətini, əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün fikirlərin bölüşdürülməsi), başqalarını dinləməyi, başqa fikirlərə dözümlü olmağı, öz fikirlərini arqumentlərlə dəqiq izah etməyi, tənqidi təfəkkürün, kompromis variantın tapılmasını və natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirir” [4, s.6-10].

Problemin aktualığı: İstənilən tədris müəssisəsində təlim prosesində fəal idrak prinsipindən istifadənin metodlarının, üsullarının və vasitələrinin düzgün seçilməsi mühüm didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, ümumtəhsil məktəblərinin V–XI siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən səmərəli istifadə probleminin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində fəal idrak prinsipindən səmərəli istifadə zamanı istifadə edilən metodlar, üsullar və vasitələrə dair irəli sürülən fikirlər, əldə olunan nəticə və müddəalar tarixin tədrisi metodikasını elminin nəzəri əsaslarının zənginləşdirilməsinə və onun təkmilləşdirilməsinə bir töhfədir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəa və nəticələrdən ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Məqalənin elmi yeniliyi: Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinif Azərbaycan tarixinin tədrisində şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında istifadə olunan metodlar, üsullar və vasitələrin əhəmiyyəti məsələsi öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə çoxsaylı tədqiqatçıların fikir və müddəalarından istifadə edilərək təhsilçilərdə idrak marağının artırılmasına və müəllimlik fəaliyyətində fəal idrak prinsipinin əhəmiyyətinin rolu təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-XI siniflər)” Bakı – 2024.
2. Əmirov M.M. “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv Təlimi metodikası”. ADPU-nun mətbəəsi, Bakı – 2011, 707 səh.
3. Əliyev İ.F. Tədris prosesində problemləli situasiyanın təşkili və ondan istifadə olunması // Pedaqoji Universitet xəbərləri, 2009, №1.
4. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim // SDU, Elmi xəbərlər, c.10, №1. Sumqayıt: SDU, 2014.
5. Piaget, J. (1973). *To Understand Is to Invent: The Future of Education*. New York: Grossman Publishers.
6. İbrahimov F.M. Təlimin dərk edilməsinə “sistem-struktur” baxımından yanaşma, Bakı – 1999.
7. İlyasov M., Nəzərov. M. *Didaktika, dərs vəsaiti*, Bakı – 2015.
8. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009, 80 səh.

Nuriyeva A.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nuriyeva.ay2020@gmail.com

TƏDRİSİN KEYFİYYƏTLİ İDARƏ OLUNMASINDA NƏZARƏT METODLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə sistematik nəzarət vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında nəzarət mexanizmlərinin rolu araşdırılmış və keyfiyyətə nəzarətdə mühüm rolu göstərilmişdir. Nəzarətin metodları, nəzarət strategiyalarının tətbiqi ilə təhsildə effektiv keyfiyyət idarəetməsi və gələcək perspektivlər verilmişdir.

ЗНАЧЕНИЕ МЕТОДОВ КОНТРОЛЯ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье исследуется роль механизмов контроля в улучшении качества образования посредством систематического надзора и демонстрируется их значительная роль в контроле качества. Представлены методы контроля, эффективное управление качеством в образовании путем внедрения стратегий контроля, а также будущие перспективы.

THE IMPORTANCE OF CONTROL METHODS IN EDUCATION QUALITY MANAGEMENT

Summary

The article examines the role of control mechanisms in improving educational quality through systematic supervision and demonstrates their significant role in quality control. It presents control methods, effective quality management in education through the implementation of control strategies, and future perspectives.

Açar sözlər: *tədrisin keyfiyyəti, nəzarət mexanizmi, nəzarət metodları, strategiyaları*

Ключевые слова: *качество образования, механизм контроля, метод контроля, стратегии*

Key words: *quality of education, control mechanism, methods of control, strategies*

Təhsil sistemində nəzarət prosesi sadəcə formal tələb olmayıb, təhsilin keyfiyyətini və məqsədlərə çatmağı təmin edən fundamental mexanizmdir. Bu proses dövlət standartlarına və müasir tələblərə uyğunluğu təmin edərək, mövcud tendensiyaları aşkar etməyə və gələcək inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda, tədris prosesindəki

çatışmazlıqları vaxtında müəyyənləşdirib operativ şəkildə aradan qaldırmaqla yanaşı, müsbət təcrübələri öyrənib yaymağa və müəllim-şagird motivasiyasını artırmağa xidmət edir. Sistemli nəzarət hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini və potensialını müəyyənləşdirərək fərdi yanaşmanı asanlaşdırır, pedaqoji innovasiyaların tətbiqini və müasir təlim metodlarının səmərəliliyini qiymətləndirərək məktəblərdə innovativ təhsil mühitinin formalaşmasına töhfə verir.

Təhsil müəssisələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, yüksək keyfiyyət standartlarının saxlanması və məqsədlərinə çatması üçün təhsildə effektiv nəzarət sistemləri vacibdir. Bu sistemlər nəticələrə nəzarət etmək, aktivliyi qorumaq və davamlı təkmilləşdirməni təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş prosedurlar toplusunu əhatə edir. Təhsil idarəetməsində nəzarətin əsas elementləri və taktikaları mövcuddur. Bunlar daxili nəzarət, idarəetmə nəzarət sistemləri, keyfiyyət idarəetmə sistemləri, ISO standartları və sairidir.

İdarəetmə nəzarət sistemləri. Təhsil rəhbərləri resursların bölüşdürülməsi və qərarların qəbul edilməsi, məlumatları toplamaq, qiymətləndirmək və istifadə etmək üçün idarəetməyə nəzarət sistemlərindən (çərçivələrdən) istifadə edirlər. Bu sistemlər institusional fəaliyyətin monitorinqi, inzibati və akademik fəaliyyətlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və təhsil məqsədlərinin qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün vacibdir.

Keyfiyyət idarəetmə sistemi təhsil mühitinin inzibati və akademik funksiyalarının idarə edilməsinə sistemli və mütəşəkkil yanaşma təmin edir. Keyfiyyət İdarəetmə Sisteminin tətbiqi dəqiq müəyyən edilmiş qaydalar, prosedurlar və keyfiyyət standartlarını tələb edir. Səmərəli prosesləri və davamlı qiymətləndirməni həyata keçirməklə o, xidmətlərin göstərilməsində ardıcılığı təşviq edir, əməkdaşlığı gücləndirir və təkmilləşdirilmiş nəticələri asanlaşdırır.

ISO 9001 və ISO 21001 kimi beynəlxalq standartlar təhsil müəssisələrində effektiv keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin yaradılması üçün strukturlaşdırılmış təlimatlar təqdim edir. Bu qaydalar müəssisələrin keyfiyyətə, hesabatlılığa və davamlı təkmilləşdirməyə sadıq olmasını təmin edir. ISO standartlarına uyğunluq o deməkdir ki, təhsil müəssisəsi mükəmməl təhsil vermək üçün global səviyyədə qəbul edilmiş meyarlara cavab verib [7].

Təhsil müəssisələrində əməliyyatların və maliyyə proseslərinin bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan qayda və prosedurlar toplusudur. Bu nəzarət mexanizmlərinin əsas məqsədi aktivləri qorumaq, dəqiq uçot aparılmasını təmin etmək və həm korporativ qaydalara, həm də qanuni öhdəliklərə riayət olunmasını təşviq etməkdən ibarətdir. Effektiv daxili nəzarət adətən bütün maliyyə və inzibati proseslərin aydın sənədləşdirilməsini,

müntəzəm daxili və xarici auditlərin həyata keçirilməsini və səlahiyyətlərin (vəzifə bölgüsünün) düzgün ayrılmasını özündə birləşdirir.

Müasir təhsil sistemində məktəbdə nəzarət metodları təhsil prosesinin keyfiyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Məktəbdə nəzarət yalnız tədris prosesinin gedişini izləmək üçün deyil, həm də təhsil müəssisəsinin inkişafı, müəllimlərin peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi və şagirdlərin təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunan kompleks bir mexanizmdir.

Müasir təhsil sistemində məktəbdə nəzarət metodları təhsil prosesinin keyfiyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Məktəbdə nəzarət ənənəvi yanaşmada əsasən yoxlama və nöqsanların aşkarlanması kimi başa düşülürdü. Lakin müasir pedaqogikada məktəbdə nəzarət daha geniş mənə kəsb edir. Bu gün məktəbdaxili nəzarət təkcə yoxlama funksiyasını deyil, həm də təhlil, proqnozlaşdırma, koordinasiya və stimullaşdırma funksiyalarını əhatə edən kompleks bir sistemdir. Nəticə etibarilə, məktəbdaxili nəzarət təkcə tədris prosesinin gedişini izləmək üçün deyil, həm də müəllimlərin peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsinə və şagirdlərin təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən çoxistiqamətli bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərir.

Məktəbdə nəzarətin yerinə yetirilməsi yollarına, üsul və vasitələrinə məktəbdaxili nəzarətin metodları deyilir və bu metodlar iki əsas qrupa ayrılır:

- I. Əhatə dairəsi və işlənmə yerinə görə müəyyənləşdirilən metodlar qrupu;
- II. Həyata keçirilmə tərzinə görə müəyyənləşdirilən metodlar qrupu.

Əhatə dairəsi və işlənmə yerinə görə müəyyənləşdirilən metodlar qrupuna aşağıdakı metodlar daxildir:

1. Ümumi metodlar. Bu qrupa məktəbdaxili nəzarətin bütün sahələrini əhatə etməklə yanaşı məktəbdən xaric monitorinq nəzarətini əhatə edən metodlar aid edilir: müşahidə, müsahibə, anketləşdirmə, statistik təhlil, hesabat və məlumatların dinlənilməsi, sənədlərin araşdırılması.

Müşahidə metodu dərslərin, müxtəlif sinifdən xaric tədbirlərin, dərnək və məşğələlərin, sinif saatlarının müşahidəsini əhatə edir. İşlənmə yerinə əsasən müşahidə metodu nəzarətinin müvafiq qeydlər aparmasını və ya müşahidə qənaətinin hafizəsində saxlanılmasını tələb edir.

Müsahibə metodu, əsasən, məktəb rəhbərlərinin öz müavinləri, müəllim və tərbiyəçilər, sinif rəhbərləri, valideynlər və eyni zamanda şagirdlərlə müxtəlif məqsədlərə müvafiq şəkildə həyata keçirilir, dialoq-söhbət şəkildə təşkil edilir. Bu metoddan istifadə edərək məktəb rəhbərləri təlim-tərbiyə işinin bu və ya digər sahəsi, işçilərin fəaliyyət sahəsi və s. haqqında informasiya toplayaraq, praktiki fəaliyyətdə zəruri tədbirləri həyata keçirmək üçün lazımı imkanlar əldə edir.

Müşahidə və müsahibə metodları ayrı-ayrılıqda tətbiq edilməklə yanaşı, həm də vəhdətdə və qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilir.

Anketləşdirmə metodu məlumat toplamaq və müxtəlif mövzulara dair fikirləri, baxışları, təcrübələri və ya rəyləri öyrənmək məqsədilə hazırlanmış sualların bir qrupu ilə həyata keçirilən yazılı metodudur. Bu metodda iştirakçılara yazılı formada və ya elektron şəkildə anketlər təqdim edilir və onlardan müəyyən suallara cavab vermələri xahiş edilir. Məhdud istifadə edilməsinə baxmayaraq bu metod məktəb rəhbərlərinə işin keyfiyyəti, vəziyyəti haqqında müəllim, tərbiyəçi, şagird və valideynlərdən daha dəqiq məlumat əldə etmək, obyektiv nəticəyə gəlməkdə yaxından kömək olur [2].

Statistik təhlil metodu, demək olar ki, bütün nəzarət metodlarının tərkibində yer alır və onların yekun mərhələsini təşkil edir. Məktəb rəhbərləri, əldə edilən faktların ümumiləşdirilməsi və nəticə çıxarılması məqsədilə bu metodu tətbiq edir və eyni zamanda, statistik təhlil müstəqil bir metod kimi də istifadə oluna bilər.

Hesabat və məlumatların dinlənilməsi metodu, statistik metodun bir sıra funksiyalarını yerinə yetirərkən, məktəbdaxili nəzarətdə geniş şəkildə tətbiq olunur. Dərs ili ərzində müxtəlif kollegial idarəetmə orqanlarında, təlim-tərbiyə işinin konkret məsələləri ilə bağlı, sinif rəhbərləri, müəllimlər və tərbiyəçilərin yarımillik və illik hesabatları dinlənilir. Bu proses, real nəticələrin əldə olunmasında mühüm rol oynayır. Məktəb rəhbərləri həm şifahi, həm də yazılı formada hesabat və məlumatlardan faydalanırlar.

Sənədlərin araşdırılması metoduna müvafiq sənədlərin araşdırılması və obyektiv nəticələrin əldə olunması daxildir. Məktəbdaxili nəzarətin əhatə etdiyi sənədlər aşağıdakılardır:

a) Ümumi məktəb sənədləri dörd kateqoriyaya bölünür:

1. tədris pedaqoji sənədlər; 2. şagirdlərin şəxsi işləri, sinif jurnalları və s. kargüzarlıq sənədləri; 3. qəbul edilmiş və göndərilmiş məktublar və s.; 4. maliyyə-təsərrüfat sənədləri-məktəbin texniki pasportu, avadanlıqların uçot kitabı və s.

b) Müəllimlər üçün və digər pedaqoji sənədlərə daxildir:

1. müəllim və digər pedaqoji işçilərin iş planları; 2. müəllim və digər işçilərin fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər, müəllimlər üçün portfolio.

c) Şagirdlərə aid sənədlərə aşağıdakılar aiddir:

1. bilavasitə şagirdlər tərəfindən tərtib edilmiş sənədlər məktəb kitabçası, ev tapşırığı dəftəri, yazı dəftərləri; 2. şagirdlərin fəaliyyətinə həsr edilmiş sənədlər, eyni zamanda sinif yığıncağının, divar qəzetinin şagird özünüidarə orqanlarının və şagirdlərin fəaliyyətinə dair tərtib olunan sənədlər, portfolioalar.

d) Valideynlərə aid sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

1. məktəb valideyn komitəsinin iş planı; 2. sinif valideyn komitəsinin iş planı; 3. valideyn universitetlərinin iş planı; 4. yığıncaqların foto kollajı, valideynlərlə fərdi söhbətlərin məzmunu.

2. Xüsusi metodlar. Məktəbdaxili nəzarət çərçivəsindən kənara çıxmayan, əsasən daxili nəzarəti həyata keçirən metodlardır. Bu metodlara daxildir: direktor yazı işlərinin aparılması, növbətçi hesabatlarının təhlili, cari tapşırıqlar üzrə hesabatların dinlənməsi, müəllim və şagirdlərin davranışı, müşahidə, şagird gündəliklərinin nəzərdən keçirilməsi, dərslər və tərbiyəvi işlərə nəzarət və s.

Həyata keçirilmə tərzinə görə müəyyənləşdirilən metodlar qrupuna isə aşağıdakılar daxildir:

1. *Şifahi nəzarət*: Fərdi və ya frontal sorğu vasitəsilə həyata keçirilir və bu prosesin sonunda müəllim şagirdin cavablarını qiymətləndirir.

2. *Yazılı nəzarət*: Yazılı işlər, inşalar, ifadələr, imla çalışmaları, yazılı məqbullar və bu kimi yazılı fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir.

3. *Əməli (təcrübi) nəzarət*: Laboratoriya şəraitində icra edilən təcrübi çalışmalar vasitəsilə aparılır. Məsələn, bu nəzarət forması zamanı şagirdlərin laboratoriya avadanlıqlarından istifadə bacarıqları yoxlanılır.

4. *Qrafik nəzarət*: Tədris prosesinin gedişini əyani şəkildə izləmək üçün cədvəllər, diaqramlar və digər qrafik vasitələrdən istifadə edilməklə həyata keçirilən nəzarət formasıdır.

5. *Texniki vasitələrin köməyi ilə nəzarət*: Elektron hesablama cihazlarının, texnoloji avadanlıqların və xüsusi nəzarətedici proqramların tətbiqi ilə həyata keçirilir.

Bunlardan əlavə, tədris prosesində test nəzarəti geniş yayılmışdır. Test nəzarəti şagirdlərin bilik və bacarıqlarını test tapşırıqları vasitəsilə yoxlama forması olub, həm ənənəvi (kağız üzərində), həm də kompüter texnologiyaları vasitəsilə icra oluna bilər. Digər bir mühüm forma isə özünənəzarət prosesidir. Özünənəzarət, şagirdin özü tərəfindən buraxdığı səhvlərin müstəqil şəkildə aşkarlanıb aradan qaldırılmasıdır ki, bu da şagirdin öz təliminə məsuliyyətini artırır.

Məktəbdə nəzarət metodlarının strukturu və tətbiq sahələri genişləndikcə, bu metodların sistemli yanaşmalarla və müasir idarəetmə çərçivələri ilə uzlaşdırılması zərurəti ortaya çıxır. Bu baxımdan, effektiv idarəetmə strategiyalarının formalaşdırılması və praktikada tətbiqi təhsil müəssisələrinin ümumi fəaliyyətinin optimallaşdırılması və keyfiyyətin davamlı artırılması üçün əsas mexanizmlərdən birinə çevrilir. Bu keçid nöqtəsində müxtəlif nəzarət strategiyalarının təhsildə hansı formada tətbiq olunduğuna daha yaxından nəzər salmaq zərurəti yaranır.

Təhsildə effektiv idarəetmə, tədrisin yüksək standartlara cavab verməsini təmin edən və davamlı təkmilləşdirməni dəstəkləyən sistemlik nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu təşəbbüslər həm inzibati, həm də akademik ölçülərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini

asanlaşdırmaqla təhsilin mükəmməlliyinə doğru daha həssas və məlumat əsaslı yanaşmanı təşviq edir.

Statistik Proseslərə Nəzarət: Statistik Proseslərə Nəzarət (SPC) təhsil fəaliyyətlərində dəyişiklikləri qiymətləndirmək və tənzimləmək üçün statistik yanaşmalardan istifadə edən strategiyadır. Bu strategiya müəllimlərə performans fərqlərini tanımağa və idarə etməyə kömək edir. ABŞ-da bəzi təhsil müəssisələri tələbələrin çoxsaylı imtahanlar üzrə performans meyllərini izləmək üçün SPC-dən istifadə ediblər. Müəyyən bir orta məktəbdə riyaziyyat göstəricilərinin qəfil azalmasından sonra rayon müəllimlərin inkişafı təşəbbüsləri və kurikulumun təkmilləşdirilməsi daxil olmaqla, məqsədyönlü müdaxilələr həyata keçirdi. Nəzarət qrafikləri və Pareto təhlili, Statistik Prosesə Nəzarət metodologiyalarının bir hissəsi kimi, zəif performansın əsas səbəblərini aşkar etməkdə və düzəldici tədbirlərin həyata keçirilməsində effektivliyini sübut etmişdir.

Akkreditasiya: Keyfiyyəti təmin etmək üçün vacib üsul akkreditasiyadır. Bu, məktəblərin müəyyən akademik, inzibati və infrastruktur standartlarına cavab verib-vermədiyini yoxlamaq üçün akkreditasiya təşkilatları tərəfindən aparılan xarici qiymətləndirmələri əhatə edir. Akkreditasiya institusional legitimliyə və milli meyarlara və beynəlxalq normalara uyğunluğa zəmanət verir və bununla da keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına davamlı diqqəti təşviq edir.

Kursların qiymətləndirilməsi: Kursların qiymətləndirilməsi təhsildə keyfiyyətin monitorinqi üçün də vacibdir. Qiymətləndirmələrə kursun məzmunu, tədris metodologiyası, qiymətləndirmə ədaləti və ümumi təhsil mühiti ilə bağlı tələbə rəyi daxildir. Harvard və Oksford Universiteti kimi tanınmış universitetlər kursun məzmununu tənzimləmək və ya tədris strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirmək üçün nəticələrdən istifadə edərək, dövr sonu fəaliyyətini qiymətləndirirlər. Bu əks əlaqə halqası tələbələrə kömək edir və müəssisələrə real vaxt məlumatları əsasında öyrənmə mühitini dəyişməyə imkan verir [9].

Keyfiyyət Təminatı Sistemləri (QAS) əsasən ardıcıl təlim standartlarını təmin edir. Bu sistemlər məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etmə, nəticəyə əsaslanan planlaşdırma və daxili qiymətləndirmə tələb edə bilər. Dünya miqyasında görkəmli təhsil sistemi ilə tanınan Finlandiyanın öz qurumlarının müntəzəm olaraq özünü qiymətləndirməsini tələb edən milli qaydaları var. Finlandiya təhsil müəssisələri yalnız yüksək riskli standartlaşdırılmış qiymətləndirmələrə güvənməkdənsə, keyfiyyətli rəy, birgə tədris və peşəkar müstəqilliyi vurğulayır. Bu paradigma davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi vasitəsilə təhsil müəssisələrində etimad və mükəmməllik mədəniyyətini inkişaf etdirir [3].

Xarici auditlər: Kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan auditlər, təhsildə effektiv nəzarət mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu auditlər, müəssisənin həm qaydalara uyğunluğunu, həm də fəaliyyətinin obyektiv dəyərləndirilməsini təmin edir. Məsələn, Böyük Britaniyada Təhsil Standartları Ofisi (Ofsted) məktəbləri tədrisin keyfiyyəti, liderlik, şagird nailiyyətləri və davranış meyarlarına əsasən müxtəlif kateqoriyalara ayırır. Aşağı göstərici toplayan məktəblər inkişaf planları təqdim etməli və təkrar qiymətləndirmədən keçməlidirlər. Bu yanaşma, məqsədyönlü siyasət islahatlarına və zəif nəticə göstərən məktəblərin inkişafına səbəb olmuş, eyni zamanda ictimai hesabatlılığı və şəffaflığı gücləndirmək üçün resursların yenidən bölüşdürülməsini stimullaşdırmışdır [9].

SPC, akkreditasiya, daxili Keyfiyyət Təminatı Komissiyaları (IQAC), kurs qiymətləndirmələri, keyfiyyət təminatı sistemləri və formal auditlər kimi nəzarət strategiyalarının sistemli tətbiqi, təhsildə uğurlu keyfiyyət idarəetməsinin əsasını təşkil edir. Hər bir yanaşma yüksək təhsil standartlarının təmin edilməsinə kömək edir və davamlı təkmilləşdirmə yolu ilə hesabatlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirir. Bu strategiyalar birgə tətbiq olunduqda, institusional uğur üçün möhkəm zəmin yaranır və beləliklə həm müəllimlərin, həm də tələbələrin dünya səviyyəli, çevik və tələbə mərkəzli tədris mühitində inkişaf etməsi təmin olunur.

Bütün bu nəzarət metodlarının və strategiyalarının praktik tətbiqi, təhsil müəssisələrində fəaliyyətin davamlı təkmilləşdirilməsinə və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Lakin dəyişən texnoloji və sosial reallıqlar fonunda bu metodların gələcəkdə hansı istiqamətlər üzrə inkişaf edəcəyi və təkmilləşdiriləcəyi sualını da gündəmə gətirir. Bu baxımdan, təhsil sahəsində nəzarətə dair gələcək perspektivlərin öyrənilməsi və onların tətbiq potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gələcək perspektivlər: Təhsildə keyfiyyət menecmentinin mənzərəsi texnoloji tərəqqinin, pedaqoji innovasiyaların və dəyişən cəmiyyətin gözləntilərinin təsiri altında sürətlə inkişaf edir. Təhsil standartlarını və nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün yeni yaranan nəzarət üsulları inteqrasiya olunur.

Bu sahədə əsas gələcək perspektivlərdən biri Süni İntellekt (AI) və Maşın Öyrənmə (ML) inteqrasiyasıdır. AI və ML texnologiyaları proqnozlaşdırıcı analitikaya imkan verməklə və gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdırmaqla təhsildə keyfiyyətin idarə edilməsini dəyişdirir. Bu texnologiyalar tələbə performansını proqnozlaşdırır, risk altında olan tələbələrə müəyyən edə və öyrənmə təcrübələrini fərdiləşdirir və bununla da təhsil nəticələrini yaxşılaşdırır bilər. Məsələn, süni intellektlə idarə olunan platformalar tədrisin effektivliyi və kurikulumun uyğunluğu ilə bağlı fikirlər

təmin etmək üçün geniş məlumat dəstlərini təhlil edə bilər, məlumat əsasında qərar qəbul etməyi asanlaşdırır [8].

Digəri isə çevik metodologiyaların qəbul edilməsidir. Təhsil müəssisələri həssaslığı və səmərəliliyi artırmaq üçün getdikcə daha çox çevik idarəetmə prinsiplərini qəbul edirlər. Çevik öyrənmə çevikliyi və təkrarlanan irəliləyişi vurğulayır, kurikulumun yeni biliklərə və ictimai tələblərə tez uyğunlaşmasına imkan verir. Çevik metodologiyalar dəyər yaratmağa və inzibati prosesləri sadələşdirməyə və resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa yönəlmişdir. Bu yanaşmalar təhsil mühitində davamlı təkmilləşmə və uyğunlaşma mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Bu cümlə bir qədər natamam və qrammatik baxımdan düzəlişə ehtiyac duyur. Sən yəqin demək istəmişən ki, təhsil müəssisələri daha çevik və səmərəli olmaq üçün müəyyən prinsipləri mənimsəyirlər.

Davamlılıq və sosial məsuliyyətin təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinə inteqrasiyasının vacibliyi getdikcə daha çox qəbul edilir. Ekoloji, Sosial və İdarəetmə (ESG) ölçülərini keyfiyyət təminatı proseslərinə daxil etməklə, qurumlar təkcə bilikli deyil, həm də şüurlu qlobal vətəndaşlar olan məzunlar yetişdirmək öhdəliyini əks etdirir. Bu tendensiya təhsil məqsədlərini daha geniş ictimai məqsədlərlə uyğunlaşdırmaqla hərtərəfli inkişafı təşviq edir.

Başqa bir gələcək perspektiv istiqaməti rəqəmsal keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin (QMS) tətbiqidir. Rəqəmsal platformalara keçid təhsildə keyfiyyətin idarə olunması proseslərini sadələşdirir. Bulud əsaslı QMS real vaxt rejimində məlumatların toplanması, təhlili və hesabat verilməsini asanlaşdırmaqla şəffaflığı və səmərəliliyi artırır. Bu sistemlər coğrafi məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq maraqlı tərəflərə keyfiyyət təminatı fəaliyyətlərində iştirak etməyə imkan verən uzaqdan əməkdaşlığı dəstəkləyir. QMS-nin rəqəmsallaşdırılması, həmçinin təhsil müəssisələrinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəməklə miqyaslılığı və əlçatanlığı artırır.

Təhsildə effektiv nəzarət sistemlərinin tətbiqi, inzibatçılar, müəllimlər, fasilitatorlar və digər maraqlı tərəflərin öhdəliyini və əməkdaşlığını tələb edir. Bu sistemlər təhsil prosesinin əməliyyat bütövlüyünü və keyfiyyət təminatını qorumaq baxımından vacib olub, eyni zamanda təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafına və fasiləsiz fəaliyyətinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasında nəzarət metodlarının gələcəyi, qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası, çevik metodologiyaların tətbiqi, davamlılığa və maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinə daha çox diqqət yetirilməsi ilə səciyyəvidir. Bu cür inkişaf, sürətlə dəyişən dünyanın çağırışlarına cavab vermək üçün daha yaxşı təchiz olunmuş, daha çevik, səmərəli və sagirdyönümlü təhsil mühitlərinin formalaşacağına dair ümidləri artırır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə R., Əzizova Z., Əliyev S., Verdiyeva Ü. *Pedaqogika*. Bakı: Mütərcim, 2021, 487 s.
2. İsmixanov M. *Pedaqogikanın əsasları*. Bakı: ADPU, 2012, 303 s.
3. Paşayev Ə., Rüstəmov F. *Pedaqogika*. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 462 s.
4. Cabanero, J. E. (2022, April 23). *Management controls in educational institutions [Reflection paper]*. Don Honorio Ventura State University, Graduate School, Doctor of Education, Major in Educational Management. https://www.researchgate.net/publication/361253820_Management_Controls_in_Educational_Institutions_1
5. *Charter School Success*. (2021). *The fundamentals of internal controls*. Retrieved from <https://www.schoolbusinessnow.org/articles/2021/november-2021/the-fundamentals-of-internal-controls>
6. *ComplianceQuest*. (n.d.). *Using EHS Metrics to Enhance ESG Performance and Reporting*. Retrieved from <https://www.compliancequest.com/blog/enhance-esg-performance-and-reporting/>
7. *International Organization for Standardization*. (2018). *ISO 21001:2018 – Educational organizations — Management systems for educational organizations — Requirements with guidance for use*. Retrieved from <https://www.iso.org/standard/66266.html>
8. *Ofsted*. (2020). *School inspection handbook*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/school-inspection-handbook-eif>
9. Richardson, J. T. E. (2005). *Instruments for obtaining student feedback: A review of literature*. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 30(4), 387–415. <https://doi.org/10.1080/02602930500099193>
10. Слостенин В.А. *Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений* / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; под ред. В.А. Слостенина. М.: Издательский центр «Академия», 2013. 576 с.

Seyidzadə N.S.
Azərbaycan Dillər Universiteti
nurayseyidzade1@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİL İLƏ HUMANİZM PRİNSİPLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏ

Xülasə

İnklüziv təhsil müasir təhsil sistemində insan hüquqlarına, sosial ədalətə və bərabər imkanlara əsaslanan model kimi çıxış edir. Bu yanaşma hər bir şagirdin — fiziki, psixoloji, sosial və ya mədəni fərqliliklərindən asılı olmayaraq — eyni təhsil mühitində birlikdə öyrənməsini və inkişaf etməsini təmin edir. İnklüzivliyin nəzəri əsasları humanizm fəlsəfəsi ilə sıx bağlıdır, çünki humanizm insan ləyaqətinin toxunulmazlığını, fərdin dəyərini, azad inkişafını və sosial məsuliyyətini ön plana çəkir. Humanist prinsiplər inklüziv təhsildə empatiya, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət, fərdi yanaşma və bərabərlik kimi dəyərlərlə təcəssüm olunur.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ИНКЛЮЗИВНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ И ПРИНЦИПАМИ ГУМАНИЗМА

Резюме

Инклюзивное образование выступает в качестве модели, основанной на правах человека, социальной справедливости и равных возможностях в современной системе образования. Этот подход гарантирует, что все учащиеся, независимо от их физических, психологических, социальных или культурных различий, учатся и развиваются вместе в единой образовательной среде. Теоретические основы инклюзивности тесно связаны с философией гуманизма, которая подчёркивает неприкосновенность человеческого достоинства, ценность личности, свободное развитие и социальную ответственность. Гуманистические принципы воплощаются в инклюзивном образовании через такие ценности, как эмпатия, толерантность, взаимное уважение, индивидуальный подход и равенство.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INCLUSIVE EDUCATION AND HUMANISM PRINCIPLES

Summary

Inclusive education acts as a model based on human rights, social justice and equal opportunities in the modern education system. This approach ensures that every student — regardless of their physical, psychological, social or cultural differences — learns and develops together in the same educational environment. The theoretical foundations of inclusiveness are closely related to the philosophy of humanism, as humanism emphasizes the inviolability of human dignity, the value of the individual, free development and social responsibility. Humanistic principles are embodied in inclusive education through values such as empathy, tolerance, mutual respect, individual approach and equality.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, fərdi yanaşma, adaptiv təlim, özünüreallaşdırma

Ключевые слова: инклюзивное образование, индивидуальный подход, адаптивное обучение, самореализация

Key words: inclusive education, individual approach, adaptive learning, self-realization

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial, mədəni və intellektual inkişafını təmin edən davamlı, ədalətli və bərabər imkanlara əsaslanan öyrənmə mühiti yaratmaqdır. Bu baxımdan inklüziv təhsil cəmiyyətin demokratik və humanist dəyərlə inşa olunmasının ən vacib alətlərindən hesab olunur. Inklüziv təhsil ideyası təkcə xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqları deyil, müxtəliflik daşıyan bütün şagirdləri əhatə edir və onların sosial mühitə tam inteqrasiyasını təmin edir.

Humanizm isə insanın dəyərini, hüquqlarını, potensialını və şəxsiyyətinin bütövlüyünü ali səviyyədə təsdiq edən fəlsəfi prinsiplər sistemidir. Buna görə də inklüziv təhsil humanizm prinsiplərini təhsildə həyata keçirməyin ən konkret və təsirli mexanizmi hesab edilir.

Inklüziv təhsilin mahiyyəti və məqsədləri:

Inklüziv təhsil aşağıdakı əsas komponentlərə söykənir:

1. Fərdlərin təhsil mühitinə maneəsiz qoşulması

Inklüzivlik hər bir şagirdin – istər fiziki məhdudiyətli, istər sosial-iqtisadi cəhətdən həssas, istər dil-mədəni müxtəlifliyə mənsub – məktəb mühitində bərabər iştirakını hədəfləyir.

2. Təhsil imkanlarına bərabər çıxış

Buraya infrastruktur, tədris materialları, pedaqoji dəstək, psixoloji xidmətlər, xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislərin fəaliyyəti daxildir.

3. Fərdi yanaşma və adaptiv təlim

Inklüziv siniflərdə müəllimlər fərdi təhsil planları (FEP), diferensial tədris metodları, qrup əsaslı fəaliyyətlər tətbiq edir.

4. Sosiallaşma və qarşılıqlı öyrənmə

Şagirdlər bir-birlərindən öyrənir, empati, əməkdaşlıq və sosial bacarıqlar inkişaf edir.

5. Diskriminasiya və damğalanma ilə mübarizə

Inklüziv təhsil stereotipləri qırır, uşaqları etiketləmədən onların güclü tərəflərinə yönəlir.

Humanizmin prinsipləri və təhsildə rolu:

Humanizm fəlsəfəsi aşağıdakı prinsipləri özündə birləşdirir:

1. İnsan ləyaqətinin toxunulmazlığı

Hər bir insan, istənilən fərqli xüsusiyyətinə baxmayaraq, dəyər və hörmətə layiqdir.

2. Bərabərlik və ədalət

Hər kəsin eyni hüquqlar, imkanlar və şanslara sahib olması zəruridir.

3. Empatiya, anlayış və tolerantlıq

Humanizm qarşılıqlı hörmət, başqasının hisslərinə diqqət və müxtəlifliyə açıq yanaşma tələb edir.

4. Şəxsiyyətin azad inkişafı

Hər kəsin öz potensialını maksimum reallaşdırması üçün şərait yaradılmalıdır.

5. Sosial məsuliyyət və humanitar dəyərlər

Cəmiyyətin inkişafı üçün insanlar bir-birinə dəstək olmalı, ümumi rifaha töhfə verməlidirlər.

İnklüziv təhsil ilə humanizm prinsipləri arasındakı əlaqənin analizi:

1. İnsanın dəyərinin tanınması və inklüzivlik

Humanizm insanı əsas dəyər kimi qəbul edir. Inklüziv təhsil də eyni ideyaya əsaslanaraq hər bir uşağın fərdiliyini, bacarıqlarını və inkişaf potensialını ön plana çəkir. Təhsildə insan mərkəzli yanaşma humanizmin praktik tətbiqidir.

2. Bərabərlik və ədalətin reallaşması

Humanizmin ən vacib prinsiplərindən biri sosial bərabərlikdir. Inklüziv təhsil bu prinsipi real mühitdə həyata keçirməklə hər kəsə eyni təhsil imkanları yaradır. Bu, həm də sosial ədalət anlayışının praktik formasıdır.

3. Empatiya və tolerant mühitin təşviqi

Inklüziv sınıflarda şagirdlər müxtəlif xüsusiyyətlərə malik şəxslərlə ünsiyyətdə olur. Bu ünsiyyət empatiyanın inkişafını, tolerantlığın artmasını və stereotiplərin azalmasını təmin edir. Bu isə humanizm fəlsəfəsinin əsas ideyalarından biridir.

4. Fərdi inkişaf və özünəreallaşdırma

Humanizm şəxsin özünü tam şəkildə ifadə etmək imkanının yaradılmasını vacib hesab edir. Inklüziv təhsil də fərdiləşdirilmiş yanaşmalarla (FEP, diferensial təlim, xüsusi dəstək) uşağın potensialını inkişaf etdirməyə yardım edir.

5. Sosial inklüzivlik və humanist cəmiyyətin formalaşması

Inklüziv təhsil yalnız məktəb çərçivəsində qalmır: o, cəmiyyətin daha demokratik, humanist və tolerant olmasına gətirib çıxarır. Əlilliyi olan və ya sosial baxımdan həssas qruplara mənsub uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası sosial həmrəyliyi gücləndirir.

6. Stereotiplərlə mübarizə və insan hüquqlarının qorunması

Humanizm insan hüquqlarının toxunulmazlığını müdafiə edir. Inklüziv təhsil isə diskriminasiya və ayrı-seçkiliklə mübarizə apararaq uşaqların təhsil və sosiallaşma hüquqlarının təmininə şərait yaradır.

İnklüziv təhsil və humanizmin təhsil sisteminə təsiri:

1. Müəllimlərin peşəkar inkişafı

Humanist və inklüziv yanaşma müəllimlərdən daha geniş pedaqoji, psixoloji və sosial biliklər tələb edir. Müəllim inklüziv sinifdə həm təlimçi, həm psixoloq, həm də sosial dəstək funksiyasını yerinə yetirir.

2. Məktəb mədəniyyətinin transformasiyası

Inklüzivlik məktəbin təşkilatı mədəniyyətini dəyişir:

- daha demokratik idarəetmə,
- şagird mərkəzli yanaşma,
- empatik münasibətlər,
- əməkdaşlıq əsaslı mühit formalaşır.

3. Sosial kapitalın güclənməsi

Inklüziv təhsil cəmiyyətin sosial kapitalını artırır — insanlar bir-birinə qarşı daha həssas və dəstəkverici olurlar.

4. Humanitar dəyərlərin təbliği

Inklüziv məktəb humanist ideyaları praktik şəkildə təcəssüm etdirərək gələcək nəsillərin dünyagörüşünü formalaşdırır.

Nəticə

Inklüziv təhsil ilə humanizm prinsipləri arasında mövcud olan əlaqə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çoxşaxəlidir. Inklüziv təhsil humanizm prinsiplərinin təhsil sistemində real həyata keçirilməsini təmin edir. Hər iki yanaşma insanın dəyərini, fərdiliyini, hüquqlarını və inkişaf potensialını ali meyar kimi qəbul edir.

Beləliklə, inklüziv təhsilin inkişafı humanist dəyərlərə əsaslanan cəmiyyətin qurulması üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu model yalnız xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin deyil, bütün öyrənənlərin inkişafına xidmət edir və təhsil sisteminin demokratik, şəffaf, ədalətli şəkildə yenilənməsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, L. (2019). *Inklüziv təhsilin pedaqoji əsasları*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, Q. (2020). *Humanizm fəlsəfəsi və müasir təhsil*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Həsənova, Ş. (2021). "İnklüziv təhsil mühitində müəllimin rolu". *Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 3(1), 45–53.
4. Qarayev, E. (2018). *Təhsildə humanist yanaşma və şəxsiyyət yönümlü təlim*. Bakı: Adiloğlu.
5. Şimşek, H. & Yıldırım, A. (2018). *Eğitimde çağdaş yaklaşımlar ve insan merkezli öğrenme*. İstanbul: Pegem Akademi.
6. UNESCO. (2005). *Guidelines for Inclusive Education: Ensuring Access to Education for All*. Paris: UNESCO Publishing.
7. Ainscow, M. (2016). *Struggles for Equity in Education: The Selected Works*. London: Routledge.
8. Booth, T. & Ainscow, M. (2002). *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: CSIE.

Тағйева P.A.
Bakı Slavyan Universiteti
ramazanovapervin0@gmail.com

KEÇMİŞ ZAMANIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə türk dillərində feilin keçmiş zaman formaları, xüsusilə -di və -miş şəkilçili formalar geniş şəkildə təhlil olunur. Bu formaların yalnız qrammatik kateqoriya yox, həm də zəngin semantik potensiala malik olduğu vurğulanır. Müxtəlif türkoloqların araşdırmaları müqayisə edilərək onların əsas yanaşmaları və təsnifatları ümumiləşdirilir. Təhlil göstərir ki, keçmiş zaman formaları danışanın mövqeyini, hadisəyə münasibətini və emosional ifadəsini üzə çıxarır. Nəticə etibarilə, bu formalar dilin ifadə gücünü və üslubi imkanlarını xeyli artırır.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье подробно анализируются формы прошедшего времени в тюркских языках, в частности формы с аффиксами -di и -miş. Подчеркивается, что данные формы являются не только грамматической категорией, но и обладают богатым семантическим потенциалом. Сравняются исследования различных тюркологов и обобщаются их основные подходы и классификации. Анализ показывает, что формы прошедшего времени отражают позицию говорящего, его отношение к событию и эмоциональную оценку. В итоге делается вывод, что эти формы значительно расширяют выразительные и стилистические возможности языка.

SEMANTIC FEATURES OF THE PAST TENSE

Summary

The article provides a detailed analysis of past tense forms in Turkic languages, particularly those with the suffixes -di and -miş. It emphasizes that these forms are not only a grammatical category but also possess a rich semantic potential. The studies of various Turkologists are compared, and their main approaches and classifications are summarized. The analysis shows that past tense forms reflect the speaker's perspective, attitude toward the event, and emotional expression. Consequently, these forms significantly enhance the expressive and stylistic possibilities of the language.

Açar sözlər: keçmiş zaman, semantik xüsusiyyətlər, şühudi, nəqli

Ключевые слова: прошедшее время, семантические особенности, свидетельственное прошедшее, косвенное прошедшее

Key words: past tense; semantic features; direct past (witnessed past); indirect past (reported past)

-dı şəkilçili keçmiş zaman forması bütün türk dillərində ümumi qrammatik kateqoriya kimi mövcuddur və feilin zaman sistemində mühüm yer tutur. Bu forma özünəməxsus semantik çalarları ilə seçildiyindən türk dillərinin müqayisəli qrammatikasında xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif türk dillərində bu zaman formasının mahiyyəti və funksional imkanları müxtəlif cür izah olunsada, ümumi qənaət ondan ibarətdir ki, -dı şəkilçili keçmiş zaman yalnız sadə qrammatik göstərici deyil, həm də zəngin semantik potensiala malik kateqoriyadır.

Müxtəlif tədqiqatlarda bu forma ya yalnız əsas xüsusiyyətləri ilə təqdim olunur, ya da daha geniş semantik izahlarla araşdırılır. Türkologiyada aparılan mülahizələrin müqayisəsi göstərir ki, keçmiş zamanın bu forması bir sıra incə mənə çalarlarını ifadə edə bilər. Xüsusilə, şühudi (şahidi olunan, yəni danışanın birbaşa gördüyü) keçmiş zamanın semantik təhlilinə həsr olunmuş araşdırmalarda onun funksional çərçivəsinin kifayət qədər geniş olduğu vurğulanır.

Türk dillərində feilin keçmiş zaman formaları üzərində çalışan tədqiqatçılar arasında -dı şəkilçili keçmiş zamanın ümumilikdə beş əsas semantik xüsusiyyət daşdığı fikri daha çox qəbul olunmuşdur. Bu baxışın tərəfdarlarından biri akademik A.Axundov olmuşdur. O, şühudi keçmiş zamanın beş əsas mənasını fərqləndirməklə bu formanın sistemli təsnifatını vermişdir. Azərbaycan dilçiliyində də bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar mövcuddur. Məsələn, professor T.Əfəndiyeva şühudi keçmiş zamanın semantik xüsusiyyətlərini daha ətraflı şərh etmiş, bu kateqoriyanın nitq aktında reallığın ifadəsində, danışanın mövqeyinin bildirilməsində, həmçinin emosional-ekspressiv çalarlarda oynadığı rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Müxtəlif türkoloqlar qəti keçmiş zaman formasının semantik çalarlarını fərqli yanaşmalar əsasında təhlil etmişlər. Bu zaman forması türk dillərinin zaman sistemi daxilində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçildiyindən, onun funksional və semantik aspektlərinin araşdırılması geniş spektrdə aparılmışdır. Məsələn, Y.Kərimov Azərbaycan və Qazax dillərində -dı şəkilçili keçmiş zamanın beş əsas semantik xüsusiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Onun tədqiqatında bu formanın nitq aktında reallığın ifadəsi, hadisənin danışan tərəfindən qavranılması və digər funksional çalarları sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur.

B.Xəlilov isə akademik A.Axundovun yanaşmalarını əsas götürərək şühudi keçmiş zamanın eyni beş semantik çalarını qeyd etmiş, bu zaman formasının türk dilləri üzrə funksional vahid kimi vahid təhlilini vermişdir. Bu,

göstərir ki, bəzi tədqiqatçılar -dı şəkilçili keçmiş zamanı geniş miqyasda müqayisəli olaraq öyrənməyi üstün tuturlar.

Digər tərəfdən, müəyyən türkoloqlar fərqli mənbələr və tarixilik prizmasından yanaşmışlar. Belə ki, İ.Vəliyev Azərbaycan dilinin XIV–XIX əsrlərə aid yazılı abidələri üzərində apardığı araşdırmalarda keçmiş zamanın formalarını tarixi və funksional kontekstdə təhlil etmişdir. N.Salehova tatar dilində aparılan tədqiqatlarda, R.Əskər isə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri əsasında -dı şəkilçili keçmiş zaman formasının dörd əsas semantik xüsusiyyətini müəyyən etmişlər. Bu fərqlilik tədqiqatçıların yanaşma tərzindən və əsas götürdükləri mənbələrdən qaynaqlanır və göstərir ki, keçmiş zamanın semantik strukturu həm tarixi-mədəni kontekstdə, həm də müasir müqayisəli türk dilçiliyi baxımından fərqli şəkildə təqdim oluna bilər.

Türk dillərində feilin zaman formalarının semantik xüsusiyyətləri olduqca geniş yayılmışdır və bu xüsusiyyətlər həmin formaların yalnız qrammatik deyil, həm də semantik baxımdan zənginləşməsinə şərait yaradır. Zaman formalarının bu zənginliyi onların ifadə gücünü artırmaqla yanaşı, üslubi imkanlarını da genişləndirir. Başqa sözlə, feil zamanlarının müxtəlif semantik çalarlar kəsb etməsi dilin ifadə potensialını yüksəldir, danışanın mövqeyini, hadisəyə münasibətini və emosional qiymətləndirməsini daha incə şəkildə çatdırmağa imkan verir.

-dı şəkilçili keçmiş zaman forması bir sıra semantik xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Qətilik xüsusiyyəti. Şühudi keçmiş zaman forması hərəkət və ya halın keçmişdə dəqiq şəkildə baş verdiyini və tamamlandığını ifadə edir. Bu xüsusiyyət onu digər keçmiş zaman formalarından fərqləndirir və danışanın hadisənin gerçəkləşməsinə tam əmin olduğunu göstərir. Məhz bu səbəbdən bir çox türk dillərində həmin forma qəti keçmiş zaman adı ilə tanınır. Burada əsas diqqət hadisənin şübhəsiz gerçəkləşməsinə yönəlir və danışan tərəfin müşahidəçi mövqeyi xüsusi önəm daşıyır. Nəticə etibarilə, şühudi keçmiş zaman həm obyektivliyi, həm də tamamlanmışlıq xüsusiyyətini özündə birləşdirən qrammatik kateqoriya kimi çıxış edir. Məsələn: *Cəbrayıl gedib lap küncdəki stolun yanında dayandı* (İ.Məlikzadə, Günəşli payız); *Onlar təsdiq etdilər, zirzəminin qapısını bağlayıb çölə çıxdılar* (M.İbrahimov, Gələcək gün).

2. Şahidlik xüsusiyyəti. Bu forma danışanın şəxsən şahidi olduğu keçmiş hadisəni ifadə edir. Başqa sözlə, danışan ya həmin hadisəni öz gözü ilə müşahidə etmiş, ya qulağı ilə eşitmiş, yaxud da onun icrasında birbaşa iştirak etmiş olur. Beləliklə, şühudi keçmiş zaman danışanın hadisəyə bilavasitə şahidliyini ön plana çəkir və ifadədə xüsusi qətiyyət yaradır. Məhz bu səbəbdən bu xüsusiyyət üç müxtəlif mənə çaları şəklinə təzahür edir;

a) Danışanın öz gözləri ilə gördüyü və birbaşa özü tərəfindən icra edilən hərəkəti bildirir. Bu tip hallar, adətən, danışanın şəxsi təcrübəsinə əsaslanır və

birinci şəxsin təkində ifadə olunur. Buna görə də bu mənə çaları birinci növ hesab olunur. Məsələn: *Yanvarın ikisində təzə işimə gəldim. Bütün günü böyük bir materialı redaktə etdim, işin axırına yaxın makinaçıya verdim* (Anar, Mən, sən, o və telefon); *Hələlik, Adil, deyib körpüsalanların yanına tennis oynamağa getdim* (İ.Əfəndiyev, Körpüsalanlar); *Mən yaxındakı avtomat budkasına girdim, yarığa iki qəpiklik saldım və nömrəni yığdım* (Anar).

b) Danışanın həm müşahidə etdiyi, həm də iştirakçısı olduğu hadisəni ifadə edir. Bu xüsusiyyət ikinci mənə çaları kimi müəyyənləşdirilir. Məsələn: *Sonra biz Soltanla Kərəmxanın yanında, göy otların üstündə əyləşib söhbət elədik* (İ.Əfəndiyev, Körpüsalanlar); *Biz Dağüstü parka getdik, açıq yay kafesində yemək yedik* (Anar, Gürcü familiası).

Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, danışan həm icra olunan hərəkətin iştirakçısı, həm də onun şahidi ola bilər.

c) Bəzi hallarda isə danışan hərəkətdə şəxsən iştirak etmir, yalnız müşahidəçi mövqeyində olur. Bu isə qəti keçmiş zaman formasının üçüncü mənə çalarına aiddir. Məsələn: *Zəki ayağa durub çobanın göstərdiyi yerə diqqətlə baxdı, sonra xəritəni büküb kitabçanın içinə qoydu. Səfərlə xudahafizləşib, Qafar dayının həyatında qoyduğu maşının yanına getdi* (M.Süleymanov); *Sadıqcan ani təəccüblə məktubu alıb, nə isə demək istədi. Lakin Cəmil döngəni burulub gözdən itdi. Sadıqcan məktuba ani bir nəzər salaraq, cibinə qoyub darvazanı açaraq, həyatə daxil oldu* (İ.Əfəndiyev).

Qəti keçmiş zaman forması danışanın şahidlik mövqeyinə görə müxtəlif semantik çalarlar yaradır və bu da, əsasən, şəxs əvəzlilikləri üzərində qurulur. Beləliklə, hərəkət danışanın bilavasitə şahidliyi və onun öz icrası ilə bağlı olduqda birinci şəxslə əlaqələndirilir. Bu səbəbdən də I mənə çaları əsasən, birinci şəxsin təkində müşahidə olunur. II mənə çalarında da subyektin şahidliyi ön plana çıxır, lakin bu halda subyekt artıq hərəkət, vəziyyət və ya halın iştirakçılarında birinə çevrilir. Bu xüsusiyyət isə daha çox birinci şəxsin cəm forması üçün səciyyəvidir. III mənə çalasında isə müəyyən bir hərəkət baş verir, lakin subyekt həmin hadisəyə yalnız müşahidəçi kimi yanaşır və icrada iştirak etmir. Bu mənə çaları isə ikinci və üçüncü şəxsin həm tək, həm də cəm formalarında özünü göstərir.

3. Ardıcılıq xüsusiyyəti. “Qəti keçmiş (-dı) zaman formasının müşahidə olunan semantik xüsusiyyətlərindən biri də icra olunan hərəkətlərin ardıcıl şəkildə bir-birini izləməsidir. Burada “müəyyən bir hərəkət icra olunur, sonra onun nəticəsi olan digər hərəkətlər də icra edilir” [1, s. 54].

Aydın məsələdir ki, hərəkətlər müəyyən zaman çərçivəsində ardıcılıqla baş verir. Bu ardıcılıqda hadisələr arasındakı zaman intervalı müxtəlif ola bilər. Yəni, bir neçə dəqiqə əvvəl baş vermiş hadisələrin də, on il, hətta yüz il əvvəlki proseslərin də ardıcılığı mümkündür. Nümunələrə nəzər yetirək: *Sonra küncdəki maşın işə düşdü, işığı küçə pəncərəsini işıqlandırdı, sonra maşın da,*

elə bil, o uzun şinelli kimi, hirslə yerindən götürüldü və get-gedə səsi uzaqlaşdı, eşidilməz oldu (Elçin, Ağ dəvə); Onların dörd oğlu, bir qızı oldu, Gülməmməd Xorasana gedib “Məşədi Gülməmməd” oldu. Amma Kərbalayı İbixandan bir neçə il sonra Məşədi Gülməmməd də rəhmətə getdi. Kürdobaının başbiləni, qonaq qabağına çıxanı, qan bağlayanı, elçi gedəni Səkinə arvad oldu. Dünyagörmüş kişilər deyərdilər, “Səkinə ağılda, kamalda atası Kərbalayı İbixana çəkib” (İ. Əfəndiyev, Geriyə baxma, qoca).

Belə müşahidələr göstərir ki, bu tip hərəkətlər gerçək həyatda bir-birini izləyən zaman ardıcılığını əks etdirir. Bu cür ardıcılıqda hadisələr ümumi dinamik birlik təşkil edir və çox vaxt bir hərəkət digərinin səbəbi və ya nəticəsi kimi çıxış edir.

Hərəkətlərin bir-birini izləməsi yalnız keçmiş zamana aid deyil, digər zaman formaları üçün də səciyyəvidir. Düşüncəmizə görə, bu, bütün zaman kateqoriyalarına xas olan ümumi semantik xüsusiyyətdir. Çünki eyni ardıcılıq xüsusiyyətini həm indiki, həm də gələcək zaman formalarında müşahidə etmək mümkündür.

4. Qəti keçmiş zaman formasının semantik xüsusiyyətlərindən biri də onun “birdəfəlilik” çalarındır. Bu xüsusiyyət həmin formanın ifadə etdiyi işin, hərəkətin və ya halın təkrarlanmayıb yalnız bir dəfə baş verdiyini göstərir. Məsələn: *Cavad bəy Cahangir bəylə birlikdə qalanın keşikçi dəstəsini möhkəmlətdikdən sonra qərargaha qayıtdılar (İ.Şıxlı, Ölən dünyam); Bir azdan Cənəli imtahan vermiş tələbə kimi sevinə-sevinə içəridən çıxdı (İ.Məlikzadə).*

5. Qəti keçmiş zaman forması bəzən də hər hansı mənbədən götürülmüş məlumatı və ya tarixi faktı ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: *1931-ci il yanvarın 7-də Molla Nəsrəddin jurnalının son nömrəsi nəşr olundu. Cəlil Məmmədquluzadə bu tarixdən sonra cəmi bir il yaşadı və 1932-ci il yanvarın 4-də vəfat etdi (Anar); 1994-cü il iyulun 1-də təxribatçı təyyarə ilə Yerevandan Mineralnie Vodi şəhərinə uçuş həyata keçirildi (M.Qacar, Metroda terror);*

6. Dinamiklik xüsusiyyəti. Qəti keçmiş zamanın mühüm semantik cəhətlərindən biri də onun hərəkət, hal və ya işin dinamikliyini göstərməsidir. Başqa sözlə, keçmiş zamanda işlənən bütün feillər hərəkətin davamlılığını və hərəkətdəlik keyfiyyətini ifadə edir. Məsələn: *Onların ətrafına toplaşan göytəpəlilər susdular. Böyük narahatlıqla bu höcətləşmənin nə ilə qurtaracağını gözlədilər (İ.Şıxlı, Dəli Kür).*

7. -miş şəkilçili keçmiş zaman.

A.Axundov qeyri-müəyyən keçmiş zaman formasının səkkiz əsas semantik xüsusiyyətini müəyyənləşdirir və bu xüsusiyyətlər vasitəsilə həmin zaman formasının dilin ifadə imkanları baxımından nə qədər zəngin olduğunu ortaya qoyur. Tədqiqatçının bu yanaşması göstərir ki, qeyri-müəyyən keçmiş

zaman yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də çoxşaxəli semantik potensiala malik bir forma kimi nəzərdən keçirilə bilər.

İ.Vəliyev isə XIV–XIX əsrlərə aid ədəbi-bədii mətnlərin dilini təhlil edərkən, -ib şəkilçili nəqli keçmiş zamanın beş müxtəlif mənə çalarına rast gəldiyini qeyd edir. Onun araşdırmaları göstərir ki, tarixi abidələrin dilində bu forma yalnız bir istiqamətdə deyil, müxtəlif semantik məqamları ifadə etmək gücünə malik olmuşdur. Vəliyev həmçinin -miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın həmin abidələrin dilində işlənən altı semantik xüsusiyyətini də ayrıca araşdırmış və bu xüsusiyyətlərin hər birini kontekstə uyğun şəkildə şərh etmişdir.

Nəhayət, 1980-ci ildə nəşr olunan Müasir Azərbaycan dili dərslərində də bu məsələyə diqqət yetirilmişdir. Həmin dərslərdə -miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman formasının beş əsas semantik xüsusiyyəti göstərilmiş, onların hər biri sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilmişdir. Bu yanaşma da göstərir ki, müasir dilçilikdə keçmiş zaman formalarının semantik xüsusiyyətləri elmi baxımdan daim aktualıq kəsb etmiş, müxtəlif dövrlərdə aparılan araşdırmalarda geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Oğuz qrupu türk dillərində geniş işlənən -miş şəkilçili keçmiş zaman forması aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Keçmişdə baş vermiş hər hansı iş, hal və ya hərəkətin danışq zamanı nəticəsini ifadə edir. Məsələn: *Lalə Vəzir ağa, mən bunu sənin adamlarına beş dəfə danışmışam. Bilmirsən? (K.Abdulla, Şah İsmayıl); Yatmışam... yaxşı... lap yaxşı yatmışam, əmican. Ancaq bağışlayın, gecə çox yorğun idim, deyəsən yuxuya qalmışam (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır).*

2. Qeyri-şahidlik mənası daşıyır. Məsələn: *Əlli ilə yaxındır mədəndə işləyirəm, - dedi, amma nə belə şey görmüşəm, nə də eşitmişəm (M.Süleymanov, Yerin sirri).*

3. Bu zaman formasının əsas semantik xüsusiyyətlərindən biri onun hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə baş verdiyini göstərməsidir. Məsələn: *Mən səninlə bir yerdə çox işləmişəm-deyə Namiq Həsənov təklifinin həmkarına necə təsir etdiyini öyrənmək üçün onu süzdü (M.Qacar, Metroda terror).*

4. Həmçinin, bu zaman hal və ya hərəkətin qəti şəkildə tamamlandığını bildirir. Məsələn: *Pazaq Vəlini nahaq milisə aparmısan (İ.Məlikzadə, Evin kişisi); - Yoldaş direktor, bağışlayın, uzaqdan gəlmişik, olarmı sizə zəhmət verək (MİR Cəlal, Açıq kitab).*

5. -miş şəkilçisi ilə qurulan keçmiş zaman, eyni zamanda ardıcılıq xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: Azərbaycan / türk: *Bu kez halk, yangının daha birinci evde söndürülmesine o kadar sevinmiş ki, çağdaş itfaiyeyi kuran Haydar bey hatırlanmış, bir qrup mahalleli kendisini ziyarət edip şükranlarını sunmuş (A.Boysan, Yangın var).*

Göründüyü kimi, türk dillərində keçmiş zaman formaları, xüsusilə də -dı və -mış şəkilçili formalar yalnız qrammatik kateqoriya olmaqla kifayətlənmir, həm də geniş semantik çalarlara malikdir. Müxtəlif türkoloqların araşdırmaları göstərir ki, bu formalar nitq aktında danışanın mövqeyini, hadisəyə münasibətini və emosional qiymətləndirməsini ifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Keçmiş zamanın zəngin semantik potensialı həm dilin ifadə gücünü artırır, həm də onun tarixi-mədəni inkişafı haqqında dəyərli məlumat verir. Beləliklə, keçmiş zaman formalarının tədqiqi yalnız qrammatik aspektlə məhdudlaşmır, həm də dilin üslubi və semantik imkanlarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov. *Feilin zamanları*, Bakı, ADU nəşri, 1961, s.54.
2. Cəfərov S. *Müasir Azərbaycan dili II hissə*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 189 s.
3. G.Əliyeva. *Türk dillərində zaman kateqoriyası*. Bakı: Nurlan, 2010, 239 s.
4. Həsənova G. *Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası*. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 192 s.
5. Qurbanov A. *Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild*. Bakı: İmak, 2019, 463 s.

Vəliyeva A.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysuvliyeva7@gmail.com

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏT ÜSLUBUNUN TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Hazırda təlim prosesinin düzgün təşkili məsələsi Azərbaycan Təhsil sisteminin əsas prioritet istiqamətlərindəndir. Bu istiqamətdə təlim fəaliyyətinə verilən tələblər günü-gündən çoxalaraq, yenilənir. Müasir dərs, fəal, interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi müəllimlik peşəsinin qarşısına yeni vəzifə və tələblər qoyur. Günümüzdə müəllimdən sadəcə peşə bilikləri deyil, bununla bərabər psixoloji biliklər və onlardan düzgün istifadə bacarığı tələb edilir. Yalnız bu keyfiyyətlərə malik olan müəllim öz peşə borcunu layiqincə yerinə yetirə və pedaqoji fəaliyyət üslublarından ustalıqla yararlıya bilər. Bu halda müəllim insan şəxsiyyətinin individual olduğunu dərk edir və bunu öz fəaliyyətinin qurulmasında nəzərə alır. Müəllim şagirdlərin ayrı-ayrılıqda fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinə bələd olur, onların maraq, meyl, bacarıq və digər xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq ən səmərəli üslub növünü müəyyən edərək təlim fəaliyyətini həyata keçirir.

ВЛИЯНИЕ СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Резюме

В настоящее время вопрос правильной организации процесса обучения является одним из главных приоритетов системы образования Азербайджана. Требования к образовательной деятельности в этом направлении растут и обновляются с каждым днем. Применение современных педагогических, активных и интерактивных технологий обучения ставит новые задачи и требования перед профессией учителя. Сегодня от учителя требуются не только профессиональные знания, но и психологические знания и умение их правильно применять. Только педагог, обладающий этими качествами, может адекватно выполнять свои профессиональные обязанности и умело использовать стили педагогической деятельности. В этом случае педагог понимает, что личность человека индивидуальна, и учитывает это при проектировании своей деятельности. Учитель знакомится с индивидуально-психологическими особенностями учащихся, определяет наиболее эффективный стиль с учетом их интересов, склонностей, способностей и других особенностей и реализует образовательную деятельность.

THE IMPACT OF THE TEACHER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY STYLE ON THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

Currently, the issue of proper organization of the educational process is one of the main priorities of the Azerbaijani Education System. The requirements for educational activities in this direction are increasing and updating day by day. The application of modern teaching, active, interactive learning technologies sets new tasks and requirements for the teaching profession. Today, teachers are required not only to have professional knowledge, but also psychological knowledge and the ability to use them correctly. Only a teacher who possesses these qualities can adequately fulfill his professional duties and skillfully use pedagogical activity styles. In this case, the teacher understands that the human personality is individual and takes this into account in the organization of his activity. The teacher becomes familiar with the individual and psychological qualities of students, determines the most effective type of style based on their interests, inclinations, abilities and other characteristics, and carries out educational activities.

Açar sözlər: *pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət, üslublar, təsnifat, müəllimin peşə keyfiyyəti, psixoloji səriştəlilik*

Ключевые слова: *педагогическая деятельность, педагогическое общение, стили, классификация, профессиональные качества педагога, психологическая компетентность*

Key words: *pedagogical activity, pedagogical communication, styles, classification, professional quality of the teacher, psychological competence*

Pedaqoji fəaliyyət dedikdə gənc nəslin tərbiyə olunmasına yönələn təlim fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu eyni zamanda təlim, tərbiyə, inkişaf prosesinin həyata keçirilməsinə, o cümlədən şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəldilən peşə fəallığını da ifadə edir. Təlim prosesində pedaqoji fəaliyyət qarşılıqlı təsirə əsaslanaraq müəllim şəxsiyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllim peşəsi özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər, digər peşə sahələrindən fərqlənir. Bu özəlliklərdən ən əsası şagirdlərlə daima ünsiyyət mühitində olmaq və onlara birbaşa təsir etməklə bağlıdır.

Pedaqoji fəaliyyət bir başa ünsiyyət prosesi ilə həyata keçirilir. Pedaqoji ünsiyyət müəllimlərin həm dərs mühitində, həm də dərskənar pedaqoji funksiyaların yerinə yetirilməsinə, daha əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasına, təlim fəaliyyətinin və müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətlərinin optimallaşmasına yönələn peşəkar ünsiyyət formasıdır [1, s. 188]. Pedaqoji ünsiyyət anlayışı olduqca geniş və çox şaxəli anlayışdır. Pedaqoji ünsiyyət bütövlükdə ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Buna uyğun olaraq pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda onun 3 əsas komponenti qeyd edilir: [1, s. 177]

1. Kommunikativ komponent: *Tərəflər arasında informasiya mübadiləsi;*

2. İnteraktiv komponent: *Tərəflər arasında qarşılıqlı təsir prosesi;*

3. Perseptiv komponent: *Tərəflərin bir-birini qavraması və anlaması.*

Təlim fəaliyyətinin səmərəli olması bir çox amillərdən, ən başlıcası müəllimin pedaqoji fəaliyyət üslubunun nə dərəcədə düzgün seçilib, tətbiq edilməsindən asılıdır. Pedaqoji ünsiyyətin düzgün təşkil olunmaması təlim fəaliyyətinin keyfiyyətli olmasına bir başa maneə olan amillərdəndir. Bu cür yanaşma nəticəsində şagirdlərdə qorxu, inamsızlıq, utancaqlıq, aqressivlik, eləcə də diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. idrak proseslərinin inkişafında bir çox ciddi problemlər yaranır. Pedaqoji ünsiyyətin düzgün qurulması üçün isə bir çox amillər tələb olunmaqdadır. Bunlara pedaqoji ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrinin icrası, müəllimin peşə keyfiyyətləri və s. müddəalar daxildir. Pedaqoji ünsiyyətin düzgün qurulması müəllimin peşə keyfiyyətinə verilən əsas tələblərdəndir. Müəllimin bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyəti üçün ilk önəm kəsb edən problem pedaqoji fəaliyyət üslublarının seçimi və doğru tətbiqidir.

İlk olaraq üslub anlayışının mahiyyətinə nəzər salmaq. Üslub anlayışını fəlsəfi, ümumelmi, psixoloji və pedaqoji aspektdən təhlil etmək mümkündür. Müxtəlif sahələrdə, əsasən də pedaqoji idarəetmə sahəsində mövcud olan rəhbərlik üslubları hər birimizə məlumdur. Bu üslublar sadəcə idarəetmə sahəsində deyil, eləcə də təlim fəaliyyəti kontekstində olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Pedaqoji səviyyədə yanaşdıqda üslub “müəllim və şagirdlərin subyekt-subyekt tipli qarşılıqlı təsir fəaliyyətinin üsul və vasitələrinin sabit və dəyişilməz vəhdəti” kimi başa düşülür.

Pedaqoji fəaliyyət üslublarının ümumi və hər kəsə məlum olan tipologiyası sadəcə təlim mühitində deyil, idarəetmə sahəsində önəmli rola malikdir. Bununla belə üslublarla bağlı müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. Ümumilikdə, müəllimin təlim prosesində istinad etdiyi bu tipologiyada pedaqoji fəaliyyət üslublarına aiddir: *Avtoritar, Liberal, Demokratik, Xaotik (Qeyri-sabit).*

1) Avtoritar üslub: “Avto” latın sözü olub “Mən”, “Özüm” deməkdir. “Kratos” isə hakimiyyət deməkdir. Bu üslubdan çıxış edən müəllim təlim fəaliyyətində subyekt-obyekt münasibətləri kontekstindən yanaşır. Bu zaman müəllim sinif kollektivinin bütün məsələlərini özü tək başına həll etməyə yönəlir. İstər şəxsiyyətlərarası münasibətlər, istərsə də təlimlə bağlı daim subyektiv mövqe nümayiş etdirir. Avtoritar üslub gücün daha çox mərkəzləşdiyi qərarların sadəcə bir şəxs tərəfindən, bir əldən verildiyi, müzakirələrə açıq olmayan bir üslubdur. Müəllim bu üslubdan çıxış edərsə, kollektivin istəklərinin onun üçün bir əhəmiyyəti olmadığı açıqdır. Belə ki, burada sinif kollektivi, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, istəkləri, maraqları, mövcud potensialları nəzərə alınmır. Müəllimin əsas məqsədi güclü tələbkarlıq nümayiş etdirərək təlimin keyfiyyətini maksimum dərəcəyə qaldırmaqdır.

Yəni, burada mərkəzi diqqət prosesin gedişinə deyil, bir başa nəticəyə yönəlir. Belə müəllimlər hökm etməyə maraqlı olurlar, daim şagirdləri bir çox təzyiqli vasitələri ilə yönəldirlər. Bu isə çox zaman konfliktli situasiyaların yaranması ilə nəticələnir. Bu üslub altında şagirdlər müstəqillik və təşəbbüskarlıq göstərə bilmirlər. Avtoritar müəllimlərin fərqləndirici özəlliklərindən biri də budur ki, onlar şagirdlərin uğurlarını rəğbətləndirməyə meylli olmadığı halda, kiçik uğursuzluqlarını isə böyük gərginliklə qarşılayır və özlərinin “səmərəli” adlandırdığı cəza metodlarına əl atırlar. Bütün bunlar sinif daxilində qeyri-məhsuldar sosial-psixoloji iqlimin var olmasına zəmin yaradır. İdarəetmə sahəsində rəhbərlik üslublarından olan avtoritar üslubun 2 növü fərqləndirilir: [2, s. 81].

I – “İstismarçı” avtoritar üslub: Bu zaman rəhbər təbəçiliyində olan kollektivin fikirlərinə önəm verilmir, onların məsləhətlərinə əsla diqqət yetirmir, hər bir məsələni özü təkbaşına istədiyi kimi həll etməyə yönəlir.

II – “Xeyirxah” avtoritar üslub: Bu növ avtoritar müəllimlər yüngül tələbkarlıq nümayiş etdirirlər. Hər hansı məsələ həllində kollektivdən fikirlərini soruşub, sanki maraqlanmış kimi bir mövqə nümayiş etdirirlər və əsl məqsədi pərdə arxasında qoruyub saxlayırlar. Lakin sonda irəli sürülən fikirlərdən asılı olmadan istədiyi qərarı verirlər.

Üslublardan danışarkən çox zaman avtoritar üslubla yanaşı avtokratik üsluba da rast gəlinir. Onlar oxşar cəhətlərə malik olsa belə, onların arasında müəyyən fərqlər vardır. Avtokrat rəhbər heç bir halda kollektiv zəkanın məhsuluna əhəmiyyət vermir. Onun üçün önəmli olan şəxsi intuisiyadır. Avtoritar üslub isə rəhbərin tabeliyində olanlara münasibətdə sərt və birtərəfli hərəkətlərinə əsaslanır.

Avtoritar müəllimlər şəxsi özbaşınalığa meyl göstərdikləri üçün onların sinif kollektivi üzvlərində təşəbbüs və yaradıcılığa təşviq halı olmur, sinifdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad ruhu yoxdur [2, s. 82]. Avtoritar üslub mövcud olan sinif daxilində zahirən nizam təəssüratı yaranır, amma gerçək anlamda nizamsızlıq hökm sürür, müəllim heyəti emosional stress içərisindədir. Avtoritar mövqə nümayiş etdirən müəllimlər inzibati, imperativ metodlara: sifariş, töhmət, müəyyən güzəştlərdən məhrum etmə, cəzalar və s. üstünlük verirlər. Onlar yalnız iki yolla təbəçilik mühitini daimiləşdirə bilirlər – maddi həvəsləndirmə və inzibati cəza ilə stimullaşdırmaqla.

2) Liberal üslub: Bu üsluba başqa cür – anarxik, laqeyd üslubda deyirlər. Laqeyd üslub əsasən aşağı keyfiyyətli üslub hesab olunur. Belə ki, bu zaman müəllim sinif kollektivinə daxil olan bütün şagirdləri sadəcə öyrətməklə kifayətlənir, işlərini sadəcə formal olaraq reallaşdırırlar. Rəhbərlik üslublarından olan liberal üslubda heç bir əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilməz, burada liderin (pedaqoji aspektdən yanaşdıqda müəllim) mövqeyi qrup xaricindədir. Bu üslubu tətbiq edən müəllim çox zaman həddən artıq

sərbəstliyə yol verərək anaxiyanın yaranmasına səbəb ola bilər. Belə müəllimlər təsir altına tez düşürlər, elə buna görə də hərəkətlərində ardıcılıq müşahidə olunmur. Qəbul etdiyi qərarı asanlıqla dəyişib, ləğv belə edə bilər. Liberal müəllim özünün “xeyr” demək hüququndan istifadə etməyə cəsarət tapmır. Çox vaxt özünün şəxsi fikri, düşüncəsi də olmur, bir növ “*külək hansı tərəfə qüvvətli əsirsə, o tərəf də meyil göstərir*”. Anarxik (laqeyd) üslub məktəb daxilində pedaqoji heyətin, eləcə də şagird kollektivinin maraqlarına əhəmiyyət vermir, onların problemlərini həll etməməklə bərabər, həm də onlarla maraqlanmır. Yaranmış bu cür vəziyyət isə sinifdə ümumi nizam-intizamın olmamasına gətirib çıxarır. Sinif daxilində müəllimin nüfuzu nəzərə alınmır, şagirdlər arasında müəllimə qarşı təzadlı münasibət formaları üzə çıxır.

3) Demokratik üslub: Praktik olaraq yanaşdıqda demokratik üslubun iki növünü qeyd edə bilərik:

I – “Məsləhətçi” demokratik: Bu cür yanaşmada, müəllim şagirdlərə etibar edir, onlarla ehtiyac olduqda məsləhətləşir, şagirdlərin təkliflərinə önəm verir. Bu zaman müəllim şagirdləri həvəsləndirməyə daha çox yönəlir. Təsir metodu kimi əsasən təşviq, nümunələrə istinad edir və zəruri hallarda cəza tətbiq edir. Maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, müəllim şagirdlərə bir başa fikir bildirmək hüququ verir, onların təkliflər verməsi üçün şərait yaradır, lakin yenə də sonda müəllimin seçdiyi qərar qəbul edilir. Şagirdlər isə buna rəğmən olduqca razılıq nümayiş etdirirlər.

II – “İştirakçı” demokratik: Bu yanaşma əsasən idarəetmə sahəsində özünü göstərir. Belə ki, rəhbərlər bütün məsələlərdə təcəlliyinə tamamilə etibar etmələrinə, daim onları dinləmələrinə və bütün təkliflərindən istifadə etmələrinə, əhatəli məlumat mübadiləsini təşkil etmələrinə, məqsəd qoyanlara və həyata keçirilməsində tabeliyindəki insanları cəlb etmələrinə əsaslanır [2, s. 83].

Demokratik üslubun mövcud olduğu siniflərdə şagirdlərin subyektiv rolu ön planda olur. Müəllim şagirdlərə bərabər hüquqlu subyekt kimi yanaşaraq ümumi məsələlərin həllində onların iştirakını təmin edir. Bu üslubun əsas özəlliyi əməkdaşlıq şəraitində birgə fəaliyyətin təmin olunmasıdır. Müəllim bu zaman şagirdlərə müsbət münasibət nümayiş etdirir, onları dəstəkləyir və adekvat şəkildə onların uğurlarını, uğursuzluqlarını, imkanlarını qiymətləndirir.

Demokratik üslub daha çox psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq təlim prosesini həyata keçirməyə yönəlir. Sırf buna görə də demokratik üslubun nümayiş etdirildiyi siniflərdə şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, maraqları, motivləri, istəkləri, mövcud potensialları, qabiliyyət və bacarıqları, bir sözlə, hər bir şəxsiyyətin individuallığı diqqət mərkəzində olur. Doğru icra edildiyi təqdirdə sağlam sosial-psixoloji iqlimin formalaşması mütləqdir.

Demokratik üsluba sərbəst tənqid, müzakirə və təşəbbüskarlıq xasdır. Demokratik üslubun bir neçə başlıca xüsusiyyətləri vardır:

– Məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin, şagirdlərin bir-birləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı;

– Ümumi bir məqsədə çatmaqda pedaqoji kollektiv üzvlərinin marağı və müstəqilliyi;

– Şagirdlərin şəxsi uğurlarının təşviqi, rəğbətləndirməyə meyl, yaradıcı təşəbbüslər;

– Qarşılıqlı kömək istəyi;

– Motivasiya sistemində xarici nəzarət və cəza rolunun azalması;

– Humanist yanaşmanın mövcudluğu;

– Subyekt-subyekt münasibətləri kontekstindən yanaşma;

– Kollektiv üzvlərinin arasında inam və hörmətin var olması;

– Şagird şəxsiyyətinin toxunmazlığı prinsipinə əsaslanma.

4) Qarışıq (xaotik; qeyri-sabit) adlanan üslub: Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qeyd etdiyimiz ilk üç üslubdan əlavə “qarışıq” adlanan növbəti üsluba da rast gəlinməkdədir [1, s. 190]. Adından da göründüyü kimi bu üslubdan çıxış edən müəllim hansı üslubda mövqe tutacağını seçə bilmir. Onun baş verən hadisəyə necə reaksiya verəcəyi sinif kollektivində olan şagirdlər üçün qeyri-məlumdur. Buna görə də şagirdlər çox zaman belə müəllimlərdən çəkinir, onlara fikirlərini rahat şəkildə bildirməkdən çəkinirlər. Səbəb isə çox bəsitdir. Müəllim tərəfindən cəzalanacağı, rəğbətləndiriləcəyi məchuldur. Bu hal sadəcə şagirdlər üçün deyil, eləcə də müəllimin özü üçün də məlum deyil.

Pedaqoji ədəbiyyatda diqqəti cəlb edən digər bir yanaşma isə A.K.Markova və A.Y.Nikanova tərəfindən təklif edilmişdir. Qeyd etdikləri yanaşmanın əsasında bir neçə amil durur: 1) *Üslubun məzmun səciyyəsi – müəllimin proses və əməyin nəticəsinə bələdləşməsinin üstünlüyü*; 2) *Üslubun dinamik səciyyəsi – dayanıqlılıq və möhkəmlilik və s.*; 3) *Üslubun nəticəliliyi – şagirdlərdə təlim fəaliyyətində özünü göstərən bilik və bacarıqların səviyyəsi, fənnə qarşı marağı və s.*

Bu yanaşma nəticəsində yeni ünsiyyət üslubu qarşıya çıxır: [1, s. 147].

1. Emosional-improvizasiya üslubu (EİÜ): Bu üslubdan çıxış edən müəllim daha çox təlim prosesinə bələdləşmələri, yüksək operativliyi və müxtəlif metodlardan istifadəyə yer verməsi ilə fərqlənirlər. Dərsi maraqlı keçirlər və əsasən məntiqi izahlar irəli sürürlər. Mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, belə müəllimlər şagirdlər ilə əks-əlaqə yarada bilmirlər. Sürətli bir tempə çox şagirddən dərs soruşurlar və onların danışmasına daha az şərait yaradırlar. Daha çox onu maraqlandıran şagirdlərə qeyri-rəsmi suallar ünvanlayır. Bu müəllimlər şagirdlərin mənimsədiyi biliklərin təkrarına diqqət və nəzarət göstərmirlər.

2. Emosional-metodik üslub (EMÜ): Bu müəllimlər yüksək operativlik, təlim prosesini lazımı şəkildə proqnozlaşdırmaq, intuitivliyin refleksivlik üzərində üstünlüyü ilə fərqlənirlər. Bu üslubla yanaşan müəllim şagirdlərin hər birinin bilik səviyyəsini nəzərə alır, təlim-tərbiyə prosesini adekvat planlaşdırır, hər cür təlim materialları ilə işləyir, digər üslubdan fərqli olaraq materialların təkrarına və sonda yoxlama prosesinə xüsusi ehtiyat və diqqətlə yanaşır. Onları fərqləndirən özəllik yüksək operativlik xüsusiyyətidir.

3. Düşündürücü-improvizasiya üslubu (DİÜ): Bu üsluba əsaslanan bir müəllim həm təlim-tərbiyə prosesini adekvat şəkildə planlaşdırma, həm təlim prosesinin özünə, həm də nəticələrinə fokuslana bilmə bacarığı ilə seçilir. Emosional üslublu müəllimlə düşündürücü üslublu müəllim arasında aşkar fərq mövcuddur. Belə ki, düşündürücü üslublu müəllim emosional nisbətən təlim metodlarının seçim və müxtəlifliyində az ixtiraçılıq nümayiş etdirir, kollektiv müzakirələrə daha az yer verir, şagirdlərin spontan nitq və fikirlərinə az hallarda rast gəlinir. Düşündürücü üslublu müəllim sorğu və çıxış zamanı özü az danışmağa meyillidir. Daha çox iştirakçılara cavabı vasitəli yollarla (ip ucu verməklə, aydınlaşdırmaqla) çatdırmağa yönəliirlər.

4. Düşündürən-metodik üslub (DMÜ): Təlim tərbiyə prosesini adekvat planlaşdıran, təlim nəticələrinə əsaslanan, yetəri qədər konservativ rol nümayiş etdirən müəllimlər bu qrupa daxildir. Bu aspekti nümayiş etdirən müəllimlər kollektiv müzakirələrə az yer verir, iştirakçıların reproduktiv iştirakına xüsusi yanaşırlar. Dərs prosesində aparılan sorğularda bu müəllimlər şagirdlərin çox az qisminin çıxışına şərait yaradır. Xüsusilə də qeyd etməliyik ki, müəllimlər əsasən zəif şagirdlərin çıxışlarına uzun zaman ayıraraq onların aktiv iştirakına zəmin yaratmış olurlar. Buna isə refleksivlik xasdır.

Təlim fəaliyyətində ahəngdar şagird şəxsiyyəti, layiqli vətəndaş formalaşdırmaq onun başlıca prioritet istiqamətlərindəndir. Bu isə hər şeydən əvvəl qarşılıqlı təsirin səmərəli qurulması ilə mümkündür. Yaşamımızın digər sahələrini ünsiyyətdən kənar təsəvvür edə bilmədiyimiz kimi, pedaqoji fəaliyyət də ünsiyyətsiz mövcud ola bilməz.

Təlim fəaliyyətinin uğurlu olması üçün müəllim sadəcə bir üslubu rəhbər tutmamalı, mövcud situasiyalardan asılı olaraq hər bir üslubdan çıxış etməyi bacarmalıdır. Burdan da belə bir qənaətə gələ bilərik ki, hər hansı bir üslub sadəcə mənfi və ya müsbət cəhətlərə malik deyildir. Hər bir üslubun təlim fəaliyyətinin keyfiyyətinə təsir edəcək müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Məsələn, liberal üslub əsasən mənfi xüsusiyyətlərə malik üslub kimi qeyd edilir. Lakin bu üslub bəzi situasiyalarda səmərəli xarakter kəsb edə bilər. Əgər sinif daxilində hər bir şagird öz vəzifələrini dərk edərsə, öz üzərlərinə düşən vəzifə və öhdəliklərə uyğun davranış nümayiş etdirirsə, sadəcə xaricdən aşılana deyil, həmçinin öz daxilində daimi var olan motivasiya, dərk edilmiş maraq, həvəs və s. əsas xüsusiyyətlər mövcuddursa,

bu zaman liberal yanaşma müsbət xarakter daşıya bilər. Həmçinin sinif daxilində sadəcə demokratik yanaşma da eyni şəkildə, bəzən mənfəət hallar yarada bilər.

Müəllim təlim fəaliyyəti müddətində bir çox amilləri rəhbər tutaraq düzgün yanaşma ilə kollektivə təsir göstərməyi bacarmalıdır. Pedaqoji-psixoloji fəaliyyət üslubunun seçilib tətbiq edilməsi bir başa müəllimin qarşısında duran vəzifədir. Müəllim – onun şəxsiyyətinə verilən tələblərə bələd olmalı, özünün peşə biliklərini adekvat qiymətləndirməlidir. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan hər bir müəllim şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə dərindən bələd olmalı, onların maraq, meyl, qabiliyyət, bacarıqlarını hər bir yanaşmada, eləcə də üslubların seçilməsi zamanı nəzərə almaq vacibdir. Bu isə birbaşa onun psixoloji səriştəliliyindən asılıdır. Psixoloji cəhətdən məlumatlı olan hər bir müəllim şagird şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmalıdır.

Beləliklə, nəticədə qeyd edə bilərik ki, təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli və keyfiyyətli olması bütün digər şərtlərlə yanaşı müəllimin pedaqoji fəaliyyət üslubundan da asılıdır. Təlim fəaliyyətinin uğura nail olması isə təhsil subyektlərindən olan müəllimin öz işinə peşəkar yanaşmasından və işini bu əsasda təşkil etməsi ilə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əliyev B.H. *Pedaqoji psixologiya. Dərs vəsaiti*. Bakı – 2011.
2. Əliyeva S.Q. *Məktəbin idarə edilməsinin Pedaqoji-psixoloji əsasları*. Bakı – 2021.
3. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. *Ünsiyyətin psixologiyası. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərs vəsaiti*. Bakı – 2007.
4. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. *Təhsildə şəxsiyyət problemi*. Bakı – 2008.
5. Əlizadə Ə.Ə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı – 2001.
6. Həmzəyev M.Ə. *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*, Bakı – 2002.
7. Мананникова Е.Н. *Педагогическая психология*. М., 2008.
8. Зинченко В.П. *Психологические основы педагогики*, М., 2002.

Yunusova K.C.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yunusovakubra19@gmail.com

AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSUNUN 6-9-CU SİNİFLƏRİNDƏ ŞAĞİRTLƏRİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏRBİYƏSİ

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin 6–9-cu siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasının əhəmiyyəti araşdırılır. Tarix fənninin dövrü fakt və hadisələri öyrətməklə yanaşı, həm də gənc nəslin milli kimliyinin, vətənpərvərlik ruhunun, mənəvi dəyərlərə sədaqət hissəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynadığı vurğulanır. Məqalədə müəllimin bu prosesdəki rolu, tədris metodlarının və dərs materiallarının düzgün seçilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Həmçinin, milli qəhrəmanların nümunə göstərilməsi, yerli tarixi abidələrin öyrədilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan tarixi fənni vasitəsilə şagirdlərin həm biliyi artırılır, həm də milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan sağlam şəxsiyyət kimi yetişməsinə zəmin yaradılır.

ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ 6-9 КЛАССОВ ПО КУРСУ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В статье исследуется значение воспитания школьников на основе национально-нравственных ценностей в процессе преподавания истории Азербайджана в 6–9-х классах общеобразовательных школ. Подчеркивается, что предмет истории, наряду с изучением фактов и событий прошлого, играет важную роль в формировании у молодого поколения национальной идентичности, духа патриотизма и чувства приверженности моральным ценностям. В статье отмечается роль учителя в этом процессе, подчеркивается важность правильного выбора методов преподавания и учебных материалов. Также рассматривается значение приведения в пример национальных героев и изучения местных исторических памятников. В итоге делается вывод, что преподавание истории Азербайджана не только расширяет знания учащихся, но и создаёт основу для их воспитания как гармоничных личностей, опирающихся на национально-нравственные ценности.

EDUCATION OF STUDENTS IN GRADES 6-9 OF THE AZERBAIJAN HISTORY COURSE BASED ON NATIONAL- MORAL VALUES

Summary

The article examines the importance of educating school children based on national and moral values in the process of teaching the history of Azerbaijan in

grades 6–9 of general education schools. It emphasizes that the subject of history, along with the study of facts and events of the past, plays a significant role in shaping the national identity, spirit of patriotism, and commitment to moral values among the younger generation. The article highlights the role of the teacher in this process, the necessity of choosing appropriate teaching methods and educational materials. It also considers the importance of using examples of national heroes and studying local historical monuments. Ultimately, the teaching of Azerbaijan's history not only expands students' knowledge but also creates conditions for their upbringing as healthy individuals grounded in national and moral values.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, tərbiyə, milli-mənəvi dəyər, şəxsiyyət

Ключевые слова: история Азербайджана, воспитание, национально-нравственные ценности, личность

Key words: history of Azerbaijan, education, national and moral values, personality

Mənəviyyat şəxsiyyətin özünə, onu əhatə edənlərə, cəmiyyətə və cəmiyyətin real hadisələrinə münasibətini, davranışını təzahür etdirən başlıca meyardır. Mənəvi tərbiyə insan mənəviyyatının, əxlaqının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məhz mənəvi tərbiyə sayəsində adi fərd kimi dünyaya gələn insan əsl mənada şəxsiyyətə çevrilir. Burada, sözsüz ki, genetik keyfiyyətlər sosial mühit, fitri qabiliyyət və təhsilin rolu çox böyükdür. Milli-mənəvi dəyərlər dedikdə bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, dinə və dilə olan münasibəti, ailə dəyərləri, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik duyğuları nəzərdə tutulur. Bu dəyərlər xalqın kimliyini qoruyur, onu bir-birinə bağlayan əsas ruhani sütundur. Azərbaycan tarixi fənni bu dəyərlərin öyrədilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, xalqın istiqlal mübarizəsi, milli bayramlar və tarixi əlamətdar hadisələr uşaqlarda vətənpərvərlik hissini gücləndirir. Ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi hesab edilən mənəvi tərbiyə problemi pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif yanaşma tərzləri vardır. Məsələn rus pedaqoqlarından T.A.İlina mənəvi tərbiyənin mahiyyətini “tərbiyəçinin tərbiyə olunanlarda mənəvi təsəvvürlərin formalaşdırılması, mənəvi hislərin inkişaf etdirilməsi, həyatda fəaliyyətə rəhbərlik etməyi düzgün qiymətləndirməyə münasibətlərin yaradılması üzrə məqsədyönlü işi kimi səciyyələndirmişdir. Bütün proseslər kimi, milli-mənəvi dəyərlərin yaranmasının və formalaşmasının da özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Onlar sivilizasiyanın yaranması və formalaşması ilə yanaşı meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Planetimizin müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Azərbaycanda ibtidai insanların mənşəyinə və etiqadına aid aşkar edilən arxeoloji tapıntılar bunu təsdiq edir. 6-cı sınıfdə “Azərbaycan qədim ölkədir” mövzusunı öyrənən şagirdlərdə Qarabağ ərazisindəki Azıx mağarasında tapılmış ayı kəlləsinin üzərində cızılmış işarələr ibtidai insanlarda axirət dünyasına, totemlərə, heyvanlara, təbiət qüvvələrinə inam kimi dini təsəvvürlərin yaranması barədə

fikir formalaşır. Şagirdlər başa düşür ki, zaman keçdikcə bunlar zənginləşib inkişaf etmiş, mənəvi dəyərlər kimi təşəkkül tapmışdır. İbtidai icmada insanlar birlikdə ov edib, birgə əmək fəaliyyəti ilə yaşayışlarını təmin ediblər. Bu birlik və əmək anlayışı şagirdlərə əməksevərlik, komanda ruhu, yardımlaşma kimi dəyərləri aşılayır. Azərbaycanın ərazisində yaşamış qədim insan icmaları haqqında məlumatlar, Azıx mağarasından tapılmış 18-22 yaşlı qadına aid alt çənə sümüyü şagirdlərdə “Biz bu torpaqlarda min illərdir varıq” düşüncəsini formalaşdırır. Bu da onlarda tarixi köklərə bağlılıq, millilik və vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir [1, s.15]. Ləzifə Qasımova qeyd edir ki, Azərbaycan xalqına məxsus mənəvi dəyərlər formalaşma xarakterinə, məzmun və mahiyyətinə görə müxtəlif qruplara bölünür: gəndən gələn mənəvi dəyərlər; alınıb milliyyətləşdirilmiş mənəvi dəyərlər; ümumbəşəri xarakterli milli mənəvi dəyərlər [6, s.8]. Gəndən gələn milli-mənəvi dəyərlərə misal olaraq, Azərbaycan etnosunda tarixən böyüyə hörmət, ədalətlik, qonaqpərvərlik, ocağa bağlılıq, başqa millət və xalqlara hörmət, məkrdən uzaqlıq göstərilə bilər. Bunu şagirdlərə 7-ci sinif dərsləri əsasında Azərbaycan tarixində böyük rolu olan Cavanşiri, Babəki, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını göstərməklə izah etmək mümkündür. İkinci qrup milli mənəvi dəyərlərə aborigenlərlə gəlmə soyların mənəvi dəyərlərinin çulğalaşması zəminində formalaşan dəyərlərdir. Azərbaycan xalqı ərəblərdən islam mədəniyyətini, sasanı və səlcuqlardan dövlətçilik dəyərlərini əxz etmək əsasında öz mənəvi dəyərlərini daha da zənginləşdirmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşması və inkişafında islam mədəniyyətindən əxz edilmiş dəyərlərin müstəsna rolu var. “Qurani-Kərimin” bu sahədə xüsusi yeri var. 7-ci sinif Azərbaycan tarixi dərslərində “İslamın milli və mədəni inkişafa təsiri” mövzusunun öyrənmə şagirdlər artıq bilir ki, islamın yayılması ilə doğruluq, dürüstlük, mərhəmət, ədalət kimi ali mənəvi keyfiyyətlər cəmiyyət həyatında önəm qazandı. Şagirdlər bu dəyərləri mənimsəməklə yaxşı vətəndaş, vicdanlı insan olmağın vacibliyini dərk edirlər. İslam dini Azərbaycanda vahid dini kimlik yaratmaqla yanaşı, milli birliyi və həmrəyliyi də gücləndirdi. Bu, şagirdlərdə milli həmrəylik, birlik, dinə və vətənə hörmət kimi dəyərləri formalaşdırır. Bu mövzu şagirdləri vətənpərvərlik, əxlaqi məsuliyyət, dinə və mədəniyyətə hörmət, milli birliyə sədaqət kimi əsas milli-mənəvi dəyərlərlə tərbiiyəldir [2, s.24].

9-cu sinif Azərbaycan tarixi kursunun tədrisində “Vətən müharibəsi” mövzusunda əsas məqsəd şanlı ordumuzun qazandığı zəfərin tarixi əhəmiyyətini vurğulamaq, şagirdlərimizi milli-mənəvi dəyərlərə malik vətənpərvər ruhda yetişdirmək, onlarda tarixi fakt və hadisələri analiz, təhlil etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu mənəvi dəyərlər qəhrəmanlıq, humanistlik, vətənpərvərlik, islamçılıq və b. həm ümumbəşəri, həm də milli-mənəvi dəyərlərdir. Daha dürüstü milliyyətləşdirilmiş

ümumbəşəri dəyərlərdir. Bunun ən gözəl nümunəsinə biz vətən müharibəsində şahid olduq. İgidlərimiz vətən uğrunda mübarizə apardı, əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdi. Müharibədə iştirak etmiş əsgərlərin şücaəti şagirdlərdə qorxmazlıq, fədakarlıq və cəsurluq kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır. Onlar real qəhrəman obrazları ilə tanış olur və özlərinə nümunə götürürlər. Müəllimlər dərslərdə müharibə ilə bağlı faktları sadəcə tarix kimi yox, həm də milli ruhun ifadəsi kimi təqdim edirlər. Bu zaman milli birlik, ərazi bütövlüyü və xalqın mübarizə əzmi ön plana çəkilir [3, s.184]. Müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə məktəb təhsili bu prosesdə mühüm rol oynayır. Tarix isə təkcə hadisələr silsiləsi deyil, həm də xalqın mənəvi yaddaşı, milli kimliyi və mənsubiyyət hissəsinin formalaşmasında güclü vasitədir. 6–9-cu sinif şagirdləri psixoloji və şəxsiyyət baxımından formalaşma dövrünü yaşayırlar. Bu mərhələdə onlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması, vətənə sevgi, tarixi irsə hörmət və milli kimlik hissəsinin inkişafı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan tarixi fənni isə bu istiqamətdə əvəzolunmaz tədris vasitəsi kimi çıxış edir. 6-9-cu sinif şagirdləri 11–15 yaş aralığında olur. Bu dövrdə onlarda artıq dünyagörüşü formalaşdırmağa başlayır, sosial mühitə və cəmiyyətə inteqrasiya edir. Belə bir dövrdə onlara sadəcə faktlar yox, həmin faktlar üzərindən həyat dərsləri vermək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin dövlətçilik fəaliyyəti və ədəbiyyata sevgisi, Cavad xan kimi qəhrəmanların vətən uğrunda fədakarlığı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli dövlətçiliyin təməli - bunların hamısı həm tarixi bilik, həm də mənəvi örnəkdir. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-9-cu siniflərində “Azərbaycan tarixi” fənninin tədrisi zamanı şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi son dərəcə vacibdir. Bu, gənclərin vətənpərvər, milli kimliyini dərk edən, öz xalqının adət-ənənələrinə hörmət edən və onları qoruyan vətəndaşlar kimi yetişdirilməsinə xidmət edir. Milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması üçün istifadə oluna biləcək bəzi üsullarla tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsi, şagirdlərə Azərbaycan tarixinin qəhrəmanları, və digər görkəmli şəxsiyyətlər haqqında məlumat verilən zaman onların vətənpərvərlik, cəsarət, müdriklik və digər müsbət keyfiyyətləri vurğulanır. Bu, şagirdlərdə milli qürur hissi oyatmağa və onlara nümunə olmağa kömək edir. Azərbaycan tarixi dərsləri milli adət-ənənələrin öyrənilməsi, Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, mədəniyyəti, incəsənəti və folkloru haqqında məlumat verilməsi, bu, şagirdlərin öz milli kimliklərini dərk və onlara hörmət etmələrinə kömək edir. Tarixi abidələrin ekskursiyası: Şagirdlərin tarixi abidələrə ekskursiyaları təşkil edilir. Bu, onlara Azərbaycan tarixinin zənginliyini və əhəmiyyətini daha yaxşı anlamağa kömək edir [7, s.111].

İnteraktiv təlim metodlarından istifadə: Dərslərdə interaktiv tədris metodlarından, o cümlədən müzakirələr, debatlar, layihələr və s. istifadə edilir.

Bu, şagirdlərin fəal iştirakını təmin etməyə və onların tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir [4]. Dərslərdə mövzularla bağlı müxtəlif mənbələr, tarixi sənədlər, bədii ədəbiyyat, incəsənət əsərləri və s. verildiyi üçün bu şagirdlərdə tarixi hadisələri daha geniş perspektivdən görməyə kömək edir. Ümumtəhsil məktəblərdə vətənpərvərlik mövzusunda tədbirlərin keçirilməsinin milli-mənəvi tərbiyənin formalaşmasında xüsusi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə tədbirlərdən tarixi anım günləri – Mart soyqırımı, Xocalı soyqırımı, tarixi günlərimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbəsi, o cümlədən tarixi şəxsiyyətlərlə görüş, konfranslar, sərgilər, müsabiqələr və s. keçirilməsi şagirdlərdə düşmənə nifrət, dostla məhəbbət, şəxsiyyətin formalaşmasına vətənpərvərlik hissini gücləndirməyə kömək edir.

Problemin aktuallığı: Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində gənclərin milli kimliklərini və mənəvi dəyərlərini qoruyub inkişaf etdirmələri vacibdir. Tarix təhsili, xüsusilə milli tarixə aid biliklərin şagirdlərə aşılması, onların öz xalqlarına və mədəniyyətlərinə olan hörmətini artırır. Bu, həmçinin gənclərin vətənpərvərlik hissələrini gücləndirərək, onları sosial və milli məsuliyyətlə böyüdür. Məhz buna görə, məktəblərdə Azərbaycan tarixi fənnindən bu cür tərbiyəvi yanaşmaların tətbiqi aktualdır.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinin əhəmiyyətini vurğulamağa yönəlir. Bu tərbiyə prosesində Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin rolu böyükdür. Məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşmasında tarixi irs və ənənələrin önəmi araşdırılır. Eyni zamanda, bu dəyərlərin psixoloji və sosial inkişafda təsiri nəzərdən keçirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəa və nəticələrdən ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi, ümumtəhsil məktəblərinin 6–9-cu siniflərində Azərbaycan tarixinin tədrisində milli-mənəvi dəyərlərin tərbiyəvi rolunun araşdırılmasıdır. Bu, Azərbaycan tarixinin dərslərlərdə və tədris proqramlarında bu mövzunun daha geniş şəkildə əks olunmasının vacibliyini vurğulayan bir yanaşmadır. Məqalə, tarix fənninin şagirdlərə təkcə tarixi faktları öyrətməklə yanaşı, həm də onların milli kimlik, mədəniyyət və dəyərlərini formalaşdıran mühüm bir vasitə olduğunu göstərir. Bu sahədəki yeni yanaşmaların təqdim edilməsi, təhsil sahəsindəki islahatların və milli tərbiyə metodlarının inkişafına töhfə verə bilər.

Nəticə: Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində milli-mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bu yanaşma şagirdlərin öz vətənlərinə olan bağlılığını artırır və milli kimliklərini formalaşdırır. Tədris proqramlarında və dərslərlərdə bu dəyərlərin daha çox yer alması təhsil keyfiyyətini yüksəldər. Həmçinin, müasir tədris metodlarının tətbiqi şagirdlərin bu dəyərləri daha yaxşı

mənimsəməsinə imkan yaradar. Nəticədə, bu yanaşmalar Azərbaycan təhsil sistemində daha güclü və dərin milli tərbiyə modelinin formalaşmasına təkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan tarixi 6 sinif dərslük. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, s.143.*
2. *Azərbaycan tarixi 7 sinif dərslük. Bakı, Təhsil Nəşriyyat -Poliqrafiya, 2018, səh.127.*
3. *Azərbaycan tarixi 9 sinif dərslük. Bakı, Şərq-Qərb, 2024, s.200.*
4. *Əmirov. M. Tarix üzrə dərslükə nəzarət işi, Bakı, 2014, s.115.*
5. *İsayeva T. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində mətn üzərində işin təşkili. Bakı, 2022, s. 160 .*
6. *Qasımova A. Yeniyetmələrin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsi. Bakı, Nurlan, 2006, 168 s.*
7. *Qasımova L. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən, Bakı, Nurlan, 2004, s.200.*

Zalova S.Y.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zalovasevdaa@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN BƏDİİ ÜSLUB VASİTƏLƏRİ

Xülasə

İngilis və Azərbaycan dillərinin bədii üslub vasitələri, hər iki dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını göstərən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Bu vasitələr, yazıçılara və şairlərə duyğuları, fikirləri və mənalari daha təsirli şəkildə çatdırmaq imkanı verir.

İngilis və Azərbaycan dillərində istifadə olunan əsas bədii üslub vasitələri arasında metafora, simvolizm, təsvir, alliterasiya, paralellizm və təkrarlama yer alır. Hər iki dildə bu vasitələr dilin ritmini və emosional yükünü artıraraq oxucunun diqqətini cəlb etməyə kömək edir. Məsələn, metafora anlayışları müqayisə edərək daha dərin mənalara yaradır, simvolizm isə müəyyən obyektlər vasitəsilə daha geniş mənalara və ideyalara təqdim edir. Təsvir vasitəsilə isə yazıçılar müəyyən bir mənzərəni və ya hissi daha canlı və təsirli şəkildə canlandırır.

Bu bədii üslub vasitələri, yalnız yazılı əsərlərdə deyil, həm də danışq dilində istifadə edildikdə, dilin gücünü və ifadə imkanlarını daha da genişləndirir. Həm İngilis, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında bədii üslub vasitələrinin tətbiqi, hər iki dilin ədəbi təfəkkürünü və mədəniyyətini əks etdirən vacib elementlərdir.

ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛЕВЫЕ СРЕДСТВА АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

Художественно-стилистические приемы английского и азербайджанского языков являются одной из важных особенностей, демонстрирующих богатство и выразительные возможности обоих языков. Эти инструменты позволяют писателям и поэтам более эффективно передавать эмоции, идеи и смыслы.

Основными стилистическими приемами, используемыми в английском и азербайджанском языках, являются метафора, символика, образность, аллитерация, параллелизм и повтор. В обоих языках эти приемы помогают привлечь внимание читателя, усиливая ритм и эмоциональный настрой языка. Например, метафора создает более глубокие смыслы путем сравнения концепций, в то время как символизм представляет более широкие смыслы и идеи через конкретные объекты. С помощью образов писатели оживляют определенную сцену или чувство более ярким и эффективным образом.

Эти художественно-стилистические приемы, используемые не только в письменных произведениях, но и в устной речи, еще больше расширяют силу и выразительные возможности языка. Применение художественных

стилистических приемов как в английской, так и в азербайджанской литературе является важным элементом, отражающим литературное мышление и культуру обоих языков.

ARTISTIC STYLE MEANS OF ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Summary

The stylistic devices of English and Azerbaijani are one of the important features that show the richness and expressive capabilities of both languages. These devices allow writers and poets to convey emotions, ideas, and meanings more effectively.

The main stylistic devices used in English and Azerbaijani include metaphor, symbolism, imagery, alliteration, parallelism, and repetition. In both languages, these devices help to attract the reader's attention by increasing the rhythm and emotional charge of the language. For example, metaphor creates deeper meanings by comparing concepts, while symbolism presents broader meanings and ideas through certain objects. Through imagery, writers bring a certain scene or feeling to life more vividly and effectively.

These stylistic devices, when used not only in written works but also in spoken language, further expand the power and expressive capabilities of the language. The application of stylistic devices in both English and Azerbaijani literature is an important element that reflects the literary thinking and culture of both languages.

Açar sözlər: *bədii üslub vasitələri, metafora, simvolizm, təsvir, alliterasiya, paralellizm, təkrarlama, dilin zənginliyi, ifadə vasitələri, ədəbiyyat, dilin incəlikləri, yazı üslubu, bədii təsir, ədəbi dil*

Ключевые слова: *художественно-стилистические приемы, метафора, символика, описание, аллитерация, параллелизм, повтор, богатство языка, средства выражения, литература, тонкости языка, стиль письма, художественный эффект, литературный язык*

Key words: *artistic stylistic devices, metaphor, symbolism, description, alliteration, parallelism, repetition, richness of language, means of expression, literature, subtleties of language, writing style, artistic effect, literary language*

İngilis və Azərbaycan dilləri, fərqli dil ailələrinə mənsub olmalarına baxmayaraq (İngilis dili Qərbi Germanik dillərinə, Azərbaycan dili isə Türkdilli dillərə aiddir), bəzi oxşarlıqlar və paralelliklər var. Bu oxşarlıqlar dil strukturlarının bəzi xüsusiyyətlərində, ümumi dil istifadəsində və mədəni əlaqələrdə özünü göstərir. İngilis və Azərbaycan dillərinin bədii üslub vasitələri bir-birindən bəzi fərqlərə malik olsa da, ümumiyyətlə ədəbiyyat və dilin incəliklərini ifadə etmək üçün istifadə olunan çoxsaylı oxşar vasitələrə malikdirlər. Aşağıda hər iki dilin bəzi ümumi bədii üslub vasitələrini müqayisə etmək olar:

1. Metafora (Metaphor)

– **İngilis dilində:** Metafora, bir anlayışı başqa bir anlayışla müqayisə edərək, bir obraz və ya məna yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: *Time is a thief* (Zaman oğrudur).

– **Azərbaycan dilində:** Eynilə, metafora dilin gücünü artırır və yeni mənalara ortaya qoyur. Məsələn: *Dünya bir meydana, sən isə bir döyüşçü*.

2. Simvolizm (Symbolism)

– **İngilis dilində:** Simvolizm, bir obyektin və ya hadisənin müəyyən bir mənanı ifadə etməsi üçün istifadə olunur. Məsələn: *A dove symbolizes peace* (Göyərçin sülhü simvollaşdırır).

– **Azərbaycan dilində:** Simvollar çox vaxt bir hissi, ideyanı və ya düşüncəni təmsil etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: *Gül simvolik olaraq sevgi və gözəlliyi təmsil edir*.

3. Təsvir (Imagery)

– **İngilis dilində:** Təsvir vasitəsilə yazıçılar bir obrazı və ya hissi çox canlı və dərin şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışırlar. Məsələn: *The golden sun dipped below the horizon, painting the sky with hues of orange and purple* (Qızıl günəş üfüqünə enərək, göyü narıncı və bənövşəyi rənglərlə boyayır).

– **Azərbaycan dilində:** Eynilə, təsvir vasitəsi ilə gözəl mənzərələr, hisslər və əhvalatlar oxucuya çatdırılır. Məsələn: *Sahildəki dalğalar sanki qulaq asan, incə musiqi kimi səsinə yüksəldirdi*.

4. Alliterasiya (Alliteration)

– **İngilis dilində:** Eyni səslərin təkrarı ilə vurğu və ritm yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: *Peter Piper picked a peck of pickled peppers* (Peter Piper duzlu bibərlər topladı).

– **Azərbaycan dilində:** Alliterasiya həmçinin səs təkrarı ilə bir ritm və təsir yaradır. Məsələn: *Gözəl günlər gələcək*.

5. Paralellizm (Parallelism)

– **İngilis dilində:** Paralellizm, bənzər cümlə quruluşlarının və ya fikirlərinin təkrarıdır, oxucuya vurğu və ritm hissi verir. Məsələn: *We came, we saw, we conquered* (Gəldik, gördük, fəth etdik).

– **Azərbaycan dilində:** Paralellizm eyni şəkildə cümlə quruluşunun təkrarı ilə təsir yaradacaq. Məsələn: *Sən mənim dostumsan, sən mənim qardaşımsan*.

6. Təkrarlama (Repetition)

– **İngilis dilində:** Təkrarlama oxucuya xüsusi bir məna və ya vurğu vermək üçün istifadə olunur. Məsələn: *Never give up, never surrender* (Heç vaxt təslim olma, heç vaxt imtina etmə).

– **Azərbaycan dilində:** Təkrarlama çox vaxt güclü təsir yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn: *Bir daha, bir daha sənə deyirəm....*

Bu bədii üslub vasitələri, dilin incəliklərini və zənginliyini ifadə etməklə yanaşı, oxucunun duyğularına və təxəyyülünə də təsir edir. Hər iki dildə bu vasitələrin istifadəsi, yazıçının məqsədinə və əsərinin xarakterinə görə dəyişə bilər.

Azərbaycan dilində onun poetik mahiyyətini təmin edən bir çox amillər var. Digər dünya dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində musiqi səsləri - saitlər daha çoxdur [4, s. 71]. Dilimizdəki sözlərin milli mənsubiyyətini göstərən amillərdən biri də ahəng qanunudur ki, bunun sayəsində eyni səslərin bir-birini ardınca getməsi prosesi qaçılmaz və təbii olmuşdur. Stilistikada bu üslubi vasitə assonans adlanır. Eyni səslərin bir-birinin ardınca ardıcılığı, onların təkrarı assonansdır.

M.Hüseynovanın qeyd etdiyi kimi, dilin sait sisteminin ritmik və melodik imkanları ifadəli poetik mənbələrdən birini açır. Poetik səviyyəyə yüksələn saitlər sətirləri ritmik qoşmalara çevirir [4, s. 82].

Laylay və oxşama əmələ gətirən sözlərin tərkib hissəsi olan saitlərin ardıcıl, qoşa düzülüşü, yaxın səslənməsi və təkrarı bu şeirləri bilavasitə ahəngdar, duyğusal və musiqili hissələrə çevirir. “Mətnə fonoloji təkrar təsirli atmosferin və lirik təcrübələrin qısa və yığcam ifadəsinə çevrilir. Təkrarlanan poetik elementlər şeirin ruhuna və məzmununa uyğun gəlir. “Şeir fraqmentləri bütünlüklə səs və məna, söz və poetik əhval-ruhiyyə münasibətlərinə əsaslanır” [4, s. 93].

Kəmiyyətindən, təsir gücündən və yerindən asılı olmayaraq, aşağıdakı misra nümunələrindəki bütün saitlər assonans əmələ gətirir və misranın daha dərin məna kəsb etməsində böyük rol oynayır. Onlar da fikri və mənasını aydın ifadə edirlər.

Alliterasiya eyni səslərin və ya hecaların təkrarlarından ibarət fiqurdur. Sözü əvvəlində və ya ortasında yerləşən eyni və ya oxşar səslənən samitlər və ya fonem birləşmələri alliterasiyanın mahiyyətini müəyyən edir [4, s. 24]. Dəmirçizadə alliterasiyanın ahəng qanununun başqa bir növü olduğuna inanır və qeyd edir ki, “*Azərbaycan dilində şeirin musiqililiyini təmin etmək üçün saitlərin ahəngi ən uyğun amildir*” [5, s. 52].

Uşaq folklor nümunələri olan laylay və oxşamalarda ahəng, musiqi və ritmi gücləndirən, eyni zamanda fonetik üslub vasitələri ilə bağlı olan alliterasiya xüsusi yer tutur. “Qədim dövrlərdə mahnı sözləri şifahi şəkildə oxunduğundan sözlərin əvvəlindəki səslərin eyniliyi güclü təsir vasitəsi idi. Bu fakt Azərbaycan xalq mahnılarında da özünü göstərirdi” [2, s. 31]. Təbii ki, belə şeirlər folklorumuzun qədim növlərindən olduğu üçün anaların, nənələrin övladlarına, nəvələrinə oxuduqları bu qoşmalar dərin məhəbbətlə nəsil-dən-nəslə ötürülür. Əlbəttə ki, yeni başlayan uşaqlar üçün inkişaf etdirdi, bu misralardakı musiqi tələffüzü və harmoniya işlədi. Onların diqqətini çəkən sözlərdə təkrar səslər musiqi çalarları yaradır, onlara emosiya verirdi.

Bu araşdırmada istifadə etdiyimiz şeirlərdə alliterasiya məhsuldar fonetik üslub vasitəsi kimi görünür. Bir çox samitlər alliterasiya prosesində iştirak etməklə laylalarda və oxşamalarda lirik əhval-ruhiyyənin yaranmasına kömək edir.

Səs və mənanın, ahəng və dilin fonetik imkanlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan bədii qarışımlar və naxışlar özünəməxsus lirik məqamlarla müşayiət olunur. Alliterativ təkrarların yaratdığı əhval-ruhiyyə sözün bədii qüdrətini, estetikasını müəyyən hədudlarda əks etdirir [3, s. 96].

Fərqlər: Azərbaycan dilində bəzi üslub vasitələri daha çox şairanə və zəngin obrazlarla ifadə olunur, ingilis dilində isə daha çox sadə və birbaşa təsvirlər istifadə olunur. İngilis dilində bədii üslub vasitələrinin bəzi növləri daha çox ədəbi əsərlərdə istifadə edilir (məsələn, alluziya), amma Azərbaycan ədəbiyyatında həmin üslub vasitələri daha çox açıq şəkildə və konkret istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin məqsədi oxuculara daha güclü təsir etmək, ideyanı daha təsirli və estetik şəkildə çatdırmaqdır. Hər iki dilin bədii üslub vasitələri eyni məqsədi daşısa da, onların istifadə tərzində mədəniyyət və dil fərqlilikləri özünü göstərir.

Nəticə olaraq, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilləri bədii üslub vasitələri ilə zəngindir və hər iki dilin yazıçılar və şairlər tərəfindən fikirlərin və hisslərin daha təsirli, güclü və estetik şəkildə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif bədii üslub vasitələri, məsələn, metafora, simvolizm, epitet, təkrarlama, antiteza, və s., hər iki dildə oxşar məqsədlərlə istifadə olunsada, onların istifadə tərzini, xüsusiyyətləri və mədəni konteksti fərqli ola bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii üslub vasitələri arasında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə tərzini və mədəniyyətindən irəli gələn fərqliliklər mövcuddur. Beləliklə, hər iki dilin bədii üslub vasitələri zəngin və çoxşaxəli dil təcrübəsi təqdim edir və həm tərcümə, həm də orijinal ədəbiyyat əsərlərində oxucuya fərqli estetik və emosional təsir bağışlayır. Bu müqayisə, həmçinin, dilin sənətkarlıq və ifadə gücünün hər iki dildə necə inkişaf etdiyini, bədii ədəbiyyatın insan ruhuna və düşüncəsinə necə təsir etdiyini göstərir. Hər iki dilin bədii üslub vasitələri, yazarların yaradıcılıq sərhədlərini genişləndirərək onların işlərinə dərinlik və xüsusi bir rəng qatır.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. *Azərbaycan Mədəniyyəti Günü. 1. Bakı – 2010. səh. 354.*
2. İbrahimova S.R. *Evfemer dilçilik // Cari məsələlər sahəsində humanitar məsələlər. Bakı, BDU.*
3. Xəlilov B.Ə. *Azərbaycan dili bilikləri ingilis dilində tədris olunur. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.*
4. Hüseynova M. *Aşıqların və xalq şairlərinin fonopoetikasi. Bakı, ADPU, 2015,*

- 67 s.
5. *Dəmirçizadə A. Azərbaycan dilinin stilistikası* Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
 6. *Dərbənd folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. kitab. XIV.* Bakı: Səda, 2006, 419 s.
 7. *Uşaq folkloru.* Bakı: Altun kitab, 2007, 96 s.
 8. *Dərələyz folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. T. XV.* Bakı: Səda, 2006, 484 s.
 9. *Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən.* Bakı: Nurlan, 2005, 240 s.
 10. *Qarabağ folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. kitab. V.* Bakı: Səda, 2000, 416 s.
 11. *Loru-Pəmbək folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. kitab. XX.* Bakı: Nurlan, 2011.
 12. *Qaraqoyunlu folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. kitab. VII.* Bakı: Səda, 2000, 464 s.

Zamanova S.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
surazamanova@gmail.com

**AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ HƏRB
TARİXİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ
ŞAĞIRDLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASININ DİDAKTİK VƏ PSIXOLOJİ
ƏSASLARINA DAİR**

Xülasə

Məqalədə hərbi tarixinin tədrisində şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin aşılmasının didaktik, fəlsəfi və psixoloji əsasları araşdırılır. Azərbaycanın zəngin hərbi tarixinin öyrənilməsi gənc nəslin milli kimliyinin formalaşdırılmasında, vətənaşılığının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Məqalə müəllimlər, tədqiqatçılar və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur və hərbi tarixinin tədrisində vətənpərvərlik hissinin necə daha effektiv şəkildə formalaşdırıla biləcəyinə dair təkliflər təqdim edilir.

**О ДИДАКТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
ОСНОВАХ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКИХ
ЧУВСТВ У УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ
ВОЕННОЙ ИСТОРИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

В статье исследуются дидактические, философские и психологические основы воспитания у учащихся чувства патриотизма через изучение военной истории. Изучение богатой военной истории Азербайджана играет важную роль в формировании национальной идентичности молодого поколения и укреплении их привязанности к родине. Статья предназначена для преподавателей, исследователей и студентов и предлагается рекомендации по более эффективному формированию патриотизма в процессе преподавания военной истории.

**ON THE DIDACTIC AND PSYCHOLOGICAL
FOUNDATIONS OF FOSTERING PATRIOTISM IN
STUDENTS IN THE PROCESS THE STUDY OF MILITARY
HISTORY IN THE TEACHING OF AZERBAIJANI
HISTORY**

Summary

In the is article explored the didactic, philosophical, and psychological foundations of instilling a sense of patriotism in students through the teaching of

military history. Studying Azerbaijan's rich military history plays a crucial role in shaping the national identity of the younger generation and strengthening their attachment to the homeland. The article is intended for teachers, researchers, and students and presents suggestions on how to more effectively foster patriotism in the teaching of military history.

Açar sözlər: *hərb tarixi, didaktika, milli kimlik, vətənpərvərlik, tarix, şagird*

Ключевые слова: *военная история, дидактика, национальная идентичность, патриотизм, история, ученик*

Key words: *military history, didactics, national identity, patriotism, history, student*

Gələcək nəslin milli köklərimizə bağlılıq, vətənpərvərlik, dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyə olunması işi hər bir vətəndaşın qarşısında duran ən ümdə vəzifədir. Bu sahədə məktəblərin fəaliyyəti, zəhməti daha böyükdür.

Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu sözləri böyük məna kəsb edir: *“Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, Vətən torpağına, millətə sədaqət, Vətən uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hisslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir”* [4].

Hərb tarixinin tədrisində vətənpərvərlik hissini formalaşdırılması müəllimlərin pedaqoji ustalıqlarını və metodiki bacarıqlarını tələb edir. Bu proses tədris materiallarının seçilməsindən, tədris metodlarının tətbiqinə, şagirdlərlə ünsiyyət qurma tərzinə qədər bir çox amilləri əhatə edir.

Şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılmasının didaktikası, dövlətə, xalqa, tarixi-mədəni irsə və vətəndaşlıq dəyərlərinə hörmət hissini aşılamaqla, təhsil prosesinin məqsədyönlü təşkilini nəzərdə tutur. Bu prosesə aiddir: müəllimin motivasiyaverici rolu, mövzuların məzmununun zənginləşdirilməsi, təlim-tərbiyənin inteqrasiyası, effektiv təlim metodlarından istifadə, həmçinin şagirdlərin fəaliyyətə cəlb edilməsi, onlara azadlıq və yaradıcılıq üçün imkanlar yaradılması. Əsas didaktik prinsiplər aşağıdakılardır:

- Tarixi həqiqətin obyektiv şəkildə təqdim edilməsi;
- Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun tədris metodlarının seçilməsi;
- İnteraktiv təlim metodlarından istifadə (müzakirələr, rollu oyunlar, layihələr);
- Vizual və audio materiallardan istifadə (filmlər, sənədli filmlər, xəritələr);
- Müxtəlif tarixi mənbələrdən istifadə (arxiv sənədləri, xatirələr, fotoşəkillər).

Hərb tarixinin psixoloji aspektləri şagirdlərə milli ideologiya və vətənpərvərlik anlayışlarını mənimsətməyə kömək edir. Tarix boyunca müharibələr yalnız güc deyil, eyni zamanda mənəvi dəyərlərin müdafiəsi kimi

də qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu öz torpağını qorumaq üçün mübarizə aparmış, bu işə milli birliyin və vətən sevgisinin əsasını təşkil etmişdir.

– **Vətən anlayışı:** Şagirdlərə vətənin yalnız coğrafi məkan deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin məcmusu olduğu izah edilməlidir.

– **Tarixi ədalət və milli şüur:** Tarixi hadisələrin fəlsəfi təhlili ilə şagirdlərdə milli kimlik və tarixi ədalət hissi formalaşdırıla bilər.

– **Qəhrəmanlıq və şəxsiyyət faktoru:** Azərbaycan tarixi çoxsaylı qəhrəmanlıq nümunələri ilə zəngindir. Onların öyrənilməsi və şagirdlərə təqdim olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müəllimlər hərbi tarixini tədris edərkən, şagirdlərin diqqətini yalnız döyüşlərə və qəhrəmanlıqlara deyil, həm də müharibələrin səbəblərinə, nəticələrinə və insan faciələrinə yönəltməlidirlər. Bu, şagirdlərdə müharibənin əleyhinə olan fikirlərin formalaşdırılmasına və sülhün dəyərinin dərk edilməsinə kömək edəcəkdir. Vətənpərvərlik hissini formalaşdırılması, milli kimlik şüurunun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Milli kimlik insanın özünü müəyyən bir xalqın, mədəniyyətin və tarixin daşıyıcısı kimi dərk etməsidir. Hərbi tarixi milli kimliyin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır, çünki o, xalqın keçmişini, qəhrəmanlıqlarını, uğurlarını və faciələrini əks etdirir. Çıxışlarının birində Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: *“Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”* [3, s.496].

Tərbiyə üsulunun geniş sahələrindən olan vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi bu gün böyüyən yeni və gənc nəslimizi daim düşündürən bir elm sahəsinə çevrilməkdədir. Müasir dövrdə bu sahədə müasir və demokratik siyasət yürüdən Azərbaycan Respublikası və onun təhsil sistemi bu sahədə yeni mövzuların, elm və fənlərin axtarılmasında, aktual məsələlərin həllində bütün inkişaf etmiş ölkələri keçməkdədir. Əsası ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qoyulan, sonradan orta və ali təhsil müəssisələrində inkişaf etdirilən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun qurularaq inkişaf etdirilməkdədir [2, s.2782].

Gənclərə vətənpərvərlik hissini aşılamaq pedaqogikada aktual məsələlərdən biridir. Ümumiyyətlə, tərbiyə məsələsi mürəkkəb və çoxcəhətlidir. İnsan dünyaya gəldiyi vaxtdan tam formalaşma başa çatanaqədər tərbiyə olunur. Xalqımız tərbiyə məsələlərinə hər zaman yüksək tələbkarlıqla və həssaslıqla yanaşmışlar. Tərbiyənin nəticələrini özünəməxsus şəkildə dəyərləndirmişlər. Xalqımız xüsusilə mərdliyi çox yüksək dəyərləndirir və böyüməkdə olan nəsildən cəsur olmağı tələb edir. Vətənpərvərlik öz el-obasını, torpağını, ana dilini, milli atributlarını, vətəninə sevməkdə, onun inkişafına

köməklik göstərməkdə, vətəninin keçdiyi inkişaf yolunu, tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini mühafizə etməkdə, əgər lazım gələrsə, canını vətən yolunda qurban verməkdə, nümunəvi davranmaqda, yaxşı oxumaqda, güclü təhsil almaqda, bilikli savada, yüksək dünyagörüşünə sahib insan olmaqda, vətəndən kənarında ona baş ucalığı gətirməkdə ifadə olunur [1, s.55].

Vətənə bağlılıq insanın öz vətəninə, torpağına, xalqına və mədəniyyətinə olan dərin sevgisi və sədaqətidir. Hərb tarixi, vətənə bağlılıq hissənin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır, çünki o, vətənin müdafiəsi uğrunda canlarını fəda edən qəhrəmanların əməllərini nümayiş etdirir. Müəllimlər hərb tarixini tədris edərkən, şagirdlərin diqqətini milli kimliyin və vətənə bağlılığın əhəmiyyətinə yönəltməlidirlər. Onlar şagirdləri öz xalqlarının tarixi ilə qürur duymağa, vətənlərini sevməyə və onu qorumağa ruhlandırmağa çalışmalıdırlar. Vətənpərvərlik hissənin formalaşdırılması, şagirdlərin psixoloji inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu proses şagirdlərin şüurunun, duyğularının və davranışlarının inkişafını əhatə edir. Əsas psixoloji prinsiplər aşağıdakılardır:

- Şagirdlərdə milli qürur hissənin formalaşdırılması;
- Vətənə sevgi və sədaqət hissənin aşılması;
- Tarixi hadisələrə emosional münasibətin yaradılması;
- Qəhrəmanlıq nümunələrinin təqdim edilməsi;
- Mühəribənin faciələri və sülhün dəyəri haqqında məlumatlandırma.

Müəllimlər hərb tarixini tədris edərkən, şagirdlərin emosional vəziyyətinə diqqət yetirməlidirlər. Onlar, şagirdlərdə tarixi hadisələrə qarşı empatiya hissi yaratmalı, onların şüurunda mühəribənin faciələrini və sülhün dəyərini canlandırmalıdırlar.

Nəticə

Hərb tarixinin öyrənilməsi, şagirdlərdə vətənpərvərlik hissənin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu proses, didaktik, fəlsəfi və psixoloji əsaslara söykənməlidir. Müəllimlər, müasir tədris metodlarından istifadə edərək, şagirdlərin marağını artırmalı və onların vətənə olan sevgisini gücləndirməlidirlər. Hərb tarixi muzeyləri, bu prosesdə əvəzolunmaz resurslardır.

Məqalədə qeyd olunan tövsiyələrin həyata keçirilməsi, gənc nəslin milli kimliyinin formalaşdırılmasında, vətənə bağlılığının gücləndirilməsində və ölkəmizin gələcəyinə töhfə verməyə hazır olan vətəndaşlar yetişdirməkdə mühüm rol oynayacaqdır.

Problemənin aktuallığı: Hərb tarixinin tədrisi gənc nəsildə vətənpərvərlik hissələrinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan tarixi zəngin hərbi keçmişə malikdir və bu keçmişin öyrənilməsi şagirdlərin milli kimlik və vətənə bağlılıq hissələrini gücləndirir. Xüsusilə

Qarabağ müharibələri və digər tarixi hadisələr tədris prosesində xüsusi vurğulanmalıdır.

Problemin elmiliyi: Məqalədə müasir dövrdə hərbi tarixinin tədrisi işıqlandırılmışdır. Məsələnin öyrənilməsində ənənəvi metodlardan uzaqlaşaraq, daha interaktiv və maraqlı yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və onların vətənpərvərlik hissələrini gücləndirmək üçün bir çox metodlardan istifadə etmək olar. Məqalədə hərbi tariximizin öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Bu tədqiqatın nəticələri Azərbaycan tarixinin tədrisində hərbi tarixinin rolunun daha effektiv formada istifadəsinə və vətənpərvərlik hissinin şagirdlərdə düzgün formalaşdırılmasına kömək edə, həmçinin müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 88, №2, 2021, 177 s.*
2. Allahverdiyev, P. (2023). *Orta Ümumtəhsil Müəssisələrində Hərbi Vətənpərvərlik Təربiyəsinin Təşkili Texnologiyası. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10(6), 2782–2789.*
3. Qarayev Ə. *Gələcək gənclərindir. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Gənclər siyasəti). Bakı: Azərbaycan, 2004, 496 s.*
4. R.Məmmədova, "Təhsil" elmi-pedaqoji, publisistik jurnal. Bakı.15.04.2021 <https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/2335-vtnprvrlik-mqsdimiz-v-borcumuzdur.html>

**“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün
TƏLƏBLƏR**

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az, (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **5-10 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mətərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 05.12.2025
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru

